

10.18132/LFZE.2024.15

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok besorolású doktori iskola

ZENEI MINDENNAPOK ÉS ZENEI REPRESENTÁCIÓ

PEST-BUDÁN.

A FŐVÁROS ZENEI SAJTÓJA 1857-BEN

BÉKÉSSY LILI VERONIKA

TÉMAVEZETŐ: KIM KATALIN

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

2023

10.18132/LFZE.2024.15

Tartalomjegyzék

Rövidítések.....	6
Köszönetnyilvánítás	7
Bevezetés.....	8
A téma kutatástörténeti előzményei	9
Elméleti keret.....	10
A disszertáció felépítése	13
II. Kutatástörténet	16
II.1. A kutatás vizsgálati szempontjainak elmélete	16
II.1.1. Mikrohistória és <i>Alltagsgeschichte</i>	16
II.1.2. Reprezentáció, emlékezet, kultusz.....	17
II.2. Az 1850-es évek újraértékelése	20
II.3. Városi zenetörténetek	23
III.3.1. A városi zenetörténetek történetek szempontjai.....	23
III.3.2. A kelet-közép-európai régió kutatási perspektívái.....	28
III.3.3. Pest-Buda-kutatás	30
III. Forráshelyzet és módszertan	34
III.1. Forráshelyzet	35
III.1.1. Sajtó	35
III.1.2. Hivatalos iratok	36
III.1.3. Aprónyomtatványok	41
III.1.4. Kottás források.....	41
III.1.5. Ego-dokumentumok, memoárok, útikönyvek és egyéb kiadványok.....	41
III.2. Módszertan.....	42
III.1. Az 1857-es pest-budai sajtó zenei feldolgozása. A sajtóadatbázis ismertetése	42
III.2. A kutatás kihívásai	45
IV. A sajtó mint zenetörténeti forrás	49
IV.1. Sajtótörténeti kutatások	49
IV.2. A magyarországi zenei újságírás helyzete az 1860-es évekig.....	52
IV.2.1. Előzmények	52
IV.2.2. Törvénykezés.....	53
IV.2.3. Az állami cenzúra megszervezése, a cenzorok működése	55
IV.2.4. Újságírók.....	57
IV.2.5. Hírhálózat és hírterjesztés. A bécsi és pest-budai sajtó viszonya	61
IV.2.6. Olvasók és lapterjesztés	65

IV.3. A lapok tartalma	69
IV.3.1. Sajtóműfajok.....	69
IV.3.2. Az 1857-es pest-budai sajtó mikroelemzése	73
IV.4. A magyar és német nyelvű sajtó feldolgozásának tanulságai	103
V. Mindennapok	109
V.1. A pest-budai zenei mindennapok gyakorlata	109
V.2. A pest-budai nyilvános zeneélet műfajai. A repertoár rétegződése	112
V.2.1. Koncertek	115
V.2.2. Opera, zenés színház és balett.....	144
V.2.3. Templomi zenélés.....	152
V.2.4. Jótékonyági események	155
V.2.5. Koncertek a szélesebb társadalmi rétegek számára	156
V.3. A zenei nyilvánosság térhasználata.....	168
V.3.1. A koncertek színterei	169
V.3.2. Gyógykúrák, koncertek és bálók – a fürdőhelyek zenei nyilvánossága.....	177
V.3.3. Reunió, soirée. A vendéglátás zeneéletének színterei.....	180
V.3.4. Promenádok	186
V.3.5. A tánc színterei.....	189
V.4. A zeneélet aktorai. Hálózatok és <i>Kulturtransfer</i>	195
V.4.1. Intézményi hálózatok	197
V.4.2. Polgárosodó mecenatúra: férfiklubok és nőegyletek	210
V.4.3. A karrierek metszéspontja: Pest-Buda	217
VI. Reprezentáció.....	234
VI.1. Reprezentáció mint zenei kulturális gyakorlat	234
VI.2. Nemzeti Pantheon mint zenei inspiráció	236
VI.2.1. Kazinczy-centenárium	237
VI.2.2. <i>Honfidal</i> -pályázat.....	242
VI.2.3. Zenei évforduló mint a nemzeti reprezentáció eszköze	245
VI.3. A Habsburg-ház tagjainak ünnepei a pesti Nemzeti Színházban	248
VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja.....	257
VI.4.1. Előzmények	260
VI.4.2. Az 1857-es császárlátogatás napirendje.....	262
VI.4.3. A főváros zenei eseményei.....	273
VI.4.4. Az <i>Erzsébet-emplény</i>	277
VI.4.5. A látogatás értékelése	283
Összegzés	286
I. Függelék	290

II. Függelék.....	298
III. Függelék.....	309
IV. Függelék.....	312
V. Függelék.....	322
VI. Függelék.....	328
Bibliográfia	333
I. Primer források és primer irodalom	333
I.1. Az átnézett sajtó alfabetikus listája.....	333
I.2 Levéltári források és egyéb szöveges dokumentumok.....	334
I.3. Primer források és primer irodalom.....	335
II. Szekunder irodalom	336
III. Adatbázisok	356

Rövidítések

BFL	Budapest Főváros Levéltára
BfM	<i>Blätter für Musik, Theater und Kunst</i>
BH	<i>Budapesti Hírlap</i>
Buzinkay A magyar sajtó	Buzinkay Géza: <i>A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig</i> (Budapest: Wolters Kluwer, 2016).
CSL	<i>Családi Lapok</i>
DB	<i>Délibáb</i>
FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
HF	<i>Hölgyfutár</i>
MN	Magyar Néplap
MS	<i>Magyar Sajtó</i>
NV	<i>Nővilág</i>
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
PLL	<i>Pester Lloyd</i>
PN	<i>Pesti Napló</i>
POLL	<i>Pesth-Ofner Localblatt und Landbote</i>
VU	<i>Vasárnapi Ujság</i>
ZTI	Zenatudományi Intézet

Köszönetnyilvánítás

Hálás vagyok, hogy úgy alakult, disszertációm lezárása egybeesik Budapest városegységének 150. évfordulójával. Ennek kapcsán sokaknak tartozom köszönettel.

Elsősorban témavezetőmnek, Kim Katalinnak tartozom hálával, aki idejét nem kímélve foglalkozott a kutatási témámmal. A dolgozat elkészültének teljes időszakát az anyaggyűjtéstől annak végső formába öntéséig értő és segítő figyelemmel kísérte. Szakmai és emberi támogatását mindvégig magaménak tudhattam, amiért ezúton is hálás vagyok.

Hálás vagyok a Zenetudományi Intézet vezetőségének, amely intézményi háttérrel biztosított a kutatásom számára, ezáltal lehetővé téve számos értékes hazai és külföldi tapasztalatot. Köszönöm a konzultációt Tari Lujzának, illetve B. Kaskötő Mariettának a segítségét. Kiemelt köszönettel tartozom közvetlen kollégáimnak a Magyar Zenetörténeti Osztályon, név szerint Gusztin Rudolfnak, Grosz Sára Akszának, Horváth Pálnak, Illés Szabolcsnak, Katyi Zsombornak, Simény Beátának, Tóth Emese Gyöngyvérnek és Vizinger Zsoltnak, akik Kim Katalin mellett mindvégig biztosítottak támogatásukról, akik kérdéseimre türelemmel és szakszerűen válaszoltak, egyúttal az adatok beazonosításában és a dolgozat végső fázisában pótolhatatlan segítséget nyújtottak. Külön köszönöm Németh István Csaba idejét, gondos figyelmét és szerkesztői segítségét.

A Vikárius László által vezetett Doktorszemináriumokon megszerzett tapasztalatokért rendkívül hálás vagyok. Köszönettel tartozom továbbá a Horváth Sándor és Apor Péter által vezetett BTK Posztdoktori program szemináriumain résztvevőknek, akik az egyes fejezetekhez értékes javaslatokat tettek. Külön köszönöm a disszertáció kezdeti szakaszában Dobszay Tamás, valamint Manhercz Orsolya tanácsait, illetve Fónagy Zoltán segítségét.

Kiemelt hálával tartozom a gyűjteményeknek, amelyek megőrizték és kutathatóvá tették Pest-Buda 19. százados zenetörténetének hihetetlenül gazdag forrásanyagát. Köszönettel tartozom az OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtárának, Kézirattárának, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetnek, a Magyar Nemzeti Levéltár Abszolutizmus kori levéltárának, Budapest Főváros Levéltárának, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárának, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtárának, a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpontnak, továbbá a HUN-REN BTK Zenetudományi Intézetének és Könyvtárának.

A dolgozat létrejöttét ösztöndíjak is támogatták: a Kodály Zoltán Zenei Alkotói Ösztöndíjat három alkalommal is megkaphattam.

Nem utolsósorban köszönöm családom és barátaim támogató és megtartó figyelmét, türelmét, akik a dolgozat megírása során végig bíztattak és hittek bennem. Sokat jelentett. Dolgozatomat nekik, és a Magyar Zenetörténeti Osztálynak ajánlom.

Békéssy Lili Veronika
Budapest, 2023. december 8.

Bevezetés

A disszertáció Pest-Buda nyilvános zeneéletének mindennapjaiba és ünnepeibe nyújt betekintést a fővárosi magyar és német nyelvű sajtó 1857-es évfolyamai és a primer források összehasonlító elemzése alapján, a primer és szekunder irodalom felhasználásával. A koncentrált, behatárolt időbeliség és térbeliség a dolgozatot a mikrohistoria és az *Alltagsgeschichte* területén helyezi el, módszertanában azonban a zenei várostörténetek forráskutatásának és a (zenei) sajtó kutatásának tapasztalataira is támaszkodik. Annak ellenére, hogy a téma értő feldolgozása interdiszciplináris megközelítést igényelt, a kutatás kérdésvetései mindvégig a zenetörténeti kérdések mentén haladtak. A kutatás ennek értelmében egyszerre ad képet az első hivatalos zenei szaklap, a *Zenészeti Lapok* 1860-as indulását megelőző zenei sajtó helyzetéről és 1857-es állapotáról, valamint vázolja fel Pest-Buda nyilvános zenei intézményrendszerét a zeneélet repertoárja, színterei és aktorai szempontjából a zenei mindennapok és ünnepek keresztmetszetében, 1857-ben.

A főváros nyilvános zeneéletéről, különösen az intézményrendszer és személyi hálózatainak működéséről, a polgári zeneélet kibontakozásáról és különféle megnyilvánulásairól szóló disszertáció nemcsak a forráskutatás tekintetében, de módszertanában is egyedülálló. Bár korábban számos tematikus gyűjtésre sor került, a 19. századi Pest-Buda kutatásának történetében ez az egyetlen olyan munka, amelynek központjában egy év teljességre törekvő, szisztematikus sajtó- és levéltári forrásanyagának interdiszciplináris megközelítést alkalmazó összehasonlító elemzése áll. Ez a megközelítés pedig eddig sosem látott – és sosem sejtett – gazdagságában mutatja be a város nyilvános zeneélet-történetét.

A disszertáció meglepően gazdag új eredményekben. A sajtókutatás tekintetében nemcsak a zenei szaklapok elindulását megelőző zenei újságírás és hírterjesztés állapotainak részletgazdag elemzését nyújtja, de egyúttal rávilágít a korabeli magyar és német nyelvű sajtó különböző természetű lapjainak eltérő információközlési stratégiáira is. Mindez eddig a részeredmények tekintetében csak sejthető volt a kutatás számára, ennek szisztematikus bemutatására ezt megelőzően nem került sor. További új eredmény a zenei mindennapok eddig ismeretlen zenei színtereinek, aktorainak és repertoárjának bemutatása, amely egyúttal Pest-Buda nyilvános zeneéletének szerkezetére is rávilágít. A disszertáció azonban nem állt meg itt: a zenei mindennapok elemzését követően az ünnepélyes események zenetörténeti szempontú

vizsgálata számos újdonságot hoz a zenei reprezentáció vonatkozásában is. A kutatásnak köszönhetően tehát a mindennapok zenei hálózatainak, a *Kulturtransfer* jelenségének és később a zenészek migrációjának újabb kutatási perspektívái bontakoznak ki, de további tematikus gyűjtéseknek is kiindulópontjául szolgálhat. A disszertációhoz a teljesség igényével feldolgozott sajtó- és levéltári anyag ezáltal egy még megírásra váró Budapest-zenetörténethez nyújthat alapot. Érdeemes megjegyeznünk, hogy Bécs szempontjából szintén fontos volt az 1857-es év: a történetkutatás erre az évre teszi a bécsi polgárság és a kulturális fejlődés aranykora, a *Ringstrassenzeit*¹ kezdetét.

A téma kutatástörténeti előzményei

Pest-Buda 19. századi hangversenyéletének és zenei intézményrendszerének kutatása bár nem volt előzmény nélküli,² vizsgálata mégis hosszú évekig a zenetudomány perifériájára szorult, és csak az elmúlt években került újból előtérbe. A főváros 19. századi zeneélet-történetének levéltári és sajtókutatása d'Isoz Kálmán halálával hosszú évekre félbeszakadt. A folyamat az 1960-as években vett új lendületet, amikor a Bartók Archívum–Zenetudományi Intézet (1974-től Zenetudományi Intézet) Magyar Zenetörténeti munkacsoportjában, a Magyar Zenetörténeti Osztályon Bónis Ferenc, majd Legány Dezső vezetésével elindultak a *Magyarország zenei története* kézikönyv 19. százados kötetének munkálatai. Az átfogó kutatások egyik első lépéseként elkezdődött a 19. századi sajtó szisztematikus feldolgozása,³ és egy Magyar Zenetörténeti Adattár kiépítése is, amely számos hiánypótló tudományos munka alapjául szolgált.⁴ A Legány-féle kutatócsoport felszámolásával e munkálatok 1986-ban félbeszakadtak,

¹ 1857. december 20-án Ferenc József császár elrendelte a bécsi városfalak lebontását és a Ringstrasse – a Bécs belvárosát körülvevő, tekintélyes épületekkel és parkokkal szegélyezett pompás sugárút – megépítését. A Ringstrasse ma a késő monarchia korának jelképe, a felső középosztály felemelkedésének színhelye, valamint a virágzó művészeti és kulturális élet színtere, amely különösen a kávéházi kultúrában volt jelen. Lásd erről bővebben: *Wiener Zeitung* [?]/296 (20. Dezember 1857), 1.: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=wz&datum=18571225&seite=1&zoom=33>; Karlheinz Roszbacher, *Literatur und Liberalismus. Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien* (Bécs: Jugend und Volk, 1992).

² Vö. I. *Kutatástörténet*.

³ E munkák keretében a Bónis Ferenc által megkezdett, később Legány Dezső vezetésével folytatódó nagyszabású sajtókutatás eredményeképpen a 19–20. század vonatkozásában 40.000 támlap, és ez alapján több százezer katalóguscédula készült, amelynek elsődleges feladata volt a sajtó tematikus feldolgozása először a zenekritikák mentén, majd pedig a magyar zeneszerzők (Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, Michael Brand [Mosonyi Mihály]), zenei intézmények (Nemzeti Zenede, Pesti Magyar, majd Nemzeti Színház, Zeneakadémia, Operaház, Filharmóniai Társaság), műfajok (operák, népszínművek, stb.) feldolgozása a *Magyarország zenei története* kézikönyvsorozathoz.

⁴ Pándi Marianne, *Száz esztendő magyar zenekritikája* (Budapest: Zeneműkiadó, 1967). A sajtógyűjtés újabb, kissé átdolgozott kiadását lásd uő, *Hangászati mulatságok: a 19. század magyar zenei élete a kritikák tükrében* (Budapest, Mágus, 2001); Legány Dezső, *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük* (Budapest: Zeneműkiadó, 1975); uő, *Liszt Ferenc Magyarországon 1869–1873* (Budapest: Zeneműkiadó 1976); uő, *Liszt Ferenc Magyarországon 1874–1886* (Budapest: Zeneműkiadó, 1986); Eckhardt Mária, *Franz Liszt's Music Manuscripts in the National Széchényi Library* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986); Gupcsó Ágnes (szerk.), „*Szokrat dobott a*

és csak 1998-ban indultak újra a Tallián Tibor intézetigazgató által kezdeményezett *Erkel Ferenc Operák* kritikai összkiadás keretében. Az ekkor megkezdett, elsősorban Erkelre és a Nemzeti Színházra irányuló kutatásokat a Magyar Zenetörténeti Osztály időközben megújult 19. százados munkacsoportja tovább mélyítette.⁵ E sokoldalú kutatómunka közös erőfeszítései nyomán jelenleg is több adatbázis készül.⁶

Az újralakuló Magyar Zenetörténeti Osztály munkatársaiként hamar szembesültünk a korszak forrásanyaga és szakirodalma nyújtotta változatos kihívásokkal. Egyrészt a forrásanyag mennyisége, minősége, sokfélesége és vegyes lokációjának feltérképezése mellett olykor zavaróan hiányosnak bizonyult a periódus zeneéletéről alkotott addigi képünk. Annak ellenére is sok a hiány és a finomítandó részlet, hogy az elmúlt pár évtizedben számos alapvető zenetörténeti munka látott napvilágot, többek közt az 1850-es évek fővárosi zeneéletéről.⁷

Elméleti keret

A mindennapok zeneélete, a mikrohistóriai megközelítés, valamint a zenei nyilvánosság kérdése szorosan összefonódik a várostörténet egyik kulcsfogalmával, a *flâneur*-rel.⁸ Az eredetileg lustaságot jelentő *flânerie* szó tartalma Honoré de Balzac és Charles Baudelaire művei által megváltozott, és onnantól a kószáló fogalmával lett egyenértékű. Utóbbi a 19. századi nagyvárosi urbanizáció elemzésének fontos elemévé vált: a *flâneur* a nagyvárosi ember

nemzet szívébe...” Erkel Ferenc három operája – Bátor Mária – Hunyadi László – Bánk bán (Budapest: Rózsavölgyi, 2011).

⁵ A 19. százados sajtógyűjtések tekintetében az etnomuzikológusok munkái is kiemelendők. Vö. Sárosi Bálint, *A cigányzene kar múltja az egykorú sajtó tükrében: 1776–1903* (Budapest: Nap Kiadó, 2004); Riskó Kata, „A Tiszaparti jelenet és az egykorú magyar népies zene”, in: Kim Katalin (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018* (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2019): 123–140.

⁶ *A Pesti Magyar–Nemzeti Színház (NSZ) műsora és zenei repertoárja (1837–1884) adatbázis* is: http://db.zti.hu/zenes_szinhaz/ (utolsó letöltés: 2023. december 7.).

⁷ Belitska-Scholz Hedvig – Somorjai Olga, *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850*, I-II (Budapest: Argumentum, [1995]); Tallián Tibor, Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei (Budapest: Balassi Kiadó, 2015); Kim Katalin, „Erkel és a Nemzeti Színház népszínműpályázata”, in: Lipták Dániel–Richter Pál–Salamon Soma (szerk.), *Amerre én járok. Tanulmányok a 70 éves Pávai István tiszteletére* (Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021): 193–220.; Gusztin Rudolf, „Choral Movement and Nationalism in Nineteenth-Century Hungary”, in: Stanislav Tuksar–Vjera Katalinić (et. al. eds.): *Glazba, umjetnosti i politika: revolucije i restauracije u Europi i Hrvatskoj, 1815–1860: uz 200. obljetnicu rođenja Vatroslava Lisinskog i 160. obljetnicu smrti bana Josipa Jelačića* (Zágráb: Croatian Academy of Sciences and Arts–Croatian Musicological Society, 2021): 695–712.; Horváth Pál, „Untying the ‘Musical Sphinx’: Beethoven’s Symphony No. 9 in Nineteenth-Century Pest-Buda”, *Studia Musicologica* 56/1–2 (2020): 33–50.; Vizinger Zsolt, „Beethoven kései vonósnegyeseinek fogadtatása Pest-Budán a 19. században”, *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018*, szerk. Kim Katalin (Budapest: ELKH BTK Zenetudományi Intézet, 2019), 205–220.; Tóth Emese Gyöngyvér, „»General Bumbum.« A Borsszem Jankó Ábrányi-portréja”, DOI: 10.23714/mzo.024 (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022); Simény Beáta, „A magyar zenekritika-érem két oldala: id. Ábrányi Kornél és Brassai Sámuel”, DOI: <https://doi.org/10.23714/mzo.014> (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022); Grosz Sára Aksza, „id. Ábrányi Kornél életrajza”, DOI: 10.23714/mzo.026 (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022); Illés Szabolcs: „A Teremtéstől Krisztusiig: Haydn oratóriumai Ábrányi és Liszt korában. Az első hazai »régizenei« koncertek” DOI: <https://doi.org/10.23714/mzo.017> (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).

⁸ Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem* (Budapest: Kalligram, 2018), 308–320.

szubjektív tapasztalata,⁹ amely egyértelműen összefonódik a térhasználattal. Az írók megfigyelték, megtapasztalták a város utcáinak történéseit és hangulatát, műveik pedig ezáltal a városi életre vonatkozó megéléseiket tükrözik. A *flâneur* által elmesélt térbeli történetek (*spacial stories*) ezáltal rámutatnak a városi térhasználatra, általuk pedig a térhasználatot a polgári identitás megteremtésének és megerősítésének eszközeként is értelmezhetjük. A *flâneur* térleírásait elemezve tehát a polgári identitás térbeli gyakorlatokon keresztül történő konstrukcióját vizsgálhatjuk az egyéni megéléseken és tapasztalatszerzéseken keresztül.¹⁰ A kószálás mint kikapcsolódás, a városi parkokban, sétányokon zajló „flangálás” korábban a színházlátogatással együtt az elit tevékenységi köreibe tartozott. A 19. században lezajló sokoldalú társadalmi változásokkal azonban az is együtt járt, hogy a dolgozó osztályok, valamint a polgárság is társasági szokásokat vett fel.¹¹ A *flâneur* egyedi perpektívája a személyesség, a megfigyelő és szereplő azonosságának jellege révén Gyáni szerint alkalmas lehet egy *transznacionális* várostörténet megírásához, amely egyúttal figyelemmel kíséri az egymással párhuzamosan létező társadalmi valóságokat is.¹²

Zenétörténeti szempontból több *flâneur*rel találkozhatunk a 19. századi Pest-Buda utcáin, leginkább újságírókkal, különösen Ágai Adolffal,¹³ vagy báró Podmaniczky Frigyessel,¹⁴ akik élénk leírásaik által személyes perspektívát kölcsönöznek a dolgozat későbbi fejezeteinek térhasználati vonatkozásaihoz. A *flâneur* mint fogalom azonban a dolgozatnak csak részben tárgya: a megfigyelő ezúttal az újságolvasó, és a Pest-Buda utcáin a zeneélet nyilvános eseményeit kereső, a zenei reprezentáció elemeire rácsodálkozó kószó, aki pillanatképet ad a város történéseiről és a társadalmi folyamatok zeneéletre gyakorolt hatásáról. *Flâneur*ként tekinthetünk a fiktív, 1857-ben élő, sokféle újságot egyszerre olvasó személyére, aki elmélyed a mindennapok pest-budai zeneéletének forogtagában, a zeneélet sokszínűségében, és bejárja a zeneélet mindennapi és ünnepi színtereit. Ezen a gondolaton továbbindulva maga a

⁹ Gyáni: *Nemzeti vagy transznacionális*, 309.

¹⁰ A térhasználat és a polgári (*bourgeois*) identitás kapcsolódási pontjairól, és egyben a térről mint a történetmesélés alapjáról Victoria E. Thompson írt tanulmányt a kora 19. századi Párizs vonatkozásában. Thompson tanulmányában a párizsi Tuileriák kertjének leírásait is elemezte, amely ebben az időszakban a párizsi polgárság kedvelt találkozóhelye volt. Balzac és Baudelaire példáján keresztül illusztrálta a *flâneur* fogalmának várostörténeti használatát. Utóbbi művészek *flâneur*-perspektívájából megírt kötetei a városi terek társadalmi és kulturális dinamikájába engednek betekintést a 19. század eleji Párizsban. Vö. uő, „Telling »Spatial Stories«: Urban Space and Bourgeois Identity in Early Nineteenth-Century Paris”, *The Journal of Modern History* 75/3 (September 2003): 523–556. Vö. továbbá Elfriede Dreyer–Estelle McDowall, „Imagining the *flâneur* as a woman”, *COMMUNICATIO* 38/1 (2012): 30–44.

¹¹ Gyáni: *Nemzeti vagy transznacionális*, 311.

¹² *Ibid.*, 316–317., 319.

¹³ Mary Gluck, „The Budapest *Flâneur*: Urban Modernity, Popular Culture, and the »Jewish Question« in Fin-de-Siècle Hungary”, *Jewish Social Studies* 10/3 (Spring–Summer 2004): 1–22.

¹⁴ Podmaniczky Frigyes, *Naplótöredékek 1824–1886*, I–IV (Budapest: Grill Károly, 1887–1888).

kutató is *flâneur*, aki kísérletet tesz a mikrohistóriai megközelítés által a múlt zenetörténetének rekonstruálására. A *flâneur* jelen esetben egyszerre szereplő (*actor*) és szemlélő (*spectator*).¹⁵ A mindennapok és az ünnepek *flânerie* szempontjából való együttes vizsgálatával tehát a „nyílt kánont” és a „lappangó kánont”¹⁶ egyszerre elemezhetjük.

A mindennapok és ünnepek eseményeit, az ezáltal formálódó nyilvános zeneéletet a különböző zenei gyakorlatok összességéként is értelmezhetjük.¹⁷ Christopher Small 1998-ban megjelent, tudományos vitákat elindító kötetében a zenei gyakorlat kifejezése (*musical practice*) helyett egy igét próbált bevezetni az angol nyelvbe: *musicking*, azaz zenélni, zenét csinálni – talán úgy is fordíthatjuk, hogy a zenei folyamatokat megélni. Small többeket inspiráló¹⁸ értelmezése szerint a zeneélet ugyanis emberi tevékenység, ennek értelmében minden zenei tevékenység *musicking*-nak minősül, amelyeket zenei eseményekként, tevékenységekként értelmezhetünk.

A zenei esemény a dolgozat elemzésének alapegysége, amelyet a mindennapok és ünnepek szereplői egyszerre alakítanak és megfigyelnek: az egyének döntései zenei eseményeket hoznak létre és formálják azokat.¹⁹ Ennek motorja a mindennapok embere, a *flâneur*, aki az egyes zenei eseményekre ellátogat – megfigyeli és alakítja azokat. Az egyes forrásokat eszerint mint az események dokumentációit értelmezem,²⁰ azokat „történelmi atomokként” tekintem.²¹ A történelmi és mindennapi eseményeket²² mint „atomokat” veszem

¹⁵ Gyáni: *Nemzeti vagy transznacionális*, 316.

¹⁶ A bölcsészettudomány művelőinek hazai szereplői is foglalkoztak már a kánonpluralizmussal – az újabb diskurzus a kánon négy fajtájával számol (nyílt kánon, nyílt ellenkánon, lappangó kánon, negatív kánon), ezt Gyáni Gábor köteteiben Szajbély Mihály értelmezésében és adaptálásában ismerteti. Vö. Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest: Universitas, 2005); idézi Gyáni *Nemzeti vagy transznacionális*, 26–28.

¹⁷ Martin Eybl, *Sammler*innen : Musikalische Öffentlichkeit und ständische Identität, Wien 1740–1810* (Bielefeld: Transcript, 2022).

¹⁸ Christopher Small, *Musicking : The Meanings of Performing and Listening* (Middletown: Wesleyan University Press, 1998).

¹⁹ Small: *Musicking*; Oliver Müller, *Das Publikum macht die Musik : Musikleben in Berlin, London und Wien im 19. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014).

²⁰ Stock, Jonathan P. J., „Documenting the Musical Event: Observation, Participation, Representation”, in Eric Clarke, and Nicholas Cook (eds.), *Empirical Musicology: Aims, Methods, Prospects* (New York, 2004; online, Oxford Academic, 1 May 2008), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195167498.003.0002> (utolsó letöltés: 2023. május 20.).

²¹ Gyáni Gábor *A történelmi tudás* című könyvében hivatkozik arra a Leopold von Ranke nevéhez köthető hagyományra, amely szerint a történésznek úgy kell elbeszélnie a múltat, „ahogyan volt” (wie es eigentlich gewesen). A szemlélet tehát a történések alapvetően eseményjellegét feltételezi. Ez az általánosan elfogadott történetírói gyakorlat azonban nem az egyetlen érvényes út. Gyáni összefoglalásában az Annales-kör egyik alapítójának, a francia történész Ferdinand Braudelnek (1902–1985) az esemény és struktúra meghatározásaira, valamint a különböző idősíkok (hosszú és rövid idő) kritikus megközelítésére hívta fel a figyelmet. Vö. Gyáni Gábor, *A történelmi tudás* (Budapest: Osiris, 2020), 138–139.

²² „A társadalom életét működtető sémák (schematas) ismeretében az ágens újrarendezzi (legalábbis újrarendezteti) a számára elérhető (és befogadható) emberi és nem emberi erőforrásokat annak érdekében, hogy az aktuális struktúrától eltérő kontextusokra is alkalmazhassa őket.” Gyáni: *A történelmi tudás*, 151–152.

tehát a történelem nagyobb egységei, a struktúrák alapjaiként.²³ Az elemzéshez további mankót nyújtott Michel de Certeau, aki a *The Practice of Everyday Life* című értekezésében a mindennapok többféle, egyszerre érvényes értelmezésének lehetőségeit illetően a helyek, szinterek rétegződését (*stratified places*) és a kötetlen hétköznapi idő (*casual time*) elemzését ajánlotta.²⁴

A városok zeneéletének nyilvánosságáról és annak társadalmi vonatkozásairól Sven Oliver Müller történész gondolatait követtem, aki a 19. századi európai metropoliszok társadalmi viszonyait és kulturális világképét tárgyaló esszéjében kitért arra, hogyan mozdult el különösen a műzene a privát szférából a nyilvánosságba, és mindez milyen következményekkel járt magára a zenei előadásra nézve. A műzene társadalmi konnotációit, a professzionális zene privátszférából a közszféra felé való elmozdulását a 19. századi Európában, valamint a zeneélet társadalmi hatásait Mülleren kívül is számos szakírás tárgyalta.²⁵ Ezen írások csaknem mindegyike kiemelte, hogy a században lezajló társadalmi és a kulturális változások egyértelműen hatással voltak a zenei fogyasztói magatartásra, ami a közönség zenei előadásokkal szembeni elvárásainak megváltozásához vezetett.²⁶ A század zenei események változó körülményei, társadalmi rangja és reputációja további kontextust ad az egyes zeneművek, zeneszerzők és az előadók recepciótörténetéhez.²⁷

A disszertáció felépítése

A disszertáció a kutatástörténeti és módszertani bevezető fejezeteket követően három nagy összegző fejezetben tárgyalja Pest-Buda nyilvános zeneéletének sajtónyilvánosságát, mindennapjait és ünnepeit. A tárgyalás tehát nem időrendben, hanem problematizálva ismerteti a feldolgozott forrásanyagot.

A I. **Kutatástörténet** fejezetben a disszertáció elméleti kereteit, valamint a kutatás közvetlen előzményeit tárgyalom. A források elemzését három fő elméleti vizsgálati szempont

²³ Az eseményeket felölelő struktúra „olyan összefüggéseket ragad meg időbeliségük szempontjából, amelyek nem merülnek ki az egykor megtapasztalt események szigorú egymásutánjában. Az eseményt tehát „történelmi atomként” képzeljük el. Gyáni: *A történelmi tudás*, 148.

²⁴ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1984).

²⁵ Lawrence Kramer: *Music As Cultural Practice, 1800–1900* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1990); William Weber: *Music and the Middle Class : The Social Structure of Concert Life in London, Paris and Vienna between 1830 and 1848* (London–New York: Routledge, Aldershot, 2016³); Sven Müller *Das Publikum macht die Musik*; Philipp Ther: *In der Mitte der Gesellschaft : Operntheater in Zentraleuropa 1815–1914* (München: Oldenbourg Verlag, 2006).

²⁶ Sas Ágnes: *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2017); Kim Katalin: „Music institutions and repertoire in 18th-century Hungary = Musikinstitutionen und Repertoire in Ungarn im 18. Jahrhundert = Institutions musicales et répertoire dans la Hongrie du XVIIIe siècle”, in: Benoit Dratwicki–Carlos Cèster–Rosa Tendero (eds.): *Haydneum : Magyar Régizene Központ = Hungarian Centre for Early Music* (Budapest: Haydneum, 2021), 108–142.

²⁷ Müller *Das Publikum macht die Musik*.

határozta meg: a zenei mikrohistória és *Alltagsgeschichte*, a reprezentáció–emlékezet–kultusz összefüggései, valamint a nacionalizmus és a birodalmi szemlélet kettőssége. Ennek szellemében értelmeztem és használtam fel a disszertáció témájának szűkebben vett hazai és nemzetközi szakirodalmát, valamint követtem végig az európai városok zenetörténeteinek szempontrendszerét. A kutatások trendjeit figyelembe véve tettem kísérletet annak felvázolására, hogy Pest-Buda, és egyúttal 19. százados zeneélettörténetek kutatása milyen pontok szerint haladt, és ennek megfelelően milyen újdonságokat hoz ez a disszertáció.

Az elemzés alapjául szolgáló forrásokat és feldolgozásuk módszertanát a **Forráshelyzet és módszertan** fejezet ismerteti. A legnagyobb kihívást a dolgozathoz felhasznált levéltári források és a korabeli sajtó adatainak körültekintő összegyűjtése és szisztematikus rendezése jelentette. A közel 6000 hír, cikk és hirdetés kategorizálása hosszú időt vitt el, azonban ez tudományos szempontból rendkívül nyereséges volt. A források klasszikus, összehasonlító elemzése mellett a disszertáció a digitális bölcsészettudomány eszköztárát is felhasználta a hálózat kutatás terén, a levelek és az egyes színterek személyi összefüggései vonatkozásában.

A dolgozat három fő fejezete a feldolgozott forrásanyagot problematizálva tárgyalja a mindennapok története, a reprezentáció–emlékezet–kultusz hármasa, valamint a nacionalizmus és a birodalmi szemlélet (mentén

A dolgozat első elemző fejezetében (**IV. A sajtó mint zenetörténeti forrás**) a sajtót mint zenetörténeti forrást értékelem. A disszertáció témájához kapcsolódó sajtótörténeti kutatások áttekintését követően a magyarországi zenei sajtó helyzetét ismertetem az első magyarországi, magyar nyelvű zenei szaklap, a *Zenészet* 1860-as elindulásáig. A törvénykezés és a cenzúra kérdéseinek összefoglalását követően a fejezet fontos újdonsága a korabeli sajtó zenei hírhálózatának és hírterjesztésének elemzése. Az újságírók személyének és működésének rövid ismertetésén túl a korabeli olvasóközönség, de különösen a lapterjesztés és a hírek terjesztése és terjedése terén hoz újat a disszertáció. A lapok zenei információszerzési stratégiáinak felvázolása mellett a bécsi és a pest-budai hírközlésének, hírszerzésének viszonyát is elemzem. Ezt követően térek rá a disszertáció talán egyik leghasznosabb alfejezetére, öt választott lap tartalmának sajtóműfajok szerinti elemzésére. Az egyes sajtóműfajok (hírek, beszámolók, kritikák, tárcacikkek, hirdetések stb.) 1857-es pillanatképeinek jellemzőit a *Budapesti Hírlap*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Hölgyfutár*, a *Pester Lloyd*, valamint a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* lapszámainak tanulságai alapján mutatom be. Ezt követően a lapokat zenei hírközlési stratégiáik mentén ismertetem, majd az eredményeiket összegzem.

A **V. Mindennapok**-fejezet az előzőekben ismertett sajtó szisztematikus és problematizált elemzését közli a mindennapok nyilvános zeneéletének struktúrája szintjén. A

pest-budai zenei mindennapok gyakorlata feltételeinek meghatározását követően a zeneélet szerkezetét három fő szempont alapján vizsgálom: a repertoár, a térhasználat, valamint a zeneélet aktorai szempontjából. A repertoár rétegződésének alapjául a zenei esemény szolgált, a zenei eseményeket pedig az ott elhangzó repertoár, a zenészek, a színtér és a közönség határozta meg. Ez alapján a repertoár rétegződését a zenei események műfajai szempontjából vizsgáltam, jellemzően statisztikákat használva. A zenei nyilvánosság térhasználatára kapcsán a személyesebb, leíróbb jellegű szövegek kaptak helyet a visszaemlékezések mellett: az egyes zenei színterek működéséről, az épületek és dísztermek hangulatáról és közönségükről, valamint a színtereken megszólaló repertoárról a színterek funkciói szerinti csoportosításban esik szó. A zeneélet aktorainak, a személyek, zenekarok és intézmények hálózatát az egyén és a csoport szempontjából, valamint azok hálózataiban is vizsgálom, a *Kulturtransfer* jelenségét is megfigyelve.

Az **VI. Ünnepek**-fejezetben az ünnepet mint zenei kulturális gyakorlatot vizsgálom a nemzeti és a birodalmi reprezentáció szempontjából, arra a kérdésre fókuszálva, hogy a nemzet és a birodalom hogyan (re)konstruálja történelmét saját kultúrája és történelme hitelesítése érdekében a különböző eseményeken. Elsőként a nemzeti kánon mint zenei inspiráció kérdéskörét járom körül. A nemzet szempontjából kiemelt jelentőségű, részben 1857-es vonatkozású Kazinczy-centenárium mellett a Zenede által meghirdetett, Petőfi Sándor *Honfidal* című verse megzenésítésére kiírt pályázat ünnepélyes bemutatójának körülményeit vizsgálom. Ezt követően példát hozok arra is, hogyan használták fel a kanonikus zeneszerzők, így Wolfgang Amadeus Mozart és Ludwig van Beethoven évfordulóit a nemzeti reprezentáció eszközeként. Az intézmények kultikus voltának bemutatására is sor kerül: a pesti Nemzeti Színház egyszerre szolgált a nemzeti szimbólumként és adott helyet a Habsburg-uralkodóház tiszteletére rendezett reprezentatív ünnepeinek. A fejezet és egyúttal a disszertáció záró részeként Ferenc József és Erzsébet első közös, 1857-es magyarországi körutazását elemzi, annak a mindennapok és az ünnepek zenei gyakorlatának különbözőségeire és hasonlóságaira rámutatva. A disszertáció elemző része a körút alkalmából készült két kompozíció, az Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly által Czanyuga József szövegére írt *Erzsébet* opera és a Rózsavölgyi Gyula és id. Ábrányi Kornél által életre hívott, tizenkét zeneszerző kompozícióját tartalmazó *Erzsébet-émlény* elemzésével és kontextusba helyezésével ér véget.

II. Kutatástörténet

II.1. A kutatás vizsgálati szempontjainak elmélete

II.1.1. Mikrohistória és *Alltagsgeschichte*

A történettudomány mikrohistóriai módszertana mára megkerülhetetlenné vált a bölcsészettudományokban.²⁸ A mikrotörténelem megközelítési módjai különbözőek lehetnek, ami viszont a mikrotörténelem gyakorlatára általánosan jellemzőnek tekinthető az talán a jól körülhatárolható kis egység intenzív vizsgálata, valamint a cselekvők tudatosságának hangsúlyozása. E megközelítésben a (zene)történész „[...] a múltbéli embereket nem a mélyben működő nagy történelmi erők bábjaiként ábrázolja, hanem tudatos cselekvőknek tekinti őket.”²⁹

A mikrotörténelem nem pusztán egyes személyek, hanem egy teljes város vagy városok működésének vizsgálatát is új perspektívába helyezheti. A *Musik in Geschichte und Gegenwart* lexikonsorozat „*Regionalforschung*” szócikkében Joachim Kerner a mikrotörténelemről mint a nemzeti perspektívából való történelmi megközelítés ellenpólusáról ír, egy olyan módszernek látja, amely átformálta a regionális kutatásokat és új utakat nyitott a regionális összefonódások vizsgálata területén.³⁰ A regionális identitások vizsgálatát és transzregionális kutatásokat kitágító, megreformáló további fontos irányzatként említi Kerner a kulturális transzfer, a mobilitás, a migráció, a zenészek és a repertoár ki- és visszavándorlásának, valamint a mindennapi élet történetének (*Alltagsgeschichte*) vizsgálatát, valamint a mentalitástörténetet. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobbá vált az érdeklődés a térhasználat, valamint a zeneélet mint cselekvés iránt is.

A zenei mikrotörténelem és az *Alltagsgeschichte*, a mindennapok zenetörténetének kutatásához a szakirodalom többféle szempontrendszerrel kínál. A mindennapokat minden szerző másképpen értelmezi: az etnomuzikológia,³¹ a színterek és előadók, az intézmények és

²⁸ Jürgen Schlumbohm, „Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte”, in: *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Komplementär oder inkommensurabel?* (Göttingen: Wallstein Verlag, 1998): 7–32. Magyar nyelven megjelent: Jürgen Schlumbohm: „Mikrotörténelem – makrotörténelem”, ford. Gyárfás Edit, *Aetas* 15/4 (2000): 170–179.

²⁹ Vö. Szijártó M. István, *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata* (Budapest, L'Harmattan, 2014) (*Mikrotörténelem* 7): 16–18. Lásd továbbá Simon Zoltán Boldizsár: „Mi nem a mikrotörténelem?”, in: Papp Gábor–István M. Szijártó (szerk.), *Mikrotörténelem másodfokon* (Budapest: L'Harmattan, 2010): 120–147.

³⁰ Kremer, Joachim, „Regionalforschung”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/16024> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

³¹ Tia DeNora kötete nem a történelmi zenetudomány felől közelíti meg a kérdést, sokkal inkább az etnográfia és a kortárs oral history szempontjából, így a disszertáció elméleti keretéhez ezt nem tudtam használni. Legfeljebb abból a szempontból, hogy az oral history és a kulturális antropológia szintű fontos részei lehetnek a

egyesületek, az események és eseménysorozatok, a zenei műfajok, vagy a források szempontjából.

Jelen dolgozat megmaradva a mikrotörténelem és *Alltagsgeschichte* eredeti keretei között, szintén a körülhatárolható kisebb egész intenzív vizsgálatára fókuszál, azzal, hogy kigyűjti, rendezi és értelmezi egyetlen év fővárosi magyar és német nyelvű sajtójának zenei anyagát a cselekvők (személyek és intézmények), színterek és események (mindennapok és ünnepek) irányából, nem feledkezve meg a város soknemzetiségű képéről és regionális kapcsolatrendszeréről.

II.1.2. Reprezentáció, emlékezet, kultusz

A zeneélet mikrohisztóriai, regionális szempontú megközelítése, mint említettem egyértelműen tovább vezet a térhasználat kérdéséhez. Egy-egy tér használata a személyes élmények megtapasztalásán túl a kollektív emlékezet számára is elsődleges fontosságú,³² különösen a fővárosok esetében. A tér mint az emlékezet helye a 19. században is ceremóniák, rítusok által vonzza a nemzeti emlékezet kultuszát, amelynek során a város gyakorlatilag szakralizálja a kiválasztott tereit.³³

E városi rítusok része a zenei reprezentáció, amely a kollektív és kulturális emlékezeten keresztül is az identitás(ok) kifejezését jelenti.³⁴ Ebből a téziszől indul ki Lawrence Kramer is, aki kötetében arra kereste a választ, hogy a zeneművek befogadástörténetét és szerzőiket hogyan befolyásolták az adott kor társadalmi, politikai és művészeti áramlatai. Chopin a-moll prelűdjének elemzésében Kramer azt vizsgálta, hogy egy-egy zenemű megkérdőjelezheti-e, kifejezheti-e a politikai hatalommal szembeni ellenérzést vagy éppen a lojalitást?³⁵ Charles O. Nussbaum is egyetért azzal, hogy a zene mélyen összefonódik a kulturális gyakorlatokkal és rítusokkal, és ezáltal a kulturális identitás kifejezésének és megerősítésének eszközeként szolgálhat. Mivel egyes zenei stíluselemek egyes kultúrákhoz vagy régiókhoz kapcsolódhatnak, a dalok szövege vagy témája ez által kulturális értékeket vagy történelmi eseményeket

mindennapok története megírásának. Vö. Tia DeNora, *Music in Everyday Life* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

³² Benedict Anderson, *Elképzelt közösségek : gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. Sonkoly Gábor (Budapest: L'Harmattan, 2006). Lásd továbbá Jan Assmann, *A kulturális emlékezet* (Budapest: Atlantisz, 2014³): 38–42.

³³ Gyáni Gábor, *A történelem mint emlék(mű)* (Budapest: Kalligram, 2016): 116–118. Lásd továbbá uő, „Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban”, in uő: *Relatív történelem* (Budapest: Typotex, 2007) (*Historia mundi*): 74–85.

³⁴ Martin Stokes (ed.), *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place* (Oxford: Berg, 1994).

³⁵ Lawrence Kramer, *Music as Cultural Practice, 1800–1900* (Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press, 1993) (*California Studies in 19th-Century Music* 8), 72–101.

tükrözhet.³⁶ Az egyes zeneművek tehát önmagukon túli jelentéstartalommal is rendelkezhetnek, ezáltal a nemzeti, vagy akár a birodalmi identitás kifejezői lehetnek.³⁷

A zene a Habsburg-dinasztia önreprezentációjában is fontos szerepet játszott, ahogyan arra a Werner Telesko szerkesztésében létrejövő tanulmánykötet számos írása rámutatott. Thomas Hochradner az ún. birodalmi stílus, azaz „Imperialstyl” zenei jellemzőit vizsgálta, míg Andrea Lindmayr-Brandl a császárhimnusz reprezentációs formáiról és a hivatalos himnuszválasztás folyamatáról publikált cikket, de készült írás Ferenc József 1895-ös zágrábi látogatásáról is.³⁸ E tanulmányok közös vonása, hogy a zenét mint a reprezentáció alapvető részét vizsgálják a birodalom, vagy a Habsburg-család tagjai tiszteletére rendezett ünnepségeken.

Az emlékezet és a politikai reprezentáció művészetben való megnyilvánulásainak jelenségére a Maria Bucur és Nancy M. Wingfield is rávilágítottak *Staging the Past : The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* című kötetükben.³⁹ Az alapvetően a nemzeti és birodalmi ünnepek elemzésével foglalkozó tanulmányok egyik központi narratívája a kollektív (nemzeti és/vagy birodalmi) emlékezet⁴⁰ megnyilvánulása az ünnepségeken megjelenő rituális elemeken, eseményeken, előadásokon keresztül, az emlékezet performatív megjelenítésével. A kollektív emlékezet identitásképző erejét vizsgálva elemzik a nemzeti mozgalmak és a nacionalizmus közösségépítő alapelvvé válásának részfolyamatait, amelyek túlnőttek a pusztán politikai ideológián.⁴¹ A kulturális gyakorlatok, ünnepségek, rituálék egyúttal a nemzeti identitást erősítő és tovább örökítő ún. „model-learning” során is fontos szerepet játszottak.⁴² A kötet egyúttal felhívja a figyelmet arra is, hogy a 19. század második felében nagyobb hangsúlyt kaptak a politikai megemlékezések,

³⁶ Charles O. Nussbaum, *The Musical Representation: Meaning, Ontology, and Emotion* (Cambridge–Massachusetts–London: MIT Press, 2007), 111–187.

³⁷ Katharina Hottmann – Christine Siegert (Hrsg.), *Feste – Opern – Prozessionen. Musik als kulturelle Repräsentation* (Hildesheim: Olms, 2008) (*Jahrbuch Musik und Gender* 1); Kim Katalin, „Demythologizing the Genesis of the Hungarian National Anthem”, Tatjana Marković – Fritz Trümpi (ed.), *Musicologica Austriaca Special Issue : Exploring Music Life in the Late Habsburg Monarchy and Successor States* (2021): <https://www.musau.org/parts/neue-article-page/view/103> (utolsó letöltés: 2023. december 7.).

³⁸ Vö. Andrea Lindmayr-Brandl, „Vom patriotischen Volkslied zur nationalen Kaiserhymne: Formen der Repräsentation in *Gott, erhalte Franz, den Kaiser!*”; Thomas Hochradner, „Spielball der Repräsentation? Überlegungen zum musikalischen »Imperialstil« anhand der Kirchenmusik von Johann Joseph Fux”; Filip Šimetin Šegvić: „Zagreb/Agram als zeremonieller Raum 1895: Kaiser Franz Joseph und dynastische Repräsentation”, in: Werner Telesko (Hrsg.), *Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur / Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture 1618–1918* (Bécs–Köln–Weimar: Böhlau, 2017): 95–114., 308–326., 367–389.

³⁹ Maria Bucur – Nancy M. Wingfield (eds.), *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (West Lafayette: Purdue University Press, 2001).

⁴⁰ A „kollektív emlékezet” fogalmát Maurice Halbwachs vezette be 1925-ben. Halbwachs munkája 2018-ban magyar nyelven is megjelent, uő, *Az emlékezet társadalmi keretei* (Budapest: Atlantisz, 2018).

⁴¹ Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, szerk., elő- és utószó K. Horváth Zsolt (Budapest: Napvilág Kiadó, Budapest, 2009).

⁴² Werner Blessing, „The Cult of Monarchy”, *Journal of Contemporary History* 13/2 (1978): 357.

és a monarchiabeli rituálék, amelyek mind ráerősítettek a mindenkori uralkodó személyét övező szakralitásra.⁴³

A magyar nyelvű irodalomtörténeti, színháztörténeti szakmunkák is foglalkoztak a 19. századi magyarországi ünnepek politikai reprezentációjával, a nemzeti identitás megnyilvánulásának és konstrukcióinak formáival és performativitásával, továbbá az ünnepek nyelvhasználatával.⁴⁴ E kultikus szemlélet, valamint a kultusz kutatás a zenetudományi kutatásokra is hatással volt. A 19. századot illetően a zenetörténetírás már kijelölt egy kánont Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, és Mosonyi Mihály kultikus figuráinak személyében. Az id. Ábrányi Kornél által felvázolt, de valójában Szabolcsi Bence, Bónis Ferenc és Legány Dezső munkái által kanonizálódott 19. századi zeneszerzőhármastagjainak élettörténete, hatásuk és magyarságuk kérdésköre hosszú évtizedekig lefoglalta a kutatókat. E három személy, valamint a *nemzet* szempontjából jelentős intézmények kutatása vált a 19. századi magyarországi kutatások legjellemzőbb fókuszává, előtérben Liszt Ferenc és Erkel Ferenc kultikus figurájával.⁴⁵ E nagyszabású és jelentős kutatások mellett elindultak a nemzeti zenei intézmények történeti vizsgálatai is: a Pest-Budai Hangászegyleti Zenede (1840-től Nemzeti Zenede),⁴⁶ a pesti Magyar, később Nemzeti Színház,⁴⁷ valamint a színház tagjai által alapított Filharmóniai Társaság esetében.⁴⁸ A népzene tudomány témáiban is számos fontos tanulmányt publikáltak a 19. század vonatkozásában.⁴⁹ E nagyszabású kutatások célja elsősorban a nemzetépítő mozgalom, valamint a magyar és nemzeti zene definiálása volt. Felmerül tehát a kérdés, hogy a nemzet-fogalomnak milyen releváns definíciói lehetnek.

⁴³ Marie Tanner, *The Last Descendant of Aeneas. The Hapsburgs [!] and the Mythic Image of the Emperor* (Yale: Yale University Press, 1993).

⁴⁴ Imre Zoltán, *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2002) (*Rendi Társadalom – Polgári Társadalom* 14); Dávidházi Péter, „Isten másodszülöttje.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest: Gondolat, 1989); Margócsy István, *Magyarok Mőzese. (Az 1859-es Kazinczy-ünnepségek nyelvhasználatához)*, in: uő, *Égi és földi virágzás tükré. Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról* (Budapest: Holnap, 2007), 249–268.

⁴⁵ Vö. id. Ábrányi Kornél, *Erkel Ferenc élete és működése: kultúrtörténelmi korrajz* (Budapest: Schunda V. József, 1895); uő, *Képek a múlt és jelenből* (Budapest: Pallas, 1899).

⁴⁶ Tari Lujza – Sz. Farkas Márta (szerk.), *A Nemzeti Zenede* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2005).

⁴⁷ Tallián Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei* (Budapest: Balassi, 2015); Szacsvai Kim Katalin, *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*. PhD doktori értekezés (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013).

⁴⁸ Bónis Ferenc, *A Budapesti Filharmóniai Társaság 150 esztendeje. 1853–2003* (Budapest: Budapesti Filharmóniai Társaság–Balassi, 2005).

⁴⁹ Vö. pl. Domokos Mária, „Lavotta színpadi kísérőzenéje”, in: Sziklavári Károly–Dombóvári János (szerk.), *Lavottától Kodályig. Zempléni konferenciák a verbunkos zenéről* (Sátoraljaújhely: Lavotta János Kamarazenekei Alapítvány, 2021): 153–161.; Paksa Katalin, *Magyar népzene története*. Ötödik, javított kiadás (Budapest: Balassi 2019); Papp Géza, *A verbunkos kézíratos emlékei: tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999) (*Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez* 16); Sárosi Bálint, *Cigányzene...* (Budapest: Gondolat, 1971).

II.2. Az 1850-es évek újraértékelése

Ernest Gellner a nacionalizmus jelenségét modern találmányként írja le, amely a 19. században jelent meg Európában az iparosodás, az urbanizáció és a szekularizáció jelentette kihívásokra adott válaszként. A nacionalizmus azon az elképzelésen alapul, hogy minden nemzetnek egyedi kultúrája, nyelve, történelme és identitása van, amely megkülönbözteti őket más nemzetektől („mi” és „ők”). A kultúra tehát döntő szerepet játszik a nemzeti identitás meghatározásában, ugyanakkor a nacionalizmus a kultúrát is alakíthatja és átalakítja azáltal, hogy bizonyos értékeket, hiedelmeket és gyakorlatokat a nemzeti identitás szempontjából alapvető fontosságúnak hirdet.⁵⁰

Anthony D. Smith a nemzeti identitást szintén összetett és absztrakt fogalomként határozza meg.⁵¹ Smith szerint nacionalizmusnak azt tekinthetjük, ami nemzeti identitást teremt. A különböző művészeti ágakon keresztül a nacionalista művészek „rekonstruálhatják” a nemzet látványát, hangzó és képi megjelenítését a maguk sajátosságában, hitelességet sugallva.⁵² A kulturális identitás és ennek részeként a zene tehát fontos szerepet játszik a nemzeti identitás kialakításában.⁵³

Az 1848/49-es magyarországi forradalmat és szabadságharcot követő évtized jellemzően negatív értékelése bizonyos szempontból napjainkig érezteti a hatását. Papp József történész egy 2003-ban, az *Aetas* folyóiratban megjelent tanulmányában az 1850-es évek kapcsán a „passzív rezisztenciát” mint mítoszt értékelte.⁵⁴ Deák Ágnes történész a Papp által is említett toposzok (a birodalmi kormányzat nemzetellenes és modernizáló törekvései, a nemzeti ellenállás megnyilvánulásai) vizsgálatát helyezte előtérbe sajtótörténeti és titkosrendőrségi kutatásainak vizsgálatában. A besúgóhálózat és a titkosrendőrség iratanyagainak tanulmányozásakor hangsúlyt fektetett azok szervezeti egységeinek elemzésére, a politikai kontroll megélésének tapasztalataira személyes emlékek vizsgálatán keresztül, továbbá az informátorok olykor ambivalens alakjainak részletgazdag bemutatására is.⁵⁵ A kettős, nemzeti és birodalmi lojalitásról többek között Manhercz Orsolya is beszél a Bach-korszak magasrangú hivatalos utazásainak, így I. Ferenc József magyarországi körútjainak tanulmányozása kapcsán. Levéltári kutatásokon nyugvó munkája mellett I. Ferenc József levelezésével és kortárs

⁵⁰ Ernest Gellner, *Nationalism* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1997), 7–42.

⁵¹ Anthony D. Smith, *National Identity* (London: Penguin Books, 1991), vii–18.

⁵² Anthony D. Smith – Matthew Riley, *Nation and Classical Music : From Handel to Copland* (Woodbridge: The Boydell Press, 2016).

⁵³ Smith *National Identity*, 71–98.

⁵⁴ Papp József, „A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?”, *Aetas* 18/3–4 (2003): 119–136.

⁵⁵ Deák Ágnes, „Zsandáros és policzájós idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867* (Budapest: Osiris, 2015).

emlékiratokkal kiegészítve a periódus történéseinek olykor meglepően ambivalens, „kétarcú” olvasata tűnik fel.⁵⁶

E folyamat részeként érdemes megemlíteni például a Csorba László történész által írt fejezetet a Gergely András által szerkesztett *Magyarország története a 19. században* című, 2019-ben új kiadást megért kötetben.⁵⁷ Csorba az 1849–1867-ig tartó periódusra következetesen „az önkényuralom kora”-ként hivatkozott, és abból a kérdésből indult ki, hogy a század uralkodó eszméit, azaz a polgárosodást és a nemzeti önrendelkezési törekvéseket mennyiben támogatta a rendszer. Elemzésében arra jutott, hogy a forradalmat követően birodalomszerte elkezdődött a polgári átalakulás, a rendszer törekedett a modernizációra, ugyanakkor annak anyagi és politikai előnyeit a Felix Schwarzenberg herceg által megálmodott, a centralizmust az abszolutizmussal ötvöző, illuzórikusnak vélt rendszer megvalósításának szentelte.⁵⁸

Ahogy az 1850-es évek mint periódus értelmezésének problematikájáról beszélünk, úgy merülnek fel az elnevezésével kapcsolatos terminológiai kérdések is. A korszakhoz kapcsolódó fogalmak, így a „Bach-korszak”, „neoabszolutizmus”, „önkényuralom”, „abszolutizmus”, „modernizáció” fogalmi kereteinek olykor összezavaró használatáról K. Lengyel Zsolt publikált szakirodalmi összefoglalást. K. Lengyel a korszak recepciójának kétféle jellemző irányzatáról beszél, amelyből az egyik annak elnyomó jellegére, a másik pedig inkább a modernizációs törekvések hangsúlyozására fordított figyelmet. A korszak szakirodalmának kritikai értékelését illetően K. Lengyel többek között arra a végkövetkezésre jut, hogy a periódus tárgyában alkotott elemzés annál hitelesebb, minél inkább bevonásra kerül az időszak „kétarcúságának” vizsgálata.⁵⁹

A korszak értékelése továbbra is problematikus. E fogalmi keretek tisztázása még számos kérdést tartogat, azonban a zenetörténet viszonylatában annyit mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy az 1850-es évek vonatkozásában a nemzet szempontjából fontos szereplők és intézmények tárgyalásán túl a kétarcúság vizsgálata kapcsán csak az elmúlt években történt elmozdulás. 1996-ban a Berghahn Books által indított, alapvetően történészek által írt „Austrian and Habsburg Studies” sorozat 2021-re már több mint 30 kötetet számlál, melyek közül számos

⁵⁶ Manhercz Orsolya, *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban: Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. PhD doktori disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2012).

⁵⁷ Gergely András (szerk.), *Magyarország története a 19. században* (Budapest: Osiris, 2019), 279–326.

⁵⁸ *Ibid.*, 280.

⁵⁹ 1997-ben megjelent tanulmányának rövidített változatát 2008-ban, Deák Ágnes fordításában magyar nyelven is közölte az *Aetas*. Vö. K. Lengyel Zsolt, „Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära”, *Südost-Forschungen* 56 (1997): 213–278.; uő, „Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához”, *Aetas* 23/3 (2008): 237–255.

monográfia és tanulmánykötet foglalkozik a korszakkal. A monográfiák és tanulmányok egy része a kultuszkutatással, de leginkább a társadalmi–politikai emlékezettel, köztük a 19. századi reprezentatív kulturális események nemzeti–birodalmi tengelyen történő elhelyezésével foglalkozik, legtöbbször Jászi Oszkár a birodalom centrifugális és centripetális erőinek hasonlatára hivatkozva.⁶⁰

Jászit Daniel L. Unowsky is idézi *The Pomp and Politics of Patriotism* című tanulmánykötetében.⁶¹ Unowsky szerint a soknemzetiségű Habsburg Birodalom egyik legfőbb kihívása volt a nemzeti (*national*) és nemzetek fölötti (*supranational*) identitások közti egyensúly fenntartása.⁶² A birodalmi integrációs törekvések részeként éppen ezért a tagországokban szervezett császári körutazások nem titkolt célja volt, hogy erősítsék a közös, birodalmi identitást (*common identity*) és egyúttal a különböző nemzetek kulturális szuverenitásának megélését is biztosítsák.⁶³ Unowsky kötete nem pusztán a korszak iránti újabb érdeklődésre szolgál példaként, hanem a 2000-es évek első évtizedére jellemző interdiszciplináris nyitásra is a szociológia, antropológia, az emlékezet- és kultuszkutatás, vagy a szemiotika felé. A kötet előszavában az uralkodó tiszteletére birodalomszerte rendezett hivatalos ünnepekkel kapcsolatban Unowsky számos, alapvető megfigyelést fogalmazott meg. A mindenkori uralkodó születésnapjait, névnapi ünnepeinek, továbbá az örökös tartományokban tett utazásainak rituális eseményeivel kapcsolatban Clifford Geertz megállapításaira alapozva a történelmi folytonosság hangsúlyozása mellett az uralkodó pozíciójával járó szakralitást emelte ki.⁶⁴ Az említett ünnepeken ugyanis I. Ferenc József bizonyos értelemben a közös birodalmi identitás (*common identity*) megtestesítőjeként jelenik meg. Unowsky szerint az uralkodó reprezentációja politikai kérdés, melynek értő értelmezéséhez egyúttal a regionális vetületet is ismerni kell. Az uralkodó tiszteletére rendezett ünnepek magyar recepciójához kapcsolódva Unowsky I. Ferenc Józsefet mint a birodalom népének apafiguráját emelte ki, aki a birodalom egyfajta egyesítő szimbólumaként a monarchia egészét összekötötte. Ehhez Unowsky következő gondolatot fűzi, Gerő Andrásra hivatkozva:

⁶⁰ Jászi Oszkár, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago: University of Chicago Press, 1929) / uő, *A Habsburg Monarchia felbomlása*, ford. Zinner Judit (Budapest: Gondolat, 1982).

⁶¹ Daniel L. Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916* (West Lafayette–Indiana: Purdue University Press, 2006) (*Central European Studies*): 2–10.

⁶² Laurence Cole – Daniel L. Unowsky, *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy* (New York–Oxford: Berghahn Books, 2007) (*Austrian and Habsburg Studies* 9), 1–2.; Jászi *Dissolution*, 433.; Pieter M. Judson, *Exclusive Revolutionaries. Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848–1914* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996): 29–50.

⁶³ Unowsky: *Pomp and Politics*, 2–10.

⁶⁴ Clifford Geertz, „Centers, Kings and Charisma : Reflections on the Symbolics of Power”, in: *Local knowledge: further essays in interpretive anthropology* (New York: Basic Books, 1983): 121–146.

„A Lajtán túli birodalmi ünnepek I. Ferenc Józsefet a birodalom minden népének (beleértve a magyarországiakat is) atyjaként és a monarchia egészét összekötő nemzetek feletti szimbólumként mutatták be. A magyar nemesi elit azonban a Ferenc József császár tiszteletére rendezett ünnepeket egy szomszédos ország ünnepének tekintette. Magyarország hivatalosan csak Ferenc József 1867-es magyar királlyá koronázásának évfordulóját ismerte el.”⁶⁵

Gerő András kézikönyvének hivatkozott referenciamunkái között Unowsky többek között Dobszay László *Magyar zenetörténetét* idézi. Külön érdemes kitérni Unowsky zárójeles megjegyzésére („including those of Hungary”), amely visszaül többek közt az 1850-es évek nemzetközi szinten negatív értékelésére is. Az elmúlt években az idézett állítást sikerült árnyalni, amelynek eredményeire a disszertáció Ünnepek-fejezete fog reflektálni.

II.3. Városi zenetörténetek

III.3.1. A városi zenetörténetek történetek szempontjai

A különböző zenetudományi szakmunkák eltérő megközelítésben tárgyalták a városi mindennapok nyilvános zeneéletének jellemzőit. A nagyobb városok zeneéletéről írt monográfiák a kézenfekvőbb vizsgálati súlypontokon túl (koncert- és zenés színházi élet, intézmények és intézményrendszer, zenei publicisztika, oktatás, kottakiadás és -kereskedelem, hangszerkészítés és -kereskedelem, zenészek és különböző típusú zenekarok, zeneszerzők) többnyire összetettebb jelenségeket is vizsgáltak (társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális, és történelmi kontextus). Ennek kapcsán két fő irányzatot különíthetünk el a szakirodalomban: a klasszikus leíró jellegű, primer forrásokból kiinduló, kézenfekvő struktúrákban gondolkodó írásokat, amelyek egy része mellőzi az összehasonlító elemzést; valamint a problémacentrikus, és inkább elméletorientált interdiszciplináris írásokat, amelyeknek azonban csak egy része alapoz primer forrásokra vagy elmélyültebb forráskutatásra.

Előbbire példa Isoz Kálmán eredetileg háromkötetesre tervezett monográfiásorozata.⁶⁶ Ennek kapcsán szintén fontos megemlítenünk Bárdos Kornél városmonográfiáit is, amelyek a

⁶⁵ „Imperial celebrations in Cisleithania presented Franz Joseph as father of all his peoples (including those of Hungary) and as the supranational symbol binding together the monarchy as a whole. However, the Hungarian noble elites viewed celebrations of Franz Joseph as emperor as holidays in a neighboring country. Hungary officially recognized only anniversaries of Franz Joseph’s 1867 crowning as Hungarian king.” Unowsky: *Pomp and Politics*, 7.

⁶⁶ Isoz Kálmán, *Buda és Pest zenei fejlődése*. Töredék, gép- és kézirat. MTA Kézirattár: Ms 5661/41-43.; uő, *Buda és Pest zenei művelődése I. 1686–1873* (Budapest: Magyar Népszínházi Bizottmány, 1926).

lokális jellegzetességek szintjén nyújtanak összehasonlító elemzéseket.⁶⁷ A jövő kutatói feladata e városok vizsgálatának esetében a regionális hálózatok felfejtése lesz. Sas Ágnes már ezt az utat követte, aki a *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban* című, 18. századról (és részben a 19. század első évtizedeiről is) szóló kötetében szigorú rendben elemezte a zenészek lehetőségeit és a nyilvánosság, a félnyilvánosság és a privátszféra megnyilvánulásait és feltételeit. Gazdagon hozott nemzetközi példákat is: együtt elemezte a magyarországi és többi európai város zeneéletét, a nyilvános koncertéletet, és az egyes zenei intézményeket.⁶⁸

A legtöbb kötet külön-külön tárgyalja a művészi és a szórakoztató célú zenét – azonban a két szféra együttes és összehasonlító vizsgálatára csak ritkán vagy egyáltalán nem tesz kísérletet. A *Wien Musikgeschichte* két, időrendben haladó kötete a város zeneiségének két minőségét különítette el: az első a 19. század vonatkozásában a *Wienerlied*-repertoárral és a népzenevel foglalkozott, a második kötetben pedig utóbbi periódus vonatkozásában Elisabeth Fritz-Hilscher elemezte a művészi zeneéletet.⁶⁹ Derek B. Scott a metropoliszok 19. századi szórakoztató zeneéletét elemezte London, New York, Párizs, és Bécs mintáján. Elemzése alapján e városok jellegzetességei gyakorlatilag abban a tényben összevethetők egymással, hogy a társadalom egyre szélesebb rétegei fértek hozzá a minőségi zenéhez, valamint hogy mindegyik metropolisznak megvoltak a sajátos zenés szórakozási formái.⁷⁰ A szélesebb társadalmi rétegek számára elérhető koncertek és koncertélet tanulmányozása kapcsán válik egyértelművé, hogy az egyes metropoliszok és nagyobb városok zenefogyasztási lehetőségei és szokásai jelentősen eltértek egymástól a 19. században. A téma kutatásakor nemzetközi szinten számos probléma merül fel, különösen terminológiai,⁷¹ funkcionális, valamint szociológiai

⁶⁷ Bárdos Kornél, *Székesfehérvár zenéje 1688–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993).

⁶⁸ Sas Ágnes, *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban* (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2017) (= *Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez* 1).

⁶⁹ Ezzel kapcsolatban Hilscher külön kötet is írt, amelyet a szélesebb olvasóközönségnek szánt. A korszakra vonatkozóan lásd az „Ein ruhmloses Ende: 1848–1918” című fejezetet, in: Elisabeth Hilscher, *Mit Leier und Schwert: Die Habsburger und die Musik* (Graz–Wien–Köln: Styria, 2000): 207–226.

⁷⁰ Derek B. Scott, *Sounds of the Metropolis: The Nineteenth-century Popular Music Revolution in London, New York, Paris, and Vienna* (Oxford University Press, 2008).

⁷¹ Lásd pl. a közzene definícióját Szacsvai Kim Katalin disszertációjában: „a népies dalrepertoár azonban nem a műzene, hanem egyfajta »közzene«, illetve közköltészet részét képezte. Ennek az anyagnak az anonimitás a lényegéhez tartozott, sőt változó szöveggazdák tolla alatt »nyílt szöveg«-ként variálódott. Dallamok jogtalan elsajátításáról ezért a népies dalok könnyen anonimá váló repertoárja kapcsán nem is beszélhetünk, ezzel közzenei létmódjának mondanánk ellent. Ez a repertoár nem az elitkultúra részeként jött létre, és visszamenőleg már nem érvényesek rá a műzene szerzőségi normái.” Szacsvai Kim *Erkel-műhely*, 100. Vö. Paul Charosh, „»Popular« and »Classical« in the Mid-Nineteenth Century”, *American Music* 10/2 (Summer, 1992): 117–135.; John Covach „Popular Music, Unpopular Musicology” című tanulmányában a populáris zenei tanulmányok és a zenetudomány közötti szakadék áthidalásának problémáját vizsgálta. Bár alapvetően a 20. századi könnyűzenei áramlatokkal kapcsolatban gondolkodik, annyiban relevánsnak tekinthető a disszertáció eszmei kerete kapcsán, miszerint amellet érvel, hogy kritikusan szemléljük, hogyan értjük és tanulmányozzuk a populáris zenét. A könnyűzene fogalmát Covach úgy határozza meg, hogy az eredendően zenei, és csak másodsorban társadalmi.

szempontból. A téma problémaorientált tárgyalása és kutatása nemzetközi szinten is kezdeteinél tart.

Egy-egy évszámból is kiindultak már a kutatók. Bécs város történetéről David Wyn Jones más, szintén referenciaként szolgáló szempontok szerint adott átfogó áttekintést három év (1700, 1800, 1900) zenetörténetének történelmi, társadalmi, politikai és reprezentációs szempontjainak figyelembevételével.⁷² A Barbara Boisits által szerkesztett *Musik und Revolution* című tanulmánykötet az 1848/49-es forradalmakról közölt fontos tanulmányokat a zenei várostörténet és a politikai reprezentáció szempontjából, melybe Tari Lujza publikált tanulmányt.⁷³

Kifejezetten a zeneélet színtereinek vizsgálatából kevesebben indultak ki. Kivétel ez alól például Watzatka Ágnes *Budapesti séták Liszt Ferencsel* című kötete, ami hasznos kalauzként szolgál a korabeli pest-budai épületek és utcák útvesztőjében.⁷⁴ A zenei nyilvánosság színterei mint az egyes zenei események centrumai már sokkal népszerűbb kutatási fókusznak számítanak. Különösen igaz ez az intézménytörténetek vonatkozásában: a színházak, operaházak, oktatási intézmények, zenekarok dokumentációi, jelentős részben repertoárja, és különböző szempontú elemzései több könyvtárnyi szakirodalommal rendelkeznek.

A zenei intézmények vizsgálata mellett egyre nagyobb szerepet kap a nemzetközi kutatásban a katonazenekarok Habsburg Birodalomban betöltött szerepe.⁷⁵ Emil Rameis 1976-ban megjelent monográfiája máig kiindulópont,⁷⁶ hasonlóan a háromszerzős *Das ist Österreichs Militärmusik* című kötetéhez.⁷⁷ Eva Vičarová kutatásai mellett⁷⁸ szükséges megemlíteni a Birodalom zenés színházi intézményrendszerének szakirodalmát, mely szintén

Azzal az állítással szemben érvel tehát, hogy a populáris zenét egyetlen módon lehet pusztán vizsgálni, nevezetesen mint eredendően és elsődlegesen társadalmi. Az, hogy milyen zenéről beszélünk tehát, populáris vagy művészi zenéről, nagyon nehéz definiálni, ez a probléma már itt, az 1857-es évben is előtérbe kerül. Vö. John Covach, „Popular Music, Unpopular Musicology”, in: Nicholas Cook – Mark Everist (eds.), *Rethinking Music* (Oxford: Oxford University Press, 1999): 452–470.

⁷² David Wyn Jones, *Musik in Vienna: 1700, 1800, 1900* (Woodbridge: The Boydell Press, 2016).

⁷³ Barbara Boisits (Hrsg.), *Musik und Revolution : Die Produktion von Identität und Raum durch Musik in Zentraleuropa 1848/49* (Bécs: Hollitzer, 2013).

⁷⁴ Watzatka Ágnes, *Budapesti séták Liszt Ferencsel* (Budapest: Helikon–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2011).

⁷⁵ A téma kutatása egyre fontosabb szerepet tölt be napjaink zenetudományában, azonban továbbra is fennállnak a kutatással kapcsolatos nehézségek, melyeket Galván Károly fogalmaz meg egy esettanulmányában. Vö. Galván Károly, „Resnitsek József és Scholl Miklós: 'hangász kari mesterek' a cs. kir. 32. gyalogezrednél”, in: Hausner Gábor–Kincses Katalin Mária–Veszprémy László (szerk.), *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* (Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 2002) (*Acta Musei Militaris in Hungaria*, 5.): 121–126.

⁷⁶ Emil Rameis, *Die Österreichische Militärmusik* (Tutzing: Schneider, 1976) (*Alta Musica* 2).

⁷⁷ Eugen Brixel – Gunther Martin – Gottfried Pils, *Das ist Österreichs Militärmusik. Von der „Türkischen Musik” zu den Philharmonikern in Uniform* (Graz–Wien–Köln: Edition Kaleidoskop, 1982).

⁷⁸ Eva Vičarová, „Military Bands and the Circulation of Music in the Austrian Empire during the Nineteenth Century”, in: Rudolf Rasch (ed.), *The Circulation of Music in Europe: 1600–1900. A Collection of Essays and Case Studies*, 2 (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008): 291–307.

foglalkozik a katonazenekarokkal.⁷⁹ A katonazenekaroknak a magyarországi zenei intézményrendszerben betöltött szerepét és a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött dokumentumok jelentős részét Galván Károly és Karch Pál vizsgálta.⁸⁰ Legány Dezső megbízásából készített tanulmányuk és az ahhoz tartozó jegyzékek a Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának gyűjteményét képezik. Marosi László főként kettejük munkájára alapozta könyvét.⁸¹

Az intézményesülés folyamatának részeként⁸² intézménytörténeti szakírások fontos nézőpontja a koncertélet és koncertsorozatok vizsgálata. Jeffrey Cooper forráselemző monográfiájának vizsgálati módszere és szempontrendszere annak ellenére is mintaként szolgálhat, hogy a kötet negyven éve, 1983-ban jelent meg. Különösen értékesek és reprezentatívak az elemzése alapjául szolgáló statisztikák. Cooper a 19. század közepének párizsi instrumentális koncertéletét és koncertsorozatait elemezve arra a következtetésre jutott, miszerint a zeneélet színterei évről évre változtak a közönség és a zenészek igényeinek megfelelően, valamint aszerint, hogy milyen új zenei műfajok váltak népszerűvé.⁸³ Kötetében kevésbé törekszik a nagyobb struktúrák értékelésére: vitatható módon megjegyzi, hogy a művészi zene („art music”) csak kis százalékát tette ki sokszínű és sokrétegű repertoárnak és programszerkesztésnek, így a zenés események típusainak sokfélesége nem teszi lehetővé az általánosítást.⁸⁴

A legtöbb szakmunka az intézményekhez, valamint a színterekhez kötötte a szociológiai szempontokat. Hans Engel német zenetudós az inkább a 20. századdal foglalkozó *Musik und Gesellschaft* című kötetében szigorú rendben elemezte a zeneélet struktúráit, történeti kontextusba ágyazva, mely elemzés szempontrendszere a struktúraelemzéshez napjainkig

⁷⁹ Oskár Elsček, *A History of Slovak Music* (Bratislava: Publisher of the Slovak Academy of Sciences, 2003): 235–237.; Jiří Kopeczký – Lenka Křupková, *Provincial Theater and Its Opera. German Opera Scene in Olomouc (1770–1920)* (Olmütz: Vydavatelství Filozofické fakulty, 2015); Szacsvai Kim *Erkel-műhely*.

⁸⁰ Galván Károly – Karch Pál, *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, I–V. Gépírat (Budapest: MTA BTK ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983).

⁸¹ Marosi László, *Két évszázad katonazenéje Magyarországon* (Budapest: Zrínyi, 1994).

⁸² Lásd például Catherine Ferris, „The Management of Nineteenth-Century Dublin Music Societies in the Public and Private Spheres: The Philharmonic Society and the Dublin Musical Society”: 13–32.; Rachel E. Milestone, „»A Melodious Phenomenon«: The Institutional Influence on Town-Hall Music-Making”: 55–78.; Fiona M. Palmer: „A Home for the »Phil«: Liverpool’s First Philharmonic Hall (1849)”: 79–98., in: Paul Rodmell (ed.): *Music and Institutions in Nineteenth-Century Britain* (Farnham: Ashgate, 2012).

⁸³ Jeffrey Cooper, *The Rise of Instrumental Music and Concert Series in Paris 1828–1871* (Ann Arbor: UMI Research Press, 1983) (= *Studies in Musicology* 65).

⁸⁴ „Apart from series, events that offered instrumental music include single concerts by individuals, charity concerts, salons, state concerts, and outdoor and cafe concerts. ’Art’ music constituted only a small portion of programs at state, outdoor, and cafe concerts. The diverse repertory of the other events does not lend itself to generalizations.” Cooper: *Concert Series in Paris*, 86.

aktuális lehet.⁸⁵ William Weber a Routledge által újrakiadott *Music and the Middle Class* című kötetében leginkább a társadalom rétegeiből kiindulva próbálta felfejteni a zeneélet működésének struktúráit. Az eredetileg 1975-ben, majd 2016-ban újra kiadott monográfiájában három város, London, Párizs és Bécs példáján igyekezett bemutatni a különböző társadalmi rétegek kultúrafogyasztási szokásait, a koncertlátogató közönség három rétegét (high-status popular-music public, high-status classical-music public, low-status concert public) elkülönítve. Elnagyolt kategóriáiból azonban nem derül ki a három város differenciált történelmi és társadalmi viszonyrendszerének ismerete. A kötet napjainkban leghasznosabb része Weber újabb kiadáshoz írt előszava, amelyben a kutatások kurrens irányzatait és az azóta megjelent tanulmányokat is ismerteti, köztük az elmúlt évek *gender*-kutatásait.⁸⁶

Christina Bashford részben említett kutatásainak részeként a zeneélet *efemereinek* (múlékony, pillanatnyi forrásainak, pld. színlapok, műsorlapok) elemzése kapcsán szintén helyet kapott a *gender*-kérdés. Kísérletet tett a koncertélet nőies és férfias vonásainak értelmezési lehetőségeire, valamint arra, hogy a férfias jelleg milyen mértékben és hogyan kapcsolódhatott össze a büszke nemzeti identitás reprezentációjával a nemzeti ünnepeken. Egyetérthetünk Bashforddal, aki a brit kutatás számára új megközelítésben tárgyalta a nagy számban fennmaradó koncertkísérő programfüzetek nyelvhasználatát: e dokumentumok értékelése egyúttal a zeneélet ideológiáinak, és a koncerttermekben tanúsított, máig ható magatartáskódexek megértéséhez vezethet közelebb.⁸⁷

Amennyiben a nagyobb kiadók sorozatait áttekintjük, láthatjuk, hogy a problematizált megközelítésekből kiinduló várostörténeti zenetudományi kutatások közül a 19. század vonatkozásában leggyakrabban előforduló vezérfonál a politikai (nemzeti és nemzetiségi kérdések), az újabb szempontú szociológiai (személyi hálózatok, zenészmigráció, *gender*) megközelítés, valamint a kanonizáció kérdése.⁸⁸ Az elmúlt években utóbbiak mellett egyre inkább centrális szerepet kapott a kommercializálódás és globalizálódás folyamata is, különösen az az irányzat, amely a szólistakultuszt és az intézményesülést részben kapitalista, de leginkább profit- és sikerorientált marketingstratégiák mentén igyekezett feltárni.⁸⁹ A 19. században a zenemű, a zenei esemény, és valójában maga a zeneszerző és előadó is megjelenhet

⁸⁵ Hans Engel, *Musik und Gesellschaft. Bausteine zu einer Musiksoziologie* (Berlin–Halensee: Max Hesses Verlag, 1960) (= *Stimmen des XX. Jahrhunderts* 3).

⁸⁶ Weber: *Music and the Middle Class*, xi–xxxvi.

⁸⁷ Christina Bashford, „Writing (British) Concert History: The Blessing and Curse of Ephemera”, *Notes* 64/3 (2008): 458–473, ide: 460.

⁸⁸ Vö. Riley – Smith: *Nation and Classical Music*.

⁸⁹ Christina Bashford – Roberta Montemorra Marvin (eds.), *The Idea of Art Music in a Commercial World, 1800-1930* (Woodbridge: Boydell Press, 2016) (*Music in Society and Culture* 3).

kulturális (és profitábilis) termékként. Jürgen Habermas maga is úgy vélte, „a fizetés fejében történő belépés a zenei előadást áruvá változtatta; egyidejűleg azonban valami olyasmi is létrejön, amit cél nélküli zenének lehetne nevezni: első ízben gyűlik össze a közönség, hogy a zenét önmagáért hallgassa, egy műértő közönség, amelynek, ha vagyonnal és műveltséggel rendelkezik, mindenki tagja lehet.”⁹⁰ Habermas tehát a koncertlátogatást egy, már a polgári réteg által is elérhető társadalmi-kereskedelmi és kulturális lépcsőfokként értelmezte.⁹¹

Ezen jelenségek és szempontok vizsgálata az elmúlt évtizedekben a 19. százados magyarországi zenetudományi kutatásokban is felmerült, amely egyúttal útnak indította az eddigi ismereteink felülvizsgálatát.

III.3.2. A kelet-közép-európai régió kutatási perspektívái

E nemzetközi és hazai kutatási szempontok ismertetését követően érdemes röviden felvázolni a régióval kapcsolatos kutatási tendenciákat. Ennek részeként említhetjük a 2000-ben induló, azóta lezárult „Musical Life in Europe 1600–1900” című pályázatot a European Science Foundation támogatásával.⁹² A hat kutatócsoport, amelynek munkájához magyar részről Tallián Tibor és Kim Katalin járultak hozzá, a 18–19. századi operazenekezek, az európai koncertélet, a zenészek migrációja, a kulturális transzfer (*circulation of music*), a zeneoktatás területeinek regionális és lokális, politikai, szociológiai és egyéb jellemzőire világított rá. E kutatási projekt több tanulmánykötetben közölte e fontos új eredményeket. Utóbbi pályázatot követően is számos nemzetközi projekt valósult és valósul meg jelenleg is, melyek egyúttal a periódus és a régió lokális, regionális és globális összefüggéseinek zeneélet-története iránti érdeklődésére, valamint e kutatási témák aktualitására világítanak rá.⁹³

A közép-európai régióban az utóbbi években számos nemzetközi konferenciára, nemzetközi vagy regionális workshopra került sor a korszak változatos zenetörténeti témáiban. Egyéni kutatások indultak, kutatócsoportok alakultak, az egykori Habsburg Birodalomhoz tartozó régiók kutatói pedig talán a generációváltásnak, talán a 21. századi mindennapokat átszövő nemzetközi tendenciáknak és a világhálónak köszönhetően összefogtak a közös és a

⁹⁰ Jürgen Habermas, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. Endreffy Zoltán (Budapest: Gondolat, 1971): 62.

⁹¹ Sven Oliver Müller is egyetértett azzal a kijelentéssel, miszerint a 19. századra a koncert és a koncertélet egyértelműen összefonódott a kereskedelemmel, a zene egyre inkább árucikké vált, a nemzeti és nemzetközi piac termékévé, vö. Müller *Das Publikum macht die Musik*.

⁹² Lásd: http://archives.esf.org/fileadmin/Public_documents/Publications/Musical_Life_in_Europe_1600-1900.pdf (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁹³ 2017-ben indult Vjera Katalinić vezetésével, a Croatian Science Foundation támogatásával a „Networking through Music: Change of Paradigms in the »Long 19th Century« – From Luka Sorkočević to Franjo Ks. Kuhač” című projekt. 2022-ben pedig egy nagy költségvetésű ERC-projekt indult el Axel Körner vezetésével az opera műfajának újragondolására: 2021–2026, ERC Advanced Investigator Grant, „Transopera: Opera and the Politics of Opera in Habsburg Europe, 1815-1914”.

sajátos zenetörténeti szálak együttes felfejtésére. Magyarországon 2017-ben indult egy V4 Grants-támogatással létrejövő nemzetközi kutatócsoport Kim Katalin vezetésével, amely a 2020/21-es évekre újabb pályázatot nyert el.⁹⁴ E pályázatoknak köszönhetően, amelyek a zenés színház és az utazó zenészek hálózatának kérdéskörét tárgyalták, cseh, lengyel, magyar és szlovák együttműködéssel elkészült egy regionális bibliográfiai adatbázis és egy forrásadatbázis,⁹⁵ valamint a *Studia Musicologica*-ban és az *Olmützer Studien* évfolyamaiban közölt tanulmányok is részben e projekt keretében létrejött egyéni munkák eredményét mutatják. Ennek az együttműködésnek a keretében azonban elsősorban a V4-es országok nemzeti nyelvű zenés színjátszásának és operajátszásának intézményei, szereplői, repertoárja és formáló alapelvei váltak átláthatóbbá, és összehasonlíthatóvá.⁹⁶ Az elmúlt évek nemzetközi pályázata, és az azok nyomán létrejött szakmai együttműködések rávilágítottak arra, hogy a kelet-közép-európai régió zenetörténeti, színháztörténeti munkái sok szempontból hasonló narratíva mentén készültek: a forrásanyag nemzeti szempontú feldolgozása több esetben kizárta a regionális, hálózatszerű értelmezést, és elszeparált egységekként kezelte az egyes nemzetek zenetörténetét.

A régió kutatói e pályázatok keretében, intézményes vagy egyéni kutatásaik során a 19. század vonatkozásában számos kutatási témakört érintettek és érintenek. Az egyes zeneszerzők működése és életműve, a zenetörténet-írás szempontjából fontos zenei írók, publicisták, intézmények vagy az intézményesülés folyamatai, esetleg egyes zenei műfajok, a nemzetközi zenész-kapcsolatok, egyúttal a nemzetközi összefüggések terén számos hiánypótló tanulmány és monográfia jelent meg. A 19. százados, a mai Szlovákia területének zenetörténeti kutatásait illetően Jana Lengová publikációit kell megemlítenünk.⁹⁷ A pozsonyi Városi Színház késő 19.

⁹⁴ Vö. <https://zti.hu/index.php/hu/mzt/projektek/visegrad-grant>.

⁹⁵ Vö. http://db.zti.hu/biblio_v4/biblio_Search.asp; http://db.zti.hu/sources/sources_Search.asp.

⁹⁶ Jana Laslavíková, *Mestské divadlo v Prešporoku (1886-1899) v kontexte dobovej divadelnej praxe. Pôsobenie riaditeľov Maxa Kmentta a Emanuela Raula*. CD-Rom (Bratislava: Ars Musica v spolupráci s Katedrou muzikológie FiFUK a Ústavom divadelnej a filmovej vedy CVU SAV, 2018); Jiří Kopecký – Lenka Křupková, *Provincial Theater and Its Opera. German Opera Scene in Olomouc, 1770–1920* (Olomouc, Palacký University, 2015); Lenka Křupková – Jiří Kopecký (et alii), *Czech Music around 1900* (New York, Pendragon Press, 2017); Lenka Křupková – Jiří Kopecký, *Das Olmützer Stadttheater und seine Oper. „Wer in Olmütz gefällt, gefällt in der ganzen Welt“* (Regensburg: ConBrio Verlagsgesellschaft, 2017) (*neue wege – nové cesty: Schriftenreihe des Sudetendeutschen Musikinstituts* 14); Tatjana Marković, „Networks of Cultural Zones between Imperial Theatre Houses. Migrations of Two Serbian Musicians”, in: Michaela Mojžišová (eds.), *Cultural and Artistic Transfers in Theatre and Music Past, Present and Perspectives* (Bratislava: Art Research Centre of the Slovak Academy of Sciences Institute of Theatre and Film Research–VEDA Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 2021), 81–99.; Bozót Péter, *Fejezetek Jacques Offenbach budapesti fogadtatásának történetéből* (Budapest: Rózsavölgyi, 2021).

⁹⁷ Vö. pl. Jana Lengová, „Das Konservatorium in Bratislava und die ersten drei Jahrzehnte seiner Tätigkeit (1919–1949) Persönlichkeiten, Struktur, Bedeutung”, in Jernej Weiss (ed.), *Konservatoriji: profesionalizacija in specializacija glasbenega dela* (Koper: vyd. Založba Univerze na Primorskem, 2020) (*Studia musicologica Labacensia* 4), 59–73.

századi működését illetően Jana Laslavíková ért el új eredményeket, aki a repertoár, az igazgatóság és a színházi személyzet működésének vizsgálatán túl építészettörténet szempontokat is figyelembe vett.⁹⁸ Lenka Křupková a csehországi 19. és 20. századi zenetörténettel kapcsolatban publikált fontos tanulmányokat, foglalkozott Olmütz város zenetörténetével, a cseh kamarazenével, és a csehországi területek zenés színházával is.⁹⁹ Jiří Kopeckývel közösen dolgozta fel monográfia és adatbázis formájában Olmütz német színházának működését, repertoárját és forrásanyagát. Kopecký emellett Prága város zenetörténetével foglalkozott.¹⁰⁰ Mind Tomáš Slavický, mind pedig Eva Vičarová a Csehország területén tevékenykedő katonazenekarok működését és repertoárját vizsgálta.¹⁰¹ Vičarová nevéhez köthető a 19. század második felében megjelenő cseh nyelvű zenei folyóirat, a *Hudební listy* RIPM-ben történő feldolgozása is. Tatjana Marković az identitás és a nemzetiség témaköreit vizsgálja alapvetően a Balkán régiójában. A szerb nemzeti opera kapcsán a kulturális emlékezet és a kánon viszonyával kapcsolatos kutatásai is jelentősek.¹⁰² Maruša Zupančič a Digital Humanities eszköztárával a Laibach, a mai Ljubljana városában tevékenykedő zenészek migrációját vizsgálta.¹⁰³ A horvát kutatások kapcsán feltétlenül meg kell említenünk a század vonatkozásában Stanislav Tuksar, valamint Vjera Katalinić kutatásait.¹⁰⁴ E kutatások részben közös vonása a helyi primer források alapos ismerete, a zeneélet műfajainak és intézményeinek lokális, regionális, valamint nemzetközi vonatkozásainak vizsgálata.

III.3.3. Pest-Buda-kutatás

A várostörténettel foglalkozó szakirodalom, köztük a Pest-Budára vonatkozó írások sora az elmúlt évtizedekben jelentősen bővült. A Vörös Károly által szerkesztett *Budapest története* IV.

⁹⁸ Laslavíková: *Mestské divadlo v Prešporku*.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Jiří Kopecký, „Prague in 1895: A village in the city and production of Czech opera”, in Helmut Loos (ed.), *Bericht über den XIV. internationalen Kongress der Gesellschaft für Musikforschung*. Band 1. *Traditionen städtischer Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa* (Leipzig: Schröder, 2011).

¹⁰¹ Vičarová: *Military Bands*.

¹⁰² Vö. pl. Tatjana Marković, „Memorizing battle musically: The Siege of Szigetvár (1566) as an identity signifier” *Zeitschrift für Literatur- und Theatersoziologie* 7/10 (2014): 5–17.

¹⁰³ Maruša Zupančič, *The Prague Conservatory as a Centre of European Music Culture in the 19th and the beginning of the 20th Century: Influences of the Prague Violin School and Migrations of its Representatives through Europe*: <https://prague-violinists.zrc-sazu.si/> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

¹⁰⁴ Stanislav Tuksar, „The Evolution of the Idea of »National« as a Multi-Level Construct within 19th-Century Croatian Musical Culture”, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52/1–4 (March 2011), 179–188.; Vjera Katalinić, *Musical culture and the „Kleinmeister” of Central Europe 1750–1820* (Zágráb: Hrvatsko muzikološko društvo, 1995).

mindmáig alapvető jelentőségű kézikönyvének¹⁰⁵ publikálása óta eltelt több mint négy évtized alatt számos újabb munka segíti a kutatót. Mérföldkönek számít a 2000-ben Kubinyi András, Bácskai Vera és Gyáni Gábor által írt, a Budapest Főváros Levéltárhoz kötődő *Budapest története a kezdetektől 1945-ig* című monográfia,¹⁰⁶ valamint kiemelten fontosak a szintén a Budapest Főváros Levéltára által szerkesztett tanulmánykötetek, további monográfiák és forráskiadványok,¹⁰⁷ a *Budapesti Negyed* folyóiratban megjelent, egy-egy tematika köré (kultuszok, útikönyvek, társasélet, művészet, társadalom stb.) szervezett írások, továbbá a Budapest Történeti Múzeum 1932 óta évente megjelenő *Tanulmányok Budapest Múltjából* kiadványsorozata újabb kötetei és az *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyvek*.¹⁰⁸ A 19. század vonatkozásában is alapvető kiindulási pontot jelent az Akadémiai Kiadó szerkesztésében megjelent *Budapest-lexikon* két kötete is, amely a színtereket és egyesületeket illetően, néhány esetben a zenei színterek beazonosításában is hasznosnak bizonyult.¹⁰⁹

A Budapest történetével foglalkozó munkák azonban a zeneéletről kevésbé nyilatkoznak, és ha mégis megteszik, akkor ezek elsősorban a nagyobb zenetörténeti összefoglalások alapján tájékozódnak. A tárgyalt tematikák így elsősorban Erkel Ferenc és Liszt Ferenc működésére, továbbá a fontosabb zenei intézmények tevékenységére és repertoárjára korlátozódnak. Azt is mondhatnánk: e történeti munkákban a főváros zeneéletével kapcsolatos kutatások helyzete tükröződik vissza.

A főváros zeneéletéről átfogóan elsőként id. Ábrányi Kornél adott számot nagyszabású zenetörténeti összefoglalásában, *A magyar zene a XIX. században* címmel 1900-ban megjelent kötete oldalain. A kortárs Ábrányi visszaemlékezése azonban nem forráskutatásokra, hanem a megélt események felidézésére támaszkodott. A főváros zeneéletével kapcsolatban az egyik legtöbbet idézett korai tanulmány Sebestyén Ede 1940-ben megjelent, „Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében” című publikációja, amely gazdag forrásanyagra és

¹⁰⁵ Vörös Károly (szerk.), *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* (= *Budapest története* IV.) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978).

¹⁰⁶ Bácskai Vera – Kubinyi András – Gyáni Gábor, *Budapest története a kezdetektől 1945-ig* (= *Várostörténeti tanulmányok* 6) (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2000).

¹⁰⁷ Bácskai Vera (szerk.), *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686–1873* (= *Források Budapest múltjából I.*) (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1971).

¹⁰⁸ Vö. pl. Szívós Erika, *Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században. Történeti tanulmányok* (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2014); Gajáry István, *Esettanulmányok a főváros 18–20. századi történetéhez* (= *Várostörténeti Tanulmányok* 13) (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2013).

¹⁰⁹ *Budapest lexikon I–II.*, Berza László főszerk. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1973¹, 1993²).

Isoz Kálmán és Haraszi Emil egy-egy tanulmányára, valamint saját korábbi kutatásaira támaszkodva tekinti át témáját.¹¹⁰

E munka is jelzi, hogy a bölcsészettudományi kutatás a 20. század első felében is már egyre nagyobb szükségét látta egy fővárosi zeneélet-történet megírásának, amellyel (talán elsőként) Isoz Kálmánt bízták meg.¹¹¹ Az eredetileg háromkötetesre tervezett monográfiatorozata a 17. század végétől a 20. század elejéig tárgyalta volna a főváros zeneéletének kultúráját, levéltári dokumentumokra (Budapest Főváros Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár) és a korabeli magyar és német nyelvű sajtóra támaszkodva. Az első teljes egészében elkészült és publikált kötet a 18. századot elemzi.¹¹² Hasonló alapossggal látott neki Isoz a könyvsorozat második kötete előkészítésének is, melynek anyaga töredékes formában maradt fenn a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. Úgy tűnik az 1800–1850-es időszakot tárgyaló kötet már a kiadás előkészítési fázisában volt az 1950-es években, ennek munkálatai azonban közvetlenül a kiadás előtt félbeszakadtak. Egyes fejezetek, mint például a kottakiadásra és zeneműkereskedelemre vonatkozó fejezet már nyomdai korrektúrafordulónál tartottak, a reünioról szóló alfejezet pedig – a tervezett hangversenyélet-fejezet részeként – már publikálva volt.¹¹³ További fejezetek azonban, így például a kamarazene-fejezet kézirat formában maradt fenn. Isoz több mint 270 oldalnyi gépelt és kézirat anyagában a lokálisra fókuszált, a hangversenyéletet eseménytörténetként vizsgálta. A feldolgozott források között a magyar és német nyelvű sajtó, valamint gazdag levéltári anyag szerepelt. Vajon amennyiben e kötet kiadásra kerül, az mennyiben befolyásolta volna a 19. százados kutatások irányait?

Nehéz eldönteni, hogy a későbbi kutatások mennyire értek hozzá és használták Isoz Kálmán Szabolcsi Bence hagyatékában fennmaradt publikálatlan munkájához. A 19. század kutatásában mindenesetre a hangsúly a nagy zeneszerzői életművek (Erkel, Liszt, Mossonyi), valamint a kiemelt jelentőségű intézmények tevékenységének feltárásán volt. Monográfiák, forráskiadások, biográfiák és műjegyzékek sora jelent meg, melyek eredményei az időközben elkészült néhány „Budapest”-szócikkben is helyet kaptak.

¹¹⁰ Sebestyén Ede, „Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében”, in: *Tanulmányok Budapest multjából VIII. (Budapest székesfőváros várostörténeti monografiái 12.)* (Budapest: Budapest Székesfőváros Kiadása, 1940): 85–117.

¹¹¹ Szirányi Gábor, „Isoz Kálmán (D'Isoz) (Budapest, 1878. december 7. – Rákosliget, 1956. június. 6)”: https://web.archive.org/web/20140201163053/http://lfze.hu/nagy_tanarok-hires_regi_tanitvanyok/49 (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

¹¹² Isoz Kálmán, *Buda és Pest zenei művelődése : 1686–1873, I. A 18-ik század* (Budapest: Budapesti Magyar Népszínházi Bizottmány, 1926).

¹¹³ D'Isoz Kálmán, „A művészi zenét népszerűsítő reünioók 1848-ig”, *A Zene* 14/15 (1933. április 1.): 269–272.

A Szabolcsi-Tóth-féle *Zenei lexikon* I. kötetének „Budapest”-szócikkében Bónis Ferenc még áthidaló megoldásként a 18. századtól kezdődő, de jellemzően 19. százados bibliográfiát állított össze a zenés színpad és opera, a hangversenyélet, a zeneoktatás, a hangszerkészítés, zeneműkereskedelem és -kiadás, valamint a zenei gyűjtemények vonatkozásában.¹¹⁴ A Grove Lexikon 2001-ben revideált „Budapest” szócikke már lényegesen részletesebb képet ad Pest és Buda 19. századi zenetörténetével kapcsolatban, különös tekintettel zenei intézményesülési folyamatokra. Kiemelt szerep jut az operának, a koncertéletnek, a zeneoktatásnak és a jelenleg is működő könyvtáraknak és egyéb gyűjteményeknek.¹¹⁵ A szócikk azonban a nyilvános és a privát koncertélet működésével kapcsolatban hiányos, akárcsak az MGG 2017-ben revideált „Budapest” szócikke, amelynek a 19. századra vonatkozó szakasza szintén elsősorban az intézménytörténetre fókuszál. A zeneoktatás terén a Pest-Budai Hangászegyesület, majd a Nemzeti Zenede történetét mutatja be röviden a főbb dátumokkal. Kitér az operajátszás intézményesülésére, a Pesti Magyar, majd Nemzeti Színház repertoárjára, ezt követően pedig az Operaház, majd az Erkel Színház megnyitására, és említi az Operaház főbb karmestereit is a 20. század első feléig, azonban nem említi a pesti német színházak működését. Az MGG szócikke felsorolja a legfőbb zeneműkiadókat, majd pedig a Filharmóniai Társaság zenekarának történetét részletezi, emellett bemutatja a Zeneakadémia alapításának és első évtizedeinek főbb oktatóit és napjainkban is működő és kibővült tanszékét. Ezt követően a 20. századra tér rá.¹¹⁶ Érdeemes megemlíteni, hogy a Brockhaus-Riemann lexikon magyar változata nem tartalmaz sem Buda, sem Pest, sem Pest-Buda, sem pedig Budapest-szócikket.

¹¹⁴ Bónis Ferenc, „Budapest”, in: *Zenei lexikon*, szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár (Budapest: Andor Győző, 1930), I, 136.

¹¹⁵ Legány Dezső, „Budapest”, in: *Grove Music Online*: <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.04250> (utolsó letöltés: 2022. február 4.).

¹¹⁶ Falvy Zoltán – Benyovszky Mária – Murányi Róbert Árpád, „Budapest : III. Musikinstitutionen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/article?id=mgg15194&v=2.0&rs=mgg15194&q=budapest> (utolsó letöltés: 2022. február 3.).

III. Forráshelyzet és módszertan

Pest-Buda zenei nyilvánosságának vizsgálatakor jelen dolgozat elsősorban a korabeli sajtó teljeskörű áttekintésén, annak a vonatkozó levéltári és kottatári forrásokkal, egodokumentumokkal, a korabeli nyomtatott szöveges és kottaanyaggal, valamint aprónyomtatványokkal való összevetésén alapszik. A források értékelésében a szekunder irodalom mellett nagy hangsúlyt kapott a primer irodalom kritikai értékelése. Ez kulcsfontosságú, hiszen id. Ábrányi Kornél munkássága alapvetően befolyásolta a századról és annak egyik legérzékenyebb – az utóbbi időben a történészek által is átgondolásra kijelölt – időszakáról, az 1850-es évekről alkotott képünket. A kutatásba bevont forrásanyag mennyiségével és sokféleségével szembesülve csatlakozhatunk Christina Bashford találón megfogalmazott gondolatához, aki a brit koncertélet hatalmas iratanyagának feldolgozása kapcsán szintén úgy érezte, a fennmaradt dokumentumok mennyisége egyszerre áldás és átok.¹¹⁷

A 19. század közepének pest-budai zenetörténeti forrásanyaga, különösen a szinte hiánytalanul fennmaradt korabeli magyar és német nyelvű sajtóanyag a helyi viszonyokhoz képest rendkívül gazdag és sokoldalú. Az egyes témák, intézmények, események vonatkozásában azonban az egyes lapok prioritásaiból adódó aránytalanságokat fedezhettünk fel a feldolgozás során. A kutatás szempontjából alapvető további primer források, így a levéltári iratanyagok, kéziratok a főváros nagyobb levéltáraiban és könyvtáraiban találhatók meg, így az Országos Széchényi Könyvtárban, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetben, a Magyar Nemzeti Levéltár Abszolútizmus kori levéltárában, Budapest Főváros Levéltárában, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárában, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményében, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtárában, a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpontban, továbbá a BTK Zenetudományi Intézetében és annak Könyvtárában. Egyes résztémákat illetően az Österreichische Nationalbibliothek zenei gyűjteményében (Musiksammlung) is kutattam. A következőkben a disszertációhoz felhasznált forrásanyag rövid ismertetésére, ezt követően a feldolgozás és elemzés módszertanának bemutatására kerül sor.

¹¹⁷ Bashford *Blessing and Curse*.

III.1. Forráshelyzet

III.1.1. Sajtó

A 19. századi magyarországi zenei nyilvánosság vizsgálatakor a korabeli sajtó az egyik legfontosabb forrásunk.¹¹⁸ Jelen kutatás Busa Margit sajtóbibliográfiájából kiindulva vette számba az 1849–1867 között rendelkezésre álló sajtóorgánumok listáját, valamint azok hozzáférhetőségét és lelőhelyeit.¹¹⁹ A sajtóorgánumok papíralapon, mikrofilmen, valamint digitális formátumban állnak a kutatók rendelkezésére. Amennyiben a sajtóorgánumok szisztematikus és teljeskörű feldolgozása a cél, úgy mindhárom hordozót használni kell. E több ezer évfolyamnak még a digitalizálás nagyarányú előre haladtával is csak egy része elérhető a világhálón, így a kutatás során a papíralapú, vagy a mikrofilmen elérhető számok tartalmát is fel kellett dolgozni. Ezek egy része hozzáférhető az OSZK Mikrofilmtárában és Sajtóosztályán, a FSZEK Budapest-gyűjteményében, de egyes évfolyamok elérhetők a ZTI Könyvtárában is. A digitális archívumok közül a kutatás során az Österreichische Nationalbibliothek ANNO adatbázisát, valamint az Arcanum gyűjteményét használtam.

A disszertáció alapjául az 1857-es pest-budai sajtó egészét zenei szempontból kivonatoló és feldolgozó adatbázis szolgál. A kutatás eredményeit az egyes elemző fejezetekben, tematikusan foglalom össze, az adatokat részben a fejezetekben, részben függelékben, táblázatok és statisztikák formájában közlöm. A dolgozat keretében részletesen a *Budapesti Hirlap*, a *Hölgyfutár*, a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* és a *Pester Lloyd* napilapokat, valamint a *Vasárnapi Ujság* hetilapot mutatom be és értékelem. Egyes alfejezetek esetében, különösen a császárlátogatás vonatkozásában a teljességre törekedve a Pest-Budán megjelentetett legtöbb lap e témában megjelent cikkét bevonom az eseménysorozat rekonstrukciójába és elemzésébe.

¹¹⁸ A 19. századi sajtó mint forrás fontosságában a legtöbb, nyilvános zeneélettel, reprezentációval, recepcióval kapcsolatos 19. százados szakirodalom egyetért. Vö. Legány *Liszt 1869–1873*; Legány *Liszt 1874–1886*; Mary Sue Morrow, *Concert Life in Haydn's Vienna: Aspects of a Developing Musical and Social Institution* (Stuyvesant–New York: Pendragon Press, 1988); Tallián *Schodel Rozália*.

¹¹⁹ Busa Margit, *Magyar sajtóbibliográfia: 1850–1867: A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* (Budapest: OSZK, 1996).

<i>Budapesti Hirlap,</i>	<i>Magyar Történelmi Tár,</i>
<i>Család Könyve,</i>	<i>Magyarhoni Természetbarát,</i>
<i>Családi Lapok,</i>	<i>Napkelet,</i>
<i>Délibáb,</i>	<i>Nővilág,</i>
<i>Divatcsarnok,</i>	<i>Pester Lloyd,</i>
<i>Evangelisches Wochenblatt,</i>	<i>Pesti Napló,</i>
<i>Falusi Gazda,</i>	<i>Pest-Ofner Localblatt und Landbote,</i>
<i>Gazdasági Lapok,</i>	<i>Pest-Ofner Zeitung,</i>
<i>Hölgyfutár,</i>	<i>Politikai Ujdonságok,</i>
<i>Kalauz,</i>	<i>Religio,</i>
<i>Katholikus Néplap,</i>	<i>Sonntags-Zeitung,</i>
<i>Lapok a Lovászat es Vadászat Köréből,</i>	<i>Tanodai Lapok,</i>
<i>Magyar Academiai (Akademiai) Értesítő,</i>	<i>Törvénykezési Lapok,</i>
<i>Magyar Néplap,</i>	<i>Uj Magyar Muzeum,</i>
<i>Magyar Nyelvészet,</i>	<i>Vasárnapi Ujság</i>
<i>Magyar Sajtó,</i>	

1. táblázat. Az 1857-ben megjelent, a disszertációhoz is használt magyar és német nyelvű sajtó listája

III.1.2 Hivatalos iratok

A pesti Nemzeti Színház iratanyaga. Az intézmény levéltári anyagát elsősorban a színháztörténészek dolgozták fel. A források javarésze az OSZK Színháztörténeti Tárában található. További iratanyag maradt fenn a Nemzeti Levéltárban, a Pest Megyei Levéltárban és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetben. Utóbbi helyen a disszertáció szempontjából is különösen értékes Simoncsics János, a Nemzeti Színház egykori igazgatójának négydoboznyi hagyatéka, amely az 1850-es évekből őriz szerződéseket, hivatalos levelezéseket, továbbá az egyes előadásokhoz tartozó, részletező költségelszámoló lapokat („Szükséges eszközök listája”). Utóbbi forrástípuson kerülnek feltüntetésre például a színházban kiegészítő zenészek is, pl. a cigányzenekarok és a katonazenekarok is. A források feldolgozása szempontjából alapvető Pukánszky Kádár Jolán monográfiája és forrásközlése,¹²⁰ amely a későbbiekben megsemmisült iratanyagot is tartalmazza. Az 1938-ban publikált kötetéből kimaradt és később megsemmisült további iratokat Pukánszky Kádár

¹²⁰ Pukánszky Kádár Jolán (szerk. és közr.), *A Nemzeti Színház százéves története II. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938).

Jolán jegyzeteiből Berlász Piroska közölte,¹²¹ a fennmaradt iratanyag történetét és állapotát Németh Antal ismertette.¹²²

A színháztörténészek által írt intézménytörténeti munkák sora a Nemzeti Színház száz éves fennállásnak évfordulójához kapcsolódva már komoly levéltári kutatásokra támaszkodtak. Pukánszkyne említett forráskiadása mellett a Nemzeti Színházban játszott darabok regesztája is elkészült,¹²³ és megjelentek az első tudományos feldolgozások is az intézmény működésének történetéről.¹²⁴ A sort a Nemzeti Színház évfordulóira időzített további intézménytörténetek folytatták, melyek közül a neves színháztörténész, Kerényi Ferenc által a 1987-ben megjelent tudományos igényű készült kötet mindmáig mérföldkönek számít,¹²⁵ akárcsak a Staud Géza és Kerényi Ferenc által jegyzett forráskiadások is¹²⁶

E kutatásokba kapcsolódott be Tallián Tibor a *Magyar színháztörténet 1873–1920-as és 1920–1949-es II–III. köteteinek munkálataival*, valamint *A budapesti Operaház 100 éve* monográfia megírásakor.¹²⁷ Kutatásait a későbbiekben az általa intézetigazgatóként kezdeményezett *Erkel Ferenc Operák* kritikai összkiadás munkálataival párhuzamosan a későbbiekben a Nemzeti Színház kezdeti időszakának vizsgálatára tette át.¹²⁸ Ennek eredménye többek között MTA nagydoktori munkája, melyben a nemzetközi hírű Schodelné Klein Rozália, a Nemzeti Színház operarészlegét Erkel Ferencel közösen alapító énekesnő karrierjét tárta fel és értelmezte a korabeli európai és hazai viszonyok kontextusában.¹²⁹ Az Erkel-összkiadás munkálatai során témánk szempontjából is releváns forrás- és sajtókutatásokra

¹²¹ Berlász Piroska, *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez. Pukánszkyne kiadatlan levéltári gyűjtésének fondjegyzéke* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1988).

¹²² A részben megsemmisült iratanyagról lásd Németh Antal, „A Nemzeti Színház iratainak sorsa”, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965/66* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1967): 247–255.

¹²³ *A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, összeáll. Hajdu Algernon László, előszó Haraszi Emil, (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1944).

¹²⁴ Bíró Lajos Pál, *A Nemzeti Színház Története 1837–1841* (Budapest: Pfeifer Ferdinánd, 1931); Pukánszkyne Kádár Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története I.* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1940); uő (szerk. és közr.): *A Nemzeti Színház százéves története II. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938).

¹²⁵ Kerényi Ferenc, *A Nemzeti Színház* (Budapest: Corvina, 1987); Ferenc Kerényi (szerk.), *A Nemzeti Színház 150 éve* (Budapest: Gondolat, 1987).

¹²⁶ Staud Géza (vál.) – Kerényi Ferenc (szerk.), *77 ismeretlen dokumentum a régi Nemzeti Színházból (1838–1885)* (Budapest: Múzsák Közművelődési kiadó, 1989).

¹²⁷ Székely György – Gajdó Tamás – Füle Péter (szerk.), *Magyar színháztörténet, II: 1873–1920* (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001); Bécsy Balázs – Székely György – Gajdó Tamás (szerk.), *Magyar színháztörténet, III: 1920–1949* (Budapest: Magyar Könyvklub [2005]); Staud Géza (szerk.), *A budapesti Operaház 100 éve* (Budapest: Zeneműkiadó, 1984).

¹²⁸ Lásd többek között Tallián Tibor, „Átváltozások, avagy a Nemzeti Színház operai kottatárának néhány tanulsága”, *Zenetudományi Dolgozatok 1999* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 1999): 281–286.; uő, „Opernorchester in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert,” in: *The Opera Orchestra in 18th- and 19th-Century Europe*, vol. 1: *The Orchestra in Society*, ed. by Niels Martin Jensen and Franco Piperno (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008): 151–216.

¹²⁹ Tallián Schodel Rozália.

került a sor az Erkel-operák recepciótörténete szempontjából, melyeket az összkiadás-kötetek bevezetőjében¹³⁰ és egy tanulmánykötetben publikáltak a kötetek közreadói, Kim Katalin és Dolinszky Miklós, valamint a sorozat főszerkesztője, Tallián Tibor.¹³¹ Ennek ellenére az intézményben játszott repertoárról továbbra is az OSZK Zeneműtárában őrzött, egy Kim Katalin által vezetett OTKA-projekt keretében digitalizált, és meglepő teljességgel fennmaradt színlapanyagból tájékozódhatunk a Magyar Zenetörténeti Osztályon készült *A magyar nyelvű színjátszás regionális adatbázisa: A pesti Nemzeti Színház műsora – Színlapok forrásadatai (1837–1884)* című 660.000 forrásadatot tartalmazó adatbázis alapján.¹³²

Német Színházak. A pesti Nemzeti Színház forráshelyzetéhez képest a német színházak iratanyaga feltűnően hiányos. A forráshiány jelentős részben annak köszönhető, hogy a színház épülete leégett, a dokumentumok nagy része pedig megsemmisült. A forrásanyagot illetően rendelkezésünkre állnak többek az OSZK-ban őrzött színházi zsebkönyvek,¹³³ valamint elvétve színlapok, amelyek leginkább a FSZEK Budapest Gyűjteményében maradtak fenn. A német színházak működéséről azonban így is képet alkothatunk. Ezek közül azonban csak a Pesti Városi (Német) Színház tevékenységét ismerjük részletesen 1850-ig, amelynek anyagát Belitska-Scholz Hedvig és Somorjai Olga, az OSZK Színháztörténeti Tár vezetője és könyvtárosa a teljesség igényével rekonstruálta.¹³⁴

Katonazenekarok. A katonazenekarok működésére vonatkozó információkat és dokumentumokat, másolatokat a Hadtörténeti Intézet és Múzeum őrzi, Galván Károly 51 doboznyi feldolgozatlan hagyatékában. A részben Legány Dezső felkérésére a ZTI Magyar

¹³⁰ Dolinszky Miklós – Szacsvai Kim Katalin (közr. / ed.), *Erkel Ferenc: Bátor Mária. Opera két felvonásban / Opera in two acts.* Bevezető tanulmány / Introduced by Miklós DOLINSZKY. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár / Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest, Rózsavölgyi, 2002) (*Erkel Ferenc Operák/ Ferenc Erkel Operas 1/I–II*); Szacsvai Kim Katalin (közr. / ed.), *Erkel Ferenc: Hunyadi László. Opera négy felvonásban / Opera in four acts.* Bevezető tanulmány / Introduced by Tibor Tallián és / and Katalin Szacsvai Kim. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár / Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest: Rózsavölgyi, 2006) (*Erkel Ferenc Operák / Ferenc Erkel Operas 2/I–III*); Dolinszky Miklós (közr./ ed.): *Erkel Ferenc: Bánk bán. Opera három felvonásban/ Opera in three acts.* Bevezető tanulmány / Introduced by Miklós Dolinszky. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár/ Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest, Rózsavölgyi, 2009) (= *Erkel Ferenc Operák/ Ferenc Erkel Operas 3/I–III*).

¹³¹ Gupcsó Ágnes (szerk.), „Szikrát dobott a nemzet szívébe” : *Erkel Ferenc első három operája. Bátor Mária, Hunyadi László, Bánk bán. Szövegekönyvek, tanulmányok* (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2011).

¹³² Vö. *A Pesti Magyar–Nemzeti Színház (NSZ) műsora és zenei repertoárja (1837–1884) adatbázis is: http://db.zti.hu/zenes_szin_haz/* (utolsó letöltés: 2023. december 7.).

¹³³ Hankiss Elemér – Berczeli A. Károlyné (összeáll.), *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1961).

¹³⁴ Hedvig Belitska-Scholz – Olga Somorjai, *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850, I–II.* (Budapest: Argumentum, 1995).

Zenetörténeti Osztálya megbízásából Karch Pállal közösen folytatott kutatásokat tartalmazó hagyaték anyagát e diszszártáció munkálatai keretében tekintetem át.¹³⁵ Galván jelentős sajtógyűjtést végzett (1–34. doboz), továbbá a magyarországi zeneélet működésére vonatkozóan halmozott fel jelentős mennyiségű másolt iratanyagot, koncertplakátokat, kottákat, fényképeket, a katonazenészek és katonakarmesterek anyakönyvi bejegyzésének regisztraturáját, illetve a zenészekre vonatkozó adatokat is összegyűjtött. Az iratok és a sajtógyűjtés időben a 18–20. századot öleli fel. E kutatásainak eredményeit összegzik részben a Magyar Zenetörténeti Osztály Magyar Zenetörténeti Adattára részét képező gépiratban maradt tanulmányai, valamint a katonazene történetével foglalkozó, Karch Pállal közösen jegyzett monográfiája.¹³⁶

További zenei intézmények iratanyagai. A *Pest-budai Hangászegyleti Zenede*, a későbbi Nemzeti Zenede dokumentumait és történetét, köztük jegyzőkönyvét már feldolgozták.¹³⁷ Az előbbi intézmények jegyzőkönyvei, az intézmény működésének dokumentumai és kottatára mellett fennmaradtak a nyilvánosság számára készült egyéb, korabeli primer források is, így az évkönyvek, színlapok, műsorlapok, amelyeket több archívum őriz. A *Filharmóniai Társaság* 1853-as alapítása és az azt követő évtized működésének műsorlapjai is feldolgozásra kerültek.¹³⁸ Még részben feldolgozásra várnak a BFL-ben található dokumentumok között az egyes zeneszerzőknek a Rózsavölgyi és Társával kötött szerződése, valamint a szerzői jogdíj és felhasználásról való szerzői lemondásról szóló, kitöltött és a szerzők által két példányban aláírt magyar, és német nyelvű formanyomtatványok. Az alfabetikus rend szerinti anyagban az 1850-es évekre vonatkozóan csak elvétve találunk szerződéseket.¹³⁹

A városi zeneélet működésére vonatkozó hivatalos iratok.¹⁴⁰ A Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályán Legány Dezső megbízásából számos tanulmány, valamint levéltári gyűjtés készült el. A ZTI Magyar Zenetörténeti Osztálya őrzi Valkó Arisztid részben publikált, részben gépiratos formában fennmaradt levéltári gyűjtéseit, amelyeket az 1980-as

¹³⁵ A hagyaték zenetörténeti értékelését a Magyar Zenetörténeti Osztály a Hadtörténeti Múzeummal együttműködve tervezi.

¹³⁶ Galván Károly – Karch Pál, *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, I–V., Gépirat (Budapest: MTA BTK ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983).

¹³⁷ Tari – Sz. Farkas *A Nemzeti Zenede*.

¹³⁸ Vö. Csuka Béla, *Kilenc évtized a magyar zeneművészet szolgálatában : A Filharmóniai Társaság Emlékkönyve 90 éves jubileuma alkalmából* (Budapest: Filharmóniai Társaság, 1943); Breuer János (szerk.), *A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának 125 esztendeje (1853–1978)* (Budapest: Zeneműkiadó, 1978); Bónis *Filharmóniai Társaság százötven esztendeje*, benne a Wellmann Nóra által készített műsorjegyzékkel.

¹³⁹ HU BFL XI.1149 54. kisdoboz [7.7] – Zeneszerzőkkel kötött megállapodások és szerződések A–Z, 1852–1941.

¹⁴⁰ A Sashegyi Oszkár által készített levéltári leltár, *Az abszolútizmuskori levéltár*, amely az 1849–1867-es periódus államigazgatásáról és iratképzéséről is képet ad. Vö. Sashegyi Oszkár, *Az abszolútizmuskori levéltár* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965) (= *Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 4.*).

években, Legány Dezső felkérésére készített el. Valkó e megbízás keretében a Magyar Nemzeti Levéltár 1848-49. évi minisztériumi iratanyagának, a Helytartótanács könyvbíráló főhivatalának dokumentumainak, a Belügyminisztérium elnöki iratainak, illetve a 19–20. századra vonatkozó egyes minisztériumi iratok zenetörténeti adatainak feldolgozását végezte el.¹⁴¹

A BFL iratai között jellemzően a 19. század első felére és a század utolsó évtizedeiből találunk zenetörténeti vonatkozású forrásokat. A főváros 1850-es évekbeli minisztériumi levéltári iratanyaga gótbetűs német kézírással csaknem teljes egészében fennmaradt és kutatható.¹⁴² A tanácsülési jegyzőkönyvek a zeneéletre való működést illetően kevés információt őriznek, leginkább az egyes vendéglátóipari egységekben a zenészek alkalmazásának kéréseit, beadványait tartalmazzák. E dokumentumanyagot 2020-ban már digitalizálták, az elmúlt évben pedig digitalizált formában a *Hungaricana* gyűjteményébe is felkerült.¹⁴³ A jegyzőkönyv a helyiségekre vonatkozó szabályzatokat, rendeleteket, egyes személyekkel, illetve egyes zenei intézményekkel kapcsolatos bejelentéseket tartalmaz. Ugyanitt őrzik az 1846-os évre vonatkozó városi álarcosbálok, koncertek és egyéb összejövetelek tartására vonatkozó dokumentumok egy részét is. A 76 fóliót tartalmazó mappa a bálók és táncos események megrendezésére vonatkozó szerződéseket, megállapodásokat tartalmaz, ezen belül pedig a „Musikalisches Akademien”, valamint „Reunionen” tartására vonatkozó iratokat őriz.¹⁴⁴

Császárlátogatások. A Magyar Nemzeti Levéltár Abszolútizmus kori levéltárában található D 120-as jelzetű 3 doboz tartalmazza I. Ferenc József és Erzsébet 1857-es magyarországi körutazásának levéltári iratanyagát. A három doboz közel háromezernyi fóliója között jelentések, beszámolók, kérvények, tervezetek, táblázatok szerepelnek. Zenei vonatkozású anyag utalásszerűen fordul csak elő. Az iratanyagot részletesen Manherz Orsolya

¹⁴¹ Valkó Arisztid, *Vegyes zenetörténeti adatok (újkori gyűjtemény)*, Kézirat, T. 113 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981. november 5.); uő, *Vegyes zenetörténeti adatok a 19. századból I. Pénzügyminisztérium, Vall. és közokt. min.*, Kézirat, 162/85. sz. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1985); uő, *Zenetörténeti forrásadatok (1848–1883). III. rész*, Kézirat, T. 153 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1984.10.23.); uő, *Zenetörténeti forrás-adatok az 1848–1849 közötti évekből I–II. rész*, Kézirat, T. 132 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, [?]); uő, *Vegyes zenetörténeti adatok a 19. századból II.*, Kézirat, 1–78. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1986.08.06.).

¹⁴² HU BFL - IV.1202.a – 457–461.

¹⁴³ Vö. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Tanacsules/> (utolsó letöltés: 2023. december 8).

¹⁴⁴ HUBFL IV. 1002. n. USZ. 047. 0051 – Hirdetmények a városi álarcosbálok, koncertek és egyéb összejövetelek tartására az 1846. évre, 1845. 12. 26 (Irat).

dolgozta fel disszertációjában és tanulmányaiban.¹⁴⁵ Jelen dolgozat munkálatai során az anyagokat átnézve azonban leginkább a korabeli sajtóból indultam ki.

III.1.3. Aprónyomtatványok

Az 1850-es évekből csak szórványosan maradtak fenn plakátok vagy műsorlapok. Ez alól kivétel a pesti Nemzeti Színháznak az OSZK Színháztörténeti Tárában található színlapanyaga, valamint a Filharmóniai Társaságnak a Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumában található műsorlap-gyűjteménye.¹⁴⁶ A kis számban őriz további 1857-es koncertplakátokat és műsorlapokat az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtára, a ZTI Könyvtára és Magyar Zenetörténeti Osztálya, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. Utóbbi az 1850-es évek, mindenekelőtt az 1852-es év vonatkozásában és különösen a pesti Német Színház vonatkozásában tartalmaz színlapokat. A műsorlapok tekintetében, elsősorban Liszthez kapcsolódóan gazdag anyagot gondoz a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Kutatókönyvtára is.

III.1.4. Kottás források

A korszak és ezen belül az 1857-es év fennmaradt kéziratos és nyomtatott kottaanyaga is jelentős, melyet nagyobb részt jelenleg az OSZK Zeneműtára, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtára, valamint a Zenetudományi Intézet Szakkönyvtára őriz. Utóbbiban önálló egységként található Major Ervin zenetörténész korabeli nyomtatványokban is gazdag hagyatéka. A nyomtatott kottaanyagban való tájékozódást Mona Ilona *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük (1774–1867)* című forrásjegyzéke könnyíti meg,¹⁴⁷ továbbá fontos támpontja a korszak és a nyomtatott kottás források kutatásának Major Ervinnek a ZTI Szakkönyvtárban őrzött cédulakatalógusa, valamint a Bónis Ferenc és Legány Dezső vezetésével készült sajtógyűjtés,¹⁴⁸ melynek folytatása a Magyar Zenetörténeti Osztály jelenleg fejlesztés alatt álló sajtóadatbázisa.

III.1.5. Ego-dokumentumok, memoárok, útikönyvek és egyéb kiadványok

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának részeként a Levelestárban az 1850-es évek zeneéletének kevéssé feldolgozott dokumentumanyagát találjuk, közöttük a több ezer levelet

¹⁴⁵ Manhercz Orsolya, *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban: Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. PhD disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2012).

¹⁴⁶ Köszönöm Laskai Annának, a ZTI 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum tudományos segédmunkatársának, hogy betekintést engedett az anyagba.

¹⁴⁷ Mona Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1989) (= *Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez* 2).

¹⁴⁸ A ca. 40.000 tételes támlapot számláló sajtógyűjtést a Magyar Zenetörténeti Osztály a Magyar Zenetörténeti Adattár: Sajtóadatbázis – Cédulakatalógusok honlapon közölte. Internet cím: <http://mzo-cedulakatalogus.zti.hu/>. Tartalom: Horváth Pál (scan), Vizinger Zsolt (ocr, upload). Készítette: Vizinger Zsolt (zenphoto.org).

tartalmazó Fond XII (Zenei levelek) állományát, amely a korszak zenei kapcsolati hálózatának talán legfontosabb forrása.¹⁴⁹ Értékes ego- és kordokumentumok továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának Szabolcsi-hagyatékában többek közt Bartalus István és id. Ábrányi Kornél levelei, valamint a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Kutatókönyvtárában, Múzeumában és Kutatóközpontjában a Liszt Ferenc levelezés eredeti, másolatban lévő anyaga és annak adatbázisa.

E bőséges kéziratos forrásanyag mellett levéltári forrásanyag mellett a disszertáció a memoár irodalom néhány fontosabb kiadványát is felhasználta, így Podmaniczky Frigyes naplótöredékeit, Ágai Adolf (Porzó) *Utazás Pestről–Budapestre 1843–1907* című városleíró kötetének anyagát, valamint John Paget brit utazó 1839-es útinaplójának részleteit is.¹⁵⁰ Az egyesületek és színterek vonatkozásában részben használhatók a korabeli címjegyzékek, térképek is,¹⁵¹ akárcsak Fényes Elek 1857-ben kiadott, *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*¹⁵² című statisztikai munkája. A primer irodalomhoz tartozik, és bár zenetörténeti igénnyel készült, de gyakran emlékirat értékű id. Ábrányi Kornél nagyhatású összefoglaló igényű kötete, *A magyar zene a XIX-ik században* című munkája.¹⁵³

III.2. Módszertan

III.1. Az 1857-es pest-budai sajtó zenei feldolgozása. A sajtóadatbázis ismertetése

A sajtó a zenei nyilvánosság megértésében elsődleges forrásunk. A 19. század vonatkozásában a humántudományok kutatásai során is feltűnő a korabeli sajtó mint elsődleges forrástípus jelentős szerepe. Gyáni Gábor *A történeti tudás* című kötetében Pierre Norát idézve kiemeli, hogy a 19. században a sajtó a legfontosabb tömegmédiummá vált, amely nem egyszerűen tükrözi (leképezi), de teremti is az eseményeket. A sajtóban megjelenő eseményleírások,

¹⁴⁹ Isoz Kálmán, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. VI. Zenei kéziratok jegyzéke. I. Zenei levelek* (Budapest: Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1921).

¹⁵⁰ Báró Podmaniczky Frigyes, *Naplótöredékek 1824–1887. 3. 1850–1875* (Budapest: Grill Károly, 1888); Ágai Adolf (Porzó), *Utazás Pestről–Budapestre 1843–1907* (Budapest: Pallas, 1909); John Paget, *Magyarország és Erdély*, szerk. Rácz Árpád, ford. Rakovszky Zsuzsa et al. (Budapest: Rubicon Intézet, 2022).

¹⁵¹ Vö. pl. *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1867* (Pest: Pollak, 1866); *Budapest időgép: <https://www.hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/>* (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

¹⁵² Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása* (Pest: Heckenast, 1857).

¹⁵³ Id. Ábrányi Kornél: *A magyar zene a 19-ik században* (Budapest: Rózsavölgyi, 1900).

tudósítások tehát egyfajta valóságreferenciaként szolgáltak, amely egyúttal értelmezhető a médiumok által előállított és terjesztett reprezentáció megnyilatkozásának is.¹⁵⁴

A korabeli sajtónak többek között az egyik legfontosabb szerepe az olvasóközönség mindennapokról való tájékoztatása volt. A jelenlegi kutatás alapjául szolgáló (és bővülő) nagyszabású sajtógyűjtés a kézirat lezárásakor közel 6000 bejegyzést tartalmaz, melynek alapja a korabeli magyar és német nyelvű pest-budai sajtó teljes 1857-es évfolyamának lapszámról lapszámra történő tanulmányozása. A disszertáció a teljes sajtóanyag tapasztalatait foglalja össze, részletesen azonban öt sajtóorgánum 1857-es évfolyamának (*Budapesti Hírlap, Hölgyfutár, Vasárnapi Ujság, Pesth-Ofner Localblatt und Ladbote, Pester Lloyd*) teljeskörű, összehasonlító vizsgálatát tűzte ki célul. Az adatgyűjtés alapegysége a zenei esemény volt; történés hiányában magát az információközlést tekintetem eseménynek, például ha egy-egy személy hogylétéről, tevékenységéről, terveiről adtak hírt.

Az excel táblázatba vezetett gyűjtés a következő szempontok szerint rendezi az adatokat:

1. Dátum (éééé.hh.nn.). A dátum megjelölése a cikkben található információra vonatkozik, tehát a dátum oszlopban megjelölt napon került sor egy adott eseményre, vagy aznapra vonatkozik az adat.
2. Színtér (város, intézmény, helyiség). A színterek között találunk konkrét intézményeket (pl. Pesti Nemzeti Színház, Pesti Német Színház, Nemzeti Múzeum, Lloyd-társaság stb.), az egyes intézmények helyiségeit (Nemzeti Múzeum díszterme, a Lloyd-társaság terme stb.), továbbá az egyéb zenei színtereket, így például a kávézókat, sörházakat (pl. zur Heilquelle, Tüköry-sörcsarnok stb.), vagy a szabadtéri zenélés színtereit (pl. Széchényi-sétány, Pávasziget). Az újonnan gyűjtött sajtóanyag alapján közel 300 színtér tűnik fel, amelynek csak egy részét sikerült címmel együtt azonosítani – ezek részletes ismertetése emiatt további kutatásokat igényel. A disszertációban említett pest-budai zenei színterek listáját és címeit lásd a VI. Függelékben.
3. Tulajdonnevek (személy, egyesület, zenekar, zenei formáció, intézmény). A tulajdonnevek sorában személyeket, egyesületeket, zenekarokat és egyéb zenei formációkat, valamint intézményeket is találunk. A gyűjtésben szereplő személyeknek nem mindegyike zenész: lehet kottakiadó, újságíró, kávézóüzemeltető, hivatalnok, vagy más művész. Szerepelnek köztük az arisztokrácia, és a Habsburg-uralkodócsalád tagjai. A szereplők egy része köthető zenei intézményhez vagy formációhoz, de minden

¹⁵⁴ Vö. Gyáni *A történelmi tudás*, 142. Szajbély megerősíti, miszerint a sajtó egyszerre alakítja és tükrözi a közvéleményt. Vö. Szajbély Mihály, „A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról”, *Médiakutató* 6/1 (2005), 71–79.: https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavas/05_mediatorten (utolsó letöltés: 2023. június 5.).

esetben a zeneélettel összefüggésben kerültek be a gyűjtésbe. A Tulajdonnevek oszlopban a „normalizált”, tehát egységesített forma szerepel, hiszen a forrás szerinti nevet a „Cikk szövege” oszlop tartalmazza.¹⁵⁵

4. Tárgyszavak (fő- és mellékkategóriák). A kutatás során formálódó tárgyszavazási módszer jelentősen megkönnyítette az anyagban való további tájékozódást. A fő- és melléktárgyszavak rendszere a könyvtárak bokrosítási rendszereiből inspirálódott.¹⁵⁶ A főtárgyszavak általánosabb jelenségeket (pl. császárlátogatás, egyház, színház, zeneélet, zeneoktatás stb.), míg a melléktárgyszavak a főtárgyszavakat részletező kulcsszavakat (pl. kottakiadás/új zenemű; zeneélet/koncert+kamara+vendégelőadó; zeneélet/reunió+katonazenekar; zeneoktatás/magán+ének; színház/opera+intézmény stb.) tartalmaztak. Az egyes lapok híreinek, cikkeinek, hirdetéseinek tartalmát eszerint a módszer szerint kezdtem csoportosítani.
5. Cikk írója (ha van). Az egyes cikkeknel, kritikáknál, beszámolóknál a legritkább esetben tüntették fel annak íróját. Amennyiben feltüntetésre is kerül, jellemzően monogramot vagy álnevet használnak. A napihíreket jellemzően a lapszerkesztő szolgáltatta, ezek javarészt hírfordítások, beküldött hírek, vagy más újságokból átvett hírek. A hirdetéseknel vélhetően az üzemeltető által fogalmazott szöveget adtak fel a lapokba.
6. Rovat címe (ha van). A különböző periodikumok különböző rovatokban publikálták a zeneletről szóló cikkeket, kritikákat, hirdetéseket, beszámolókat, ajánlásokat. E rovatok használata logikus, jellemzően egy újság 2–3 rovatban közölt zenei tárgyú cikket, a többi rovatban jellemzően nem találunk vonatkozó írást.
7. Cikk szövege. Az egyes periodikumok zenei tárgyú cikkeinek szövegét átemeltem a gyűjtésbe, a későbbi könnyebb kezelhetőség érdekében. Hosszabb cikkek esetében egy-egy fontosabb részlet került be a táblázatba. Ortográfia tekintetében a német és a magyar szövegek esetében minden alkalommal megtartottam a használt helyesírást.
8. Sajtóműfaj. A cikkek szövegeit sajtóműfajok szerint is kategorizáltam. A sajtóműfajokat a szakirodalom alapján hat kategóriába soroltam: hír, beszámoló (tudósítás és riport), kritika, tárca, hirdetés, egyéb.

¹⁵⁵ A tulajdonnevek és a zeneművek beazonosítását illetően a Nemzeti Színház katalógusa, a V4-es adatbázis személykatalógusa, a pesti Német Színház Somorjai-Belischka-Scholz-féle katalógusa, a *Grove Music Online*, az *MGG Online*, valamint Mona Iona katalógusa, továbbá a könyvtárak és levéltárak adatbázisai segítettek. A beazonosítási folyamatok során a Magyar Zenetörténeti Osztályon dolgozó kollégáim – Grosz Sára Aksza, Gusztin Rudolf, Horváth Pál, Illés Szabolcs, Kim Katalin, Simény Beáta, Tóth Emese Gyöngyvér és Vizinger Zsolt – szakértelmére is számíthattam, segítségüket ezúton is köszönöm.

¹⁵⁶ Az ötletet ezúton is köszönöm témavezetőmnek, Kim Katalinnak.

9. Zenemű (Zeneszerző: Műcím). Az egyes zeneművek vagy műrészletek, amennyiben beazonosíthatók, úgy azok magyar megfelelőjét használtam. Amennyire a beazonosítás lehetséges volt, feltüntetésre került a hangnem, az opusz-szám és a sorszám, valamint a művek melléknevei (pl. A-dúr „Kreutzer” szonáta), továbbá lehetőség szerint jeleztem, ha részletről vagy csak egy adott tétel előadásáról, említéséről van szó. Amennyiben egy darabból nem volt elérhető ún. „normalizált” magyar vagy más nyelvű cím, úgy a leggyakrabban előforduló, vagy az egyetlen elérhető címet vettem alapul. Amennyiben a darabot nem tudtuk pontosan beazonosítani, mert csak a műfajra, vagy az apparátusra történt utalás, akkor a műfajmegjelölés mellé „[?]” került, pl. kvartett [?], mise [?], dal [?], ária [?], katonazene [?], stb.
10. Periodikum címe. Korabeli helyesírással.
11. Periodikum bibliográfiai adatai. A használt formátum: periodikum rövidítése éééé.hh.nn. évf/sz old.
12. Megjegyzés (ha van). Leggyakrabban a képes mellékletet jelöli.
13. Link a forráshoz (amennyiben online is elérhető). Az ANNO és az Arcanum adatbázisaihoz vezető linkek.

Az előbb ismertetett sajtógyűjtés és a levéltári forrásanyag összehasonlító elemzése, valamint az egyes periodikumok elemzése a disszertáció következő három fő fejezetének anyaga. A három fejezet különböző szempontok szerint vizsgálja az anyagot. A **IV. A sajtó mint zenetörténeti forrás** sajtótörténeti fejezet az 1857-es évek sajtóorgánumainak zenei tartalmát elemzi. Mindemellett példát hoz id. Ábrányi Kornél személye által a hírszerzés- és felhasználás, valamint a sajtónyilvánosság működésére. A **V. Mindennapok**-fejezet a színterekre, szereplőkre, a közönségre, valamint a repertoárra helyezi a hangsúlyt, és ezen keresztül világít rá a zeneélet struktúráira, összevetve a sajtógyűjtést a levéltári anyagokkal és más forrásokkal a vizsgált témák vonatkozásában. **VI. Reprezentáció**-fejezet pedig az egyes eseményeket vizsgálja és elemzi részletesen.

III.2. A kutatás kihívásai

Az egyes lapok szisztematikus, napról napra történő áttekintését számos tényező nehezítette. Ennek csak egyike volt a hozzáférhetőség és a változatos formátumok (digitális, papíralapú, mikrofilm) szükségszerű használatának kérdése. A sajtókutatás során nem támaszkodhattam keresőszavakra, vagy azok összetett és együttes alkalmazására, mivel éppen a keresett kulcsszavak voltak ismeretlenek. Nem volt előre látható, hogy milyen eseményeket, repertoárt,

színtereket vagy aktorokat rejtenek a lapok – mindez fokozatosan bontakozott ki a gyűjtés során. Ezek összehasonlító elemzését követően volt csak értelme keresőszavakat használni az egyes altémák kidolgozásához. Fontos kiemelni, hogy ugyan az egyes lapok adatbázisban való kereshetősége, valamint a szövegfelismertetés (OCR) sok esetben gyorsította a munkát, de ezek a digitális eszközök sem a magyar, sem a nyomtatott gótbetűs német nyelvű sajtó szövegét nem ismerik még fel maradéktalanul és hiánytalanul, így ezeket minden esetben betűről betűre át kellett nézni és javítani.

A nagy mennyiségű anyag és adat rendezése mellett további kihívást jelentett, hogy az elmúlt nyolc évben, a disszertáció készülése során egy sosem látott technológiai fejlődés és digitális megújulás tanúi voltunk. A COVID-19 járvány a digitalizáció új szintjeit és kihívásait is magával hozta, mindamelllett, hogy az egyes levéltárakba való bejutás több hónapig nem volt lehetséges. A technológiai újítások és újdonságok egyre gyorsabban követték egymást, amellyel egy adatelemzésen alapuló disszertáció esetében szintén szükségesnek látszott lépést tartani. Egy ilyen mennyiségű és változó minőségű forrásadat rendezése ugyanis nem pusztán bölcsészettudományi, hanem napjainkban gyakorlatilag informatikai tanulmányokat is igényel, az adatelemzés és adatvizualizálás pedig az elmúlt pár évben nemzetközi érdeklődésre számot tartó, önálló szakmává vált (*data analyst*). Ennek a folyamatnak része a rendkívül fiatal új tudományág, a Digital Humanities szakirány, amelynek innovatív megoldásai éppen az interdiszciplináris megközelítés miatt számos új összefüggésre fognak rávilágítani nagymennyiségű adatok (*big data*) elemzésével.¹⁵⁷ A minőségi adatbázisok létrehozása még drága és körülményes, annak ellenére is, hogy számos eszköz gyakorlatilag ingyen is a kutató rendelkezésére áll.

A legnagyobb kihívást ennek megfelelően a lemondás okozta. Az összegyűjtött forrásanyag, így a közel 6000 tételből álló, excelben vezetett adatgyűjtés, valamint a több ezer oldalnyi fond tanulsága nehezen mondható el egy disszertáció keretében. E folyamat során vált nyilvánvalóvá, hogy a számos új eredmény mellett, amelyet a disszertáció felmutat, még több kérdést hagy megválaszolatlanul. Számos olyan adatra leltem ugyanis, amelyekhez nem található referencia a szakirodalomban, de más forrásokban sem.

Nehézkes volt az egyes adatok beazonosítása, különösen az egyes személyek, kompozíciók, illetve a színterek vonatkozásában. A pest-budai zeneélet új, szisztematikus kutatása ugyanis több száz, javarészt eddig ismeretlen színteret, több mint ezer szereplőt és több száz alig ismert kompozíciót számlál. A színterek beazonosítását illetően kiindulhatunk

¹⁵⁷ Lewis Levenberg – Tai Neilson – David Rheams (eds.), *Research Methods for the Digital Humanities* (Cham: Palgrave Macmillan, 2018).

címjegyzékekből, de nem létezik színtérkatalógus, még a vendéglátóipari egységek vonatkozásában sem. A címeket több esetben az újságcikkekből, hirdetésekéből lehetett megtudni, különösen a kávéházak és éttermek esetében. Nehezítő körülményként a városkép, és maguk az utcák is rengeteget változtak szinte évről-évre: utcákat neveztek át, helyeztek át, bontottak le épületeket, vagy emeltek újakat, egyeseket tűzkár ért. Ezzel kapcsolatban örömteli újdonság az elmúlt pár évben elkészült és folyamatosan fejlesztett *Budapest időgép*, amely nemrég a történeti térképekhez geolokációs adatokat és levéltári iratokat is társít.¹⁵⁸ A személyeket, intézményeket illetően hasonló problémákba botlunk: a szereplők nevének egy részével bizonyosan nem találkozunk a lexikonokban, ahogyan egyes kompozíciók beazonosítását illetően is hasonló jelenséggel szembesülünk.

Az ellenőrizhetetlen adatok kapcsán több alkalommal felmerülő probléma volt a bizonytalan adatok kutatásban való felhasználásának kérdése. Minden hibafaktor ellenére határozottan úgy gondolom, hogy még ha egy adott információ a jelenlegi tudásanyagunkhoz mérten ellenőrizhetetlen is (legyen az tulajdonnév, helységnév, helyiségnév, vagy egy zenemű címe), mindenképpen előre viszi a kutatást az adatok létének és bizonytalanságának tudomásulvétele, még abban az esetben is, ha a helyesírásukról a kutatás jövőbeli szakaszában más szabályok szerint gondolkodunk. Mégis, ezek a szinte ellenőrizhetetlen adatok éppen arra világítanak rá, hogy a 19. századi pozitivista-empirikus szemléletű kutatás még közép- és hosszútávon is mennyi felfedezni- és gondolkodni valót ad az anyag lokális, regionális és globális összefüggéseiben, amennyiben hajlandók vagyunk szembenézni a sokszor elkeserítő, tévutas és kilátástalannak tűnő tapasztalatokkal. Fel kell tehát vállalnunk egy ilyen kutatás esetében a hibázást, a hiányt, és a részeredményeket. Ezek nélkül ugyanis nem léphetünk tovább.

A legnagyobb kihívást tehát itt is a lemondás okozta: lemondani arról, hogy egy dolgozat keretében az anyag java részét megérthetjük és feldolgozhatjuk. Ezen a ponton fontosnak tartom megjegyezni, hogy a beazonosítási folyamat még mindig tart, ugyanis a téma további alapkutatásokat igényel. A kutatás – reményeim ellenére – nem zárul le, sőt, további alapkutatások szükségességére hívja fel a figyelmet, amelyek minden bizonnyal egyre részletgazdagabban világítják meg a *Kulturtransfer* jelenségét, a pest-budai zenészek 19. századi migrációs folyamatait, vagy többek közt a színterek közötti személyi kapcsolati hálózatokat. Mindezek ellenére a sajtógyűjtés már jelenlegi formájában is alkalmas a nagytömegű információk kinyerésére, és azok releváns elemzésére.

¹⁵⁸ *Budapest időgép*: <https://www.hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

10.18132/LFZE.2024.15

IV. A sajtó mint zenetörténeti forrás

IV.1. Sajtótörténeti kutatások

A disszertáció a következő fejezetekben a nem-zenei lapok 1857-es évfolyamainak pest-budai vonatkozású zenetörténeti adatait elemzi, összevetve azokat további levéltári primer forrásokkal. Zenetörténeti adatokat ebben a periódusban és később sem csak a szaklapok tartalmazzak. A korabeli sajtó teljességre törekvő, szisztematikus feldolgozása ezért szükségszerű és alapvető fontosságú, mivel a lapok olykor felbecsülhetetlen értékű információkat hordoznak a zenei mindennapok, ünnepek, a recepciótörténet, vagy akár a színterek használata vonatkozásában. A *Zenészeti Lapokat* megelőzően tehát a nem-zenei lapok feldolgozását kell kutatási célként kitűzni, hiszen zenei szaklap Magyarországon addig nem létezett.

Fontos szem előtt tartanunk, hogy a zenei újságírás már a 19. században sem pusztán kritikus tevékenység: történeti írások, ajánlók, beszámolók, vagy a hírek szerkesztése ugyanúgy ennek részei. Már az MGG „Zeitschriften”-szócikke is kiemeli a zenei írások műfajainak sokszínűségét.¹⁵⁹ A *Grove Music Online* „Periodicals”-szócikke szintúgy foglalkozik a nem-zenei újságokban megjelent zenei írásokkal, az MGG-hez hasonlóan átfogó bibliográfiát közölve.¹⁶⁰

A sajtókutatások egyik sajátossága, hogy a kutatók jellemzően hosszabb zenekritikákat, zenei elemzéseket, esetleg életrajzokat kerestek a zenei és nem-zenei lapokban egyaránt. A hosszabb, elemző cikkek iránti kutatói érdeklődés legtöbb esetben ezért nem foglalkozott a mindennapok zeneéletéről informáló rövidhírekkel és hirdetésekkel. Kivételt jelentenek ez alól a zeneesztétikai és zenekritikai kutatások: különösen a nagyformátumú zeneírók tevékenységének vonatkozásában, például Eduard Hanslick működésével kapcsolatban akad

¹⁵⁹ Az Imogen Fellingner által jegyzett cikk releváns áttekintést ad a sajtó mint fogalom meghatározása és forrásként való felhasználása tekintetében, valamint átfogó képet nyújt az egyes régiók és korszakok sajtótörténelméről. Fellingner nevéhez köthető a *Verzeichnis der Musikzeitschriften des 19. Jahrhunderts* jegyzéke, emellett számos zenei sajtókutatással kapcsolatos együttműködésnek volt vezéralakja. Vö. Imogen Fellingner, „Zeitschriften,” in: *MGG Online*, ed. by Laurenz Lütteken (RILM, Bärenreiter, Metzler, 2016–): <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/47116> (utolsó letöltés: 2023. június 5.); Imogen Fellingner, *Verzeichnis der Musikzeitschriften des 19. Jahrhunderts* (Regensburg: Gustav Bosse Verlag, 1968).

¹⁶⁰ Imogen Fellingner – Julie Woodward – Dario Adamo (et. al.), „Periodicals,” in *Grove Music Online* (2001): <https://www.oxfordmusiconline.com/grove/music/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000021338> (utolsó letöltés: 2023. június 5.).

példa a nem-zenei lapok zenetörténeti vizsgálatára, igaz utóbbi kötet is két év bécsi zenekritikájának összegeése keretében elemzi Hanslick tevékenységét.¹⁶¹

A lapok információmennyiségéről és minőségéről is szót kell itt ejtenünk. A nem-zenei lapok akár éves lebontásban is több száz, de leginkább ezres nagyságrendben közölhetnek zeneélellettel kapcsolatos híreket, kritikákat, vagy hirdetéseket, ahogyan arra jelen disszertáció is példa. A rövidebb kritikák, vagy a rövidhírekben található, egy-egy találó megjegyzés olykor többet mond az adott újságíró vagy lap művészetpolitikai irányultságáról, mint a hosszabb, elemző cikkek.

A 2000-es évektől a sajtótörténeti kutatások szükségességét és az alap kutatások sürgető pótlását több történészi–irodalomtörténeti érvelés is kezdeményezte, ez pedig magával hozta az elméleti és módszertani kérdések sorát.¹⁶² Ennek köszönhetően az elmúlt évtizedben a magyarországi sajtótörténeti kutatásokban nagy előrelépés történt. Elsőként kell említenünk Deák Ágnes és Tamás Ágnes *Sziszifuszok küzdelme: Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875* című, Cieger András közreműködésével készült kötetét. A sajtószabályozás és irányítás alapelveinek ismertetésén túl vizsgálat alá vetik a hivatalos és félhivatalos lapok sajtóját, a propaganda és sajtótámogatást, valamint a korlátozást, tiltást és büntetést mint sajtópolitikai eszközt.¹⁶³ Buzinkay Géza történész 2016-ban megjelent *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* című, összegző igényű monográfiáját is ki kell emelnünk.¹⁶⁴ Kötetének bevezetőjében Buzinkay részletes áttekintést nyújt a sajtótörténeti kutatások háttéréről, és annak egészen találó kezdetéről: az első hazai hírlaptörténet megírásának pályázati felhívását 1887-ben tették közzé, a pályadíj ellenére azonban senki sem adott be sajtótörténeti kéziratot.¹⁶⁵ E nagyratörő kutatási vállalkozás nehézségét mutatja az is, hogy a 20. században *A magyar sajtó története* című többkötetesre

¹⁶¹ Sandra McColl: *Music Criticism in Vienna 1896–1897* (Oxford, Oxford University Press, 1997).

¹⁶² Buzinkay *A magyar sajtó*, 11–20.; Széchenyi Ágnes, „A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – Adósságlista és javaslat”, *Magyar Tudomány* 10 (2004), 1150–1163.: <http://www.matud.iif.hu/04okt/012.html> (utolsó letöltés: 2023. június 5.); Szajbély *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról*; Gyáni Gábor, „Sajtótörténet a társadalomtörténet szempontjából”, *Médiakutató* 7/1 (2006), 57–64.: https://mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavas/04_sajtotortenet/ (utolsó letöltés: 2023. június 5.); Lipták Dorottya, „A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról (paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok)”, *Magyar Tudomány* (2011), 1121–1131.

¹⁶³ Deák Ágnes – Tamás Ágnes: *Sziszifuszok küzdelme: Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875* (Budapest: Kronosz, 2021).

¹⁶⁴ Buzinkay *A magyar sajtó*. Az Osztrák Tudományos Akadémia gondozásában 2018-ban új kötetel megjelenő *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* sorozatba szintúgy Buzinkay írta a magyar nyelvű sajtóval kapcsolatos fejezetet. Vö. Buzinkay Géza: „Die ungarische politische Presse”, in Helmut von Rumpler – Peter Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band VIII: *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*. (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006), 1895–1976.

¹⁶⁵ Buzinkay *A magyar sajtó*, 11.

tervezett, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kiadványsorozat munkálatai is félbeszakadtak.¹⁶⁶

Buzinkay Géza kötetével csaknem egy időben jelent meg Révész Emese *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* című monográfiája is.¹⁶⁷ E kötet szintúgy hiánypótló, hiszen az illusztrált sajtó alig szerepelt a vizsgált témák fókuszában.¹⁶⁸ Deák Ágnes korábbi, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867* című, a sajtófelügyeletet és sajtóirányítást vizsgáló kötete mellett¹⁶⁹ meg kell megemlítenünk Lipták Dorottya munkáit, különösen a 2002-ben megjelent *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs-Budapest-Prága* című monográfiáját.¹⁷⁰ E monográfiák mellett a magyar és a német lapok üzleti szempontú vizsgálatát Balogh János Mátyás tűzte ki célul doktori disszertációjában, amelyben a fővárosi napilapkiadás üzleti mozgatórugóit, valamint annak kereteit vizsgálta a dualizmus korában.¹⁷¹ Balogh az ebben az időszakban megjelenő apróhirdetéseket és hirdetéseket is vizsgálta.¹⁷²

A magyarországi német nyelvű újságírással kapcsolatban támaszkodhatunk ugyan előzményekre, de a Habsburg Birodalom egykori területén, a német nyelvterületen kívüli német nyelvű periodikák feldolgozása további erőfeszítéseket igényel – a feladat egyre sürgetőbb.¹⁷³ Az egyes magyarországi lapokat illetően részben rendelkezünk ismeretanyaggal, ezek közül legrészletesebben a *Pester Lloyd* került feldolgozásra.¹⁷⁴ A kurrens szakirodalom esetében elsősorban Rózsa Mária publikációit kell említenünk,¹⁷⁵ illetve ide tartoznak a magyarországi német nyelvű sajtó és irodalom, valamint kultúra tárgyában megjelent tanulmányok is.¹⁷⁶

¹⁶⁶ Szabolcsi Miklós (szerk.), *A magyar sajtó története* II/1: 1848–1867 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

¹⁶⁷ Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem – Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: Argumentum Kiadó–OSZK, 2015).

¹⁶⁸ Vö. Tóth Emese Gyöngyvér, „»General Bumbum.« A Borsszem Jankó Ábrányi-portréja”, DOI: 10.23714/mzo.024 (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).

¹⁶⁹ Deák Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867* (Budapest: Osiris, 2018).

¹⁷⁰ Lipták Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága* (Budapest: L'Harmattan, 2002).

¹⁷¹ Balogh János Mátyás, *Üzleti szellemű fővárosi napilap a dualizmus korában: A budapesti sajtóipar születése*. PhD disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2014).

¹⁷² Balogh János Mátyás, „Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900”, *Médiakutató* 6/4 (2005): 77–93. <https://epa.oszk.hu/03000/03056/00021/EPA03056_mediakutato_2005_tel_04.html> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

¹⁷³ Ujvári Hedvig, *Identitások és kommunikációs csatornák: Magyar-német-zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017): 7.

¹⁷⁴ Lásd többek közt i. m.; Ujvári Hedvig, „Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.”, *Magyar Könyvszemle* 117/2 (2001): 189–203.; uő, „Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.”, *Magyar Könyvszemle* 117/3 (2001): 318–331.

¹⁷⁵ Rózsa Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években* (Budapest: Argumentum, 2013).

¹⁷⁶ Vö. pl. Wendelin Hambuch (Hrsg.), *Deutsche im ersten Stadtbezirk von Ofen* (Budapest: Deutscher Kulturverein, 2004).

A következőkben e kötetekre és tanulmányokra támaszkodva adok áttekintést a magyar és német nyelvű sajtó, és a disszertációhoz feldolgozott egyes lapok történetéről, kiegészítve azt zenetörténeti adatokkal, egészen 1857-ig. Az első alfejezetben a magyarországi zenei sajtó történetét és helyzetét foglalom össze az első zenei szaklap, a *Zenészet* megjelenéséig időszak vonatkozásában. A törvénykezés és a cenzúra jellemzőin túl az újságírók, az olvasók, a lapterjesztés, valamint a hirdetések megjelentetése és tartalma kerül fókuszba. Ezt követően a hírszerzés és a híráramlás kérdését járom körül, különös tekintettel a bécsi és a pest-budai sajtó viszonyára. Ezt követően a disszertáció alapjául szolgáló lapok, a *Budapesti Hírlap*, a *Hölgyfutár*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote*, valamint a *Pester Lloyd* 1857-es évfolyamait elemzem zenetörténeti szempontból.

IV.2. A magyarországi zenei újságírás helyzete az 1860-es évekig

IV.2.1. Előzmények

Szükségszerű, de hálátlan feladat a magyarországi zenei sajtó történetének rövid felvázolása; a témában csak részben támaszkodhatunk zenetörténeti összefoglalókra vagy tanulmányokra, a kezdetek felvázolását is beleértve. A kutatás helyzetét és a disszertáció kereteit figyelembe véve erre azonban itt csak vázlatosan vállalkozhatok. Jelen tudásunk szerint zenetörténeti szempontok alapján elnagyolt korszakhatárokat húzhatunk csak meg a magyarországi zenei sajtótörténet periodizálása vonatkozásában.

Az első korszak kezdete az első, a szélesebb nyilvánosságnak szánt periodikumok megjelenésére tehető. A Landerer nyomda által kiadott *Pressburger Zeitung* 1764-ben indult el, amely gyakorlatilag már indulásától kezdve beszámolt a zeneélet fontosabb híreiről. Ez tekinthető tehát a magyarországi zenei újságírás kezdetének is.¹⁷⁷ Utóbbi lap a maga 166 évfolyamával a leghosszabb életű magyarországi hírlapnak is számít.¹⁷⁸ További korszakhatárt jelent az első magyar nyelvű, kifejezetten zenei szaklap, a *Zenészet* 1860-as elindítása. Utóbbi szaklapnak a jelenlegi forrásismeretünk alapján nem volt más nemzeti nyelvű megfelelője magyarországi területen ebben az időszakban.¹⁷⁹ A köztes, csaknem száz évet felölelő időszakot tagolhatjuk a magyar nyelvű sajtó megjelenésének 1780-as évszámával. A *Pressburger Zeitung*hoz hasonlóan ugyanis szintén pozsonyi nyomdából került ki az országos privilégium megszerzését követően, 1780. január 1-én az első magyar nyelvű sajtóorgánus, a

¹⁷⁷ A német nyelvű lapokat megelőző latin nyelvű kezdetek (*Mercurius Veridicus* és *Nova Posoniensia*) vizsgálata szintúgy megérné a kutatói fáradságot.

¹⁷⁸ Buzinkay, „A pozsonyi és budai-pesti német sajtó”, in: *A magyar sajtó*, 41–44.

¹⁷⁹ Szerző Katalin, „Zenészet Lapok (1860–1876)”, RIPM: <https://www.ripm.org/pdf/Introductions/ZLAIintroor.pdf> (utolsó letöltés: 2023. június 5.).

Magyar Hirmondó.¹⁸⁰ A nyomtatott, nyilvános sajtó megjelenése egyúttal a zeneéletről szóló beszámolókat, híreket és hirdetéseket is magával hozta. A *Pressburger Zeitung*hoz hasonlóan az első magyar nyelvű sajtóorgánumok, így a *Magyar Hirmondó*, valamint a *Magyar Kurir* is tartalmazott zenei tárgyú cikkeket.¹⁸¹ Az első magyar nyelvű sajtóorgánum megszűnését követően azonos címmel, immár Bécsben kiadott *Magyar Hirmondó* 1790-es évekbeli számai is zenetörténeti forrásként értékelhetők.¹⁸² 1806-ban elindult a *Hazai Tudósítások*, amely lap jelentős szerepet töltött be a népdalok és népmesék gyűjtésére kiírt pályázatok révén; oldalain a beküldött műveket is közölte.¹⁸³

A reformkorban növekvő érdeklődés mutatkozott a kulturális tartalmak iránt. Mátray Gábor nevét kell itt elsősorban említenünk, aki többek közt 1827-től a Vörösmarty által szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény* című lapba is publikált.¹⁸⁴ A zenei hírekkel is szolgáló lapok ekkor a teljesség igénye nélkül a *Jelenkor*,¹⁸⁵ a *Honművész* és a *Regélő Pesti Divatlap*, a német nyelvű lapok közül a már említett *Pressburger Zeitung*, illetve a *Der Ungar*. A Saphir Zsigmond és Rosenthal Sámuel által rövid ideig újra felélesztett *Der Spiegel* is zenetörténeti adatok forrása. Az előbbi lapok tartalmának szisztematikus, vagy összehasonlító zenetörténeti szempontú elemzése azonban a jövő feladata.

E lapok és a zenei újságírás korszakolása további kutatói kihívásokat jelent. A folyamatosan változó társadalmi, politikai és eszmei környezet minden bizonnyal hatással lehetett az írások stílárís elemeire, a beszámolók szempontjaira, amelyek mankóként szolgálhatnak majd az összehasonlító elemzések során. Ez a feladat, valamint a folyamat vizsgálata ugyanúgy – és talán leginkább – az összehasonlító irodalomtudomány tárgykörébe is tartozik, a cenzúra kérdéskörének elemzésével együtt.¹⁸⁶

IV.2.2. Törvénykezés

A cenzúra a 19. századi Európában mindenütt jelen volt – fontos kiemelni, hogy maga a nyomtatás is uralkodói monopóliumnak számított. A cenzúra II. József magyar király 1790-ben

¹⁸⁰ Buzinkay *A magyar sajtó*, 45.

¹⁸¹ A Legáný által vezetett kutatócsoport feldolgozta a periodikumot, de erre vonatkozóan kérdés, hogy valóban csak a magyar vonatkozású anyagokat emelték-e ki. Vö.: <http://mzo-cedulakatalogus.zti.hu/> (utolsó letöltés: 2023. június 5.). A későbbiekben is foglalkozott a Magyar Zenetörténeti Osztály a *Pressburger Zeitung* feldolgozásával: a 18. század vonatkozásában is kiemelte zenei adatokat.

¹⁸² Lásd pl. *Magyar Hirmondó* [?]/7 (1794. január 24.); [?]/10 (1795. február 3.). Ezek kutatása azonban még nem kezdődött el.

¹⁸³ Buzinkay *A magyar sajtó*, 52–62.

¹⁸⁴ Tari Lujza, „A Hangászegyleti Zenede (1839–1867) és a Nemzeti Zenede (1867–1890)”, in: Tari – Sz. Farkas *A Nemzeti Zenede*, 16–19.

¹⁸⁵ A lap még nem került szisztematikus feldolgozásra.

¹⁸⁶ Erről lásd Rózsa Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években* (Budapest: Argumentum, 2013).

bekövetkezett halála után fokozatosan újra megmerevedett, amely az 1830-as évekre már annak eljárás módjában és szervezettségében is reformálást igényelt. A Habsburg Birodalom ez irányú intézkedéseit a sajtó mint „negyedik hatalmi ág” tudatosulása támasztotta alá.¹⁸⁷ A sajtó szerepe felértékelődött az 1848/49-es forradalmat követő évtized során: az 1850-es évekre már Európaszerte egyértelművé vált, hogy a sajtót nem lehet visszaterelni a forradalom előtti keretei közé, ezáltal az évtized a „cenzúrától szabad nem szabad sajtó” korát hozta el.¹⁸⁸ Az 1848-as márciusi bécsi forradalom a magyarországihoz hasonlóan a sajtószabadság biztosítását és a cenzúra eltörlését követelte, amely a forradalmak központi jelszavává emelkedett.

Az 1848/49-es magyarországi forradalom során az egyes lapok különböző politikai érdekcsoportok hatása és befolyása alá kerültek. Ennek hevében számos nemzeti radikális lap is megjelent, amely tendenciát igyekeztek birodalmi szinten visszaszorítani. A radikalizálódás mellett érezhető volt a politikai polarizáltság. A forradalmak rámutattak arra, hogy a mindenkori kormányzat nem becsülheti alá a modern sajtó jelentőségét, valamint a közvélemény fontosságát. Ezt csak megerősítette az a tény, hogy bár Bécsben kísérletet tettek rá, igazán birodalomhű magyar nyelvű sajtóorgánumot nem sikerült létrehozni.¹⁸⁹ A közvélemény formálására tehát már nem volt elegendő az ún. „hivatalos” (*offizielle*) média, a „sugalmazott” (*offiziöse*) információ továbbítás is szükségessé vált.¹⁹⁰

Az 1852-es birodalmi sajtórendtartást a belügyminiszter dolgozta ki, ez 1852. szeptember 1-től került érvénybe a birodalom összes tartományában.¹⁹¹ A pátens előzetes hatósági engedélyhez kötötte minden egyes lap megjelentetését. Ha a lap elsősorban politikai tartalmat szolgáltatott, úgy annak engedélyezését a Legfelső Rendőrhatalóság vezetőjétől, Johann Kempen von Fichtenstamm báró altábornagytól kellett megkérni. A többi, nem-politikai lap esetében az engedélyezésről a tartomány helytartója döntött. A lapindítási kérvénynek tartalmaznia kellett a tulajdonos, a felelős kiadó, a felelős szerkesztő kilétét és lakóhelyét, valamint igazolásukat arról, hogy alkalmasak a pozíciók betöltésére, valamint a nyomdát, és a lap tervezett programját.¹⁹² Az esetleges sajtóvétségek pénzbírságait a politikai lapok kötelezően befizetett biztosítékából vonták le. Az érvényben lévő szabályzat alapján a birodalom egységességét, a monarchia létét megkérdőjelező tartalmat szolgáltató lapot felfüggeszthették, vagy azonnal

¹⁸⁷ Pierre Royer-Collard, a francia restauráció minisztere 1817-ben a sajtót az állam negyedik hatalmi tényezőjének nevezte. A kortársai körében elismert filozófus úgy vélte, a sajtónak a kormányzattal szemben ugyanolyan ellenőrző szerepe van, mint az „ancien régime” idején a parlamentnek. Buzinkay *A magyar sajtó*, 75–80.

¹⁸⁸ Deák – Tamás *Sziszifuszok küzdelme*, 527.

¹⁸⁹ Manhercz, Orsolya, „Bécsi sajtópolitika a forradalom után (1849–1852)”, *In Medias Res* 4/1 (2005): 103–127.

¹⁹⁰ Deák – Tamás *Sziszifuszok küzdelme*, 22–27., 526.

¹⁹¹ Deák *Suttogások és hallgatások*, 13.; Deák – Tamás *Sziszifuszok küzdelme*, 38.

¹⁹² Deák – Tamás *Sziszifuszok küzdelme*, 38–39.

betilthatták. Ennél sokkal súlyosabb következményekkel kellett szembenéznie a közölt tartalom alapján hűtlenséggel, vagy felségsértés vádjával sújtott személyeknek;¹⁹³ a sajtóvétségek büntetési tételeit a büntető törvénykönyv tartalmazta.¹⁹⁴ Ahhoz azonban, hogy valakit elítéljenek, aktív politikai szerepvállalás volt szükséges: a már emigrációban lévő Csernátony Lajost például nem mint a *Márczius Tizenötödike* vezércikkíróját ítélték halálra távollétében, hanem a Honvédelmi Bizottmányban betöltött titkári pozíciója miatt.¹⁹⁵

Az 1850-es évek végére lazuló keretek ellenére az 1857. október 23-án kelt császári rendelet szerint 1858-tól újra érvénybe került a politikával foglalkozó lapok bélyegadója. I. Ferenc József így próbálta körül határolni a nyilvánosság számára hozzáférhető politikai tartalmat. Ennek ellenére nem volt tapasztalható visszaesés a Birodalomban: az 1850-es években Buzinkay Géza 16 visszautasított lap- és folyóiratalapítási kísérletről számolt be, amelyből 2 lap később mégis engedélyt kapott. A visszautasítás oka részben a lapok radikális hangvétele, vagy színvonaltalansága volt. Az 1857 és 1861 közötti időszakban már érezhető volt a politikai enyhülés, amelynek eredményeként ugrásszerűen megnőtt a periodikumok száma.¹⁹⁶

Szükséges azonban kiemelni, hogy egy 1861-es, a pesti rendőrigazgató Joseph Worafka¹⁹⁷ által készített, 70 időszakai sajtóterméket magában foglaló kimutatás alapján számon tartották a napilapok politikai irányultságát. Ez alapján a *Sürgöny*, a *Der Ungar*, valamint a *Pesti Hirnök* „kormány melletti”, a *Hölgyfutár*, a *Vasárnapi Ujság*, valamint a *Pester Lloyd* „mérsékelt ellenzéki” lapnak számított, míg a *Bolond Miksa*, *A Hon*, vagy *Az Üstökös* „határozottan ellenzéki” kategóriába került.¹⁹⁸

IV.2.3. Az állami cenzúra megszervezése, a cenzorok működése

A forradalmat követő bécsi sajtópolitika a lapokat többszörös, jellemzően utólagos cenzúrára kötelezte. Ennek értelmében a hírlapok tartalmát utólagosan ellenőrizték. Az aktuális példányokat egy órával a terjesztés tervezett megkezdése előtt kellett bemutatni – ha a letiltási parancs elmaradt ez alatt az idő alatt, úgy postázni és árusítani lehetett az adott lapszámot. Mivel az esetleges vétség jelentős anyagi kárt okozhatott a kiadóknak, egy, a szükségesnél talán

¹⁹³ Deák *Suttogások és hallgatások*, 13–16.

¹⁹⁴ Deák – Tamás *Sziszifuszok küzdelme*, 40.

¹⁹⁵ Buzinkay *A magyar sajtó*, 143.

¹⁹⁶ Révész *Kép, sajtó, történelem*, 80.

¹⁹⁷ Joseph Worafka nevével a színházi cenzorok között is találkozunk, lásd Erkel Ferenc *Bánk bánjának* cenzúrapéldányát és súpéldányát: „Cenzor: Worafka József, 1861. márc. 6. Benkő Kálmán kézje gyével. Magyar Állami Operaház könyvtára.”, in: OSZK Színháztörténeti Tár, MM 13.499: <http://erkel.oszk.hu/adatlapegy/bank-ban> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

¹⁹⁸ Deák *Suttogások és hallgatások*, 84.

erősebb öncenzúra lépett működésbe a lapoknál.¹⁹⁹ Az egységes szabályozásnak mégis volt előnye: a köteles példányok fennmaradása.²⁰⁰

A cenzúra működtetéséhez cenzorokra volt szükség. A cenzorok véleményezési jogkörrel bíró magasan képesített hivatalnokok voltak, nem titkosügynökök. A cenzor pusztán javaslatot fogalmazott meg, döntési jogköre a Helytartótanácsnak, vagy az Udvari Kancelláriának volt.²⁰¹ A cenzori pozíció tehát hivatalnoki állást jelentett. A cenzori munka bizalmi állás volt, a tisztség viselője tekintélyes személynek számított.²⁰² Cenzorok nemcsak papok és lelkészek voltak, hanem egyetemi tanárok is, de cenzori állásért folyamodtak a felvilágosodást hirdető és liberális írók, mint Verseyhy Ferenc, Vitkovics Mihály vagy Horváth Mihály is.²⁰³

A kulturális nyilvánosság különböző területeire és színtereire azonban más szabályok vonatkoztak. A Valkó Arisztid által gyűjtött minisztériumi levéltári iratok szerint a zeneműveket 1845-től nem kellett beszolgáltatni a cenzúrahivatalba – az 1850-es években egyelőre nem tudunk ettől eltérő rendeletről.²⁰⁴ Tudjuk azonban, hogy a színházak ügyében más volt a gyakorlat: a pesti Nemzeti Színházban a játszott darabok esetében az OSZK Színháztörténeti Tárában megőrzött cenzori példányokat – ezek részletes, elemző vizsgálata azonban túlmutat jelen dolgozat keretein.²⁰⁵

A pozíció működése kapcsán röviden érdemes példaként hoznunk a statisztikáiról ismert Palugyay Imre cenzori működésének ismertetését, akinek munkáit jelen dolgozat is használta. A Nemzeti Színháznak az OSZK Zeneműtár és Színháztörténeti Tárban őrzött dokumentumai sorában cenzori működésének több bizonyítéka is megtalálható, köztük az Erkel Ferenc által megzenésített *Egy szekrény rejtelve* című népszínmű sűgópéldánya és cenzúrapélda, 1846. január 30-i dátummal ellátva.²⁰⁶ Egy, a Pukánszky Kádár Jolán kiadatlan fondjegyzékében szereplő dokumentum szerint Palugyay még ugyanebben az évben a pesti Nemzeti Színház több színművének előadásával kapcsolatban fogalmazott meg erőteljes javaslatot a Könyvbíráói Hivatal hivatalnokaként. Gróf Ráday Gedeon színházigazgatóhoz intézett, 1846. december 19-i levelében Palugyay arról írt, hogy a színészek rögtönzés útján játsszák ki az előadott, előzetesen (általa) cenzúrázott művek játszási szabályait:

¹⁹⁹ Deák *Suttogások és hallgatások*, 13–17.

²⁰⁰ Buzinkay: *A magyar sajtó*, 75–80.

²⁰¹ Buzinkay *A magyar sajtó*, 75–80.; Mályuszné Császár Edit, *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)* (Budapest: Gondolat, 1985), 48–49.

²⁰² Mályuszné *Megbíráltak és bírálók*, 6–7.

²⁰³ Buzinkay *A magyar sajtó*, 32.

²⁰⁴ Vö. Valkó Arisztid, *Zenetörténeti forrásadatok (1848–1883)*. III. rész. T. 153. Gépirat (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, 1984), 133. Hivatkozott dokumentum: Magyar Nemzeti Levéltár C 120. Helytartótanács. (Cs.47.) Cent.Cens.Coll.

²⁰⁵ Lásd pl. Mályuszné *Megbíráltak és bírálók*; Szacsvai Kim *Erkel-műhely*, 89–140.

²⁰⁶ Jelzet: OSZK Színháztörténeti Tár, MM 2553. A darabról lásd: Szacsvai Kim *Erkel-műhely*, 95–99., 108–109.

„Méltóságos Gróf s Nemzeti Színházi Igazgató Úr!

A nemzeti színházbéli előadásoknál ismételve tapasztaltatván, miszerint a k. könyvbíró által színi előadásokra engedélyezett színdarabokbeli törlések nemcsak kellő figyelemben nem tartatnak mint p. o. az ördög része a könnyelműek, Zách unokái, végrendelet s a [?] című színműveknél, hanem taps szerzésre számított de más részről az illetőknek sértő rögtönzések által kijátszatik a könyvbírálati intézkedés; azokon a fennt érintett k. könyvbírálat meghagyásából alolirtnak a végett van szerencséje megkérni [?] Méltóságodat mint a nemzeti színház Igazgatóját: miszerint jövőre a színészeti személyzetet minden illetén úgy az illető színdarabok előadásának végképi betiltását, mint a felsőbbség intézkedéseivel ekként dacolóknak maga útján eszközendő legszorosabb felelet alá vonását mulhatlannak bekövetkeztetendő visszaélésektől eltítani [?] terheltessék.

Egyébiránt minden tisztelettel kegyeibe ajánlott maradok Méltóságodnak.

Budán Karácson hó 19-én 1846.”²⁰⁷

Palugyay cenzori működéséről egyértelműen tudhattak kortársai. Ezt bizonyítja Keleti Károly közgazdász-statisztikus Palugyayról szóló emlékbeszéde, melyet 1874-ben, a Magyar Tudományos Akadémián tartott.²⁰⁸ E rendkívül kényes pozíciót és feladatkört, egyúttal viselőik emlékét minden bizonnyal a téma érzékenysége miatt a kortársak és az utókor is ambivalensen kezelte.²⁰⁹ A kettősségek mibenlétének felderítésére az elmúlt évtizedekben már elindult a történelmi–irodalomtörténeti kutatómunka, ahogyan a történetírás, és az irodalomtörténet már több újságíró működésével, életpályájával foglalkozott részletesen. Érdeemes lenne azonban a cenzorok zenetörténeti szempontból elemezhető működését újabb kutatásoknak is vizsgálni.

IV.2.4. Újságírók

Az írók, újságírók (a korabeli szóhasználat szerint „ujondászok”) az 1850-es évekre már szakmai csoportként is meghatározhatók.²¹⁰ Fizetés tekintetében a magyar kiadók szerkesztői

²⁰⁷ Berlász Piroska (szerk.), *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez: Pukánszky Kádár Jolán kiadatlan levéltári gyűjtésének fondjegyzéke* (Budapest: OSZK, 1988), Fond 2/362.

²⁰⁸ „A tudomány, a művészet s az anyagi érdekek hú ápolóra találtak Palugyay-ban és számos ez intézményekre vonatkozó, az idők általános jelleme után kedvező elintéztést alig reméltető nemzettől a mogorván kegyosztó kormányhoz és viszont s aligha mutat fel e három intézetünk az utána következő korban is annyi eredményt és sikert, ha a németül hivataloskodó kormányérlelőben puha meleg ágyat nem vet nekik titkon, de hűségesen szerető honfitárs. [...] Palugyay-nak a cynismussal határos külső igénytelensége, mogorva egykedvűség mögé rejtőző találós esze, hivatalos teendőinek pontos végzése oly bizalmat keltett iránta még az akkor Budán döntő körökben, hogy egy Geringer, egy De la Motte is elősegíté, hivatalos támogatás által, irodalmi tervezetét.” Vö. *Palugyay Imre emlékezete*, Keleti Károly lev. tagtól. Olvastatott a M. T. Akadémia 1874. április 30-ki ülésén (Budapest: Az Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés Kiadása, 1874): 6.: <http://real-eod.mtak.hu/795/1/B3390309.pdf> (utolsó letöltés: 2023. december 9.).

²⁰⁹ Deák *Suttogások és hallgatások*.

²¹⁰ Buzinkay *A magyar sajtó*, 80–83.

bérezése egyértelműen meghaladta az egyetemi tanárok, hivatalnokok keresetét. A kormány által is támogatott szerkesztő kifejezetten jól kereshetett.²¹¹ Úgy tűnik, jobb karrierlehetőséget jelentett, ha valaki a forradalmat követően Bécsben élt: Falk Miksa, Kecskeméthy Aurél és Török János a bécsi sajtóéletnek is része volt, ahogyan a forradalom előtt odaköltöző Frankenburg Adolf is.²¹² Többen azonban szerepvállalásuk miatt nem publikálhattak saját nevük alatt, például Jókai Mór, Kemény Zsigmond, vagy Bulyovszky Gyula.²¹³ A hazai közéleti szereplők ezért is értékelhették az összbirodalmi intézkedéseket a magyarság megbüntetéseként és megnyomorításaként, ez tükröződhet a szinte mitikussá váló újságírói- és olvasói gyakorlat, a „sorok között olvasás” jelenségében.²¹⁴

A zenei újságírói tevékenységet illetően azt hihetnénk, hogy e tárgy már a feldolgozottság bizonyos fokáig eljutott – ez ugyan igaz lehet részben Mátray Gábor, id. Ábrányi Kornél vagy 1859-től Mosonyi Mihály és a *Zenészet* Lapok újságírói köre esetében, folyamatban van többek között Brassai Sámuel kritikusi működésének feltárása,²¹⁵ de számos, az 1850-es években is publikáló zenei újságíró személye továbbra is ismeretlen. A zenei újságírók pályáját és írásait feltárni, elemezni azonban jelentős kihívás: írásaik összegyűjtését nemcsak a forrásanyag szétszórtsága, de az anonimitás is nehezíti. A szerzők ugyanis jelentős részben vagy álneveket, monogramokat, rövidítéseket használtak, vagy név nélkül közölték cikkeiket. Azonosításuk szintén további kutatásokat igényel. Kihívást okoz az egyes újságírók politikai hovatartozásának beazonosítása is, amely a zenetörténeti vonatkozású cikkek elemzése esetében több alkalommal szükségyszerű. Érdemes ezért kiemelni pár író és szerkesztőt, akik jelenlegi tudásunk alapján a zenei újságíráshoz köthetők, legalább a zenetörténeti adatok közlése terén.

Kecskeméthy Aurél (1827–1877)²¹⁶ elsőrangú publicista, politikai elemző és szerkesztő volt. Jelentősége és hatása leginkább a magyar tárca és a politikai szatíra megteremtésében érvényesült.²¹⁷ Kecskeméthy a bécsi sajtóéletnek is része volt, amely város az otthont jelentette számára. Naplójában 1856-ban azonban a következő, némiképp zavarbaejtő sorokat írja a nemzeti–szeparatista újságírással és saját nemzeti identitásának meghatározásával kapcsolatban:

²¹¹ Ibid., 83.

²¹² Ibid., 143–144.

²¹³ Ibid., 145.

²¹⁴ Ibid., 146–157.

²¹⁵ Simény Beáta, „A magyar zenekritika-érem két oldala: id. Ábrányi Kornél és Brassai Sámuel” (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022): <https://doi.org/10.23714/mzo.014> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

²¹⁶ Kákay Aranyos álnéven is ismert. Buzinkay *A magyar sajtó*, 159.

²¹⁷ Ibid., 80–83.

„[1856.] Június 22. Egy idő óta magyar (vidéki) színészek játszanak a [bécsi] Józsefvárosi-színházban ; én tisztelnél fogva jelen vagyok koronkint, s a helyett, hogy elevenítve érezném magyar érzetem, gyökeresebben lehangoltatom. Nemes tulajdonok mellett kiskorúságra átkozott nemzet nagy igényekkel, kevés észleti tehetséggel; soha sem álltam közelebb azon meggyőződéshez, hogy e nemzet művelődési képességének igen szűk korlátok szabvák. A nemzetiségi s állampolgári érzületem közt létező meghasonlás, melyet kiegyenlíteni csak nehezen megszerezhető elfogulatlanság képes, az óhajtott kiegyenlítéshez jóval közelebb hozott; e nemzet nem egyedül száma miatt van másodrendű szerepre rendeltetve; ne tagadjuk meg azért; inkább vagyok magyar, mint cseh vagy német; de mindenekelőtt az ausztriai birodalom polgára vagyok, s csak mint ilyen vagyok magyar. Ez oly egyszerű, de mi kevésnek fér ez fejébe azok közül, kik publicistáknak, közszerepre hivatottaknak hiszik magukat. Magyar politika nincs, mert nem volt soha; csak ausztriai politika létezhetik; a közbirodalom solidáris jóléte; ha van és lehet harcz, ezért kell lenni; a separatismusnak nincs józan alapja, csak zavaros érzelmek.”²¹⁸

Kecskeméthy 1856-os naplórészlete megdöbbentőnek tűnhet és történeti szempontból vitathatónak, mégis fontos hangsúlyoznunk, hogy a magyar nyelvű sajtóban megnyilvánuló, sokszor valóban szélsőségesen nacionalista állásponttal párhuzamosan e birodalomhű nézőpont is létezett. Nézeteivel tisztában voltak a kortársak, ahogyan az Ágai Adolf (Porzó) a *Magyarország és a Nagyvilág*ba publikált, Kecskeméthyről szóló tárcacikkében is világosan kimondja.²¹⁹ Zenetörténeti aspektusból mindenképpen érdemes elgondolkodnunk Kecskeméthy identitáskeresésének kérdéséről: a jellemzően és köztudottan átpolitizált sajtó zenetörténeti tárgyú értékelésének egyik kulcsát jelentheti mindez. A zenei adatközlés szempontjából nem volt mindegy, hogy egy adott orgánus milyen politikai álláspontot képviselt: bizonyos zenei jelenségeket, eseményeket nem találunk meg minden napilapban.

Falk Miksa (1828–1908) gróf Széchenyi István köréből került ki, és talán ő futotta be a legsikeresebb újságírói karriert. Az 1850-es években a bécsi *Österreichische Zeitung*, majd a *Wanderer* publicistája volt,²²⁰ és politikai hovatartozástól függetlenül a magyar hírlapok külpolitikai szemlélőjeként működött. Egy ideig Erzsébet császárné, majd királyné magyar

²¹⁸ Rózsa Miklós (szerk.), *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878* (Budapest: Franklin-Társulat, 1909): 82–83.

²¹⁹ „S bátorságát, néha merészségét mint revisor is kimutatta nem egyszer. Ami Pesten tilalmas volt, röpirat vagy könyv, azt ő Bécsben szabadon bocsátotta, amiért aztán Prottmann úr éktelen zajt csapott Kempen ő mindenhatóságának így menekült fel Bécsbe Török János is, kit a rendőrség a »P. Napló«-tól elmar, ²¹⁹ és erélyes, bár óvatos gyámolítót nyert Kecskeméthyben, ki a »Magyar Sajtó« tárczájában ismerteté a tiltott könyveket.” [Ágai Adolf] Porzó, „Kecskeméthy Aurél. († 1877. ápr. 19.)”, *Magyarország és a Nagyvilág* 13/16 (1877.04.22.), 250–251.

²²⁰ Rózsa Mária, „A bécsi »Der Wanderer« magyar vonatkozású közleményei. 1814–1850”, *Magyar könyvszemle* 107/1–2 (1991): 62–87.

nyelvtanára is volt. A szakirodalom őt tartja az első modern újságírónak, aki a politikai újságírást nem propagandamunkaként értelmezte és végezte. Falk volt az egyetlen magyar újságíró, aki elvállalta Ferenc József 1857-es magyarországi körútjának hivatalos kísérői szerepét, cikkeit a *Budapesti Hirlapban* és a *Pest-Ofner Zeitungban* név nélkül közölte – e cikkek tartalmát a dolgozatban később ismertetjük. A kiegyezést követően a *Pester Lloyd* főszerkesztőjeként és publicistájaként működött.²²¹

Báró Prónay Gábor (1812–1875), a Zenede elnöke nem csak tisztségviselő volt, valamint a pest-budai zeneélet egyik kulcsszereplője, de újságíróként, tudósítóként is működött – az *Ostdeutsche Post*, valamint Falk Miksához hasonlóan a *Wanderer* számaiba is közölt magyarországi tárgyú tudósításokat. Mivel Prónay (Mátray Gáborral együtt) a Pesti Lloyd Társaság tagja volt,²²² egyúttal zenei hírforrásként is szolgálhatott a társaság épületében működő *Pester Lloyd* zenei tartalmaihoz. Zeneírói munkássága és feltételezett hírszolgáltatói tevékenysége feltárásához további alap kutatások szükségesek.

Jókai Mór (1825–1904) élete végéig szoros kapcsolatban maradt a sajtóval. 1847 és 1882 között folyamatosan szerkesztett lapokat, egy időben akár párhuzamosan többet is. Az 1850-es évek első felében politikai okokból hivatalosan nem dolgozhatott szerkesztőként, ennek kiküszöbölésére mégis volt nemhivatalos kiút. 1853–1854-ben a pesti Nemzeti Színház intendánsa, gróf Festetics Leó elindította a *Délibáb* című irodalmi divatlapot, Jókai pedig ennek meg-nem-nevezett szerkesztőjeként működött. Heckenast Gusztáv kiadó Jókai elképzelései mentén indította el a *Vasárnapi Ujságot* 1854-ben, de szerkesztőként a már ismert okokból Pákh Albert nevét tüntette fel. Jókai Kakas Márton álnéven írt kulturális, olykor zenei tárgyú cikkei széles, a szűkebb országhatáron átívelő nyilvánosságot értek el. *Vasárnapi Ujságba* írt rovataiból nőtt ki az élclap sajtótípusa, amely később már saját neve alatt jelenhetett meg (*Nagy Tükör*, 1856–1857, majd *Az Űstökös*, 1858. augusztus 21-től).²²³

Báró Kemény Zsigmond (1814–1875) neve egybeforrott a *Pesti Napló*éval, amelynek előbb vezércikkírója, 1855-től kezdve szerkesztője, főmunkatársa és 1870-től főszerkesztője volt.²²⁴ Az általa szerkesztett *Pesti Napló*ba két kiemelkedő zenei újságíró is publikált, köztük id. Ábrányi Kornél, valamint Brassai Sámuel. Az 1850-es években mindkét jeles zeneíró Pest-Budán élt és dolgozott, kettejük kritikusi munkásságát újabb, folyamatban lévő kutatások

²²¹ Lásd Falk Miksáról bővebben: Buzinkay *A magyar sajtó*, 159–160.; Dezsényi Béla – Nemes György, *A magyar sajtó 250 éve*, I. (Budapest: Művelt nép, 1954): 135.

²²² Vö. V.4.2. Polgárosodó mecenatúra: férfiklubok és nőegyletek.

²²³ Buzinkay *A magyar sajtó*, 161–162.

²²⁴ *Ibid.*, 162–166.

vizsgálják.²²⁵ Ábrányi rendszeresen publikált a magyar nyelvű lapokba: a *Pesti Napló* mellett a *Magyar Sajtó*ban is megjelentek írásai. Brassai Sámuel színvonalas kritikái a *Budapesti Hirlap* Tárcarovatát gazdagították, igényes, elemző cikkeit azonban aláírás nélkül publikálták. A rövidítések és álnevek használata mindkét szerző sajátja volt: Ábrányi használta az á., á. k., ák, r. 1., ..i ..l. és Radamanthos, Brassai pedig a W [Welmes], Világfi Antal, Canus, C...s, és Zsambokrét Gyula álneveket használta.²²⁶

A német nyelvű időszaki sajtóban megjelent írások vonatkozásában a zeneélet egy alig ismert szereplőjéről, **Czeke Sándor (1821–1891)** tevékenységéről kell még szólnunk. Minden bizonnyal a pécsi születésű Czekének tulajdonítható a Cz. monogram, amely alatt zenei tárgyú beszámolókat, kritikákat közölt német nyelven a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote*, valamint a *Pest-Ofner Zeitung* számaiba. Ezekbe a lapokba 1857-ben számos, aláírt cikket publikált, ennek ellenére munkásságát elvéve említik a lexikonok.²²⁷ Czeke osztrák területen is megjelentetett zenei írásokat a magyar zenéről, azonban e cikkek összegyűjtése, beazonosítása szintúgy a jövő kutatási feladata.²²⁸ Már csak azért is érdemes lenne foglalkozni tevékenységével, mert Szinnyei lexikonjának félreérthető megjegyzésével ellentétben valóban megjelent *Aestetische Rundschau* címen Czeke saját periodikája, amely 1866. október 1-től Bécsben jelent meg. A vélhetően rövid életű lapot a Rózsavölgyi cég forgalmazta a magyarországi területeken.²²⁹ A lap cikkei között nagyívű opera- és műelemzéseket, bécsi és magyarországi zenei körképet, koncertkritikákat és híreket olvashatunk.

IV.2.5. Hírhálózat és hírterjesztés. A bécsi és pest-budai sajtó viszonya

A hírek terjedésének és terjesztésének körülményeiről is érdemes szólnunk. Az 1830–1840-es években intézményesült a hírszolgáltatás Európa-, Anglia- és Amerika-szerte, ami gyorsaságot, de leginkább szervezettséget jelentett. Magyarország ennek előnyeit csak az 1850-es évektől élvezhette közvetetten, a bécsi hivatalokon és sajtón keresztül.²³⁰ Az állami hírirodaként Bécsben, az 1850-es évek elején megalakuló Österreichisches Correspondenzbureau (Korrbüro) 1859-től budapesti irodát is működtetett. Ezen keresztül továbbították a politikai híranyagot a cenzúrázott külföldi újságokból, jellemzően több nap késéssel. Utóbbi híreket egészíthették ki a gyakran név nélkül publikáló külföldi levelezők, akik gyakorta politikai

²²⁵ Siményi „A magyar zenekritika-érem”.

²²⁶ *Ibid.*, 2.

²²⁷ Csak Szinnyeinél, vö. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 2. kötet (Budapest: Hornyánszky Viktor akadémiai könyv-kereskedése, 1891): 489–490.

²²⁸ *Ibid.*

²²⁹ Elérhető az ÖNB digitalizátumai között: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ229387609.

²³⁰ Buzinkay *A magyar sajtó*, 87–88.

emigránsok voltak Londonból, Párizsból, Brüsszelből vagy New Yorkból. Az egyes országok belföldi tudósítói hálózatát az egyes lapok egyenként, a maguk számára építették ki.²³¹ A híreket átvehették külföldi és hazai lapokból, illetve érkezett információ külföldi vagy hazai levelezőktől is. Híreket magánszemélyek is beküldhettek a lapokhoz, emellett jelentős volt az egyes lapok szerkesztőinek és újságíróinak személyes kapcsolati hálózata által szolgáltatott információ.

Az 1850-es években Bécsben rendkívül élénk volt a sajtóélet, amelyet szintúgy átrendezett az 1848/49-es forradalom: a 18. századtól a bécsi birodalmi kormányzat hivatalos közlönyének számító *Wiener Zeitung* privilegizált helyzete 1848 tavaszán megszűnt, a lap központi jelentősége azonban megmaradt – a magyarországi, és egyúttal a tartományi lapok is lényegében ennek a lapnak a híreit emelték be saját tartalmaik közé.²³² Ennek kapcsán ki kell emelnünk, hogy a *Wiener Zeitung*, valamint a szintén jelentős *Die Presse* munkatársa volt a vizsgált időszakban Eduard Hanslick is.²³³

Érdekes jelenség, hogy a bécsi lapokban a pest-budai zeneélet nagyobb volumenű eseményeinek, műveinek előkészületeiről esetenként előbb jelent meg hír, mint a pest-budai sajtóban. Ezek azonosítását és a hír forrásának kiderítését jelentősen megnehezíti, hogy a magyar nyelvű pest-budai lapok legtöbbször nem nevezik meg konkrétan a forrásaikat. Az egymást idéző, vagy egymásra reflektáló lapok a hírek átvételül szolgáló forrásra gyakran utaltak az adott folyóirat monogramjával (pl. POZ = *Pesth-Ofner Zeitung*, Pr = *Die Presse*), de a legtöbb esetben pusztán a város nevével utaltak a használt lapra. Ilyen volt például az 1857-es császárlátogatás vonatkozásában Erkel Ferenc és a Doppler-testvérek közös zenei műhelyében készülő díszoperáról,²³⁴ az *Erzsébet*ről szóló tudósítás, amelyről a magyarországi orgánumok elsőként a „bécsi lapokból” szereztek hírt. A szakirodalom itt nem hivatkozott pontos forrásra, azonban a legújabb sajtókutatásnak köszönhetően beazonosíthatjuk a hír eredetét. A *Blätter für Musik, Theater und Kunst* című lap volt az, amely 1857. február 17-én közölte az opera készültéről az első hírt, amelyet egy nappal később átvett a szintén bécsi *Die Presse*.²³⁵ A *Die Presse*t használta forrásként a *Pester Lloyd*.²³⁶ A *Hölgyfutár* szerkesztői cikkük alapján feltehetően mindkét bécsi lapot járathatták. A hírek pár napon belül elterjedtek.

²³¹ Bár ennek zenei oldaláról keveset tudunk, érdemes lenne további kutatásokat folytatni a bécsi és a pest-budai zeneletről szóló tudósítások és információhálózat elemzésére irányulóan. Buzinkay *A magyar sajtó*, 87–88.

²³² Deák – Tamás *Sziszifuszok küzdelme*, 149–151.

²³³ Thomas S. Grey, „Hanslick, Eduard”, in: *Grove Music Online*; Werner Abegg, „Hanslick, Eduard”, in: *MGG Online*.

²³⁴ Szacsvai Kim *Az Erkel-műhely*, 177.

²³⁵ *Die Presse* 10/39 (1857.02.18.), 5.

²³⁶ PLL 4/41 (1857.02.20.), 3.

Blätter für Musik, Theater und Kunst 3/14 (1857. február 17.).

„Als Festoper zur Zeit der Anwesenheit des allerhöchsten Kaiserpaares, componirt Capellmeister Erkel und Franz Doppler im Verein eine neue ungarische Nationalper [!]. Das Libretto ist der ungarischen Geschichte entnommen, und spielt am Hofe der berühmten Königin Elisabeth, daher auch der Titel 'Erzsébet' (Elisabeth) sein wird; wozu unsere beiden tüchtigen Compositeure nicht länger als circa 6 Wochen zur Vollendung Zeit haben, da die Oper im Mai gegeben werden muß. Diese gewiß sehr sinnige Idee rührt von dem Intendanten Herrn Grafen Ráday her.”

Die Presse 10/39 (1857. február 18.), 5.

„Als Festoper für die Zeit der Anwesenheit des Allerhöchsten Kaiserpaares in Pest componirten Capellmeister Erkel und Franz Doppler im Verein eine neue ungarische National-Oper. Das Libretto ist der ungarischen Geschichte entnommen, und spielt am Hofe der berühmten Königin Elisabeth, daher auch der Titel „Erzsebet“ (Elisabeth) sein wird. Beide Compositeure haben nicht länger als circa 6 Wochen zur Vollendung Zeit, da die Oper im Mai gegeben werden muß. Die Idee zu dieser Oper rührt von dem Intendanten Herrn Grafen Ráday her.”

Pester Lloyd 4/41 (20. Februar 1857.), 3.

„Wie dies „Pr.“ schreibt, haben die Herren Erkel und Franz Doppler gemeinschaftlich eine Oper unter dem Titel „Elisabeth“ komponirt, deren Sujet der ungarischen Geschichte entnommen ist und am Hofe der Königin Elisabeth spielt. Die Idee zu dieser Oper soll vom Intendanten des Nationaltheaters, deren Grafen Ráday, ausgegangen sein.”

Hölgyfutár 8/41 (1857. február 20.), 3.

„Némely esemény olyan, mint az ágyú, ott ahol elsütik, nem igen — hanem távol csinált zajt. Például a bécsi lapok írják, hogy Erkel és Doppler J. [!] egyesülve egy magyar operát szereznek. Címe „Erzsébet királyné“ leend, mint kinek udvarában a dalmű története játszik. Mondják, hogy e dalmű eszméje Ráday gróftól származott. S ezt a pesti hírlapok eddig nem tudták, s hogy van e hírnek biztos alapja, azt meg mostan sem igen tudják.”

2. táblázat. Egy hír útja a *Blätter für Musik*ből a *Pester Lloyd*ig és a *Hölgyfutár*ig: 1857. február 17–20.

Ahogy az a 2. táblázatban is láthatjuk, jellemző hírszerzési mód volt, hogy a lapok írói-szerkesztői egymást is olvasták és átvettek egymástól híreket. Az *Erzsébet* operával kapcsolatos rövidebb hírek általában a hírrovatban kaptak helyet.

A hosszabb tudósításokat Bécsből, Párizsból vagy Londonból rendszeresen egy-egy külön erre szánt rovat közölte laponként, amely az adott városban élő levelező tudósítását publikálta. Ezekben a tudósításokban nemcsak a magyarországi vonatkozású zenei eseményekről, vagy a magyar zenészek helyzetéről, de a nyugati nagyvárosok zenei életéről is olvashattak. 1857 októberében például a *Családi Lapok* „Bécsi levelek” című rovata különböző bécsi zenei eseményekről adott hírt, köztük arról, hogy Liszt Ferenc *Esztergomi miséjének* előadását a birodalmi fővárosban is tervezik.²³⁷ A *Hölgyfutár*ban olvasható „Londoni levélfűzér” Tony álnevű levelezője 1857 augusztusában a helyi Verdi-recepcióról, opera- és koncertviszonyokról tudósított, emellett hírt adott a londoni magyar zenészek, köztük Reményi Ede helyzetéről.²³⁸

²³⁷ CSL 6/19 (1857.11.05.): 252.

²³⁸ HF 8/122 (1857.05.29.): 553.

A helyi levelezők mellett a pest-budai illetőségű zenészek, zenekarok is hírt adtak saját külföldi tevékenységükről, ahogyan arról Tallián Tibor is írt:²³⁹ az egyes lapokhoz a művészek, vagy ügynökeik küldték az értesítéseket, esetleg az adott újságíró ismerősei, írók, művészek, vagy szerkesztők juttatták el értesüléseiket a szerkesztőségekbe. Népszerűek voltak a külföldi turnékról beküldött hírek, vagy a külföldön élő magyar zenészek hogyanlétéről szóló tudósítások. A *Nővilág* egy, 1857. szeptemberi számában így írt erről a *Blätter für Musik*ra hivatkozva, a pontos forrást megjelölve:

„Legközelebb a külföldi lapok egy csomó hírt közöltek a külföldön világhírré vergődött magyar művészekről. A »Blätter für Musik« 70-dik számában összeállította őket, azt mondván : hogy az egész világot magyar művészek kezdik elárasztani. De azóta is újabb híreket vettünk, s azért helykimelésből ezúttal sommásan említjük fel. A bécsi német operának legelső tagjai: Csillag Róza, Beck, Stéger, Liebhardt Luiza magyarhoniak. A zeneművészetben Liszt, Joachim, Reményi, Singer (a három utóbbi hegedűvirtuóz) világhírré emelkedtek. Hauzer Mihály Ausztráliában, Morelly Kelet-Indiában válnak becsületünkre. Kletzer Ferencz gordonkász nem rég Londonban a Beethoven-csarnokban a Beethoven triója előadásában Schumann Wieck Klárával s Ernsttel annyira kitűnt, hogy az új-yorki téli évszakra szerződtek, hol Lagrange, Frezzolini Vieuxtemps társaságában adand hangversenyeket. Soupper Jenő magyar baritonista végre Manheimban idézett elő nagy tetszést magyar dalaival. La Cinna Oszkár spanyolországi diadalairól tavaly olvastunk stb.»²⁴⁰

Az előbbiekkal bizonyítva megerősíthető, hogy a magyar nyelvű sajtó a legtöbb birodalomra vonatkozó, vagy külföldi zenei hírt Bécsből, vagy a német nyelvű lapokból vette át.

A híráramlás fordítva is működött: a pest-budai hírek külföldi, leginkább bécsi megjelentetésére is találhatunk példákat. A *Blätter für Musik, Theater und Kunst* – ahogy láthattuk – rendelkezhetett pesti kapcsolatokkal. Az Alexander Zellner szerkesztésében hetente kétszer megjelenő lapban többször olvashatunk rövidhíreket a pest-budai koncerteletről, illetve a *Correspondenzen* rovatban évente 4–5 alkalommal a pesti tudósító szolgáltatva a hosszabb beszámolókat a helyi zeneéletről: kamaraestekről, a Filharmóniai Társaság koncertjeiről, a pest-budai dalárda tevékenységéről, a Rózsavölgyi kiadó kottakiadványairól, valamint a nemzeti és a német színházak működéséről.²⁴¹ Külön érdekesség Kakas Márton, azaz Jókai Mór *Blätter*

²³⁹ Tallián Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei* (Budapest: Balassi, 2015): 457–478., ide: 457.

²⁴⁰ NV 1/36 (1857.09.13.): 570.

²⁴¹ Lásd pl. BfM 3/85 (1857.10.23.): 338.; BfM 3/91 (1857.11.13.): 362.

*für Musik*ban megjelent tárcacikke is, amelyet Boka Károly cigányprímásról, „Ein Nestor der Zigeunermusiker” címmel jelentetett meg, és amely ugyanaznap magyar nyelven is megjelent a *Vasárnapi Ujságban*.²⁴² Magyar vonatkozású híreket és tudósításokat a bécsi *Wanderer* című lapban is találhatunk.²⁴³

A magyarországi lapok nemcsak a bécsi lapokból, hanem egymást olvasva is átvettek híreket. A *Hölgyfutár* 1857-ben több alkalommal szolgált erre példát, a *Pester Lloyd*ra hivatkozva:

„A közeledő hangverseny-saisonról a P. Lloydban igen érdekes dolgokat olvasunk. Például: hogy karácsony előtt öt philharmoniai hangverseny lesz, s az első alkalmával mind az ötnök programja szétfog osztatni, hogy a közönség ízlése és tetszése szerint választhassa meg: hogy melyikbe menjen. A rendező comité különben erélyesen iparkodik, hogy minél több élvezetet szerezzen, a geniealis Schumann Róbert-től öt új művet fogunk hallani, többi közt a »Julius Caesar« szép nyitányát. Beethoven és Mozarttól szinte egy pár még eddig kevésbé ismert zeneművek lesznek napvilágra hozva. Reméljük, hogy e szép fáradozásokat bőven megjutalmazza, a közönség — részvéte.”²⁴⁴

Míg a *Pester Lloyd* a *Hölgyfutár*nak, a *Hölgyfutár* a többi szépirodalmi és divatlapnak szolgált mintaként: a *Nővilág* például több alkalommal is a *Hölgyfutártól* értesült.²⁴⁵

IV.2.6. Olvasók és lapterjesztés

Az 1830-as évekre már tartalmi és formai szempontból is változatosabb periodikumok álltak az egyre növekvő magyar és német nyelven olvasó közönség rendelkezésére, amely tendencia a későbbi évtizedekben egyre erősödött. A Habsburg Birodalom határain belül egyre több nemzeti nyelvű lap jött létre. A magyar nyelvű olvasóközönség létszáma ezzel egyidejűleg a néhány százból pár ezer főre nőtt – a lakosság jelentős része 1830-ig jellemzően németül olvasott.²⁴⁶ Ez az olvasóközönség – még nem közvélemény – elsősorban a politikai tartalom iránt érdeklődött, amely az újságok révén egyre inkább elérhetővé vált a szélesebb nyilvánosság számára. A reformkorhoz köthető a magyar sajtótörténeti szakszavak meghonosodása is, így a folyóirat (revue, Zeitschrift), a hírlap (newspaper), valamint a lap, hírnök, ujdonság, vezércikk,

²⁴² BfM 3/15 (1857.02.20.), 59. Jókait minden bizonnyal foglalkoztathatta Boka Károly működése, lásd a *Vasárnapi Ujságban* megjelentetett kritikáját: VU 4/7 (1857.02.15.), 58.

²⁴³ Rózsa Mária, „A bécsi »Der Wanderer« magyar vonatkozású közleményei. 1851–1881”, *Magyar könyvszemle* 112/1 (1996): 41–66.

²⁴⁴ HF 8/218 (1857.09.25.), 955.

²⁴⁵ *Nővilág* 1/26 (1857.07.05.), 412.

²⁴⁶ *Ibid.*

tárca (feuilleton) szavaké.²⁴⁷ Az újságolvasók száma az 1850-es években a Bach-korszak oktatási reformjainak eredményeképpen még tovább emelkedett;²⁴⁸ ezáltal így leginkább a sajtó volt az egyetlen közéleti fórum, amely 1849 után érzékelhetően fejlődni kezdett.²⁴⁹

Az 1850-es évek második felétől az európai sajtópiacot követően Magyarországon is egyre inkább jellemzővé vált a lapok tartalmi differenciálódása, a szaklap, a szórakoztató, vagy a gazdasági lapok folyamatos elkülönülése, amely egyúttal az olvasóközönség differenciálódását tükrözte.²⁵⁰ Ebben az évtizedben további irodalmi és divatlapok jöttek létre, köztük a zenei hírekkel is szolgáló, az 1857-ben is működő *Divatcsarnok*, a *Hölgyfutár*, de ide sorolhatjuk a *Délibáb* című lapot is. A növekvő lapalapítási kedv, és az egyre differenciáltabb tematikák egyértelműen az olvasóközönség igényeit tükrözték.

Az újságokat és magazinokat nemcsak otthon olvasták: előfizettek rá kávéházak, kaszinók és egyletek, kölcsönkönyvtárak, valamint a nyilvános városi- és népkönyvtárak.²⁵¹ Tudjuk például, hogy a Pesti Nemzeti Kaszinó 1827-ben 18 lapot járatott, ebből 12 külföldi és 6 magyar volt. Ez a szám folyamatosan emelkedett az évek során.²⁵² A Pesti Lloyd Társaság 1865-ös évkönyvében 1155 forint 19 krajcár volt az előfizetések éves díja, könyvekre 202 forint 75 krajcár ment el.²⁵³ A Lloyd tagjai egyértelműen számos itthoni és külföldi laphoz is hozzáférhettek, székházuk épülete pedig a *Pester Lloyd* szerkesztőségének (a társaság lapjának) is otthont adott a Dorotheagasse 12-es szám alatt.²⁵⁴ A társaság tagjai nemzetközi szinten informáltak voltak mind gazdasági, politikai, mind pedig a kulturális események, folyamatok vonatkozásában. A *Pester Lloyd* mint a Lloyd-kereskedőtársaság hivatalos lapja tagjainak sorában nemcsak gazdasági és politikai szakembereket, de a zeneélet befolyásosabb pozícióval bíró képviselőit is megtaláljuk, köztük gróf Festetics Leót, vagy báró Prónay Gábort.²⁵⁵ Ennek

²⁴⁷ Buzinkay: *A magyar sajtó*, 71.

²⁴⁸ Buzinkay Géza: „A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr”, *Budapesti Negyed* 13/1-2 (2005), 13–16.

²⁴⁹ Buzinkay Géza: „A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849–1860)”, *Magyar Könyvszemle* (1974/3–4): 286–287.

²⁵⁰ Révész: *Kép, sajtó, történelem*, 73.

²⁵¹ Lipták: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*, 126–146.

²⁵² Fülöp Géza kutatásai szerint 1833 és 1848 között mintegy 200 kaszinó és olvasókör működött az országban, amelyekből 165-öt azonosítani is tudott. Buzinkay *A magyar sajtó*, 88. Az egyes orgánumok olvasóközönségének feltárása további alapkutatásokat igényel, amelyet nehezít az a körülmény, hogy az erre vonatkozó forrásaink esetlegesen maradtak fenn. A lapok előfizetői listái alig fellelhetők – az OSZK Kézirattárában egyedül a *Marczius Tizenötödike* című lap előfizetőkönyve maradt fenn: OSZK Kézirattár, Fol. 2826.

²⁵³ Az évi fizetésekre 7803 forint 1 krajcárt szántak. Vö. *A Pesti Lloyd évkönyve 1865-re / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1865*, szerk. Weisskircher Károly (Pest: Khór és Wein, 1866).

²⁵⁴ Lásd a PLL 1857-es évfolyamainak fejlécét.

²⁵⁵ Maga Prónay a bécsi *Wanderer* és az *Ostdeutsche Post* című lapok állandó magyarországi levelezőjeként igyekezett a magyar kérdéstről elfogulatlanul tájékoztatni.

fényében nem meglepő, hogy a *Pester Lloyd* élen járt a hírközlésben, és jellemzően elsőként közölte a híreket.²⁵⁶

Az újabb sajtókutatások nyomán eredményesen kérdezhetünk rá arra is, hogy az egyes zenei színtereken milyen lehetőség volt a lapok terjesztésére. Ezzel kapcsolatban érdemes a lapok és folyóiratok hirdetésrovatát megnézni. Egy-egy új kávéház megnyitásának hirdetését illetően felmerül a kérdés, mit tarthattak fontosnak kiemelni egy sikeres üzlet reményében. A korábbi Magyar királyhoz címzett kávéházat átvéve, az új tulajdonos 1857-ben Café Ultsch néven nyitotta meg új kávéházát. A vendéglős külföldi (angliai, francia- és németországi) tapasztalatainak, trieszti kapcsolatainak kiemelése, valamint Triesztből szerzett kávéjának hangsúlyozásán túl hírlapelőfizetéseinek listájával reklámozta magát. (1. ábra) A hirdetésen a kávéházak még egy további vonzerejét kiemeli: a rendszeres zenekari fellépést, amelyet az Ultsch-kávéházban minden vasárnap délután 4 órától a Sárközy Ferenc által vezetett cigányzenekar szolgáltatta.

1. ábra. Az Ultsch-kávéház hirdetése a Pesth-Ofner Localblatt und Landbotéban, illetve a Pester Lloydban²⁵⁷

Az újságokban a kávéházak és vendéglők rendszeresen adtak fel hirdetéseket, amelyekben külön kiemelték az ott játszó zenészeket vagy zenekarokat, esetenként repertoárjukat – erre még később visszatérünk. Az 1. ábrán látható kávéházi előfizetések sorában összesen 32 lapot

²⁵⁶ Lásd V.4.2. Polgárosodó mecenatúra: férfiklubok és nőegyletek.

²⁵⁷ PLL 4/78 (1857.04.05.), [3. és 4.].

találunk, ebből csak 7 a pest-budai lap. Mivel a Pest-Budán 1857-ben kiadott lapok száma jelentősen nagyobb (Busa Margit katalógusa alapján 55), feltételezhetjük, hogy a kávéház üzemeltetője a keresettebb lapokra fizethetett elő. Érdekes, hogy a magyar városok közül egyedül a kassa-eperjesi *Kundschaftsblatt* volt itt megtalálható – ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi magyarországi vagy erdélyi orgánus ne lett volna elérhető a pest-budai olvasóközönség számára. Pusztán a kávéház üzemeltetője ezeket a periodikumokat látta fontosnak jártni. Előbbieknél jóval nagyobb arányban szerepelnek külföldi, javarészt bécsi lapok az előfizetések között. A 11 bécsi kiadású lap mellett lipcsei, müncheni, berlini és augsburgi lapokra fizetett elő az Ultsch-kávéház, ezek jelentős része illusztrált sajtó, vagy élclap. A 3 prágai lap mellett még a londoni *Weekly Times* és az *Indépendance belge* is szerepel a listán. (3. táblázat)

Lap címe	Kiadás helye
<i>Budapesti Hirlap</i>	Pest
<i>Hölgyfutár</i>	Pest
<i>Magyar Sajtó</i>	Pest
<i>Pesti Napló</i>	Pest
<i>Pester Lloyd</i>	Pest
<i>Pest-Ofner Zeitung</i>	Pest
<i>Pest-Ofner Lokalblatt [und Landbote]</i>	Pest
<i>[Kaschau-Eperieser] Kundschaftsblatt</i>	Kassa-Eperjes
<i>Fremden-Blatt</i>	Bécs
<i>Figaro</i>	Bécs
<i>Humorist</i>	Bécs
<i>Illustrierte Novellenzeitung</i>	Bécs
<i>Ostdeutsche Post</i>	Bécs
<i>Oesterreichische Zeitung</i>	Bécs
<i>[Die] Presse</i>	Bécs
<i>Telegraph</i>	[Bécs?]
<i>[Wiener] Theaterzeitung</i>	Bécs-Trieszt
<i>[Der] Wanderer</i>	Bécs
<i>Wiener Zeitung</i>	Bécs
<i>Augsburger Allgemeine Zeitung</i>	Augsburg
<i>[Illustrierter] Dorfbarbier</i>	Lipcse
<i>Fliegende Blätter</i>	München
<i>Zeitung des Judenthums</i>	Lipcse
<i>Leipziger illustrierte Zeitung</i>	Lipcse
<i>Kladderadatsch</i>	Berlin
<i>Prager Zeitung</i>	Prága
<i>Prázske Noviny</i>	Prága
<i>Bohemia</i>	Prága
<i>Weekly Times</i>	London
<i>Indépendance belge</i>	Brüsszel

3. táblázat. Az Ultsch-kávéház hírlapelőfizetései a lapokban közölt hirdetései alapján²⁵⁸

²⁵⁸ PLL 4/78 (1857.04.05.), 110.

Az Ultsch-kávéház hirdetéséből kiindulva a kávéházak egyik vonzerejét kétségkívül a lapelőfizetések jelenthették, ahogyan azt a *Hölgyfutár* egy 1857-es számában is jelezte:

„A kávéházak a testvérvárosban egyre szaporodnak. Jelenleg a császárfürdő melletti »Gyógyforrásnál« és a Lipótvárosi templom szomszédságában épült Pichler házban nyitnak új kávéházakat. A közönség bennük kényelmes mulató helyeket, a lapok új előfizetőket remélnek.”²⁵⁹

Utóbbiak alapján tehát kijelenthetjük, hogy a társaságok és a kávéházak mint az újfajta, polgári nyilvánosság színterei biztosították a lehetőséget arra, hogy egy-egy lappéldányt minden bizonnyal egynél jóval több személy olvashasson. Az esetlegesen fennmaradt előfizetői listákból az olvasóközönség töredékét rekonstruálhatnánk. Az újságolvasók pontos számát ezért igencsak nehéz megbecsülni, ahogyan azt is, hogy vajon egy-egy orgánumnak az írástudó közvélemény formálása tekintetében ténylegesen milyen hatása volt.

IV.3. A lapok tartalma

IV.3.1. Sajtóműfajok

A következőkben 5 sajtóorgánum, a *Budapesti Hirlap*, a *Hölgyfutár*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Pester Lloyd*, valamint a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* tartalmát elemzem zenetörténeti szempontból. E lapok elemzése és tartalmi összehasonlításuk eddig ismeretlen eredményeket közöl, egyben új szemszögből mutatja be a korabeli pest-budai nyilvános zeneélet működését. Az elemzés alapjául a felsorolt lapok 1857-es évfolyamainak lapszámait álltam, amelyek tartalmát számról-számra átnéztem, Pest-Budára vonatkozó adataikat elemeztem és kategorizáltam.²⁶⁰ Fontos kiemelni, hogy a disszertációban részletesen elemzett öt lap mellett további periodikumok tartalmát is feldolgoztam, ezek részletes bemutatására azonban praktikus okokból nem vállalkozhatok e dolgozat keretein belül – a lapok összegző elemzésének háttérében azonban ez a tapasztalat áll. Bár még rengeteg további munkát sejtet a sajtó elemző és összehasonlító kutatása, a sajtóban zajló információközlési folyamatok felvázolásának első kísérlete szükségszerű. E feladat egyúttal hiánypótló is, mivel a korabeli magyar és német nyelvű lapokban megjelenő diskurzusok, a sajtóban megjelenő zenei információk tartalmi és

²⁵⁹ HF 8/123 (1857.05.30.), 558.

²⁶⁰ Vö. III.2. Módszertan.

minőségi arányai, az információközlés stratégiai korábban csak sejtések szintjén, vagy utalásszerűen fogalmazódtak meg.

A sajtóműfaj mint az elemzés egyik legfőbb szempontja segítette az egyes lapok zenetörténeti tárgyú információközlési stratégiáinak megértését. Ennek megfelelően a zenei információk minőségét és mennyiségét a sajtóműfajok mentén értékeltem, annak tudatában, hogy az 1850-es években a sajtó műfaji kategóriái nem vegytiszták: a hírek gyakran hajlanak át véleménynyilvánításba, vagy gyakran bírnak hirdetésfunkcióval. Az elemzés egyszerűsítésének kedvéért a gyűjtött anyagokat sajtóműfaji szempontból hat kategóriába soroltam: (1) hír, (2) beszámoló, (3) tárcsa, (4) kritika, (5) hirdetés és (6) egyéb.²⁶¹ Az interjú műfajával a zenei sajtóban nem találkozunk az 1850-es években.

(1) Hírek. Tájékoztató funkcióval bíró információközlés, amely újdonságot tartalmaz.²⁶² A 19. századi pest-budai zenei újdonságok, történések és események leggyakrabban hírek formájában kerültek a lapokba. Innen lehetett értesülni a zenészek turnéiról, a várható bemutatókról, a zenei színterek nyitva tartásáról és esetleges felújításáról, új darabok megjelenéséről vagy komponálási folyamatáról, a leendő és éppen történő zenei eseményekről, a zenészek és a különböző zenei intézmények tevékenységéről, vagy a vendéglőadók kilétéről. A megjelenő zenei hírek általában 1–2 mondatosak. A hírek esetében az egyes írások olykor a recenziók, az ajánlók, a kritika, a tudósítás vagy a riport műfajába is áthajlanak. Ennek egyik oka lehetett, hogy a híreket tartalmazó rovatokban (pl. *Budapesti Hírlap* – „Napihírek és események”; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* – „Budapest”) az egy-két mondatos hírek mellett ugyanúgy helyet kaptak az egy-két bekezdéses beszámolók (riport, tudósítás) is. A zenei hír tehát kevésbé kizárólag tényyszerű, objektív – különösen a magyar nyelvű lapok esetében, a német nyelvű lapokat ez kevésbé jellemzi. A hírek szerzői azonban – bár eltérő mértékben – mindkét nyelvű orgánumban a tájékoztatás és tényközlés mellett a véleményformálást is feladatuknak érezték, ezáltal a hírközlés és a véleménynyilvánítás több esetben a hírek keretében egybemosódott.

(2) Beszámolók. Tudósítás és riport. A tudósítás egyedi közlés, az újságíró a helyszíni élményeiről számol be, jelenlétét személyével hitelesíti. A személyesség ezáltal hangsúlyosabban megjelenhet. A riport tájékoztató műfaj, alapja az információ, amelyet több oldalról közelít meg. A riport nem tudósítás, sokkal inkább elemzés, melynek központjában a történés, a részvétel, a cselekvők és a részvevők állnak, ellentétben a tudósítással, amelyben a

²⁶¹ Szirmai Éva: *A sajtóműfajok elmélete* (Szeged, JGYF Kiadó, 2005).

²⁶² *Ibid.*, 4.

hír, az esemény van fókuszban.²⁶³ A riport és a tudósítás néha összemosódik a tárcacikkkel az 1857-es zenei sajtó esetében: a tudósítás olykor a riport összehasonlító elemzői funkcióját is felölti. A riportok és tudósítások megjelenhettek a hírek rovatában, ebben az esetben ezek rövid, legfeljebb 1–2 rövid bekezdésnyi hosszúságúak. A tárcarovat is helyet biztosított ezen írások számára. Ilyenkor a cikkeket a „vonal alatt” olykor több oldalon, akár több számon keresztül, sorozatokként is közölhették.

(3) Tárcsa. A tárcsa (*feuilleton*) műfaja a magyar nyelvű sajtóban leginkább a kiegyezést követően vált népszerűvé²⁶⁴ – ekkor még a szépirodalmi és riporteri tevékenység kevésbé különült el. Általában a „vonal alatt” megjelenő, gyakran irodalmi minőségű, vagy kifejezetten szépirodalmi műfajú írások gyűjtőfogalma volt. A tárcsa lehetett novella, esszé, de gyakran itt jelentek meg hangversenykritikák, nyílt levelek, vezércikkek is.²⁶⁵ Leginkább az opera- és hangversenykritikák tartoznak ide 1857-ben, például a *Budapesti Hirlap* filharmóniai koncertekről szóló beszámolóit.²⁶⁶ A tárcarovat részeként jelent meg például álnéven a Zenede vizsgakoncertjeire, és a konzervatórium intézményére reflektáló cikksorozat is.²⁶⁷

A tárcarovat cikkei között különlegesebb témákat is találunk. Ezek közé sorolhatjuk például a *Pester Lloyd* zenetörténetű tárgyú esszéit a mesterdalnokokról,²⁶⁸ a trubadúrokról és *jongleur*okról,²⁶⁹ valamint a kétrészes, Shakespeare-korabeli zeneéletről tárgyaló zeneszerzőkről és zenészekről.²⁷⁰ Fontos elemzés továbbá a 18–19. század nagy karmesteregyéniségeiről szóló tárcacikk is, amely Mozart, Beethoven, Mendelssohn, Schumann és Liszt tevékenységének történeti vonatkozásaira is kitért, a 18. századi *maestro di capella* feladatköreinek ismertetésével együtt.²⁷¹ A *Pester Lloyd* tárcacikkben számol be a Liszt szervezésében megvalósuló weimari Goethe és Schiller szobor avatása köré szerveződő ünnepélyről is.²⁷² A *Hölgyfutárban* ritkábban találunk zenei tárgyú tárcákat: ezzel kapcsolatban Jobbatakaró Sámuel álnév alatt közöltek véleménycikket a nemzeti színházi zenész- és prózai színházi fizetések jelentős különbözőségeiről.²⁷³

²⁶³ Szirmai: *A sajtóműfajok elmélete*, 31–34., 57–60.

²⁶⁴ Buzinkay: *A magyar sajtó*, 192–193.

²⁶⁵ Szirmai: *A sajtóműfajok elmélete*, 80.; Tóth Benedek, „A tárcaíró látásmódja: modernitás és/mint megfigyelés a tárcavonal alatt a 19. század második felében” in: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.) *Médiatörténeti tanulmányok* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014), 45–66.

²⁶⁶ BH 6/276 (1857.12.02.), 3.; BH 6/287 (1857.12.16.), 2.

²⁶⁷ PLL 4/177 (1857.08.05.), 2.; PLL 4/178 (1857.08.06.), 2.; PLL 4/180 (1857.08.08.), 2.

²⁶⁸ PLL 4/107 (1857.05.10.), 2–3.

²⁶⁹ PLL 4/151 (1857.07.05.), 2.

²⁷⁰ PLL 4/199 (1857.09.02.), 2.; PLL 4/200 (1857.09.03.), 2.

²⁷¹ PLL 4/118 (1857.05.24.), 2–3.

²⁷² PLL 4/205 (1857.09.10.), 2–3.

²⁷³ HF 8/291 (1857.12.21.), 1265.

(4) Kritika. A kritika műfajának különböző formáival találkozhatunk az 1857-es pest-budai sajtóban, ahogyan arról részben már beszámoltunk. A klasszikus értelemben vett zenés színházi, opera-, valamint hangversenykritikákon túl olykor recenzióból induló operakritikákra, vagy egy-két kompozíciót ismertető írásokra is találhatunk példát.²⁷⁴

A kritikák hossza a pár mondatos rövidebb értékeléstől a hosszabb tárcacikkekig terjedt. A rövidebb színi- és operakritikákat a hírovatokban, hosszabbakat a tárcarovatban olvashatunk. Egyes orgánumok külön rovatot szenteltek a színházaknak. Utóbbira példa a pesti Nemzeti Színháznak szentelt rovat a *Hölgyfutárban* – a lapban zenés színházi, valamint operaelőadásokról ugyanúgy olvashatunk kritikát. A *Vasárnapi Ujságban* a „Tárház” rovat, valamint Jókai Mór rovata, a „Kakas Márton a színházban” ölelte fel az opera-és színikritikákat. A *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* szintúgy hírovatában („Budapest”), valamint a hírrovatához tartozó „Theater”-szekció alatt jelenítette meg az opera- és zenés színházi darabokról írt kritikákat – azzal a különbséggel, hogy ez a lap a német színházak teljesítményét is hajlandó volt bírálni, ellentétben a magyar nyelvű lapokkal, amelyek csak elvétve foglalkoztak annak eseményeivel.

(5) Hirdetések. A hirdetések között az 1857-es évfolyamokban el kell különítenünk a hirdetésfunkciójú híreket, amelyek az újonnan megjelent zeneművek megvásárlására, opera- vagy hangversenylátogatásra buzdítják az olvasókat, valamint a hirdetésrovatban megjelenő, fizetett hirdetéseket.

A lapokba szánt hirdetések feladásának árát az 1850. szeptember 6-i császári rendelet 26. §-a szabályozta, ennek alapján egy hirdetésért 10 krajcárt kellett fizetni. Ez az összeg az 1857. október 23-i rendelet 7. §-a szerint 15 krajcárra, a bő fél évvel később, 1858. július 8-án kelt rendelet 8. §-a szerint pedig már a duplájára, 30 krajcárra nőtt.²⁷⁵ E hirdetések hamar, többszörösen visszahozhatták az árukat, amennyiben a kávéházak egyes zenés rendezvényeinek jegyárait megnézzük: egy belépőjegyért átlagosan 10–16 krajcárt kértek el a vendéglősök.²⁷⁶

Ahogy arra utaltunk, a hírek a hírközlési funkciójuk mellett további sajtóműfajok jellegzetességeit is felvehették. Hirdetésfunkciójú hírekkel csaknem minden lap hírovatában találkozhatunk. A *Budapesti Hírlap* több esetben is beharangozta a közelgő hangversenyeket,

²⁷⁴ PLL 4/16 (1857.01.21.), 2–3.

²⁷⁵ *Magyarokoronaországot illető országos törvény- és kormánylap*, 1850. évf. XXIV. Darab, 302. sz. 463–464.; *Magyarországot illető Országos Kormánylap*, 1857. évf. XXVI. Darab, 207. sz. 495.; *Magyarországot illető Országos Kormánylap*, 1858. évf. XXI. Darab, 105. sz. 400. Idézi: Balogh János Mátyás, „Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900”, *Médiakutató* (2005 tél): https://epa.oszk.hu/03000/03056/00021/EPA03056_mediakutato_2005_tel_04.html (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

²⁷⁶ Vö. V. *Mindennapok*.

vagy operaelőadásokat.²⁷⁷ A *Pester Lloyd* egy-két esetben szintúgy a hangverseny programjának közlésével a közelgő eseményre hívta fel a figyelmet.²⁷⁸ Az újonnan kiadott zeneművek megvásárlására hasonlóképpen több lap hírvivata buzdította olvasóit.²⁷⁹ Ezek a hírek hirdetésfunkcióval bírnak, ennek szellemében pedig jelen tudásunk szerint ingyen reklámnak minősülnek.

(6) Egyéb. Az 1857-es sajtóban több további sajtóműfaj megjelent, amely zenetörténeti relevanciával bír. Ezek sorában megtalálható az életrajzi novella, esszé vagy a nyílt levél. Utóbbiak azonban az öt elemzett lapban kevésbé jellemzőek, az 1857-es év többi sajtóorgánumában azonban előfordulnak. Az esszék sorában fontos említenünk gróf Festetics Leó elemző cikkét, „A magyar zene érdekében” címmel, amely a *Délibábn*ban jelent meg.²⁸⁰ Váلكai Imre fordításban közölt egy novellát „Haydn hivatása” címmel a *Nővilágban*.²⁸¹ A *Nővilágban* több nyílt levelet is olvashatunk, leginkább az operajátszás és a vendéglőadók, valamint a vendéglátás kapcsán.²⁸² A *Napkelet* egy számához kottamellékletet is találunk: Nyizsnyay Gusztáv *Irén csárdását*.

IV.3.2. Az 1857-es pest-budai sajtó mikroelemzése

A továbbiakban az 1857-es sajtó öt sajtóorgánumának, a *Budapesti Hírlap*, a *Hölgyfutár*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Pester Lloyd*, valamint a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* zenei közlési stratégiáit, releváns zenetörténeti információit mutatom be közelről. Az öt kiválasztott orgánum 1857-es évfolyamainak tartalmát a lapokban megjelent zenei vonatkozású írások és hirdetések pest-budai relevanciája szerint elemzem. E folyamat első lépése volt az egyes orgánumok lapról lapra történő átolvasása és a megjelent írások és hirdetések zenei szempontok szerinti kiválasztása volt. Ezt egy Excel-táblába való szöveges adatbevitel (manuális vagy OCR, javítás) követte, illetve az információk tartalmi elemzése megadott szempontok szerint.²⁸³ A munka az adatmennyiség nagysága folytán utat nyit meg a kutatás számára, eredményként azonban már most egy lényeges előrelépést tesz meg: először ad teljességre törekvő képet a pest-budai zenei sajtó működéséről, és a zenei sajtó nyilvánosság természetéről.

²⁷⁷ Pl. BH 6/67 (1857.03.22.), 2.; BH 5/105 (1857.05.08.), 3.; BH 6/266 (1857.11.21.), 2.

²⁷⁸ Pl. PLL 4/90 (1857.04.21.), 3.

²⁷⁹ Pl. VU 4/1 (1857.01.11.), 18.; HF 8/17 (1857.01.22.), 69.; POLL 8/57 (1857.03.11.), 1.; BH 6/61 (1857.03.15.), 2.; BH 6/67 (1857.03.22.), 2.; PLL 4/207 (1857.09.12.), 3.

²⁸⁰ DB [?]/21 (1857.05.24.), [?].

²⁸¹ NV 1/33 (1857.08.23.), 515–519.

²⁸² NV 1/26 (1857.07.05.), 408–409.; NV 1/27 (1857.07.12.), 425–426.; NV 1/28 (1857.07.19.), 443–444.

²⁸³ A szempontok a következők voltak: dátum, színtér, aktor, tárgyszó, cikk írója, rovatcím, cikk szövege, sajtóműfaj, említett zenemű, periodikum címe, bibliográfiai adatok, megjegyzés, link. Vö. III.2. *Módszertan*.

A feldolgozás során feltárt zenetörténeti adatok óriási mennyisége nemcsak a már többé-kevésbé feldolgozott zenei intézmények történetét egészíti ki és helyezi kontextusba, hanem egy léptékváltással olyan közelképet ad Pest-Buda zeneéletről az 1850-es évek passzív rezisztenciaként leírt időszakából, amely a város zenetörténetének és a korszakról alkotott általános elképzeléseinknek felülvizsgálatához vezetnek majd. A zenei színterek, intézmények és események sokasága a korábbi ismereteink alapján elképzelhetetlen lett volna, akárcsak az az intenzív sajtófigyelem, amely a főváros zenei eseményeit közvetítette, figyelte, egyúttal kiszolgált és irányította is a polgárosodó főváros zenei műveltség irányába megnyíló érdeklődését. Jelen fejezet alapját a fentiekben ismertetett sajtóadatbázis képezi, melynek eredményeit a továbbiakban összegzem.

A kiválasztott öt lap anyagának elemzése az alábbi szempontok mentén halad: megjelenési periódus, megjelenés gyakorisága, lapszerkesztő 1857-ben, rövid történeti összefoglaló, pest-budai zenei híreket és cikkeket tartalmazó rovatok, e rovatok zenei tárgyú tartalmi statisztikái, és a lapok tartalmának sajtóműfajok szerinti elemzése.

IV.3.2.1. Budapesti Hirlap

Megjelenési periódus: 1853–1860

Megjelenés gyakorisága: napilap

Szerkesztő 1857-ben: Szilágyi Ferenc

Laptörténet. A neoabszolutista kormányzatnak már a kezdetektől célja volt egy magyar nyelvű, félhivatalos lap létrehozása. 1853. január 1-től Szilágyi Ferenc a már létező *Magyar Hirlap* szerkesztőjeként alakította át utóbbi lapot félhivatalossá, immár *Budapesti Hirlap* címmel. A lap irányultságát a fejlécen megjelenő birodalmi kétfejű sas is jelezte.²⁸⁴ 1850 végétől a *Budapesti Hirlapban* rendszeressé kezdett válni az életképek megjelenése, az anekdotikus elbeszélések, a novellák és külföldi tárcalevelek Bérczy Károly, Bernáth Gáspár, Obernyik Károly, Jósika Miklós, Jókai Mór, Pákh Albert, Révész Imre, Szilágyi Sándor és Dobsa Lajos tollából, illetve egy-egy francia szépirodalmi fordítás Tóth Dénestől.²⁸⁵

1856-ban Brassai Sámuel lett a tárcarovat három évig rendszeresen publikáló munkatársa. Ballagi Mór könyvkritikákat, irodalmi ismertetéseket írt ugyanabba a rovatba. Szintén 1856 nyarán indult el Kecskeméthy Aurél bécsi tudósító nagyszerű tárcalevelek-sorozata, ezek az 1857-es évtől „Vasárnapi levelek Bécsből” címen 1858 végéig kerültek publikálásra. A magyar sajtóban ő, azaz Kecskeméthy fejlesztette ki és tette népszerűvé a tárcalevelet, amelynek

²⁸⁴ Deák – Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 160–163.

²⁸⁵ *A magyar sajtó története* II/1, 335–337.

műfaját később Ágai Adolf művelte tovább; Ágai tárcacikkei később német nyelven a *Pester Lloyd*-ban is megjelentek.²⁸⁶ 1857-től a tárcarovat Takács István által egy-egy fürdőhelyet mutatott be, Tóth Dénes pedig franciából fordított cikkeket tett közzé, főleg a *Journal des Débats* és a *Revue des deux Mondes* alapján.²⁸⁷ A színvonalas lap az 1850-es évek végével megszűnt, utódjaként a *Sürgönyt* tartják számon, amely 1860 és 1867 között működött.²⁸⁸ 1857-ből nem áll rendelkezésre előfizetői adat, a következő év végére viszont a lapnak 1600 előfizetője volt.²⁸⁹

Pest-budai zenei híreket tartalmazó rovatok: Hivatalos értesítő, Magán hirdetések, Napihírek és események, Nemhivatalos rész, Nemzeti Színház, Pályázat, Színházi előadások, Tárca.

Statisztikák. A közel 600 zenei tartalmú cikk, hirdetés és hosszabb beszámoló arányait tekintve a legnagyobb részt a hirdetések (251) és a hírek (210) teszik ki. Ezt követik a beszámolók (74) és kritikák (59), 6 tárcacikk, valamint egy nyílt levél. (4. táblázat) A *Budapesti Hírlap* zenetörténeti tárgyú írásainak, bejegyzéseinek legjelentősebb részét, csaknem felét a „Napihírek és események” rovatban található kisszínesek, rövidhírek és rövidebb cikkek jelentik. Ezek legjelentősebb része hír, a többi beszámoló (leginkább tudósítás) vagy kritika. Mennyiségben a mindennapi színházi események rövid programját közlő „Színházi előadások” hoz még magas számokat. Ki kell emelnünk még a „Nemzeti Színház” és a „Tárca” rovatokat, amelyekben kritikák és értő, elemző írások születtek egy-egy zenei eseményről, utóbbi rovatban minden bizonnyal Brassai tollából – ezekről később részletesen szólunk. A „Hivatalos értesítő”, és a „Magán hirdetések” rovatok zenetörténeti szempontból kevésbé informatívak: leginkább ismétlődő hirdetéseket találunk bennük. Külön „Pályázat”-ként csak a pest-budai dalárda felhívását közlik.

Rovatok	Összesen	Hír	Beszámoló	Kritika	Tárca	Hirdetés	Egyéb
Összesen	596	210	71	57	6	251	1

4. táblázat. A *Budapesti Hírlap* 1857-es évfolyamának tartalma a sajtóműfajok szerint

²⁸⁶ Buzinkay: *A magyar sajtó*, 195.

²⁸⁷ *A magyar sajtó története* II/1., 338.

²⁸⁸ Buzinkay: *A magyar sajtó*, 167.

²⁸⁹ Deák – Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 168–169.

A lap zenei szempontú elemzése a sajtóműfajok mentén.

Hírek. A *Budapesti Hírlap* hírei a zeneélet nagy részével kapcsolatban szolgáltak információval, érintőlegesen a magyar nemzetépítésen kívül eső eseményeket, jelenségeket is említették, bár ezek jóval kisebb arányban kaptak helyet.

A „Napihírek és események” rovat színes körképet ad nemcsak a főváros, hanem a magyarországi és más európai városok, főképp Bécs zeneéletéről. Pest-Buda vonatkozásában 1857-ben 284 hírt találunk a *Budapesti Hírlap* oldalain. Ezek között a legszélesebb körű zenei tárgyú információkat a kottakiadásról és kiadástervezetetről közöl a lap. Számos hír jelent meg a pest-budai illetőségű zenészek, színészek, táncosok tevékenységéről, koncertekről és táncvigalmakról, bálokról, pályázatokról és a zeneoktatásról, de még egy Kliegl József által feltalált kottázógépről is. A hírek részletesen szólnak a császárlátogatásról, leginkább az *Erzsébet* opera előkészületeit, valamint a Pesti Jótékony Nőegylet Nemzeti Színházban tartott hangversenyét említik.

Az egyházi ünnepekről, így a mindenszentek és halottak napja, valamint a karácsony ünnepéhez kötődő zenei eseményekről is hírt adnak röviden, kiemelve, hogy milyen kompozíciók hangoztak el az adott napokon – leginkább a Belvárosi Főplébániatemplom, valamint a szervita téri Szent Anna-templom ünnepi miséin. Az egyházi zeneélet vonatkozásában tudósítanak továbbá a gyászmisék, egyházi ünnepek egyéb miséi, valamint a Habsburg-család tiszteletére, születésnapok, névnapok alkalmából adott misékről,²⁹⁰ és felhívják a figyelmet új egyházi művek létrejöttére is. Így például Bräuer Ferenc által újonnan írt Offertoriumról és Gloriáról is hírt adnak, melyről ezúttal a *Pester Lloyd*-ból szereztek tudomást.²⁹¹

Az új zeneművek létrehozását sürgető és támogató pályázatok közül a Zenede *Honfidal-*pályázatáról,²⁹² egy Wisemann-féle egyházi himnuszpályázatról,²⁹³ valamint egy Matók Béla által kiírt zeneműpályázatról is közölnek hírt a lapszámok.²⁹⁴ Az új zenei kiadványok népszerűsítését is vállalták, leginkább Treichlinger és Rózsavölgyi legújabb kiadványait, így beszámolnak Bartay Ede, Nyizsnyai Gusztáv, Lovassy Sándor, Máhr Gyula, vagy Patikárus Ferkó legújabb szerzeményeinek megjelenéseiről is.²⁹⁵

²⁹⁰ Pl. BH 5/98 (1857.04.30.), 2.; BH 6/250 (1857.11.01.), 2.; BH 6/260 (1857.11.13.), 2.

²⁹¹ BH 6/217 (1857.09.24.), 2.

²⁹² Bővebben lásd VI. *Reprezentáció.* Vö. BH 6/68 (1857.03.24.), 2.; BH 6/191 (1857.08.23.), 3.; BH 6/246 (1857.10.28.), 2.; BH 6/254 (1857.11.06.), 2.

²⁹³ Vö. pl. BH 6/295 (1857.12.25.), 3.; BH 6/298 (1857.12.31.), 2.; BH 6/242 (1857.10.23.), 2.

²⁹⁴ Vö. pl. BH 6/193 (1857.08.26.), 3.; BH 6/196 (1857.08.29.), 2.; BH 6/202 (1857.09.05.), 3.

²⁹⁵ Pl. Zach, J.: *Le Désir*, Nyizsnyay Gusztáv: *Szegedi ibolya – csárdás*, Lovassy Sándor et al.: *Honi lant*, Máhr Gyula: *Jogász négyes*, Patikárus Ferkó: *Vilma csárdás* (1857-ki jogász csárdás), Máhr Gyula: *Tündérke Mazurpolka*, Bartay Ede: *Bokázó. Verbunkos magyar*, zongorára, op. 27.

A nyilvános zeneélet különböző színtereinek zenei tevékenységéről is számos hírt olvashatunk a *Budapesti Hírlapban*: a színházak előadásain túl a Pest-Budai Dalárda tevékenységéről, a koncertélet szereplőiről, repertoárjáról, a fürdők zeneéletének történéseiről, valamint a táncvigalmakról is. A *Budapesti Hírlap* egyúttal a zeneoktatásról is hírt adott, de kizárólag a Hangászegyleti Zenede intézményi tevékenységét illetően²⁹⁶ – a magán zeneiskolákat nem említették.

A „Nemhivatalos rész”-ben leginkább a Ferenc József születésnap, és Erzsébet névnap ünnepségével kapcsolatos híreket találjuk, valamint az augusztus 20-i Szent István-ünnepről szóló tudósítást. Ez tartalmazza az 1857-es év egyik legjelentősebb eseményéről, Ferenc József és Erzsébet első közös magyarországi látogatásáról szóló tudósításokat is, amelyről az összes lap hírt adott.

Beszámolók. A beszámolók műfaji kategóriájába sorolható írások leginkább tudósítások, amelyek elsősorban a zenei reprezentáció alkalmairól, zenés ünnepi eseményekről számoltak be. Ezek közül számuk és jelentőségük tekintetében kiemelkednek a Habsburg-család tiszteletére rendezett születés- és névnap ünnepségek, melyekről rendszeresen részletes tudósítások jelentek meg a *Budapesti Hírlap* oldalain. A Habsburg-család tagjai tiszteletére, alkalmanként a családtagok jelenlétében megrendezésre kerülő díszelőadásokról, katonai istentiszteletekről közölt tudósítások a pozíciónak és az uralkodócsaládnak kijáró tisztelettel voltak megfogalmazva.²⁹⁷

A mindennapok zenei eseményei is megjelentek a tudósításokban, ezek elsősorban a koncerteletről, az Auróra-estélyekről, a Tüköry sörcsarnok zenés multságairól számoltak be. A zeneoktatásról a Zenede vizsgakoncertjei kapcsán közöltek csak tudósításokat, a vizsganapok diákjainak teljesítményét méltatva vagy éppen kritizálva azt.²⁹⁸

Kritikák. A „Napihírek és események” mellett a „Nemzeti Színház”, valamint a tárca rovatok adtak helyet a kritikák közlésének. Kritikákat leginkább és elsősorban a pesti Nemzeti Színház előadásaival kapcsolatban közölt a lap. A német színházak esetében csak a vendéglőadók és vendégtársulatok által előadott operák kapcsán jelent meg bírálat, amelyből azonban a német színházak nehéz helyzetére is könnyen következtethetünk: gyakran említik az operaelőadások kapcsán megfelelő kőszínházi társulat hiányában a vendéglőadók

²⁹⁶ BH 5/97 (1857.04.29.), 2.; BH 6/224 (1857.10.02.), 2.; BH 6/243 (1857.10.24.), 3.; BH 6/288 (1857.12.17.), 2.

²⁹⁷ BH 6/188 (1857.08.19.), 2.

²⁹⁸ BH 6/173 (1857.07.31.), 2.; BH 6/174 (1857.08.01.), 2.; BH 6/175 (1857.08.02.), 2.; BH 6/176 (1857.08.04.), 2.; BH 6/177 (1857.08.05.), 2.; BH 6/177 (1857.08.05.), 3.

szükségességét, valamint részben az előadói minőség iránti bizalmatlanságot is – erre a Mindennapok-fejezetben bővebben visszatérünk.²⁹⁹

Külön rovat foglalkozott a Nemzeti Színház prózai, táncos, zenés színházi, valamint operaelőadásaival. A „Nemzeti Színház” rovatcím alatt közölt kritikák, beszámolók és ajánlók a prózai és operatársulat előadásait éppúgy részletesen tárgyalták, mint az intézmény művészeinek tevékenységét, vagy a játszott repertoárt. A *Budapesti Hírlap*ban a pesti Nemzeti Színház előadásairól 44 alkalommal közöltek kritikát, ebből 29 az operajátszásra vonatkozott. A leggyakrabban repertoáron lévő Meyerbeer- és Verdi operák közül az *Észak csillaga*, az *Ördög Róbert*, a *Proféta*, valamint a *Rigoletto*, a *Trubadúr*, az *Ernani* és a *Traviata* operákról esett szó. A Filharmóniai Társaságról szóló kritikákat minden bizonnyal Brassai Sámuel írta – erre bizonyíték egy aláírása.³⁰⁰

Tárca. A tárcarovat zenei tárgyú cikkein túl a császárlátogatásról is olvashatunk egy hosszabb cikket, amely külön figyelmet tanúsított a látogatás alkalmából szervezett báloknak is. A tárcarovatban Bulyovszky Gyula, de leginkább Brassai Sámuel több zenei tárgyú írását olvashatjuk. Bulyovszky a táncvigalmakról és bálokról írt riportot, Brassai pedig szellemes kritikákat közölt a Filharmóniai Társaság koncertjeiről. Bár Brassai csak egyik kritikáját írta alá, az írás stílusa valamint a sajtótörténeti munkák alapján feltételezhető, hogy e koncertekről szóló összes tárcacikk az ő munkája. Elmés, művelt hasonlatai mellett élvezhető stílusban fogalmazta meg nemegyszer valóban kritikus véleményét: nem pusztán az interpretáció, de a zeneszerzők esztétikai értékelését is alapvető fontosságúnak tartotta elemzéseiben.³⁰¹ Brassai humora mellett klasszikus műveltsége több ponton megmutatkozik, ahogyan a zeneszerzők kompozícióinak formavilágában, a kompozíciók minőségében és milyenségében való jártassága is.

Bulyovszky Gyula a táncvigalmak és bálók tudósításaiban a hangulati elemek megragadásán túl leginkább a vendéglistára fókuszált, a konkrét zenei utalásokat, így az egyes

²⁹⁹ BH 6/155 (1857.07.10.), 1.

³⁰⁰ BH 6/276 (1857.12.02.), 3. Az eseményekről és sajtóreceptiójukról az V. *Mindennapok*-fejezetben írok részletesen.

³⁰¹ Erre példa a Filharmóniai Társaság évadnyitó, 1857. november 29-i koncertkritikájának részlete: „[...] M[endelssohn] minden gyermekét »à quatre épingles« (igen finom gonddal) tudja és szokta öltöztetni. A családi hasonlatosság meglehetősen szembetűnő köztük [ti. a művek között], atyjuk új costumot nem igen talált fel, változatosságban is aligha utóléri a vén apa Haydnt, de magában a facturában ugyancsak Zoilusi szem volna, aki hibát vagy hiányt fedőzne föl. Szóval Mendelsohn egy kellemes társalgó, ki adomáit ismétli olykor, de az előadásnak oly nagy mestere, hogy az ember a legörömelebb elengedi neki, ami kívánni valója netalán volna. Egy oly láncszem a nagymesterek sorában, melynek kimaradása csapás lett volna a zenei műélvezetnek.” BH 6/276 (1857.12.02.), 3.

játszott darabok említését azonban mellőzte. Tudósításai olykor az egyes események összehasonlító elemzéseit adják.³⁰²

Hirdetések. A „Szinházi előadások” rovat öleli fel a hirdetések jelentős részét. A hirdetések javarészt a pesti Nemzeti Színház és a német színházak aznapi előadásait harangozták be, egy-egy sornyi információval, erre példa a *Budapesti Hírlap* 1857. április 21-i hirdetése:

„A nemz. Szinpadon: Benza Károly javára: »Sevillai borbély«. Vig opera 2 felv. A pesti német szinpadon: Pepita de Oliva spanyol tánczosnő föllépte.”³⁰³

Ezek az egysoros hirdetések jellemzően a zeneszerzőt, és/vagy a színműíró, a műcímet és a felvonásszámot tüntették fel a műfaji besorolás mellett. Ebből a típusú hirdetésből találjuk a legtöbbet, szám szerint 165 darabot.

A „Szinházi előadásokon” kívül a „Hivatalos értesítő”, a „Magán hirdetések”, valamint a „Napihírek és események” rovatokban találhatunk hirdetéseket, eseményfelhívásokat – utóbbiak között egy vendéglőmegnyitást,³⁰⁴ illetve a Nemzeti Színház hirdetését az álarcos lövészbálla.³⁰⁵ (2. ábra) A „Magán hirdetések” közé hangszerkereskedelemmel kapcsolatos hirdetést is feladtak,³⁰⁶ de a legtöbb hirdetés a téli fürdőszézonra vonatkozott, amelyek a Frankfurt mellett lévő homburgi, valamint a budai Császárfürdő téli időszakainak program- és élménykínálatára hívta fel a figyelmet.³⁰⁷

³⁰² BH 6/33 (1857.02.11.), 5–6.

³⁰³ BH 5/90 (1857.04.21.), 3.

³⁰⁴ BH 6/40 (1857.02.19.), 8.; BH 6/38 (1857.02.17.), 6.

³⁰⁵ BH 6/28 (1857.02.05.), 5.; BH 6/31 (1857.02.08.), 8.

³⁰⁶ BH 6/256 (1857.11.08.), 4.; BH 6/259 (1857.11.12.), 6.

³⁰⁷ BH 6/272 (1857.11.27.), 6.; BH 6/282 (1857.12.10.), 4.

(59) **ÁLLARCZOS** (2-2)

LÖVÉSZ-BÁL,
 mely Vasárnap február 8-án a
NEMZETI SZÍNHÁZBAN
 a pesti polgári Lőde alapítványának gyarapítása végett tartatik,
 melyre az alulírt igazgatóság a t. cz. közönséget illő tisztelettel meghívja.
 A legújabb s legkedveltebb tánc-zenedarabokat

ELLENBOGEN ADOLF
 ur vezérlete alatti nagy zenekar fogja előadni.

A Csárdás tánczokat **SÁRKÖZY FERENCZ** zenekara fogja játszani.

Belépti jegyek 1 pengő forintért kaphatók: Kirner József főlövész-mesternél a Szervita-téren, Scheibl József allövész-mesternél a kereszt-utczában, Hauer Ferencz-nél a török császárhoz címzett kávéházban, Balitzky S. és Medecz József-nél váci-utczában, Vankó Dániel-nél, magyar király vendéglő mellett, Wagner József műáros boltjában a Dorottya-utczában, Gyarmathy György-nél a kecskeméti-kapu szegletén, Privorszky Ferencz-nél a váci-utczában koronához címzett, Bankert György-nél a terezyvárosi templom közelében levő kávéházban, Merese János rőfűkereskedésében hatvani-utczában, a nemzeti színház pénztár-hivatalában és csöve a pénztárnál.

Helyek ára pengő pénzben:

Első emeleti vagy földszinti páholy két belépti jeggyel 15 pft	Egy erkély-karszék egy belépti jeggyel 3 pft	Egy második emeleti bemeneti-jegy 80 kr. p.
Másod emeleti páholy két belépti jeggyel 12 "	Egy második emeleti zártszék az első emeleten 2 "	Bemeneti-jegy a pénztárnál este 1 fnt 20 kr. p.
	Egy második emeleti zártszék a második sorban 1 "	Karzatra 20 kr. p.

A még ki nem bérlett páholyok február 8-tól **KIRNER JÓZSEF** főlövész-mesternél kaphatók.
Kezdeté 9 órakor. A lövész-bál igazgatósága által.

2. ábra. A Nemzeti Színházban tartott polgári lövész-bál hirdetése, *Budapesti Hírlap* 1857. február 8.

A hirdetések viszonylag nagy száma ellenére a *Budapesti Hírlap*ba feladott hirdetések a zeneélet rendkívül szűk szeletére adnak rálátást. Feltűnő azonban, hogy a lapban nem találjuk meg a sétányhangversenyek, valamint a vendéglátóhelyek zenei eseményeinek hirdetéseit. Ezáltal a zeneélet egészének hálózatos működésére kizárólag a *Budapesti Hírlap* elemzésén keresztül nem láthatunk rá a maga teljességében.

IV.3.2.2. Vasárnapi Ujság

Megjelenési periódus: 1854–1865

Megjelenés gyakorisága: hetilap

Szerkesztő 1857-ben: Pákh Albert

Laptörténet. Az egyik legnagyobb hatású modernizált és illusztrált irodalmi divatlap 1854-ben született meg Jókai Mór ötlete alapján. A Heckenast Gusztáv által kiadott hetilap szerkesztője egészen 1867-ig Pákh Albert volt – Jókai politikai szerepvállalása miatt ugyanis nem kaphatott

lapengedélyt saját nevére.³⁰⁸ Fő célja az alapvetően polgári körben elterjedt illusztrált német nyelvű lapoknak egy magyar nyelvű alternatívát létrehozni, egyben azokat felváltani.³⁰⁹ Az 1850-es években a lap mintái között említhetjük a lipcsei *Illustrierte Zeitung*ot, valamint az *Illustrierter Dorfbarbier* és a *Die Gartenlaube* számait.³¹⁰ A *Vasárnapi Ujság* azonban több volt mint kedvező árú néplap: a német családi és aktuális képes folyóiratok tematikáit, lapszerkesztési stratégiáit átvette, ezt azonban nemzeti szellemű tartalommal ötvözte.

Művelődéstörténeti szempontból a Pákh Albert főszerkesztésével készülő lap alapvetően a nacionalizmus kevésbé radikális elképzeléseit, valamint a polgári értékek terjesztését kívánta képviselni, a témakörök gazdag választékát felölelve: rovataiban a földrajzi, életrajzi, történelmi, néprajzi és más tudományos tartalmak mellett filozófiai és művészeti tárgyú írásokat is közölt.³¹¹ Társadalomtörténeti szempontból a polgárosodó kis- és középnemesség, valamint az értelmiség mellett elsősorban a fővárosi és a vidéki polgárság középső és alsó rétegeihez kívánt szólni, de igyekezett a társadalom mind szélesebb köréhez eljutni.³¹² Erre utal a lap kedvező ára,³¹³ továbbá a fejléc illusztrációja is.³¹⁴ A *Vasárnapi Ujság* végleges arculatát 1858-re nyerte el, a szerkesztők ekkora a művelt és nemzeti középosztálynak szóló folyóirat típusát kívánták tovább vinni, amelyben nagy szerepet kapott az ismeretterjesztés.³¹⁵

Pest-budai zenei híreket tartalmazó rovatok: Hirdetés, Kakas Márton a színházban, Mi ujság?, Tárház.

Statisztikák. A *Vasárnapi Ujság* 1857-es évfolyamában a zenetörténeti relevanciájú anyagok túlnyomó részét a hírek (42) teszik ki. Kritikák is előfordulnak (36), leginkább a hírrovat, a „Tárház” részeként. Bár beszámolókat nagy mennyiségben találunk (64), forrásértékük a dolgozat szempontjából kevésbé jelentős. Zenei vonatkozású, a klasszikus értelemben vett tárcacikket nem találunk, viszont pár hirdetést, valamint egyéb műfajú írásokat is tartalmaz a *Vasárnapi Ujság*. (5. táblázat)

Rovatok	Összesen	Hír	Beszámoló	Kritika	Tárca	Hirdetés	Egyéb
Összesen	155	42	64	36	0	9	4

5. táblázat. A *Vasárnapi Ujság* 1857-es évfolyamának tartalma a sajtóműfajok szerint

³⁰⁸ Landgraf Ildikó, „Átjárás a regiszterek között: Jókai Mór képes szórakoztató lapjai”, in: Paál Vince (szerk.), *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945: Tanulmányok* (Budapest, MTA BTK, 2014) (*Médiatudományi Könyvek*): 9–20., ide: 14.

³⁰⁹ Buzinkay: *A magyar sajtó*, 171.

³¹⁰ Lipták: *Újságok és újságolvasók*, 69.; Révész: *Kép, sajtó, történelem*, 104.

³¹¹ Lipták: *Újságok és újságolvasók*, 67–77.

³¹² Landgraf Ildikó: „Átjárás a regiszterek között”, 9–11.

³¹³ Lipták: *Újságok és újságolvasók*, 70.

³¹⁴ Révész: *Kép, sajtó, történelem*, 105–107.

³¹⁵ *Ibid.*, 107–111.

A lap zenei szempontú elemzése a sajtóműfajok mentén

Hírek. A híreket leginkább a vegyes tartalmú „Tárház” rovat ölelte fel, melyben elsősorban magyar vonatkozású zenei híreket közölték: magán és intézményi zeneoktatást hirdettek, vagy adtak hírt tanárokról, intézményekről, közölték a népszerű cigányzenekarok turnéállomásait, valamint egy-két táncvigalomról adtak információt. Olykor ennek része volt Jókai Mór kritikarovata, a „Kakas Márton a színházban” is.

A legtöbb hír egyértelműen a pesti Nemzeti Színház intézményével foglalkozott, az ottani előadásokat, a tagok tevékenységeit ismertették. A *Vasárnapi Ujság* a német színházakról csak magyar vonatkozású előadásai esetén adott hírt, de leginkább mellőzte működésüket. Jellemző például, hogy egy 1857. július 9-i előadásról augusztus közepén közölték a következő tudósításba vagy kritikába hajló hírt:

„Jul. 9-én a pesti német színpályán Zengraf k. a. »Nézz rózsám a szemembe« magyar népdalt énekelte. A lelkesedésre buzdult közönség a dalt ismételtette s viharos tapsmámorából alig tudott felocsúdni. A mit igen természetesnek találunk Budapesten.”³¹⁶

A német színházak működéséről egyebekben a lap nem tájékoztatta olvasóit. A zeneélet kapcsán leginkább az újonnan kiadott kompozícióról olvashatunk – a Nemzeti Színházát követően az új darabokról adnak hírt leginkább. Beszámoló. Beszámoló tekintetében részben a „Tárház” rovatban helyet kapó „Színházi napló”-t kell említenünk. A valóban napló funkciót betöltő alrovat, visszamenőleg, tételesen rögzítette a pesti Nemzeti Színház előadásait, olykor egy-egy félmondatnyi kommentárt hozzáfűzve az egy-egy előadáshoz.³¹⁷ Bár szám szerint ebből találjuk a legtöbbet az 1857-es évfolyamban, talán a legkevésbé hasznosak a jelen kutatás számára. Tudósítást két farsangi táncvigalomról olvashatunk, köztük a pesti jogászbálról, amelyben leginkább a közönség és ruházatuk részletezésére került sor.³¹⁸

Beszámoló. Beszámoló tekintetében részben a „Tárház” rovatban helyet kapó „Színházi napló”-t kell említenünk. A valóban napló funkciót betöltő alrovat, visszamenőleg, tételesen rögzítette a pesti Nemzeti Színház előadásait, olykor egy-egy félmondatnyi kommentárt hozzáfűzve az egy-egy előadáshoz. Bár szám szerint ebből találjuk a legtöbbet az 1857-es évfolyamban, talán a legkevésbé hasznosak a jelen kutatás számára. Tudósítást két

³¹⁶ VU 4/33 (1857.08.16.), 334.

³¹⁷ Pl. VU 4/51 (1857.12.20.), 564.

³¹⁸ VU 4/5 (1857.02.01.), 43.

farsangi táncvigalomról olvashatunk, köztük a pesti jogászbálról, amelyben leginkább a közönség és ruházatuk részletezésére került sor.

Kritikák. A „Szinházi napló”-ban, ahogyan említettük, esetenként pármondatos kritikákat is olvashatunk a pesti Nemzeti Színház előadásairól,³¹⁹ akárcsak ritkán Jókai Mór „Kakas Márton a színházban” rovatában, amelyekben az író a pesti Nemzeti Színház előadásairól közöl bírálatot. Jókai zenekritikái ritkábbak: ezek között kell említenünk Fromenthal Halévy *Zsidónő* című operájának 1857. szeptember 30.-i,³²⁰ valamint Verdi *Traviátájának* előadásáról írt cikkét,³²¹ illetve az Egressy Béni zenéjével színre kerülő *Mátyás diák* című népszínmű 1857. februári jótékonyági előadásáról,³²² vagy a *Lucifer, a zöld ördög* című balettről írt kritikáját.³²³

Hirdetések. A *Vasárnapi Ujság* „Hirdetés” rovatában kottakiadásra³²⁴ és oktatásra vonatkozó hirdetéseket találunk, közöttük számos magánoktatási intézményt is, amely a zenetanítást mint az általános oktatás részét hirdette, például Marmak István Sándor Dorottya utcai tan- és nevelőintézete, valamint Szentes József katolikus fiúiskolája.³²⁵ A hirdetések között szerepel továbbá a pesti evangélikus református teológiai intézet programja, ahol a zeneszerző Bognár Ignác (1810–1883) tanított magánéneket.³²⁶

Egyéb. Klasszikus értelemben vett tárcarovata nem volt a *Vasárnapi Ujságnak*, azonban számos zenei vonatkozású további bejegyzést, illusztrációt tartalmaz a lap 1857-es évfolyama. Ezek közé sorolhatjuk báró Prónay Gábor arcképét és életrajzát,³²⁷ vagy egy farsangról szóló hosszabb riportot is, amelyet E. I. P. monogram alatt publikáltak.³²⁸

IV.3.2.3. Hölgfutár

Megjelenési periódus: 1849–1864

Megjelenés gyakorisága: napilap, vasár- és ünnepnapok kivételével naponta megjelent

Szerkesztő 1857-ben: Tóth Kálmán

Laptörténet. A *Hölgfutár* 1849. november 15-től jelent meg Kozma Vazul nyomdász költségén. Első szerkesztője és kiadó-tulajdonosa is Nagy Ignác (1849–1854) volt, akit Berecz

³¹⁹ Pl. VU 4/32 (1857.08.09.), 324.; VU 4/34 (1857.08.23.), 352.

³²⁰ VU 4/40 (1857.10.04.), 422.

³²¹ VU 4/46 (1857.11.15.), 498.

³²² VU 4/9 (1857.03.01.), 75.

³²³ VU 4/5 (1857.02.15.), 57.

³²⁴ VU 4/13 (1857.03.29.), 106.; VU 4/25 (1857.06.21.), 239.; VU 4/27 (1857.07.05.), 262.; VU 5/1 (1858.01.03.), 11.

³²⁵ VU 4/30 (1857.08.02.), 311.

³²⁶ VU 4/39 (1857.09.27.), 412.

³²⁷ VU 4/47 (1857.11.22.), 505–506.

³²⁸ VU 4/8 (1857.02.22.), 68.

Károly (1854–1856), majd Tóth Kálmán (1856–1862) követett.³²⁹ Nagy Ignác eredeti célja a minőségi magyar nyelvű irodalom népszerűsítése volt, a lap alapításakor többek között a német *Damen Courier* címéből inspirálódott – először a Garay-féle *Regélő Pesti Divatlap* általa vezetett női rovatát keresztelte el ekként, később a Jókaitól átvett *Életképeket* kívánta *Hölgyfutár* néven folytatni. Terveit azonban az 1848/49-es forradalom eseményei következtében módosítani kellett. Az új lapot, a *Hölgyfutárt* végül az egykori Pilvax-társaság megmaradt tagjaival indította el 1849. november 15-én – lapindítási engedélyét feltűnően korán elnyerte.³³⁰ Ez a túl könnyen megszerzett engedély a későbbiekben igencsak problematikusnak bizonyult, mivel a nemzeti mozgalomnak elkötelezett magyar írók nem álltak Nagy Ignác mellé az 1849-es események miatti ambivalens szerepvállalásának következményeként, ami alapjaiban befolyásolta a lap színvonalát is.

A magyar sajtó története szerint a *Hölgyfutárt* annak indulásától kezdve három körülmény határozta meg: a napi megjelenés irodalmi profillal, a női olvasótábor mint pártfogó, valamint a szerkesztőgárda és a szerkesztőség személyi adottságai, művészeti elvei, esztétikai fölkészültsége. A napi megjelenés miatt azonban fennállt a minőség elsilányulásának lehetősége: a kutatások egybehangzó véleménye alapján a *Hölgyfutár* színvonala inkább közepesnek tekinthető. Mindezt tetézte, hogy a lap sok esetben kifejezetten pártfogója volt a kevésbé jó minőségű, de magyar irodalomnak, amelyre – ahogyan Buzinkay Géza sajtótörténész fogalmazott – „a nemzeti kultúra érdekeinek téves értelmezése (támogatni mindent, ami a magyar) sem adhat elegendő mentséget.”³³¹ A lap iránti csökkenő érdeklődés tendenciáját megállította a szerkesztő személyének megváltoztatása: 1856-tól Tóth Kálmán ismét 1800 előfizetőt tudott felmutatni, bár a lap színvonala nem emelkedett.³³²

Az olykor radikális hangvételű lapnak viszonylagos népszerűséget kölcsönzött a napjaink bulvárrovataihoz hasonló „Hirharang” rovat. Ezek után kissé ironikusan hat, hogy éppen a „Hirharang”, valamint a „Nemzeti színház” rovatok voltak azok, amelyek a kutatás szempontjából a hasznosnak bizonyultak.

Pest-budai zenei híreket tartalmazó rovatok: Hirdetés/Hirdetések, Hirharang, Napihirek és események, Nemzeti színház, Nyílt posta, pályázati jelentés, Tárca – olykor a Tárcarovat része volt a Budapesti hirharang vagy Hirharang.

³²⁹ *A magyar sajtó története*, II/1., 419.

³³⁰ *Ibid.*, 418–422.

³³¹ *Ibid.*

³³² *Ibid.*, 171.

Statisztikák. A *Hölgyfutár* közli az összes lap közül a legtöbb hírt (657) – ezek egy része inkább beszámolóba vagy kritikába hajlik át, de hirdetés funkciójú híreket is találunk. A kritikák (228) szintúgy nagy számban vannak jelen, ahogyan a hirdetések (215) és beszámolók (93) mennyisége is jelentős.

Rovatok	Összesen	Hír	Beszámoló	Kritika	[Tárca]	Hirdetés	Egyéb
Összesen	1197	657	93	228	[7]	215	4

6. táblázat. A *Hölgyfutár* 1857-es évfolyamának tartalma a sajtóműfajok szerint

A lap zenei szempontú elemzése a sajtóműfajok mentén

Hírek. A több száz hír valóban lefedi a zeneélet történéseinek jelentős részét. A zeneélet számos szegmense kapcsán olvashatunk híreket: szó esik a koncertekről és a repertoárról, színterekről és a zeneélet aktorairól, azonban az érintett témakörök egyoldalúsága csak a német nyelvű lapokkal, különösen a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbotéval* összevetve feltűnő.

A „Hirharang”³³³ rovat zenei tárgyú cikkeiben szó esik a főváros zenei történéseiről – nagy számban a magyar tárgyú művek kottakiadásáról,³³⁴ a hangszergyártók, köztük Beregszászy és Schmidt zongoráiról, Brandl gitárjairól, valamint magáról a kotta- és hangszerkereskedelemtől. Itt adnak további hírt a Matók-féle pályázatról, valamint a Petőfi *Honfidalára* kiírt pályázatról is. A legjelentősebb mennyiségben a *Hölgyfutárban* is a Nemzeti Színházról közöltek híreket a lapszámok. Nagy részük az intézmény működésével, az előadásokkal, tervekkel és előkészülettel, valamint a személyi állománnyal, az előadókkal, a tagok turnéival volt kapcsolatos.³³⁵

A nyilvános zeneélet történéseivel kapcsolatban a Pest-Budai Dalárda tevékenységéről is gyakran tudósított a *Hölgyfutár*, intézményes működésüket, valamint koncert- és oktatási tevékenységüket helyezve előtérbe.³³⁶ Rövid hírekben említi továbbá az egyes színterek, például a Nemzeti Múzeum termeinek téli használatát.

Több hír is foglalkozik a kávéházak és éttermek zeneéletével.³³⁷ A kávéházi zeneletről inkább azok jellemző tulajdonságait érintve közölnek információt: melyik volt a népszerűbb színtér, egy-egy esetben röviden említik az elhangzott indulókat, polkákat, vagy utalnak a közönség összetételére, és beszámolnak a kávéházak számának növekedéséről. Rendszeresek

³³³ Gyakran a Tárca része. A rovatot jellemzően 1857 február végétől „Budapesti hirharang” cím alatt találjuk.

³³⁴ Pl. HF 8/50 (1857.03.03.), 213.; HF 8/60 (1857.03.14.), 259.; HF 8/191 (1857.08.24.), 841.; HF 8/205 (1857.09.10.), 901.

³³⁵ HF 8/143 (1857.06.25.), 647.

³³⁶ Pl. HF 8/241 (1857.10.22.), 1056.; HF 8/245 (1857.10.27.), 1072.; HF 8/279 (1857.12.05.), 1213.

³³⁷ HF 8/119 (1857.05.26.), 540.; HF 8/123 (1857.05.30.), 558.

továbbá a táncvigalmakról és a báli életről szolgáltatott hírek: olvashatunk a Császárfürdő, a budai Országház, a Lloyd-palota termeiben, vagy akár a Fácánhoz címzett vendéglőben rendezett táncos estekről.³³⁸

Nem áll messze a lap általános beállítottságától, mégis feltűnő, hogy mennyire kevés információt találunk a lapban a pesti Német Színház előadásairól – legfeljebb a magyar vonatkozású események kapcsán foglalkoznak az intézménnyel.³³⁹ Nemcsak a német színpadok, de egyéb színterek kapcsán is olykor epés megjegyzést tesz a hír írója, például a kávéházi életről:

„Az új téren egy új kávéház keletkezett — »Café francais.« — A neve elég különös (t. i. itt a magyarok fővárosában), hanem magában a kávéházban nincs semmi különös; sok német és magyar lap, zaj, pipafüst, kávé, s egyéb semmi.”³⁴⁰

A *Hölgyfutár* bár számos témakörben közöl híryanagot, tényközlése nem objektív hangvételű, arányait tekintve pedig határozottan elbillen a magyar nemzeti érdeklődésre számottevő hírek irányába. Ez egy felvállalt szerep a lap részéről, az általa közvetített kép a nemzetépítő érdekek rendeli alá az információközlést. Ennek tudatában felhasználva és kellő kritikával kezelve a magyar nemzetépítés intézményeinek és törekvéseinek megismeréséhez egy megfelelő tájékozási pontot nyújt a főváros zenei életének feltárása szempontjából.

Beszámolók. A beszámolók nagy része a császárlátogatás eseményeire vonatkozik: az előkészületek, a programváltoztatások, a bálók és zenés események Falk Miksa által jegyzett hivatalos tudósításait gyakorlatilag átvette a *Hölgyfutár*.³⁴¹ Emellett több báli vagy táncvigalmakról szóló beszámolót is olvashatunk a lapban, leginkább a farsangi időszak vonatkozásában. Az Európa-szállóban megrendezett bálók kapcsán – és a báli tudósításokra jellemző módon – a lap legtöbbször a résztvevők listáját és öltözékét emelte ki, valamint a báli közönség népségét, és színtérleírást közölt. A zenéről azonban csak utalásszerű információt találunk a báli beszámolóiban.³⁴² Amennyiben előfordulnak a multságok, vendéglői és köztéri

³³⁸ Pl. HF 8/9 (1857.01.13.), 37.; HF 8/13 (1857.01.17.) 53.; HF 8/127 (1857.06.05.), 578.; HF 8/182 (1857.08.11.), 804.

³³⁹ „[...] Jelenleg a pesti német vaudeville terén ritka tetszésben részesül Zengraf kisasszony, aradi születésű magyar nő, ki nem rég a németországi opera házaknál szép sikerrel szerepelt, s ki a Szabóféle magyar színtársulat bécsi szerepléseiben is kitérő részt vőn. E fiatal vaudevilleistáné ki anyanyelvét a magyart igen szépen beszéli, s nemzetéhez hű ragaszkodással viseltetik a magyar színészetre nézve jelentékeny nyereséget lenne.” HF 8/131 (1857.06.10.), 596.

³⁴⁰ HF 8/266 (1857.11.20.), 1159.

³⁴¹ Pl. HF 8/171 (1857.07.29.), 760.; HF 8/182 (1857.08.11.), 803.; HF 8/183 (1857.08.12.), 807.

³⁴² Erre példa az „Urak harmadik báljáról” szóló farsangi tudósítás az Európa-szálló terméből. „[...] előkelőbb hölgyvilágunkból ezúttal is alig hiányzott valaki, s az öltözékek szertelen pompásak és ízletesek voltak, a jó kedv

zenélés alkalmaira vonatkozó zenével kapcsolatos megjegyzések ezek leginkább a csárdásokat említik a táncok közül, illetve az azokat játszó pesti cigányzenekarokat, valamint a csárdás külföldi vendégekre gyakorolt, olykor meglepő hatását:

„Az idegen vendégek közt egy porosz tiszt is volt jelen, kit igen meglepett e nemzeties szellemű multság fénye, fesztelensége, és főképp — vidámsága.”³⁴³

A csárdások ráadásokként is szerepeltek a vendéglőadók fellépésein, amelyet a beszámolókból legtöbbször kiemeltek, mint például az 1857-ben Pesten hosszabb ideig vendégeskedő skót harangjátékosok előadásával kapcsolatban:

„kisebb nagyobb kolompok, csengetyűk, és harangokból kapkodják ki a hangokat, a legnagyobb harmóniával. Közelebb, midőn zajosan előtapsoltattak, egy csárdást is játsztak el.”³⁴⁴

Kritikák. A „Hírharang” rovatban a hangversenyekről és koncertekről is találunk kritikákat. A Filharmóniai Társaság előadásai mellett egy-egy rövid tudósításszerű kritikát a kamaraestekről, valamint vendéglőadók koncertjeiről is olvashatunk. Ezek legtöbbször a játszott koncertműsort közlik kevés pontossággal, valamint az előadók teljesítményét méltatják. Esetenként a közönség létszámára is kitérnek, leggyakrabban a teltházat, vagy a közönség hiányát kiemelve.³⁴⁵ A kritikák kapcsán azonban leginkább a „Nemzeti színház” rovatot kell kiemelnünk, amely a pesti intézmény prózai, zenés színházi, opera- és balettelőadásaira vonatkozó bírálatait tartalmazta (7. táblázat).

Auber, Daniel-François-Esprit: *A portici néma*

Balfé, Michael William: *A négy Hajmonfi*

Bellini, Vincenzo: *Alvajáró*

Bellini, Vincenzo: *Norma*

Császár György: *Kunok*

Donizetti, Gaetano: *Dom Sebastien*

egyre nőtt, s csaknem »ki világos kiviradtig« mulattunk, miután a bál, öt óraker a füzértáncsal végződött. [...] A megjelent közönség teljesen megtölté az »Europa« szép termét, mely már tíz óraker úgy tele lett szép hölgygel, mint — egy költőnk szerint — »a tenger csöppel.« [...] A csárdásokat most is tűzről pattant kedvvel táncolták. A bűvös vonójú Patikáros Ferkót azonban figyelmeztetnünk kell, hogy folytonos friss nótái közé több andalgó lassút vegyítsen, mint mely a délceg magyar tánc egyik legszebb tősgyökeres részét képezi. [...]” HF 8/28 (1857.02.05.), 115.

³⁴³ Ibid.

³⁴⁴ HF 8/249 (1857.10.31.), 1088.

³⁴⁵ Pl. HF 8/274 (1857.11.30.), 1193.; HF 8/291 (1857.12.21.), 1265.

Donizetti, Gaetano: *Don Pasquale*
Donizetti, Gaetano: *Lammermoori Lucia*
Donizetti, Gaetano: *Lucrezia Borgia*
Doppler Ferenc: *Afanasia*
Doppler Ferenc: *Ilka és a huszártoborzó*
Doppler Ferenc: *Vanda*
Doppler Károly: *A gránátos tábor*
Erkel Ferenc: *Hunyadi László*
Erkel Ferenc – Doppler Ferenc – Doppler Károly: *Erzsébet*
Flotow, Friedrich von: *Márta, vagy a richmondi vásár*
Halévy, Fromental: *Zsidónő*
Meyerbeer, Giacomo: *A próféta*
Meyerbeer, Giacomo: *Észak csillaga*
Meyerbeer, Giacomo: *Hugenották*
Meyerbeer, Giacomo: *Ördög Róbert*
Mozart, Wolfgang Amadeus: *Don Giovanni*
Rossini, Gioacchino: *A sevillai borbély*
Rossini, Gioacchino: *Cenerentola* (részlet)
Verdi, Giuseppe: *A trubadúr*
Verdi, Giuseppe: *Ernani*
Verdi, Giuseppe: *Guzmann Johanna*
Verdi, Giuseppe: *La traviata*
Verdi, Giuseppe: *Rigoletto*

7. táblázat. Operaelőadások kritikái a *Hölgyfutárban*. Az operák listája alfabetikus rendben

A német színházakról a kritikákban sem esik szó, pusztán a hírek között találunk egy-két kritikus megjegyzést, amelyek leginkább a vendéglőadók teljesítményére, részben repertoárjára vonatkoznak. A Nemzeti Színházzal összevetve a német színházak valóban kevés számú operaelőadással bírtak 1857-ben. A német színpadon újra-újrainduló operajátszással kapcsolatban azonban kevésbé volt elnéző a *Hölgyfutár*:

„Az újtéri színház operája (először a »Zsidónőt« adták,) nem nagy diadalt aratott. Csak Gundynét dicsérik, kinek Recha kitűnő szerepe, s a rendezést, melyre követésre méltó gondot fordítottak. Különben az egész előadáson meglátszott, hogy minden kezdet nehéz.”³⁴⁶

³⁴⁶ HF 8/293 (1857.12.23.), 1273.

Hasonló szellemben, a Nemzeti Színházban is fellépő spanyol táncársaság repertoárjáról is epés megjegyzést enged meg magának a lap szerkesztője:

„Don Ambrogio Martinez spanyol táncársulata, megszerette fővárosunkat s most az újitéri [pesti Német Színház] és budai [vár]színházban szerepel. Ugyanazt a két, három tánc divertissement-t adják ott is elő, melylyel ugyancsak bátorság volt — erre a hosszú világútra indulni.”³⁴⁷

Tárca. A Tárca rovatban jellemzően kevés zenei tárgyú írást találunk. A disszertáció tárgyában leginkább a *Budapesti Hírlap*ból átemelt császárlátogatás-tudósításokat olvashatjuk itt, a látogatás programjáról, az ünnepélyes pest-budai bevonulásról, valamint a pest-budai díszvilágítás megismeréséről.³⁴⁸ A tárcáírók sorában Simonffy Kálmán zeneszerzőt is megtaláljuk, aki a Pest-Budai Dalárda kirándulásáról közölt hosszabb tudósítást. A Császárfürdő kapcsán két tárcacikket is olvashatunk: az egyiket annak átalakításáról,³⁴⁹ a másikat az ott szervezett Anna-bálról.³⁵⁰ Külön érdemes felhívni a figyelmet egy, „A quartett” című egypercesre, amely a vonósnégyes hangszerei elképzelt karaktereinek megszemélyesítő leírását adja.³⁵¹

Hirdetések. A hirdetések sorában el kell különítenünk a hirdetésrovatban található, a zeneéletre vonatkozóan elenyésző mennyiségben közölt fizetett hirdetést, valamint a reklámfunkcióval bíró, a hírek között megtalálható hirdetéseket, továbbá a pesti Nemzeti Színház aznapi műsorát közlő szekciót. Utóbbival kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy a többi lappal ellentétben a *Hölgyfutár* a német színházak műsorát nem, csak a pesti Nemzeti Színház előadásait közölte – talán ez a gesztus utal a legegységesebben az információközlési stratégiára.³⁵²

A fizetett hirdetések között pusztán egy-két hangszerkereskedelemre vonatkozó találunk,³⁵³ valamint Müller Gyula kiadásában Csermelyi Sándor *Hegyháti dalok* című verseskötetének reklámjait,³⁵⁴ mely verseket Simonffy Kálmán zenésített meg még ugyanabban az évben, azonos cím alatt. A „Hírharang” rovat hírei között található reklámjellegű

³⁴⁷ HF 8/71 (1857.03.28.), 315.

³⁴⁸ HF 8/93 (1857.04.24.), 419.; HF 8/94 (1857.04.25.), 423.

³⁴⁹ HF 8/117 (1857.05.23.), 529.

³⁵⁰ HF 8/172 (1857.07.30.), 763.

³⁵¹ Ld. *Függelék*. HF 8/20 (1857.01.26.), 82.

³⁵² Pl. HF 8/134 (1857.06.15.), 610.; HF 8/194 (1857.08.27.), 854.; HF 8/70 (1857.03.27.), 312.

³⁵³ Pl. HF 8/139 (1857.06.20.), 631.; HF 8/259 (1857.11.12.), 1130.

³⁵⁴ HF 8/117 (1857.05.23.), 532.

információk többsége a koncert- (és részben kávéházi), valamint a báli élet eseményeire hívja fel a figyelmet,³⁵⁵ részben a játszott műsort is közölve.³⁵⁶

Egyéb. A *Hölgyfutár*hoz több esetben tartozott képes melléklet. A zeneélet vonatkozásában az 1857-es évfolyamban megtalálható Hollósy Kornélia jelmezes portréja, valamint Forrayné Brunsvik Júlia grófnő arcképe nek metszete, valamint ezek rövid leírása.³⁵⁷

IV.3.2.4. Pester Lloyd

Megjelenési periódus: 1854–1945

Megjelenés gyakorisága: napilap

Felelős szerkesztő 1857-ben: Karl Weißkircher (főszerkesztő: Weisz János)

Laptörténet. 1852-ben Kern Jakab vezetésével a pesti kereskedők egy köre megalapította a Pesti Lloyd Társulatot, amely kereskedőtársaság egy lap kiadását is tervezte. A főszerkesztői posztra 12 pályázó jelentkezett, de az állást egyikük sem nyerte el. Átmeneti megoldásként a felelős szerkesztői pozícióval a társaság egyik tagját, Weiskircher Károlyt (1821–1883) bízták meg, majd hamarosan a főszerkesztői posztot is betöltötték Weisz János (?–1900), később testvére, Weisz Bernát (1800–1888) személyében. A lapengedélyt 1853. július 22-én kapták meg, a próbaszám pedig ugyanazon év december 11-én jött ki Emich Gusztáv nyomdájában. A rendszeres kiadást 1854. január 1-én kezdték meg.³⁵⁸

Maga a szerkesztőség a Hild József által tervezett Lloyd-palotában volt, annak Dorottya utca 12-es számú bejáratánál.³⁵⁹ A lap legnagyobb erényei közé tartozott, hogy a hirdetések feladása szokatlanul olcsó volt (1db/6 krajcár, 2db/5 krajcár, 3db/4 krajcár),³⁶⁰ de még inkább, hogy a hírszerzésben egyértelműen elől jártak: ennek kapcsán fontos megemlíteni, hogy nem csak a politikai,³⁶¹ de általában a zeneéletre vonatkozó történésekről is elsőként szereztek

³⁵⁵ Pl. HF 8/31 (1857.02.09.), 129.; HF 8/59 (1857.03.13.), 255.; HF 8/99 (1857.05.01.), 447.

³⁵⁶ Erre példa a Nemzeti Színház egyik *Ördög Róbert*-előadásának látogatására buzdító hír. „Mondják: »nem jó az ördögöt falra festeni, mert megjelen.« »Ördög Róbert« — mint látszik kivétel a többi ördögök közül, mert dacára az újságírók hirdetéseinek, mind eddig késlekedett. Ma azonban végre megjelen, még pedig Kaiser Ernstné művésznők javára, s a nagy közönség gyönyörűségére. Meyerbeer e lángeszű szerzeménye egyképen gazdag dallamokban, s eredeti zeneötletekben, s az éneken kívül egyik szépségét a balletész teszi, melyet Aranyvári Emilia k. a. igen bájosan fog képviselni. Szóval a ki e szép dalművet az első alkalommal hallani és látni óhajtja, siessen ma korán a színházba, mert elkésvén, ha csak ördöge nincs, nem igen fogja ma meglátni e bűbajos »Ördögöt.«” HF 8/13 (1857.01.17.), 53.

³⁵⁷ HF 8/131 (1857.06.10.), 596.; HF 8/148 (1857.07.02.), 668.

³⁵⁸ Ujvári: *Identitások*, 14.; úő: „*Die Geschichte des Pester Lloyd*” I., 189–203.

³⁵⁹ A beazonosításhoz a Budapest Időgépet és a *Pester Lloyd* fejlécén található címet használtam.

³⁶⁰ Ld. a PLL fejléceit.

³⁶¹ Ujvári: „*Die Geschichte des Pester Lloyd*” I., 192–193.; Buzinkay: *A magyar sajtó*, 17.

tudomást. A híráramlás gyorsaságára az akkori rendőrigazgató – maga is a Lloyd Társaság tagja³⁶² –, Prottmann is panaszkodott.³⁶³

1867 után a lap új virágkorát élte Falk Miksa főszerkesztése alatt,³⁶⁴ aki a bécsi Wanderer, és számos magyar lap tudósítói pozíciója birtokosaként vette át a *Pester Lloyd*ot, amely egyértelműen vezető szerepet töltött be a magyarországi német nyelvű lapok között. Tartalmában Falk főszerkesztésétől kezdve sokkal inkább felvállalta a politikai profilt – orientációját a poszt betöltését követő lapszámokban középutasként határozta meg, információközlésében szakértőkre és irodalmárookra támaszkodva.³⁶⁵ 1868 után az adóhatóság jelentései alapján a legnagyobb postára adott példányszámot a *Pester Lloyd* érte el, átlagosan 7000 darabot.³⁶⁶

A *Pester Lloyd* 1855-től egy reggeli és egy esti lapból állt (*Abendblatt*); zenetörténeti szempontból leginkább a reggeli lap releváns. Az *Abendblatt* ugyanis elenyésző mennyiségben foglalkozik a zeneélet bármely szegmensével, pusztán a színházak műsorát közölte a címeiket feltüntetve. Érdeemes azonban kiemelni az *Abendblatt*tal kapcsolatban, hogy a politikai és gazdasági körkép (*Rundschau*) mellett folytatásokban közölte George Sand *La Daniela* című regényét, német fordításban.

Pest-budai zenei híreket tartalmazó rovatok: [Tárca]; Deutsches Theater; Inserate; Lokal-Anzeiger; Musikalisches; Nationaltheater; Offener Sprechsaal; Tagesneuigkeiten.

Statisztika. A *Pester Lloyd*ban található hirdetések adják a zenetörténeti relevanciájú információk legnagyobb részét (615), de a hírek, beszámolók, kritikák és a tárcacikkek tartalmának minősége sokkal inkább kiemelendő.

Rovatok	Összesen	Hír	Beszámoló	Kritika	[Tárca]	Hirdetés	Egyéb
Összesen	962	220	46	73	[48]	615	8

8. táblázat. A *Pester Lloyd* 1857-es évfolyamának tartalma a sajtóműfajok szerint

A lap zenei szempontú elemzése a sajtóműfajok mentén.

Hírek. A „Tagesneuigkeiten” rovatban található hírek a nyilvános zeneélet jelentős részét lefedték a császárlátogatástól az egyházi zeneéletig, a hangszer- és kottakereskedelemtől a zenés színházi- és operaelőadásokon keresztül a bálókig és táncvigalmakig. A zenei színterek

³⁶² Vö. V.4.2. Polgárosodó mecénatúra: férfiklubok és nőegyletek.

³⁶³ Ujvári: „Die Geschichte des Pester Lloyd” I., 192–193.; Buzinkay: *A magyar sajtó*, 17.

³⁶⁴ Rózsa Mária, „Falk Miksa és a német nyelvű sajtó”, *Hungarológia* 7 (1995), 118–129.

³⁶⁵ Ujvári: *Identitások*, 14–16.

³⁶⁶ Buzinkay: *A magyar sajtó*, 178.

vonatkozásában is több hírt olvashatunk, akárcsak a vendéglőadókról és az intézmények személyi állományáról, valamint az intézmények működéséről is.

A császárlátogatás eseményei és történései a zeneéletre vonatkozó hírek tizedét ölelték fel: szólnak a zenés programokról, így többek közt a szerenádról, fáklyászenéről, az *Erzsébet* operáról, valamint a pesti Nemzeti Színházban megrendezett jótékonysági koncertről.³⁶⁷ Az egyházak zenéjét, leginkább a katolikus egyház ünnepeit és azok zenéjét is közvetítették a hírek, ahogyan a gyászszertartásokon előadott, jellemzően bécsi klasszikus szerzőktől származó rekviemekről is hírt adtak.³⁶⁸ Néhány új egyházi kompozíció létrejöttéről is hírt adtak a „Tagesneuigkeiten”-rovatban, köztük e lap hasábjai is Bräuer Ferenc már említett Offertoriumáról és Glorijáról, valamint egy bécsi születésű, Laibachban, majd 1815-től Pest-Budán tevékenykedő zeneszerző és regens chori, Mattheus Babnigg (1787–1868)³⁶⁹ vokális Misereréjéről.³⁷⁰

Beregszászi Lajos zongorakészítővel kapcsolatban is olvashatunk egy-két hírt, valamint a kottakiadás újdonságairól: a Rózsavölgyi-összkiadásról, új kompozíciókról és pedagógiai művekről.³⁷¹ A zeneoktatás ügyében ezúttal is leginkább a Zenede működéséről, tanrendjéről és nyilvános hangversenyeiről adnak hírt; egy alkalommal pedig a pest-budai dalárda énekes képzéséről is olvashatunk.³⁷²

A pesti Nemzeti és pesti Német Színházakról egyaránt közölt információt a *Pester Lloyd* „Tagesneuigkeiten” rovata: ennek során az intézményi működésről, repertoárról, vendéglőadókról szinte azonos mennyiségben, a *Hölgyfutárral* és a *Vasárnapi Ujsággal* összevetve objektívebben tudósít. Kommentár nélkül közölték a következő felhívásokat, történéseket, például: „A kóruséneklés iránt elkötelezett emberek a Nemzeti Színházban találhatnak munkát.”³⁷³ A pesti Német Színház operaelőadása kapcsán várakozó, pozitív álláspont érződik a sorok között, egyúttal a Nemzeti Színházról is elismerően szól.³⁷⁴

³⁶⁷ Pl. PLL 4/73 (1857.03.31.), 3.; PLL 4/81 (1857.04.09.), 3.; PLL 4/116 (1857.05.21.), 3.

³⁶⁸ Pl. PLL 4/84 (1857.04.12.), 3.; PLL 4/260 (1857.11.13.), 3.

³⁶⁹ Vö. Slovenska biografija: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1016570/> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

³⁷⁰ PLL 4/216 (1857.09.23.), 3.; PLL 4/79 (1857.04.07.), 3.

³⁷¹ Pl. PLL 4/98 (1857.04.30.), 3.; PLL 4/184 (1857.08.13.), 3.; PLL 4/207 (1857.09.12.), 3.; PLL 4/239 (1857.10.20.), 3.

³⁷² Pl. PLL 4/37 (1857.02.15.), 3.; PLL 4/127 (1857.06.05.), 3.; PLL 4/263 (1857.11.17.), 3.

³⁷³ „Personen, die sich dem Chorgesange widmen, können beim Nationaltheater Beschäftigung finden.” PLL 4/20 (1857.01.25.), 3.

³⁷⁴ „Nicht ohne Spannung sieht man der Oper im deutschen Theater entgegen, welche morgen Sonnabend mit Halévy's *Jüdin* eröffnet wird. Von Frau Gundy dürfen wir in der Titelrolle Vortreffliches erwarten. Die übrigen Darsteller sind zum großen Theile dem hiesigen Publikum noch unbekannt, und müssen sich erst die Gunst desselben erwerben. Zu bemerken hätten wir noch, daß die *Jüdin* eben zu den Opern gehört, welche von dem Personale unseres "Nationaltheaters" in ausgezeichneter Weise gegeben werden.” PLL 4/290 (1857.12.19.), 3.

A nyilvános koncertélet további eseményeiről is gyakran hírt adott a *Pester Lloyd*: a vendéglőadókról és a koncertek műsoráról olvashatunk leggyakrabban, köztük például Berzon Károly hegedűművész, Rosa Kastner zongoraművész vagy Johann Baptist Pischek baritonénekes érkezéséről, repertoárjáról, fellépéseik helyszínéről és időpontjáról.³⁷⁵ A kamarakoncertekről szintén hírt adnak, hasonló szempontok szerint,³⁷⁶ és jellemző, hogy kisebb számban olvashatunk e lapban a reuniókról, *soirée*-król vagy fürdőkoncertekről.³⁷⁷

A *Pester Lloyd* is hírt adott azonban a bálokról és táncvigalmakról a „Tagesneuigkeiten”-rovatban, amely azonban elsősorban az előkelőbb helyeken – a Redout épületben, a Lloyd-teremben, a pesti Nemzeti Színházban, a Tigris-szálló dísztermében, a budai Országház épületében, illetve a Császárfürdőben rendezett táncos társasági eseményekről számolt be.³⁷⁸

Beszámolók. A rövidebb beszámolók is jellemzően a „Tagesneuigkeiten” rovatban kaptak helyet, míg a hosszabbak inkább a tárcarovatban, de a császárlátogatás, illetve egy-két ünnep beszámolójánál előfordult, hogy a cikkek nem egy rovat részeként szerepeltek a *Pester Lloyd*ban.³⁷⁹ A beszámolók a nagyszámú császárlátogatásról szóló tudósításon túl a nyilvános zeneélet pár aspektusát helyezték előtérbe: leginkább a Pest-Budai Dalárda intézményes működésével, a Dalárda kirándulásáról szóló beszámolóval,³⁸⁰ valamint a táncvigalmakról és bálokról szóló tudósításokkal foglalkoztak a Császárfürdőben, a budai Városházán, valamint a Lloyd-épületben.³⁸¹ Koncertekről szóló beszámolókat is olvashatunk,³⁸² – a hosszabb, esetenként kritikába hajló tudósításokat a Tárca rovat közölte.

Kritika. A „Tagesneuigkeiten” mellett a tárcarovatban olvashatunk a hangversenyszezon jelentősebbnek ítélt eseményeiről közölt igényes, részletes kritikákat. Külön ki kell emelnünk, hogy a magyar nyelvű lapoktól eltérően a *Pester Lloyd* a pesti Nemzeti Színház mellett a pesti Városi Német Színház, valamint a többi német színpad tevékenységét is értékelte, egyfajta középútaságot képviselve a művészetközvetítésben. Erre olykor külön alrovat is felhívta a figyelmet (Deutsches Theater, Nationaltheater). Az alrovat elkülönült ugyan a „Tagesneuigkeiten” többi híretől és cikkétől, de a színházi alrovatok kisebb betűmérettel voltak szedve. A színházi előadások mellett a koncerteletről írt kritikákat is magas szakmai színvonal jellemezte, ezeket szintén a hír- és tárcarovatokban találjuk. Utóbbiakról külön számolunk be.

³⁷⁵ Pl. PLL 4/30 (1857.02.07.), 3.; PLL 4/80 (1857.04.08.), 3.; PLL 4/116 (1857.05.21.), 3.

³⁷⁶ Pl. PLL (1857.03.27.) 4/70 3.; PLL 4/250 (1857.11.01.), 3.

³⁷⁷ Pl. PLL 4/140 (1857.06.21.), 3.; PLL 4/190 (1857.08.22.), 3.

³⁷⁸ Pl. PLL 4/4 (1857.01.06.), 3.; PLL 4/34 (1857.02.12.), 5.; PLL 4/137 (1857.06.18.), 3.

³⁷⁹ Pl. PLL 4/107 (1857.05.10.), 2.; PLL 4/108 (1857.05.12.), 2–3.; PLL 4/117 (1857.05.23.), 2.

³⁸⁰ Pl. PLL 4/245 (1857.10.27.), 3.; PLL 4/31 (1857.02.08.), 5.;

³⁸¹ Pl. PLL 4/41 (1857.02.20.), 3.

³⁸² Pl. PLL 4/113 (1857.05.17.), 3.

Tárca. A *Pester Lloyd* tárcacikkeiről részben már szóltunk.³⁸³ Itt tárgyaljuk ezúttal az operai, zenés színházi, valamint hangversenykritikákat, amelyek a tárcarovat részét képezték. 7 operaelőadásról, 2 operaegyvelegről, valamint 12 hangversenyéről közöltek kritikát, emellett a zenés színházzal is foglalkoztak. A kritikusok neve helyett rövidéseket találunk (—r.; —o.; A. D.), amelyeket egyelőre nem sikerült feloldani.

A pesti Nemzeti Színház esetében az elemző kritikák olykor az operák keletkezéstörténetét is ismertették, mint például az *Ördög Róbert* esetében.³⁸⁴ Gyakran kiemelték az adott kompozíció az intézmény repertoárjában betöltött szerepét, rátérve annak népszerűségére, kedveltségére, játszottságára.³⁸⁵ Szintúgy gyakori szempont volt az esetleges vendéglőadók hangi adottságainak méltatása, korábbi szerepeinek és karrierútjának bemutatása – utóbbi jellemzők a színház társulati tagjainak szerepkritikáira is vonatkoztak.³⁸⁶ A német színházak esetében operakritikát összesen három előadás esetében olvashatunk: Nicolai *A windsori víg nők*, Donizetti *Lucrezia Borgia* és Verdi *Trubadúr*, valamint Halévy *Zsidónő* című kompozícióinak előadásai kapcsán.³⁸⁷

Hirdetések. A hirdetések feladására vonatkozó információt a fejlécen találhatjuk meg – hirdetni, mint említettük, rendkívül olcsón lehetett a lapban. Hirdetéseket a „Lokal-Anzeiger”, valamint az „Inserate” rovatok tartalmaztak, de itt kell tárgyalnunk az „Offener Sprechsaal” egy felhívását, valamint a „Tagesneuigkeiten” hirdetésfunkciót betöltő híreit is.

A „Lokal-Anzeiger” hirdetései a színházak programját tartalmazták. A színház nevét követően az aznap előadott mű címe, a zeneszerző és legtöbbször a szövegíró neve, a darab műfaja és felvonásainak száma, olykor a bérlet sorszáma, és az előadás apropója szerepelt. A „Lokal-Anzeiger” hirdetései a lehetőségekhez mérten a teljességre törekedtek az információközlés terén – a Nemzeti Színházon kívül a pesti Városi Német Színház, a budai Várszínház, valamint a pesti és budai nyári színekörök műsorát is feltüntették, például 1857. május 3-án:

³⁸³ Vö. IV.3.1. *Sajtóműfajok*.

³⁸⁴ PLL 4/16 (1857.01.21.), 2–3.

³⁸⁵ PLL 4/133 (1857.06.13.), 2.

³⁸⁶ Az énekesek karakterformálásáról és az énekesekről írt kritikák kapcsán lásd Tallián *Schodel Rozália*, 439–514.

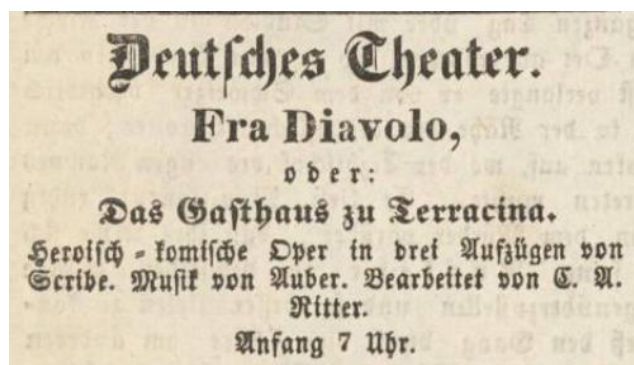
³⁸⁷ Az elemző kritika Nicolai operája esetében is zenetörténeti bevezetővel indul. Kitér az opera recepciótörténetére, valamint ismerteti Nicolai életrajzát. Ismerteti a librettó jellemzőit és erősségeit, majd az opera zenéjét elemezte. A kritikus ezt követően recenziót ír *A windsori víg nőkről*: kiemeli darab erősebb és gyengébb zenei részeit, alaposan elemezve a koloratúrák, a dallamszövés és harmónia összefüggéseit, valamint a szöveghez való kapcsolatát. Csak ezt követően tér rá az interpretáció kritikájára, amelynek legjellemzőbb pontja a szerepformálások zenei és színészi teljesítményének méltatása, vagy javaslattétel a további fejlődésre. Vö. PLL 4/20 (1857.01.25.), 2–3.

„Nemzeti színház. Bérlet 21. sz. 'Czigány'. Eredeti népszínmű 3 szakaszban népdalokkal és zenével. Irta Szigligeti, zenéjét szerkeszté D[oppler]. F[erenc].

Pester deutsches Theater. 'Eisenbahnheiraten', Posse mit Gesang in 3 Aufzügen von Joh. Nestroy. Musik vom Kapellmeister Adolf Müller.

Sommertheater in Ofen. Herr Blasel als Gast. 'Ein Wiener Freiwilliger', Lebensbild in 3 Aufzügen von A[nton]. Langer. Musik vom Kapellmeister Adolf Müller.”³⁸⁸

A „Lokal-Anzeiger” így 431 zenés eseményt (opera, népszínmű, *vaudeville*, zenés színmű, balett stb.) regisztrál a pest-budai színházakban 1857-ben. A „Lokal-Anzeiger” olykor az „Inserate” rovatban kapott helyet – itt a *Pesth-Ofner Localblatt und Landboté*hez hasonló megoldással élve a színlapok miniatűr kivonatai kerültek feltüntetésre. (3. ábra)

3. ábra. A „Lokal-Anzeiger” részletei az „Inserate” rovat részeként,
Pester Lloyd 1857. február 27. és 1857. január 9.

Az „Inserate” rovat hirdetései között 150 zenei vonatkozásút találunk. Számos zongora, és billentyűs hangszerkereskedelemmel kapcsolatos hirdetést adtak fel a lapban Johann Pachl valamint Peter Vendel szalonjairól,³⁸⁹ amelyek egyúttal hangversenyteremként is

³⁸⁸ PLL 4/101 (1857.05.03.), 3.

³⁸⁹ Pl. PLL 4/256 (1857.11.08.), 3.; PLL 4/257 (1857.11.10.), 4.

funkcionáltak.³⁹⁰ A szalon megnevezése nélkül, pusztán címet közölve is adtak fel hangszerhirdetést,³⁹¹ valamint kottakiadványokat is hirdettek, leginkább Robert Volkmann zongoravariációit (Op. 26), dalait (Op. 27), valamint férfikari miséjét (Op. 28).³⁹²

A *Pester Lloyd*ban már részben megtalálhatók azok a jellemzően vendéglátók által feladott hirdetések, amelyek táncvigalmakra, reuniókra, *soirée*-ra invitálták az olvasókat. Ilyen például az Aranyhorgonyban (zu den goldenen Anker) a tánctanár Freund-testvérek által 1857. február 23-án rendezett társasági bálra való felhívás,³⁹³ vagy a zum Simandl helyiségében január 28-án és február 11-én tartott szintén zártkörű társasági bál hirdetése.³⁹⁴

Magánzeneoktatásra vonatkozó hírt is találunk. Joksch énektanár tanévet hirdetett, magánénekiskolájának pedig nemcsak hirdetései, tanterve és küldetésnyilatkozata is fennmaradt az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárában.³⁹⁵ Joksch mellett a zenedei tanár, és a belvárosi főplébániatemplom karnagya, Bräuer Ferenc is adott fel magánének- és zeneóráiról hirdetést.³⁹⁶

Egyéb. A hírek, cikkek és hirdetések mellett két zenei tárgyú verset is tartalmaz a *Pester Lloyd*. Az egyik vers Demeter Dudumi (?–?) alkotása, amely a *Lloyd* császárlátogatás alkalmából kiadott díjszámának címlapján szerepel, és a császári párt köszönti.³⁹⁷ A másik verset „Jos. Brn.” aláírással közölték, és a bécsi zongoraművésznőhöz, az 1857-ben Pest-Buda színpadain játszó, és a császárlátogatás jótékonyági koncertjén is fellépő Rosa Kastnerhez (1835–1880) írták.³⁹⁸

IV.3.2.5. Pesth-Ofner Localblatt und Landbote

Megjelenési periódus: 1850–1865

Megjelenés gyakorisága: napilap

³⁹⁰ Vö. V.3.1. *Hangszerszalon mint koncerthelyszín.*

³⁹¹ Pl. Dreitrommelgasse Nr. 44 im 1. Stock Nr. 13. PLL 4/246 (1857.10.28.), 4.

³⁹² PLL 4/67 (1857.03.22.), 3.; PLL 4/68 (1857.03.24.), 4.; PLL 4/172 (1857.07.30.), 4.

³⁹³ „Ball-Anzeige, Gefertigte machen dem verehrten P. T. Publikum hiermit bekannt, daß ihr geschlossener Gesellschafts-Ball, Montag den 23. Februar beim „goldenen Anker“ abgehalten wird. Entrée-Karten sind allein bei den Gefertigten, Josephsplatz Nr. 2, bei S. Freund, und kleine Schiffmannsgasse Nr. 5, bei B. Freund, zu haben. Ergebenste Brüder Freund, Tanzlehrer.” PLL 4/37 (1857.02.15.), 4.

³⁹⁴ „Geschlossene Gesellschafts-Bälle, welche Mittwoch den 28. Jänner und Mittwoch den 11. Februar im Lokale „zum Simandl“ veranstaltet werden. Die Eintrittskarten hiezu bekommt man in der Spezerei-Handlung, Kerepescherstraße „zum wilden Mann“ bei Luzsa & Vághy und im Lokale daselbst. Für alles Uebrige wird in gewohnter Weise stets Sorge tragen Achtungsvoll Philipp Antony” PLL 4/21 (1857.01.27.), 4.

³⁹⁵ OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, 1857. Jelzet nélkül.

³⁹⁶ „Musik- u. Gesang-Unterricht. Ein praktisch gebildeter Musiker und Sänger, der sich lange Jahre in Deutschland aufhielt, wünscht noch einige Stunden zu vergeben. Reflektirende belieben sich an Hrn. Musikdirektor Franz Bräuer, Donauzeile, Dianabad 2 Stock, ferner in der innern Stadt Nr. 9. Ecke der Sporergasse, 1. Stock rückwärts, zu wenden.” PLL 4/268 (1857.11.22.), 4.

³⁹⁷ PLL 4/102 (1857.05.05.), 1.

³⁹⁸ PLL 4/114 (1857.05.19.), 3. Vö. V.4.3. *Vendéglőadók Pest-Buda színpadain – Rosa Kastner koncertjei.*

Szerkesztő 1857-ben: Gustav Birnbaum

Laptörténet. A *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* a mindennapok nyilvános zeneéletének szerkezete felvázolása tekintetében az egyik legértékesebb forrásunk. Meglepő, hogy a lap zenetörténeti szempontú feldolgozására és elemzésére eddig nem került sor a kutatásban. A lapról és szerkesztőjéről, Gustav Birnbaumról (1829–?) az elmúlt évek történelmi kutatásai nyomán egyre többet tudunk. Deák Ágnes és Tamás Ágnes kutatása egyértelműsíti, hogy a Birnbaum által szerkesztett *Pest-Ofner Localblatt und Landbote* alapvetően egy nem-politikai lap volt, azonban maga az orgánus szerepelt a birodalom által támogatottak listáján. Birnbaum ugyanis már a kezdetektől támogatta a bécsi politikát, ahogyan ő maga is kapott anyagi támogatást; kapcsolatának kezdete a Sajtóirodával (Korrbüro) azonban ismeretlen.³⁹⁹ Deák és Tamás kutatásai szerint Birnbaum bécsi kapcsolatrendszere lapja támogatásának megszüntetését követően sem szakadt meg: egy 1869-es összeírás szerint Birnbaum egyike volt a bécsi államrendőrség bizalmas magyarországi levelezőinek.⁴⁰⁰

A *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* 1850. szeptember 1-én indult, és egészen 1864-ig működött.⁴⁰¹ Szinnyi József szerint Birnbaum budapesti születésű hírlapíró volt, színikritikák és színdarabok szerzője, képzett lapszerkesztő, aki képzettségét a pesti és a bécsi egyetem bölcsészkarán nyerte.⁴⁰² A Pesti Lloyd Társaság tagnévsorában is megtaláljuk nevét: az 1853-as évkönyv szerint rendes tag volt.⁴⁰³ Birnbaum a *Pest-Ofner Zeitung* elődlapjának, az 1852-ig *Pester Zeitung*ként működő lapnak állandó színikritikusaként is tevékenykedett, így járatos volt a kulturális életben.⁴⁰⁴ 1857-ben a *Pester Lloyd*ban olvasható hír szerint a lapkiadáson túl további kiadványok megjelentetését is tervezte.⁴⁰⁵

³⁹⁹ Deák: *Suttogások és hallgatások*, 149.

⁴⁰⁰ Deák – Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 298–299.; Deák Ágnes: *Zsandáros és policájos*, 545.

⁴⁰¹ Rózsa Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920 2. Theil: Zeitungen. Bibliographie*, 62. <https://mek.oszk.hu/01900/01970/pdf/2kotet.pdf>

⁴⁰² „Birnbaum Gusztáv” in: Szinnyi József: *Magyar Írók*. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> Birnbaumról sem a korabeli Wurzbach-féle életrajzi lexikon, sem az Österreichisches Biographisches Lexikon nem ír.

⁴⁰³ *A pesti Lloyd évkönyve 1853-ra / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1853*, szerk. Weiskircher Károly / Karl Weisskircher (Pest: Pesti Lloyd, 1853), 37. Vö. *V.4.2. Polgárosodó mecenatúra: férfiklubok és nőegyletek*.

⁴⁰⁴ Szemző Piroska, „A Pester Zeitung története”, *Magyar Könyvszemle* 60/1 (1941): 50–68.

⁴⁰⁵ „Unter dem Titel »Dramaturgische Blätter aus Oesterreich« hat Herr Gustav Birnbaum, Redakteur des Lokalblattes, eine Sammlung seiner in verschiedenen Breitungsbältern erschienenen Aufgabe über Die neuesten Dramatischen Produkte erscheinen Taffen. Die Verbreitung, welche ein auf dem Wege der Tagespresse ausgesprochener Gedanke findet, macht es, daß wir in dem erwähnten Buche nur wenig Neues finden, und es hat somit nur die übersichtliche Zusammenstellung der verschiedenen literarischen Erscheinungen ein Interesse, aus welchem Grunde wir auch das Buch empfehlen können.” PLL 4/120 (1857.05.27.), 95. Az említett kiadvány valóban megjelent még a vizsgált évben, 1857-ben. Az összeállítását tekintve a válogatott művek szüzséit és rövid történetüket tartalmazza, amelyben megtalálhatók a pesti színpadokon játszott művek, így például a *Lowoodi árva*, a *Ferdinand Raimund*, vagy a *Kemény Simon* is. A szövegek jellemzően már ismertek lehettek a korabeli közönség számára. Vö. Gustav Birnbaum, *Dramaturgische Blätter aus Oesterreich* (Wien: Prandel und Meyer, 1857).

Birnbaum támaszkodhatott és támaszkodott bécsi mintákra: hirdetésrovatának és hirdetéseinek külalakja és információszervezése felidézi a *Wiener Zeitung*ét, rímelve annak gyakorlatára. A nyomtatott gótbetűs német írással írt lap kéthasábos szöveges részből, és háromhasábos hirdetésszekcióból áll. A lapszámok leggyakrabban 4 oldal terjedelemben, de esetenként tíz oldallal is megjelenhettek.

Deák kutatásaiból tudható, hogy 1865-ben a lap előfizetőinek száma, feltehetően szerkesztőjének politikai állásfoglalása miatt elenyésző volt. Maga a sajtóiroda emiatt „teljesen jelentéktelennek” minősítette a kiadványt, azonban tudjuk, hogy a lap előfizetői között voltak kávéházak is – hatása talán mégsem volt elenyésző.

Pest-budai zenei híreket tartalmazó rovatok: Beilage, Budapest, Feuilleton, Fremdenrapport – Wegweiser – Theater – Inserate, Tagesneuigkeiten, Theater.

Statisztikák. Mivel tárcarovattal a lap nem rendelkezett, valamint úgy tűnik, hogy hosszabb beszámolókra, mélyelemző cikkekre és kritikákra nem fókuszált a főszerkesztő, a lap profilja sokkal inkább a kulturális híradás, a rövidebb kritikák, valamint a hirdetések közlése volt. A hirdetések száma (1699) kiemelkedő, de számos hírt (409) és kritikát (142), valamint beszámolót (76) is közöl.

Rovatok	Összesen	Hír	Beszámoló	Kritika	Hirdetés	Tárca	Egyéb
Összesen	2327	409	76	142	1699	-	1

9. táblázat. A *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* 1857-es évfolyamának tartalma a sajtóműfajok szerint

A lap zenei szempontú elemzése a sajtóműfajok mentén

A Birnbaum által szerkesztett napilap rovatai közül a fent felsoroltak szolgálnak a zenetörténet-írás számára hasznos információval. Ezek között megtalálhatók hírek, kritikák, beszámolók, valamint hirdetések. A hirdetésrovatok tartalma külön kiemelendő, hiszen a kutatás számára máshol nem elérhető információkat közölnek nagy mennyiségben. A *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* éppen ezért egyedülálló abban a tekintetben, hogy a *Wiener Zeitung*hoz hasonlóan a Nemzeti Színház, a pesti Német Színház, a Budai Városi Színház, nyaranta pedig a Budai Nyári Színkör műsorát és olykor szereposztását is közli, de tájékoztatást ad a táncvígalmakról, a fürdői bálokról, a kávéházi koncertekről, olykor pedig egyéb hangversenyekről is.

Hírek. A „Budapest” rovat több mint 400 hírt tartalmaz és a zeneélet széles spektrumát öleli fel: a császárlátogatásról, az egyházi zeneéletről, az ünnepségekről, kottakiadásról,

valamint a színpadok tevékenységeiről szolgáltat információt. Az előzőleg bemutatott lapokhoz képest a *Localblatt* mennyiségben és az információk változatosságában is újdonságot hoz. Elsősorban az előző lapoktól eltérően a vendéglátásra, valamint a reüniókra, *soirée*-kra, táncvigalmakra és bálókra vonatkozó hírek sokaságát olvashatjuk benne, amelyek témánk szempontjából egyedülálló forrássá teszik a lapot.

Közel 70 új, eddig gyakorlatilag ismeretlen zenei színtérre vonatkozó információt találunk a „Budapest” rovatban, de leginkább a hirdetések között. A Két pisztoly vendéglő felújítása és működtetése mellett például az Aranyhorgony, a Sörforrás színterein túl a Zum Mohren, a zum Simandl, a zum weißen Kreuz, a zum weißen Lamm, a zum Zrinyi, vagy többen közt a Szép juhászné és még számos más színtér zenei történéseiről szerezhetünk tudomást – ezeket a többi lap nem, vagy rendkívül ritkán említi.⁴⁰⁶ Az egyes zenei színterekről néhány esetben élénk leírást is közölnek a hírek, ez alapján nemcsak a színterek milyenségéről, hanem a látogatóközönségről is benyomásunk lehet.⁴⁰⁷ A hangversenyek kapcsán is számos színtér történéseire reflektálnak a *Localblatt* „Budapest”-rovatában. Ezek jelentős része, több mint fele foglalkozik a vendéglátóipari zenéléssel a reüniók, *soirée*-k vonatkozásában, betekintést engedve a katonazenekarok és a különböző felállású vendéglátós zenei együttesek működésébe. Esetenként az újonnan bemutatott *potpourri*król, tánczenékről és egyéb, népszerű művek szerkezetéről, fogadtatásáról is beszámolnak a lapok.⁴⁰⁸

A színházak életével 77 hír foglalkozik, ebből a német színházakkal kapcsolatos hírekből 41 szól az intézmény működéséről, a vendéglőadók kilétéről és szereplésük kezdetéről, a repertoárjáról, valamint a gyakori igazgatócserékről.⁴⁰⁹ Csak a Pest-Budai Dalárda működéséről, valamint a Dalárda által szervezett további zenés eseményekről, koncertekről 9 hírt olvashatunk.⁴¹⁰

Beszámolóik. A 80 beszámoló nagy része a „Budapest” rovat részét képezte, a többi rovatcím nélkül jelent meg, a korabeli gyakorlathoz híven a hírek között. A beszámolók szintűgy felölelték a zeneélet nagy részét – rendszeresen beszámoltak a táncvigalmakról, tudományos hírekről, az egyes zenés eseményekről, koncertekről és jótékonyági rendezvényekről is. A császárlátogatás vonatkozásában a *Localblatt* a *Pesth-Ofner Zeitung*ból vette át a beszámolókat – ezt egészítette ki a hírrovatban a saját, rövidebb tudósításaival.⁴¹¹

⁴⁰⁶ Pl. POLL 8/262 (1857.11.15.), 1.; POLL 8/18. (1857.01.23.), 1.; POLL 8/31 (1857.02.08.), 2.; POLL 8/59 (1857.03.13.), 1.

⁴⁰⁷ Pl. POLL 8/272 (1857.11.27.), 1.; POLL 8/204 (1857.09.08.), 2.

⁴⁰⁸ Pl. POLL 8/86 (1857.04.16.), 1.; POLL 8/72 (1857.03.29.), 1.; POLL 8/60 (1857.03.14.), 1.

⁴⁰⁹ Pl. POLL 8/234 (1857.10.14.), 1.; POLL 8/242 (1857.10.23.), 2.; POLL 8/2 (1857.01.03.), 1.

⁴¹⁰ Pl. POLL 8/281 (1857.12.08.), 1.; POLL 8/46 (1857.02.26.), 1.; POLL 8/261 (1857.11.14.), 1.

⁴¹¹ POLL 8/115 (1857.05.20.), 1.

A színházi és operai élet vonatkozásában olvasható beszámolók nem kritikák, és nem kritikus hangvétellel írták azokat – leginkább az intézményi működés vonatkozásában olvasható rövid riportok, valamint a vendéglőadók, és az előadásra előkészítendő új betanulások kapcsán.⁴¹²

Több beszámolót olvashatunk a táncvigalmakról és a bálokról, melyekből az események hangulatának és a vendégkör leírása mellett a zenészekről és a játszott kompozíciók egy részéről is benyomást szerezhethetünk.⁴¹³ A tudósítások ezzel kapcsolatban általában elsőként az esemény renomóját, népszerűségét emelik ki, majd a közönség társadalmi összetételéről írnak. Esetenként a táncok kivitelezésének leírására, valamint az eljátszott kompozíciók megnevezésére is sor került.

Kritikák. Operakritikáknak a „Budapest”, valamint a „Theater” rovatok adtak helyet. Az írások mind a nemzeti, mind a német színpadok tevékenységére kiterjedtek.

Leggyakrabban „Cz.” publikálta kritikáit a lapban. A monogram mögött úgy vélem, hogy Czeke Sándort kell azonosítanunk, Birnbaum minden bizonnyal őt kérte fel kritikusi szerepre. Jellemző, hogy Czeke csak a Nemzeti Színházzal kapcsolatos kritikáit írta alá, de minden bizonnyal ő írhatta a jelentős számban aláírás nélkül megjelent, német színpadokról szóló kritikák egy részét is. A pesti Nemzeti Színház tevékenységét illetően számos előadásról jelent meg kritika Czekétől, legtöbbször az opera, ritkábban zenés színházi előadások és balettek vonatkozásában. Írásai rövidek, lényegre törők – az operaelőadásoknál jellemzően a jobban sikerült koloratúrákat, az egyes hangok teljesítményét, vagy a találó szereposztást és szerepformálást méltatta. Amennyiben az esemény presztízsét a Habsburg-család tagja jelenlétével emelte, kritikája végén külön említette a színházakban való látogatást.⁴¹⁴

Czeke jellemzően követte kora operakritikusi gyakorlatát, és leginkább a hangi adottságokra, szerepformálásokra, valamint a szereposztásra fókuszált a már műsoron lévő kompozíciók esetében. Gyakori, hogy a közönség reakcióját figyelte, megemlítette továbbá a zeneszerzők és műveik által nyújtott előadói kihívásokat, olykor pedig magukra a zeneszerzőkre is reflektált. A korabeli kritikák jellemzően ritka esetekben említik, vagy

⁴¹² Pl. POLL 8/238 (1857.10.18.), 1–2.; POLL 8/215 (1857.09.22.), 2.; POLL 8/221 (1857.09.29.), 2.

⁴¹³ Erre példa az Aranyhorgonyban 1857. február 2-án tartott zártkörű bálról szóló tudósítás is: „Die Bälle des Herrn S. Freund erfreuen sich im Publikum seit Jahren des schönsten Renommés, welches sie auch jedesmal bewähren. So vereinigte auch der, am 2. d. im »goldenen Anker« abgehaltene, geschlossene Gesellschaftsball des Herrn Freund, eine munter angeregte Gesellschaft aus den Bürgerkreisen, welche Frohsinn und Heiterkeit athmete. Besonders schön war das Arrangement der Tänze durch Herrn Freund, welcher von einer erhöhten Stelle herab, wie ein Dirigent seine Kapelle, die Contretänze leitete, die aber auch mit der besten Präcision ausgeführt wurden. Sehr animirt und effektvoll war die Levassor-Quadrille.” POLL 8/27 (1857.02.04.), 1–2.

⁴¹⁴ POLL 8/4 (1857.01.06.), 2.

részletezik az operaelőadásokban játszó színházi zenekarok teljesítményét – ennél még a jelmezek és a díszletek említése is gyakoribb.

Ezen a ponton érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a német színházak előadásainak kritikáit, szám szerint 40-ből 35-öt név nélkül publikált a *Lokalblatt*, ebből négyet – g. – (Gustav Birnbaum?) és egyet Cz. jegyzett. A Nemzeti Színházi zenés előadások esetében az arány fordított: 53 kritikából összesen 43-at láttak el Cz. monogrammal, a többi névtelenül jelent meg. Felmerül a kérdés – vajon direkt titkolták a sok esetben lelkes közönségről és kitűnő előadásokról beszámoló kritikák megjelentetése okán a monogramok alapján sejtethető nevüket?

A *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* újságírói nem hagyták figyelmen kívül a koncertelőadásokat sem. A 40, zeneéletről szóló kritika a koncertélet számos eseményére reflektált – a Filharmóniai Társaság koncertjei mellett a Lloyd-terem és az Európa-szálló koncertjeiről is beszámolt, akárcsak a színházakban tartott „akadémiák”-ról. Czeke a Filharmóniai Társaság március 22-i koncertjéről, valamint Huberék Pachtl-szalomban tartott estjéről szóló kritikákat közölt,⁴¹⁵ Leopold von Rausch pedig Rosa Kastner Európa-szállóban és a pesti Német Színházban megrendezésre kerülő koncertjeit, akadémiáit méltatta.⁴¹⁶ A többi kritikát és a koncerteletről szóló beszámolót szintúgy aláírás nélkül közölték.

A reünik és táncesemények tekintetében jellemző volt, hogy egy-egy új táncdarabról közöltek kritikát, vagy kiemelték a darab egy-egy felismerhető tulajdonságát. Ilyen volt például az Aranyhorgonyban rendezett január 10-i reünio, ahol Franz Paba karmester *Journalistenpolkájának* volt első előadása. Ezzel kapcsolatban az újságíró megjegyezte, hogy a darab „a közönség legnagyobb tetszését nyerte el, mind a dallamok szép gazdagsága, mind a kitűnő, hatásos hangszerezés, mind a pontos, kifejező kivitelezés miatt. A darab elnevezésének oka abból ered, hogy e lapok egyik alkalmazottja komponálta.”⁴¹⁷ Paba karmester újságírói tevékenysége új információ – ennél többet azonban egyelőre nem tudunk.

Hirdetések. Hirdetések a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbotéban* több rovatban megtalálhatók: ezek a „Beilage”, valamint a „Fremdenrapport – Wegweiser – Theater – Inserate” rovatok. A *Lokalblatt* hirdetéseit olykor mellékletként (*Beilage*) csatolták a laphoz, de ez nem vonatkozik minden lapszámra. A feladott, fizetett hirdetések a többi orgánnummal összevetve is hatalmas mennyiségben állnak rendelkezésre: a közel 1700 hirdetés a zeneélet

⁴¹⁵ POLL 8/62 (1857.03.17.), 2.; POLL 8/68 (1857.03.24.), 1.

⁴¹⁶ POLL 8/92 (1857.04.23.), 2.; POLL 8/96 (1857.04.28.), 2.

⁴¹⁷ „Die »Journalistenpolka«, welche in der letzten Reunion des Herrn Kapellmeisters Paba im »goldenen Anker« aufgeführt wurde, erfreute sich der beifälligsten Aufnahme von Seite des Publikums, sowol durch die liebliche Melodienfülle und die treffliche effectvolle Instrumentirung, wie auch durch die präzise, ausdrucksvolle Executirung. Die Veranlassung dieser Piece den Namen beizulegen, den sie führt, rührt daher, daß es ein Mitarbeiter dieser Blätter ist, der dieselbe componirt hat.” – POLL 8/7 (1857.01.10.), 1.

különböző szegmenseire vonatkozóan közöl máshol elérhetetlen információkat. Hangszerhirdetéseket, magánzeneiskolák hirdetéseit, a színházak és a különböző vendéglátóipari egységek eseményhirdetéseit találjuk meg itt, amelyek a „Budapest” és a „Tagesneuigkeiten” rovattal együtt valóban egyedülálló képet adnak a korabeli Pest-Buda nyilvános zeneéletéről. E hirdetések alapján sikerült azonosítani több tucat zenei színteret, ez alapján lehetett rendszerbe foglalni a mindennapok nyilvános zeneéletét, illetve a táncmulatságokat és bálakat. A koncerteket illetően azonban nem érdemes ezekből a rovatokból tájékozódni, ezekre vonatkozóan alig találunk ebben a sajtóműfajban információt.

A hirdetések kiemelése elsődleges, hiszen ez alapján sikerült egyáltalán a pest-budai zeneélet szerkezetének működését szélesebb perspektívában felvázolni. Csak hogy az arányokat illusztráljuk: a zeneoktatással kapcsolatban 54, a reuniókról 446, a vendéglátóipari egységekben és kerthelyiségekben rendezett *soirée*-król 212, koncertekről 12, a nemzeti színházi előadásokról 175, a német színházi előadásokról az összes színtér vonatkozásában 361 hirdetést találunk, míg a táncvigalmakról és bálokról 187 darabot. Ilyen például az A. Schuch's Unterhaltungs-Garten helyisége, amely júniustól januárig fogadta a vendégeket, ahol hetente katonazenekarok, valamint melophonjátékosok és énekesek működtek közre.⁴¹⁸

4. ábra. A Pesth-Ofner Localblatt und Landbote egy hirdetése, 1857. szeptember 5.

Ahogy a 4. ábra hirdetésén látszik, pontos dátumot nem tüntettek fel. Ritka volt, hogy több nappal előre meghirdessenek egy-egy eseményt – ez csak a fontosabb bálók, vagy különlegesebb rendezvények, ünnepek esetében történt. A színtérrel kapcsolatos információk legtöbbször a vendéglátóipari egység nevét („A. Schuch's Unterhaltungs-

⁴¹⁸ POLL 8/202 (1857.09.05.), 4.

Garten”), ritkábban a pontos címet („Seminärplatz, im v. Tahy’schen Hause”), valamint egyes esetekben a jótékonyági felajánlást és az esemény ünnepi jellegét („bei brillanter Beleuchtung und Dekorirung der Säle, zum Besten der Pesther Armen-Versorgungs-Anstalt”) jegyzik fel. Ezt követi az esemény típusának megnevezése („Große Reunion”), valamint esetenként a fellépők (Kapelle des Bar. Bianchi Regts. unter persönlicher Leitung des Herrn Kapellmeisters Paba”) és olykor az előadott darabok felsorolása, amelyet legtöbbször a mélyen tisztelt közönségnek („hochgeehrten Publikum”) ajánlottak figyelmébe. Ez után gyakran a belépődíjat (itt 20 krajcár), valamint az esemény kezdetének időpontját (itt 19:00) tüntették fel.⁴¹⁹

A zenés színpadi és operaelőadások esetében hasonló megoldással éltek, mint a *Pester Lloyd* esetében, mikor a „Lokal-Anzeiger” az „Inserate” rovat része volt: a színlapok miniatűr változata került a hirdetésrovatba – erre ugyanazt a lapszámot és oldalt is hozhatjuk példának, mint a 4. ábra esetében.

IV.4. A magyar és német nyelvű sajtó feldolgozásának tanulságai

A pest-budai magyar és német nyelvű 1857-es sajtóévfolyamok összehasonlító elemzése számos újdonságot és tanulságot hoz a kutatás korábbi szempontjainak újraértékelése, valamint a további kutatási perspektívák felvázolása vonatkozásában. A sajtó mint zenetörténeti forrás értékelésére különböző szempontokat kell figyelembe vennünk.

A legfőbb tanulságokat feltétlenül a lapok eltérő információközlési stratégiáinak felvázolásában kell keresnünk, a „sorok között olvasás” szinte mitizált gyakorlatának figyelembevételével. Ennek értelmében a különböző profilú és politikai beállítottságú lapok eltérő valóságreferenciaként szolgáltak a *flâneur*-ök, tehát olvasóközönségük, valamint későbbi kutatóik számára. Az értékelésnek egyúttal az objektivitás és szubjektivitás határmezsgyéit is érintenie kellett: a nemzetépítést szorgalmazó *Hölgyfutár* és *Vasárnapi Ujság* mellett a zenei információközlés terén középutas *Pester Lloyd*, a félhivatalos kormánylap, a *Budapesti Hírlap*, valamint a birodalmi kormányközeli *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* eltérő arányokban közölte, vagy hallgatta el a zeneéletre vonatkozó információkat, eseményeket és történéseket.

A szerkesztő politikai hozzáállását egyértelműen és láthatóan tükrözte az általa szerkesztett lap. A cenzúra és a kontroll kijátszására szolgáló átvitt értelmű információközlés és véleménynyilvánítás különösen a magyar nyelvű, nemzetépítést propagáló lapoknak volt jellemzője, lásd a *Hölgyfutár* és a *Vasárnapi Ujság* lapszámait. A szakirodalom sejtése,⁴²⁰

⁴¹⁹ POLL 8/202 (1857.09.05.), 4.

⁴²⁰ A reformkor sajtójának értelmezési nehézségeire Tallián Tibor is felhívta a figyelmet. Vö. Tallián *Schodel Rozália*, 8. Lásd továbbá Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 40–136.

valamint a kutatás jelen tapasztalait szerint is a vizsgált magyar nyelvű lapok leginkább a magyar nemzet, valamint Magyarország sorsával, jövőjével voltak elfoglalva. Részben ennek is köszönhető, hogy a magyar nyelvű sajtó, különösen a *Hölgyfutár* és a *Vasárnapi Ujság* szigorúan szűrte mondanivalóját. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint, a színházak műsorának közlése: utóbbi kettő közül egy lap sem közölte még rövidebb hirdetésben sem a német színházak műsorát. Ebből a szempontból a *Budapesti Hírlap*, mint félhivatalos birodalmi közlöny, kivételnek számít: a „Színházi előadások” rovat minden pest-budai színház műsorát közölte.

A Habsburg Birodalom kormányával szembeni kritikus tartalmak kapcsán az információvisszatartást kell a leginkább kiemelni. Mindemellett a „sorok között olvasás” gyakorlatával több esetben valóban a birodalmi kormányzat iránti ellenszenvet fedezhette fel az újságot olvasó.⁴²¹

A német nyelvű lapokkal kapcsolatban azok „objektivitását” szokás kiemelni; a tényközlés eltérő volta, és a szélesebb látókör azonban nem feltétlenül (és nem mindig) volt objektív. Pusztán a közlés formája, stílusa és formátuma eltérő. Megkérdőjelezhető, hogy a birodalmi nézőpont objektívebb szemüvegnek számít-e: e lapok ugyanis a nemzetépítő mozgalom híreit negligálták. Emellett az is lehet, hogy pusztán a praktikus kereskedelmi okok vezérelték a lapszerkesztőt hirdetései és tartalma szervezésében, aki egy teljeskörű, minden szempontot felölelő sajtóorgánumot kívánt létrehozni az előnyösebb bevételszerzés okán. Ebből a szempontból a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* szerkesztőjének múltját figyelembe véve izgalmas tény, hogy a pest-budai zeneélet rekonstruálása szempontjából a napilap, különösen annak hirdetésrovata az egyik leggazdagabb zenetörténeti forrásunk. A *Localblatt* a nemzeti sajátosságokat valóban nem hangsúlyozta, de tágabb látószöge választási lehetőségeket vázolt fel olvasóinak hír- és hirdetésrovatain keresztül. A szélesebb látószög a kortársak szemében nem tette a lapot feltétlenül vonzóvá, de tény, hogy a kutatás szempontjából eredménynek minősül ez az információközlési stratégia.

Mindezek fényében érdekes jelenség, hogy a nacionalista, olykor sovinszta nézetek hangsúlyozása mintha részben az egyes lapok sikerének szükségszerű kulcsa lett volna: ennek

⁴²¹ Bécs városának említése alatt több esetben a Birodalmat érthetjük, így a Béccsel (így burkoltan a Birodalommal) szemben megfogalmazott kritikus vélemények esetében többször a rendszerrel szemben tanúsított ellenállást érthetjük. Erre különösen a forradalmat követő egy-két év zenetörténeti vagy szórakoztató tárgyú rövidhírei, kritikái szolgáltathatnak példát: „Ciniselli műlovagtársasága Bécsben nem tetszik, s ebből méltán következtethetjük, hogy azon társaság Budapesten tetszeni fog; mert eddig még majd minden művészeti tárgyra nézve ezt kelle tapasztalnunk.” HF 1/17 (1850.07.19.), 67.

ellenében az adott lap előtt erőteljesen felsejlett a bukás lehetősége.⁴²² Ezt a jelenséget erősíti, hogy a *Localblattot* mint köztudottan kormányhű szerkesztővel bíró lapot még maga a birodalmi kormányzat is jelentéktelennek tartotta,⁴²³ de talán a legegységesebb bizonyíték a lap fogadtatására, hogy a német színpadokon több alkalommal előadták az „Eine Nummer des Pesth-Ofner Localblattes” című egyfelvonásos bohózatot.⁴²⁴

Amennyiben azonban az egyes lapok mint zenetörténeti források hasznosságát, erőnyeit és gyengeségeit kell említenünk, úgy a következőket mondhatjuk el. A lapok eltérő politikai nézetei ellenére az egyes események tényszerű adatait (fellépők, játszott művek, színterek, kezdés időpontja, dátum stb.) a tárgyalt témától függően eltérő súllyal, de megbízhatóan közölték – ha közölték.

A hírek tényközléseiben szintén eltéréseket találunk az egyes orgánumoknál. A rövidebb hírekre a magyar nyelvű sajtóban sokkal inkább jellemző volt a szubjektív tájékoztatás, illetve a további orgánumokra való kritikus reflektálás. A *Hölgyfutár* esetében a „Hírharang” rovat több cikke is példa erre a jelenségre; az írások hangvétele gyakran fanyar humorral társult. A sajtóbeli véleménykülönbségekre utalva január 8-án például a következő hírt olvashatjuk a lapban: „[Franz] Paba [katona]karmester az újságírókat azzal tisztelte meg, hogy e farsangra egy »Journalisten-polkát« szerzett. Ha jellemző akart lenni akkor polkájában bizonyosan igen sok disharmoniát vegyített.”⁴²⁵ Ezzel szemben a német nyelvű lapok az egyes történésekre kevésbé reflektálnak, a hírközlés jellemzően távolságtartó, sőt, olykor pozitív várakozást sugall.

A beszámolók esetében tudósítások leginkább a császárlátogatás eseményeiről szóló cikkek szolgáltatnak példát: a Falk Miksa által írt, de névtelenül jegyzett beszámolók anyaga a *Pest-Ofner Zeitungban*, valamint a *Budapesti Hírlapban* jelent meg gyakorlatilag változtatás nélkül.⁴²⁶ Tudósításnak számítanak a Pest-Budai Dalárda kirándulásáról szóló beszámolók is.⁴²⁷ Riportra kevesebb példát találunk – a hangversenyéletről szóló kritikák ugyan többször hajlanak riportba, de a riport és a tárcacikk is többször egymásba mosódik. Riportra azonban leginkább a táncvigalomról vagy bálról való beszámolókat hozhatjuk példának. Ezek többnyire az események körülményeit, hangulatát, a résztvevők bemutatását helyezték előtérbe.⁴²⁸ A riportok többségét a tárcacikkek sorában kell keresnünk, a kritikákhoz hasonlóan.

⁴²² Buzinkay: *A magyar sajtó*, 401.; Kosáry Domokos – Németh G. Béla: *A magyar sajtó története* II/1. kötet: *1848–1867* (Budapest: Akadémiai, 1985) 322–323., 352–359.

⁴²³ Deák – Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*.

⁴²⁴ Vö. POLL 8/12 (1857.01.16.), 4.

⁴²⁵ HF 8/5 (1857.01.08.), 22.

⁴²⁶ Vö. VI.4. *Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja*.

⁴²⁷ Pl. PLL 4/147 (1857.07.01.), 2., Vö. V.2.3. *Koncertek*.

⁴²⁸ BH 6/33 (1857.02.11.), 5–6.

A kritikák tartalma a magyar és német nyelvű sajtóban eltérő, a jellemzően eltérő politikai perspektívák miatt. Itt jelenik meg leginkább a nemzeti és birodalmi perspektívák különbözősége, különösen a háromszerzős *Erzsébet* opera kritikái kapcsán.⁴²⁹ A lapokban olvasott kritikák tartalma alapján felrajzolható egy, csaknem minden orgánus által követett szempontrendszer az egyes koncertek értékelésekor:

- elsőként meghatározzák az eseménytípust, legtöbbször színtérrel, néha dátummal és időponttal;
- kitérnek a koncert körülményeire, gyakran az időjárásra, az érdeklődés mértékére, valamint az esemény szervezőinek szokásaira, a színtér recepciójára;
- reflektálnak a közönség szokásaira, összetételére, a darabok és az előadók közönség általi (korábbi) fogadtatására;
- a darabokról és szerzőikről leggyakrabban a befogadók általános szemszögéből írnak;
- játszott repertoár fokozatosan derül ki, a játszott darabokat olykor nem egyértelműen, vagy hiányosan azonosítja a kritikus;
- felsorolják és értékelik az előadókat (hangszeresek és énekesek), gyakran az egyes darabokhoz kapcsolódóan, külföldiek esetében a külföldi sajtorecepciót is értékelik;
- levonják a tanulságokat a repertoárra, az egyes kompozíciókra, a zeneszerzőre, az előadókra, a színtérre vagy az időpontra vonatkozóan;
- egyes esetekben kitérnek az adott lap olvasóközönségének jellemzésére (nagyreszt nők) és az egyes előadások kapcsán a nők helyzetére.

Érdeemes megjegyezni, hogy a *Localblatt* esetében Czeke Sándor, olykor Gustav Birnbaum nevéhez köthető opera- és egyéb zenés színházi kritikák ugyan rövidek voltak, azonban a kor kívánalmainak megfelelő, fentebb ismertetett szempontok szerint számoltak be egy-egy előadásról. A zeneélet hangversenyiről szóló minőségi kritikát és tárcacikket elsősorban a *Budapesti Hírlapban* Brassai Sámuelről és a *Pester Lloyd* egyelőre beazonosítatlan szerzőjétől olvashatunk. A *Hölgyfutárban* és a *Vasárnapi Ujságban* megjelent kritikák szinte kizárólag a pesti Nemzeti Színház előadásait méltatták vagy marasztalták el.

A színterek, a repertoár és az aktorok tevékenységének felvázolása szempontjából megkérdőjelezhetetlenül leggazdagabb forrásunk a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*, amely sem más laphoz, sem más primer forráshoz nem hasonlítható mennyiségben és minőségben őrizte meg hirdetésrovatában a zeneélet több mint száz színterének zenei gyakorlatát: közel 2300 hír, cikk és hirdetés adja ennek legfőbb bizonyítékát. A *Pesth-Ofner*

⁴²⁹ Vö. VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja.

Localblatt und Landbote napilap leghasznosabb része a hirdetésrovat, amely jellemzően a lap terjedelmének legalább harmadát, olykor felét, akár kétharmadát is elfoglalta.

A hirdetésrovatban megjelenő hirdetések esetében fontos kiemelnünk, hogy az 1850-es években a magyar és német nyelvű sajtóban eltérő stratégiák voltak érvényben.⁴³⁰ A magyar nyelvű lapokban ugyan találunk hirdetéseket, de ezek a zeneélet egészére vonatkozóan csak szórványosan fordulnak elő. Erre példát a *Budapesti Hírlap*, a *Vasárnapi Ujság*, valamint a *Hölgyfutár* hirdetésrovatai szolgáltatnak. Részben eltérő a helyzet a *Pester Lloyd*nál: az „Inserate” rovat hirdetési zenés vagy zenei események felhívását, valamint hangszerkereskedelemre, zeneoktatásra, kottakiadványokra vonatkozó hirdetéseket közöltek.

Összegzésként fontos megjegyeznünk, hogy az egyes sajtóműfajok határai ekkor még nem élesek, az információközlés pedig sokszor szubjektív. Az egyes sajtóműfajok esetében éppen ezért nehéz konkrét számadatokkal szolgálni. Ennek ellenére hozzávetőleges arányokat mondhatunk. A négy lap összesen 5084 sornyi hírt, cikket és hirdetést tartalmaz. Mennyiségben a *Localblatt* egyértelműen felülmúlja a többi lapot, különösen a hirdetések esetében: a három további napilap hirdetési együttesen sem éri el ezt a számot. A hírek esetében a *Hölgyfutárnál* jelenlévő magas százalék némiképp félrevezető: a hírek leginkább az egyes történések, események tényadatainak közléséhez fűzött kommentárok. Ennek ellenére a hírek között szerepelnek, hiszen ezek a rövid közlések az apróhíreket tartalmazó rovat részei.

<i>Sajtóműfajok</i>	<i>Budapesti Hírlap</i>	<i>Hölgyfutár</i>	<i>Pester Lloyd</i>	<i>Pesth-Ofner Localblatt und Landbote</i>
Hírek	210	657	220	393
Beszámolók	71	93	46	80
Kritikák	57	228	73	142
Hirdetések	251	215	615	1713
Egyéb	1	4	8	1
Összesen	596	1197	962	2329

10. táblázat. A vizsgált napilapok zenetörténeti tárgyú bejegyzéseinek arányai a sajtóműfajok szerint⁴³¹

Amennyiben mindezt a *flâneur* mint korabeli újságolvasó szemszögéből vizsgáljuk a lapok tartalmát, az újságolvasók minden bizonnyal elhelyezték magukat a birodalmi–nemzeti skálán.

⁴³⁰ Balogh János Mátyás, „Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900”, *Médiakutató* (2005 tél): https://epa.oszk.hu/03000/03056/00021/EPA03056_mediakutato_2005_tel_04.html.

⁴³¹ Hetilap lévén a táblázatban nem tüntettem fel a *Vasárnapi Ujság* adatait. A tárcarovatban megjelenő írásokról szintén nem szól az aránytáblázat, hiszen az legtöbbször kritikákat, beszámolókat és esszét közöl, így azokat a vonatkozó kategóriák számadataihoz soroltam.

Egyértelműnek látszik, hogy népszerűbb lehetett a nemzeti olvasat, de a *Pester Lloyd* középutas megoldása is többeket érdekelt. Érdekes ebből a szempontból mélyebben eltűnődni azon, hogy mennyire mélyen, szinte magától értődően, egyúttal észrevétlenül vált a mindennapok részévé a politikailag mélységesen polarizált légkör, amely a sajtónyilvánosságban, egyúttal egy-egy orgánium zenei tárgyú információin keresztül megjelent. A „sorok között olvasás” gyakorlatát ezáltal nem csak a korabeli *flâneur*nek, de napjaink sajtókutatójának is el kell sajátítania.

V. Mindennapok

V.1. A pest-budai zenei mindennapok gyakorlata

A 18. század végétől a társadalom kultúrafogyasztási szokásaira Európa-szerte hatással volt a polgárosodás. Az új viselkedésmóddal elsajátítását illetően a magyar nyelvű színjátszás és a sajtó⁴³² mellett Bácskai Vera a vékony értelmiségi és tisztviselői réteg jelentős szerepét emelte ki, amely az új nemzeti–polgári értékrend terjesztője és mintaadója volt.⁴³³ A színházak, hangversenyek látogatottságát egyre kevésbé jellemezte az exkluzivitás.⁴³⁴ A különböző társadalmi rétegek találkozásának a városiasodás újabb és újabb színtereket biztosított, emellett az utca képének megváltozása is új életformát eredményezett. A nagyváros egyre inkább elkülönült a kisvárostól és a vidéktől. A lakosság főleg nyilvános és félnyilvános helyeken gyűlt össze,⁴³⁵ melyek egyben a zeneélet színteréül is szolgáltak.

Két tényező befolyásolta lényegesen Magyarország zenei életét a 18. századtól kezdve. Az első Bécs mint adminisztratív és kulturális központ közelsége, mely lényegi politikai és kulturális befolyást gyakorolt Magyarországra; a második pedig a magyar városok képességei és szükségletei.⁴³⁶ Fényes Elek statisztikus 1837-ben megjelent kötetében a tudományos és művészeti életet jellemezve a következőket jegyezte meg:

„A’ szép művészet’ mezeje, melly egyébkin hazánkban mind eddig parlagban hever, Budapesten mint középponton még is lehetösen miveltetik ’s majd minden nembn jeles művészeket mutathatunk, a’ mit Barabás, Dunaisky, Donat, Ferenczy, Gschwindt, Hillrich, Karacs, Piesche, Szentpétery, Szijj nevek eléggé bizonyítanak. Legújabbban pedig egy hangászati egyesület állott össze, mellynek célja az emberi lélek’ mivelésére nagy befolyással ható muzsika’ tökéletesítésén kívül az, hogy a’ hangászati multságokból (Concert) begyűlt pénzzel szegény művészek’ özvegyei ’s árvái gyámolítást nyerjenek. — Jelenleg van Pesten: 11 építőmester, 390 összeírt kőmives legénnyel; Betű, kő és pecsét metsző 9, 68 hangász, 36 képíró, 9 képfaragó, 3 körenyomtató, 4 művészbolt, 6 erőműmives (Mechanikus), 3 réznyomó, 6 rézmetsző, 4 szépíró,

⁴³² Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris, 2003, 173.

⁴³³ Bácskai Vera–Gyáni Gábor–Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2000 (Várostörténeti tanulmányok, 6.), 101., 103–107.

⁴³⁴ Tallián Tibor: „Nemzeti Színház, nemzeti opera”. In: Kárpáti János (szerk.): *„Symphonia Hungarorum”*. *Magyarország zenekultúrájának ezer éve*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 2001. március 30.–október 29. Budapest: BTM, 2001, 111–126.

⁴³⁵ Bácskai–Gyáni–Kubinyi: *Budapest története*, 103–107

⁴³⁶ Kim *Music institutions and repertoire*, 108–142.

3 székertész, 12 nyelvmester, 4 tánczmester, 1 üvegművész (fizikai), 2 üvegkészítő, 50 német színész.”⁴³⁷

Érdemes Fényes 1837-es megállapításai kapcsán kiemelni a legfőbb pontokat: Pest-Buda (azaz Budapest) központi jelentőségű, a művészet terén provinciális, de fejlődő tendenciát mutat. A Hangászati Egyesület, később a Zenede fontos szerepet tölt be az emberi lélek művelésében az eredetileg jótékony célú koncertek szervezésével. A 68 hangász mellett 50 német színésszel rendelkezik a Pest. 1837-ben azonban még egy esemény történt, amelyet Fényes minden bizonnyal a kézirat lezárása miatt nem említhetett: augusztus 22-én megnyílt a pesti Magyar (később Nemzeti) Színház, amely további lendületet adott a intézményesülő magyarországi zeneéletnek.

A 19. század első fele Pest esetében valóban rendkívül gazdag volt építkezésekben. John Paget először 1839-ben megjelent útinaplójában a következőképpen írt erről:

„Hajtsunk most a Duna-sorra. Vedd jól szemügyre az első három-négy házat, s valld be, láttál-e már ennél fényűzőbb méretű magánépületeket vagy olyat, amely külön stílusban épült volna: a paloták némelyike 40 000 angol fontba is belekerült. [...] Az utóbbi néhány évben Pest hatalmas iramban terjeszkedett. A városnak több mint a fele úgy fest, mintha csak tegnap építették volna. Jelenleg kilencven épület van készülöben, s nem egyben közülük több család is lakik majd.”⁴³⁸

Alapvetően gróf Széchenyi Istvánnak, valamint a mágnásoknak volt köszönhető, hogy a reformkorban Pest-Buda a társasági élet központjává vált. Bár az 1848/49-es forradalom során mindez veszített lendületéből, az 1850-es évek második felében újra fejlődésnek indultak a testvérvárosok – ennek ellenére csak a Kiegyezést követően válik Pest-Buda a többi nyugati nagyvárossal közösen értelmezhetővé.⁴³⁹

Vörös Károly monográfiájában az 1848/49-es forradalmat követő időszak hanyatlása után az 1850-es és 1860-as éveket egyértelműen fejlődési szakaszként írja le.⁴⁴⁰ A testvérvárosok, különösen Pest valóban fejlődött a zenei intézményesülés terén, amely egy növekvő számú

⁴³⁷ Fényes Elek, *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 2.* (Pest: k. n., 1837): 396.

⁴³⁸ John Paget, *Magyarország és Erdély.* Első teljes magyar kiadás, ford. Rakovszky Zsuzsa (Budapest: Rubicon, 2022): 150–154.

⁴³⁹ Idézi F. Dózsa Katalin, „A társasági élet szerepe a XIX. században, Budapest világvárossá válásában”, in *Tanulmányok Budapest múltjából XVII.* (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1999), 303–318.

⁴⁴⁰ Vörös Károly *Budapest története IV*, 21–320.

lakosság növekvő igényeit igyekezte kielégíteni.⁴⁴¹ Fényes Elek 1857-ben publikált statisztikái alapján a Habsburg Birodalom 5. legnépesebb városa volt ekkor Pest, amely Bécs lakosságának egynegyedével bírt. A legnépesebb várost, Bécset, Milánó, Velence, és Prága követte (*11. táblázat*). A városodás és a városiasodás folyamatainak köszönhetően a növekvő számú, polgárosodó pest-budai társadalom tehát egyre inkább igényt formált a minőségi kulturális életre.

Város	Lakosság száma (fő)
Bécs	431 447
Milánó	160 101
Velence	123 290
Prága	118 805
Pest	106 379
Lemberg	68 325
Trieszt	63 931
Graz	55 121
Pádua	53 598
Verona	51 091

11. táblázat. A Habsburg Birodalom városai 50 000 lakoson felül 1857-ben⁴⁴²

A pest-budai zenei mindennapok egyértelműen összefüggéseket mutatnak a többi birodalmi nagyváros zeneéletének struktúrájával, legfőképpen Béccsel és Prágával, a kifejezetten pest-budai *couleur locale* mellett. A szimfonikus, kamara, valamint szólista előadók fellépésin túl a promenádok és vendéglátóipari zeneélés, a katonazenekarok működése összekötő kapocs és viszonyítási alap. A játszott repertoárban, az intézmények közötti kapcsolatokban, illetve a vendégelőadók kilétében is vannak hasonlóságok.

⁴⁴¹ A *Grove Music Online* és az *MGG Online* lexikonok Budapest-szócikkei egyértelműen kiemelik az intézményesülés folyamatát, mint az egyik legjelentősebb vívmányt, különösen a nemzeti érdeklődésre számot tartó intézmények (színház, oktatás, koncertélet) vonatkozásában. Az MGG revideált 19. százados szócikke szinte kizárólag az intézménytörténetre fókuszál, azonban nem veszi számba a pesti német színházak működését és repertoárját. Az elmúlt évek intézményes keretek között zajló kutatásai alapján e szócikkeket érdemes lehet majd a mindennapok működésének tanulságaival (katonazenekarok, cigányzenekarok, reuniók, promenádok zenéje stb.) is kiegészíteni. Legány Dezső: „Budapest”, in *Grove Music Online* (2001): <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.04250> (utolsó letöltés: 2022. február 4.); Falvy Zoltán – Benyovszky Mária – Murányi Róbert Árpád: „Budapest”, in *MGG Online* (rev. 2017): <https://www.mgg-online.com/article?id=mgg15194&v=2.0&rs=mgg15194&q=budapest> (utolsó letöltés: 2022. február 3.). III. Musikinstitutionen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert.

⁴⁴² Fényes Elek, *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása* (Pest: Heckenast, 1857): 51.

A koncertélet efemerei,⁴⁴³ a hirdetések, műsorlapok, a koncertismertető, a beszámoló és kritikák alapján a mindennapok nyilvános zeneéletének gyakorlatát és annak struktúráit három fő szempont szerint elemzem: repertoár, színterek és közönségük, valamint az aktorok hálózatai. Az első alfejezetben (**V.2. A pest-budai nyilvános zeneélet műfajai. A repertoár rétegződése**) a zenei repertoár rétegződését vizsgálom a zenei események típusai–műfajai (koncert, opera, zenés színház, templomi zenélés stb.) mentén. Az egyes eseménytípusok repertoárját a korabeli magyar és német nyelvű sajtó alapján rekonstruálom, összevetve azt a fennmaradt primer forrásokkal, valamint a szekunder irodalommal. Az eredményeket statisztikák és műsorlisták formájában is közlöm és ismertetem. A második alfejezetben (**V.3. A zenei nyilvánosság térhasználata**) szintén a sajtóból, valamint visszaemlékezésekből rekonstruálom a zeneélet színtereit és a színterek közönségének benyomásait a színterek funkciói szerinti rendben, példákkal alátámasztva. A harmadik alfejezetben (**V.4. A zeneélet aktorai. Hálózatok és Kulturtransfer**) a zeneélet aktorainak személyi és intézményi hálózatait elemzem három főbb szempont alapján: az intézményi összefonódások, a nem-zenei egyesületek és a személyi hálózatok aspektusából.

V.2. A pest-budai nyilvános zeneélet műfajai. A repertoár rétegződése

Amennyiben a pest-budai koncertszezonot akarjuk meghatározni, érdemes felidézni a *Budapesti Hirlap* 1857. október 20-i számának egyik cikkét:

„A farsang előtt és után való idő a hangversenyek tulajdonképeni saison-ja. Mily szegények voltunk e tekintetben csak egy évtizeddel előbb is, és minő gazdagok vagyunk most! Amennyire eddig tudomásunkra jutott, a legközelebbi saisonban, t. i. még a farsang előtt, következő, kizárólag classicus zenét nyújtó hangverseny fog adatni: 1) Három philharmoniai hangverseny, mint eddig a múzeum nagy teremében, zenekardarabokkal és egyes énekrészekkel. 2) Hat négyes-hangverseny, az Europa-szálloda teremében, Ridley-Kohne és Szuk urak által rendezve. Minden hangverseny 3 darabból áll, t. i. két négyesből, melyek között egy zongoradarab adatik elő, hegedű vagy gordonka, vagy mindkettőnek kíséretében. 3) Két kam[a]ra-hangverseny a régi redoutépületben, a volt nagy terem díszes és tágas előcsarnokában, melyet az azt most bérben bíró budapesti dalárda szives átengedni. Ezen hangversenyek Huber József és Károly urak rendezése

⁴⁴³ Vö. Bashford *Blessing and Curse*.

szerint szintén 3 darabból állanak t. i. egy négyes-, egy ének- és egy zongorarészből. Ha elgondoljuk, hogy mindezen 11 hangverseny két hónap alatt adatik, és hogy a tavalyi eredményből következtetve teli teremben fognak adatni, ez mindenesetre előhaladt műizlésünk mellett kedvező tanúságot tesz.”⁴⁴⁴

A fenti idézetet három főbb vezérfonal mentén érdemes tárgyalni: a történeti kontextus, a hangversenyszezon időbelisége, valamint a hangverseny fogalmának és repertoárjának meghatározása.

A *Budapesti Hirlap* által kiemelt 11 hangverseny az előzményekhez képest valóban előrelépést jelenthetett a koncertekre váró nyilvánosság számára az 1840-es évekhez képest. Pest-Budán egy formálódó, újonnan kialakuló nyilvános hangversenyéletről beszélhetünk, amelynek már vannak előzményei, de jellemzően provinciális légkör uralja.⁴⁴⁵ Nem feledkezhetünk meg az 1848/49-es forradalom és szabadságharc traumáinak hatásáról sem, amelyek a fennmaradt dokumentumok alapján szinte ellehetetlenítették a koncertrendezést.⁴⁴⁶ Ezzel az időszakkal kapcsolatban a magyar nemzeti perspektívából visszatekintésben gondolkodó id. Ábrányi Kornél a következőket írta:

„Ha a 19-ik század magyar zenéjének fejlődési mesgyéjét az 1849-ki év határolja, akkor az 50-es évek elejét joggal nevezhetjük az új szántás és magvetés időszakának. Le volt nyűgözve a nemzet, a hatalom tehetett vele amit akart. Az erőszakosan germanizáló rendszer minden téren már az előző 1849-ki októberi vérnepok után az egész vonalon megindult, s ekkor folyt legjavában. A magyar írók, költők, művészek, a kik túléltek a csatákat, vagy bujdosnak, vagy külföldre menekültek, vagy börtönben senyvedtek. Az a kis rész, mely kész lett volna bármelyik percben ismét megragadni a szellem fegyverét, elszórva élt az országban, abszolút tétlenségre kárhóztatva vagy küzdött az élet gondjaival. — Elhallgatott a dal, a zene, a művészet minden élőfája kiaszott s pusztaság lett az országból, mint a tatárjárás után. Előlről kellett kezdeni s újra' összehordani a szétrobbantott anyagokat. Magyarország szellemi s művészeti ujjáteremtésének az volt a második, de az elsőnél sokkal nehezebb korszaka, s ha a magyar szabadságharcnak a csatasíkon meg voltak az ő névtelen hősei, az 50-es évek elején ép úgy meg voltak az irodalom, művészet

⁴⁴⁴ BH 6/239 (1857.10.20.), 2.

⁴⁴⁵ Isoz Kálmán, „A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei (1836–1851)”, in: *Tanulmányok Budapest multjából* III. (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1934): 165–179.; Sebestyén Ede, „Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében”, in: *Tanulmányok Budapest multjából* VIII. (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1940), 85–117.; Pándi Marianne, *Hangászati mulatságok. A 19. század magyar zenei élete a kritikák tükrében* (Budapest, Mágus, 2001).

⁴⁴⁶ Isoz Pest-budai Hangászegyesület.

terén is, kik a futósáncok betöltésére vállalkoztak, hogy rajtuk keresztül a hivatottak vonuljanak be a megívott várba.”⁴⁴⁷

E „névtelen hősök” által elindított újrakezdés időszaka és annak eredményei részben már az 1857-es hangversenyszezon alatt látszottak: 1853-ban a pesti Nemzeti Színház zenészeiből megalakult a Filharmóniai Társaság zenekara, amely személyi összefonódásokat mutatott a Pest-budai Hangászegyleti Zenede hangversenyéletben is aktív tanári karával. E két intézmény zenekarának tagjaiból kamararaformációk is megalakultak.

Hangversenyszezon alatt a *Budapesti Hirlap* fentebb idézett cikke a farsang előtt és után lévő időszakot (jellemzően január közepétől húshagyó keddig) jelöli meg, amely ebben a formában egy egészen hosszú periódust fed le. Azonban a szezon szempontjából figyelmen kívül kell hagynunk a nyári időszakot: a nyarakat ugyanis a felsőbb társadalmi osztályok Pest-Buda helyett jellemzően vidéken töltötték, hasonlóan más európai nagyvárosokhoz.⁴⁴⁸ Párizsban például a klasszikus értelemben vett, zárt termekben zajló koncertszezon november elejétől április végéig, vagy kora májusig tartott, amelyet egyértelműen meghatározott a korabeli felsőbb osztályok életmódjának ritmusa.⁴⁴⁹ A szezon felosztását befolyásolta a keresztény ünnepkör szokásrendje is. Prágában a sajtógyűjtések elemzésekor és kategorizálásakor szintúgy a következő felosztást tartották logikusnak: advent, farsang, nagyböjt, nyár.⁴⁵⁰

A *Budapesti Hirlap* cikkéből kiindulva hangverseny alatt a különböző formációkban megnyilvánuló kamarazenei, valamint a szimfonikus zenekari koncerteket érthették, kategorikusan a Filharmóniai Társaság, valamint a két vonósnégyes-vezető, Ridley-Kohne Dávid és Huber Károly által szervezett kamaraesteket.⁴⁵¹ A *Pester Lloyd* szeptember 24-i száma a szezonhoz a filharmóniai és a kamarakoncertek mellett a pesti Német Színház tervezett operaelőadásait is hozzáérti.⁴⁵² Noha egyik cikk sem említi a Nemzeti Színházat, logikusnak

⁴⁴⁷ Ábrányi Kornél, *A magyar zene a XIX-dik században* (Budapest, k. n., 1900): 191.

⁴⁴⁸ F. Dózsa Katalin, „A társasági élet szerepe a XIX. században, Budapest világvárossá válásában”, in *Tanulmányok Budapest múltjából XVII.* (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1999): 303–318.

⁴⁴⁹ Cooper *Concert series in Paris*, 13–14.

⁴⁵⁰ *Prague Concert Life 1850-1881: an annotated database*, ed. by Karl Stapleton (et al.): <https://prague-concerts.info/> (utolsó hozzáférés: 2023. november 7.).

⁴⁵¹ Ebbe az összefoglalásba azonban a *Budapesti Hirlap* nem számolta bele sem a színházi évadot, sem pedig az egyéb, könnyedebb zenés eseményeket (pl. reüniók, *soirée*-k a vendéglátásban stb.), utóbbiak egész évben zajlottak. Vö. V.2.5. *Koncertek a szélesebb társadalmi rétegek számára.*

⁴⁵² „Daß das Comité der philharmonischen Konzerte in voller Thätigkeit ist das Programm für die hervorstehende Saison festzustellen, wird gewiß allen Musikfreunden eine angenehme Nachricht sein. Wie wir erfahren haben, werden vor Weihnachten fünf Konzerte arrangirt, denen in nach dem Fasching gewiß noch einige anschließen werden. [...] Eine lobenswerthe Neuerung wollen wir noch erwähnen: es wird nämlich gleich bei der Einladung zum Abonnement das Programm für den ganzen Cyklus publizirt. — Außer diesen großen Konzertunternehmungen werden noch die Quartettproduktionen der Herren Ridley Kohne und Kollegen, und die

tűnik, hogy a zenés színház és az opera szintúgy a szezon részét képezte, bár ennek kapcsán figyelembe kell vennünk, hogy a színházak egész évben, még nyáron is nyitva tartottak és folyamatos volt az előadás rendje. A szezonnak tehát nem része sem a templomi zenélés, sem pedig a könnyedebb repertoárral bíró reuniók és „concert-soirée”-k.⁴⁵³ Utóbbiak egész évben megrendezésre kerültek. A következőkben e kategóriák repertoárjának elemzésére kerül sor a magyar és német nyelvű sajtó 1857-es évfolyamai, a primer források és a primer és szekunder irodalom alapján.

V.2.1. Koncertek

A „koncert” fogalmát a szakirodalom alapján a következőképpen definiálhatjuk: társadalmi, társasági esemény, amely jellemzően nyilvános; a polgári zeneélet ekkor létrejövő, sajátos formája; elsődlegesen a zene hallgatása és élvezete a cél; többféle megnyilvánulási formája lehet az esztétikai–társadalmi igényeknek megfelelően (apparátus, repertoár, alkalom stb.); árucikk, tehát kereskedelmi-gazdasági vonzatai is vannak.⁴⁵⁴ Éppen ezért izgalmas, hogy a Fényes Elek 1837-es leírásában említett kezdeti nyilvános hangversenyek, a hangászati mulatságok elsősorban jótékony célból jöttek létre. A pest-budai zeneéletre eleinte kevésbé kereskedelmi, sokkal inkább jótékony alapon szerveződő események sorozataként érdemes gondolni – a művészet sokszor mint a jótékonyosság eszköze jelenik meg leginkább a korabeli sajtóban. Bár a hangversenyszezon részeként szervezett koncerteknek 1857-ben már volt kereskedelmi vonzata, úgy tűnik, hogy a rendezvények szervezésével a cél elsősorban nem az anyagi haszonszerzés volt. Erre következtethetünk legalábbis a jegyek árából.⁴⁵⁵ A kereskedelmi-pénzügyi szempontok érvényesítésének Pest-Budán történelmi és társadalmi okokból kevésbé volt erős hagyománya, mint Londonban, ahol a szezononként megrendezett koncertsorozatok már a 18. században is virágzó üzleti vállalkozásként működtek.⁴⁵⁶

Kammermusiksoiréen der Hrn. Huber und Genossen wieder ins Leben treten. Wir gehen also einer reich ausgestatteten, bewegten Saison entgegen, wie sie seit einer Reihe von Jahren noch nicht dagewesen ist, und wenn nun noch die Verheißungen des neuen Theatordirektors Herrn G. Gundy, die er in seinem Antrittsprogramme ausgesprochen, nur zum Theil sich erfüllen, wenn von dem uns mitgetheilten Opernrepertoire, wie er in dieser Reichhaltigkeit wohl kein Hoftheater der Welt nachzuweisen hat (40 Opern ohne die u. s. w.) nur der dritte Theil über die Bretter geht, so wird jede Stadt des Kontinents uns um die Menge der musikalischen Genüsse beneiden, während wir sonst mit scheelem Auge auf die Winterprogramme viel kleinerer Städte zu blicken gewohnt waren! [...]” PLL 4/217 (1857.09.24.), 3.

⁴⁵³ Sven Oliver Müller is ez alapján indul ki elemzésében, lásd Müller *Das Publikum*.

⁴⁵⁴ Heinrich W. Schwab, *Konzert : Öffentliche Musikdarbietung vom 17. bis 19. Jahrhundert* (Leipzig: Deutscher Verlag für Musik–VEB, 1971), 6.; William Weber, „Concert (ii)”, in: *Grove Music Online*: <https://www.oxfordmusiconline.com/grove/music/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000006240> (utolsó hozzáférés: 2023. november 7.); Hanns-Werner Heister, „Konzertwesen”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11495> (utolsó hozzáférés: 2023. december 8.).

⁴⁵⁵ Vö. V.3. *A zenei nyilvánosság térhasználata*.

⁴⁵⁶ Vö. Robert D. Hume – Simon McVeigh – Edward Croft-Murray – Arthur Jacobs – Gabriella Dideriksen – John Snelson – Cyril Ehrlich – Michael Musgrave, „London (i) : V., VI.”, in: *Grove Music Online*:

A „koncert” gyűjtőfogalomba a 19. század közepén Pest-Budán nemcsak a Filharmóniai Társaság Nemzeti Múzeum dísztermében tartott szimfonikus zenekari koncertjei, valamint a kamaraestek tartoznak, de az egyes hazai és külföldi vendégelőadók fellépéseit, valamint többek között a Zenede növendékeinek hangversenyeit és a pest-budai dalárda, továbbá más egyesületek által rendezett koncerteket is. Itt kell megemlítenünk az „akadémiákat” és egyvelegkoncerteket is (szavalat, zeneműrészletek, virtuóz darabok előadása teljesen vegyes előadói apparátussal, akár zenekarral és kórossal is, olykor táncbetétekkel egy eseményen), amelyekkel ünnepi, jótékonysági alkalmakkor, vagy jutalomjátékok kapcsán találkozhatunk. Koncerteknek nevezik azonban a vendéglátóipari egységek vendégelőadóinak fellépéseit is – erről később bővebben szólnunk majd.

A koncertekre általában bérelt helyiségekben került sor, így a Nemzeti Múzeum dísztermében, az Európa- vagy a Tigris-szálló dísztermében, a Lloyd-kereskedőtársaság dísztermében, valamint hangszerkereskedők- és készítő szalonjaiban (Beregszászy Lajos, Johann Pachel, Peter Vendel). Akadémiákra és egyvelegkoncertekre, illetve felvonásközi zenélésre a pesti Nemzeti Színház és a német színházak termei is színteret adtak. Ezekre az eseményekre leggyakrabban belépőjegyet kellett váltani.

A koncerteken zenekarok, egyesületek, társaságok és társulatok, és/vagy szólisták léptek fel. A helyi előadók mellett hazai és külföldi vendégművészek is szerepeltek különböző intézményekben és színtereken. A magyar és német színházak énekesei hangversenyeken is felléptek. A programszerkesztés ekkor rendkívül változatos: a szimfonikus és kamarakoncertek részeként az énekes szólista fellépése szinte kötelező elem. Utóbbiak repertoárját tárgyaljuk a következőkben.

V.2.1.1.Szimfonikus zenekari koncertek

Bár hangszeres zenekari zenélésre találunk példát (pl. katonazenekarok, egyesített zenekarok, cigányzenekarok stb. fellépései), az 1853-ban megalapított Filharmóniai Társaság négy évvel később még mindig egyeduralkodó volt a pesti szimfonikus zenekari palettán. Gyakorlatilag az általuk rendezett hangversenyeket értjük 1857-ben is szimfonikus zenekari koncertek alatt. A pesti Nemzeti Színház zenészeinek összefogásából, kifejezetten a minőségi szimfonikus zenekari zene előadás ára Erkel Ferenc, Doppler és Doppler Károly kezdeményezésére formálódott Filharmóniai Társaság 1857-ben is a Nemzeti Múzeum dísztermében adta hangversenyeit – az utolsó itt megrendezett koncertjükre 1865. január 6-án került sor. Működésük és repertoárjuk ismert, feldolgozott: az elkészült műsorjegyzékek és

<https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000016904> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

intézménytörténetek nagy segítséget jelentenek a kutatóknak.⁴⁵⁷ A zenekar történetéről készültek már fontos tanulmányok és monográfiák, azonban a Filharmóniai Társaság tevékenységének első évtizede még újabb kutatásokat igényelne, különösen az előadói gyakorlat és előadásaik recepciója vonatkozásában.

A Filharmóniai Társaság eseményeiről a magyar és német nyelvű sajtó is egyformán tudósított, különösen a műsorszerkesztés kapcsán. A koncertek műsoráról, a társaság terveiről ugyan támogató, de kritikus hangvétellel írtak. A *Budapesti Hírlap* szerint:

„az unalmas saisonra már mindenfelé készítik a műélményeket. A philharmoniai hangversenyek választmánya máris foglalkozik programja összeállításával. Schumann Roberttől valószínűleg négy nagyobb mű fog abba fölvetetni: »Julius Caesar« nyitánya, melynek jó zenekarunk nem lesz Brutusa; a már hallott nagyszerű Manfred-nyitány,⁴⁵⁸ mely azonban semmi rokonságban nincs a Manfredi-tragoedia ürességével; Gadetól a »tavaszi ábránd«, mely a legszebb virágokat fogja kicsalni a kandalló mellől, ezenkívül a »jó öreg« Mozart és Beethoven is a társaságba vegyülnének, hogy »bon ton«ra tanítsák ifjú zeneszerzőinket. A négyes hangmulatságok is újra föltámadnak, míg a »három a táncz« ismét ki nem szorítja őket.»⁴⁵⁹

A *Budapesti Hírlap*ban megjelent cikk esetében ki kell emelnünk a sajtóban többször visszatérő elemet: a műsorszerkesztés állandó kritizálását, a latinos műveltségű humort, valamint a „régizene” értékességének és az újabb zene kiforratlanságának hangsúlyozását. A *Nővilág* ellentétes tónust ütött meg az 1857/58-as szezont beharangozó cikkével, amely egyúttal a főváros és a vidéki városok közötti legfőbb zenefogyasztási különbségekre is felhívja a figyelmet a Filharmóniai Társaság koncertjei kapcsán:

„A miért a fővárost leginkább irigyelheti a vidék, azon élvek között kétségkívül első helyet foglal a színház, s mindjárt utána a filharmóniai hangversenyek. A zenekar, mely e filharmóniai hangversenyeket adja nálunk, egyike az európai legjelesb zenekaroknak. Nagy része virtuózokból s neves zeneköltőkből áll. — A programba világhírű művek vétetnek föl, s a ki ezeket, valamennyire kiképzett zenemű-érzéssel hallhatja, elmondhatja, hogy a világ egyik legdrágább

⁴⁵⁷ Isoz Kálmán, *A Magyar Királyi Operaház zenekarából alakult Filharmóniai Társaság Jubiláris Emlékkönyve : 1853–1928* (Budapest, Filharmóniai Társaság, 1928); Csuka Béla, *Kilenc évtized a magyar zeneművészet szolgálatában : A Filharmóniai Társaság Emlékkönyve 90. éves jubileuma alkalmából* (Budapest: Filharmóniai Társaság, 1943); Breuer János (szerk.), *A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának 125 esztendeje (1853–1978)* (Budapest: Zeneműkiadó, 1987); Bónis Ferenc, *A Budapesti Filharmóniai Társaság százötven esztendeje 1853–2003*. A CD-ROM műsorjegyzékét készítette Wellmann Nóra (Budapest: Budapesti Filharmóniai Társaság–Balassi Kiadó, 2005).

⁴⁵⁸ Ez végül nem került újra műsorra az 1857/58-as évadban.

⁴⁵⁹ BH 6/218 (1857.09.25.), 2.

szellemi luxuscikkében részesült. E hangversenyek programja a jövő téli évszakra már nagy részben elkészült, s alkalmasint a bérlet hirdetésekor teljesen közzéadni fog. — Egyelőre Beethoven, Mozart és Schumann műveit emlegetik, mint a karácsonyelőtti öt előadásra különösen kijelölteket.”⁴⁶⁰

A főváros mint nagyváros lehetőségeit emeli ki a *Localblatt* is: „Ki tagadhatná, hogy mi városiakok városiakok vagyunk, különösen, ha zenéről van szó?”⁴⁶¹

Mivel egy naptári év egy szezon végét és egy szezon elejét jelenti, a 12. táblázatban a korabeli magyar és német nyelvű sajtó adatainak kiegészítésével, a fennmaradt műsorlapok és műsorregisztereknek köszönhetően a zenekar 1856/57-es és 1857/58-as évadát könnyen felvázolhatjuk (lásd alább).

Srsz.	Dátum	Darabok	Előadó	FT-premier
1856/1857-es évad				
1.	1856.11.09. 16:30	Ludwig van Beethoven: 6. F-dúr („Pastorale”) szimfónia, Op. 68		1853/54
		Wolfgang Amadeus Mozart: <i>Varázsfuvola</i> – Az éjkirálynő áriája	Hollósy Kornélia (ének)	*
		Robert Schumann: <i>Manfréd</i> – nyitány, Op. 115		*
		Liszt Ferenc: <i>Les Préludes</i>		*
2.	1856.11.30. 16:30	Carl Maria von Weber: <i>Euryanthe</i> – Nyitány		*
		Carl Maria von Weber: <i>Euryanthe</i> – 1. dal (Románc)	Ellinger József (ének)	*
		Hector Berlioz: <i>Fantasztikus szimfónia</i> – [III. „Scene aux Champs”]		*
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: 4. A-dúr („Olasz”) szimfónia		1855/56
3.	1856.12.21. 16:30	Felix Mendelssohn-Bartholdy: <i>Ruy Blas</i> – Nyitány		*
		Hector Berlioz: <i>Fantasztikus szimfónia</i> – [II. „Le Bal”]		*
		Ludwig van Beethoven: 3. Esz-dúr („Eroica”) szimfónia, Op. 55		*
		Wilhelm Taubert: Lied – Ich muss einmal singen	Hollósy Kornélia (ének)	*
4.	1857.03.08. 16:30	Joseph Haydn: G-dúr („Katona”) szimfónia, Hob.I:100		[?]
		Hector Berlioz: <i>Fantasztikus szimfónia</i> – [III. „Scene aux Champs”]		1856/57

⁴⁶⁰ NV 1/39 (1857.10.04.), 620.

⁴⁶¹ „Wer wird noch ferner in Abrede stellen wollen, daß wir Großstädter, zumal in musikalischer Beziehung, Großstädter sind.” POLL 8/239 (1857.10.20.), 1.

		Carl Maria von Weber: <i>Freischütz</i> – Max áriája	Ellingerné Engst Teréz (ének)	[?]
		Carl Maria von Weber: <i>Freischütz</i> – Nyitány		*
		[Christoph Willibald Gluck: <i>Alceste</i> – ária] ⁴⁶²	[Jekelfalussy Albert (ének)]	[*]
5.	1857.03.22. 16:30	Lui gi Cherubini: <i>Anakreon</i> – Nyitány		*
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: Szentivánéji álom, Op. 61 – [5. és 7. szám]		1856/57 [teljes]
		Ludwig van Beethoven: 4. B-dúr szimfónia, Op. 60		*
1857/58-as évad				
1.	1857.11.29. ⁴⁶³ 16:30	Robert Schumann: <i>Julius Caesar</i> , Op. 128 – nyitány		*
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: <i>Athalia</i> , Op. 76 – Kriegermarsch der Priester		*
		Pierre Rode: Variációk	Hollósy Kornélia (ének)	*
		Robert Schumann: 4. d-moll szimfónia, Op. 120		*
2.	1857.12.13. 16:30	Felix Mendelssohn-Bartholdy: <i>Athalia</i> , Op. 76 – nitány		*
		Liszt Ferenc: <i>Orpheus</i>		*
		Georg Friedrich Händel: <i>Rinaldo</i> – ária	Ellingerné Engst Teréz (ének)	*
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: 3. a-moll („Skót”) szimfónia, Op. 56		1853/54
3.	1857.12.27. 16:30	Carl Maria von Weber: <i>Präciosa</i> – nyitány		*
		Niels Gade: <i>Tavaszfantázia</i> énekhangra, zongorára és zenekarra	Ellingerné Engst Teréz, Fehérvári Mari, Ellinger József, Kőszeghy Károly (ének) Erkel Gyula (zongora)	*
		Robert Schumann: Nyitány, Scherzo, Finale, Op. 52		*
4.	1858.02.28. 16:30	Giacomo Meyerbeer: <i>Struensee</i> – nyitány		1853/54
		Wolfgang Amadeus Mozart: <i>Don Giovanni</i> – Don Ottavio áriája	Jekelfalussy Albert (ének)	*
		Richard Wagner: <i>Lohengrin</i> – előjáték		*

⁴⁶² Regiszterekben nem szerepel, de a sajtóban igen.

⁴⁶³ Eredetileg 1857. november 22-én került volna sor a koncertre.

		Georg Friedrich Händel: <i>Rinaldo</i> – ária	Ellingerné Engst Teréz (ének)	1857/58
		Wolfgang Amadeus Mozart: g-moll szimfónia, K550		1853/54
5.	1858.03.14. 16:30	Robert Schumann: 4. d-moll szimfónia, Op. 120 ^[464]		1857/58
		Pierre Rode: Variációk ^[465]	Hollósy Kornélia (ének)	1857/58
		Ludwig van Beethoven: 5. c-moll („Sors”) szimfónia, Op. 67		1854/55

12. táblázat. A Filharmóniai Társaság műsora az 1856/57-es és az 1857/58-as évadban, a Nemzeti Múzeum dísztermében. * = Filharmóniai Társaság első előadása; szürke háttér = feltételezett pest-budai ősbemutató. [] = új eredmény.

Ahogy a 12. táblázatban látható, a két évad alatt 16 zeneszerző kompozíciói hangoztak el. Összesen 39 művet adtak elő, köztük előfordulnak ismétlődések (pl. Händel *Rinaldó*jának egy áriája és Rode variációi), valamint ugyanazon mű különböző tételei (pl. Berlioz *Fantasztikus szimfóniájának*, Mendelssohn *Athaliájának*, illetve Weber *Euryanthe* és *Bűvös vadászának* részletei). A szimfóniák, nyitányok, szimfonikus költemények és egyéb szimfonikus zenekarra írt művek mellett zenekarkíséretes énekes kompozíciónak is el kellett hangoznia. E két évadban a pesti Nemzeti Színház jeles énekesei voltak a vendégek: Hollósyné Lonovics Kornélia, Ellinger József és felesége, Ellingerné Engst Teréz, valamint Jekelfalussy Albert. További izgalmas műsorszám volt Niels Gade *Tavaszfantáziájának* előadása, amely különleges előadói apparátust igényelt: Ellingerné Engst Teréz, Fehérvári Mari, Ellinger József, Kószeghy Károly énekes kvartettjét Erkel Gyula kísérte zongorán, a Filharmóniai Társaság zenekarát kiegészítve.

A Filharmóniai Társaság törzsrepertoárját a bécsi klasszikus szerzők, ebben a két évben leginkább Ludwig van Beethoven és Wolfgang Amadeus Mozart művei adták. Joseph Haydn szimfóniái is repertoáron voltak, ahogyan Carl Maria von Weber, Luigi Cherubini és kortársuk, Pierre Rode kompozíciói is. A szerzők másik fele kortárs, vagy nemrégiben elhunyt zeneszerző: Felix Mendelssohn-Bartholdy és Robert Schumann mellett Giacomo Meyerbeer, Hector Berlioz, Liszt Ferenc, Niels Gade, Richard Wagner, valamint Wilhelm Tauber.

Hogy a vizsgált évadokban előadott kompozíciók közül melyik volt valóban pest-budai premier, azt a fennmaradt dokumentumok esetlegessége miatt nehezen lehet megállapítani. Segítségünkre lehet Isov Kálmán kutatása, aki a Filharmóniai Társaság „elődje”, a bécsi Musikverein mintájára szerveződő Pest-budai Hangászegyesület által rendezett nyilvános

⁴⁶⁴ Haydn egy szimfóniája helyett.

⁴⁶⁵ Oberon áriája helyett.

hangversenyek repertoárlistáját közölte.⁴⁶⁶ Amennyiben ebből a listából indulunk ki, és figyelembe vesszük a Filharmóniai Társaság alapításától megrendezett koncerteket is, még így is szép számmal feltételezhetünk pest-budai ősbemutatókat, amelyeket a *12. táblázatban* a cellák háttérének kiemelésével jeleztem. Eszerint a két évadban elhangzott összesen 39 műsorszám közül 17 volt, amelyet első elhangzásnak tekinthetünk. Ebből a szempontból érdemes megfigyelni az 1857/58-as évad első három hangversenyét (1857. november 29., december 13. és 27.), amelyen minden bizonnyal első alkalommal hangoztak el Pest-Budán a műsoron lévő művek.

Összevetve a műsorokat az európai színpadok szimfonikus zenéjével, a játszott repertoár kurrensnek mondható: a kulturális transzfer gyors volt mind a repertoár, mind a közönség igényességét illetően, amely ezáltal tovább vitte a 18. század gyakorlatát. Az ősbemutatók presztízse megnőtt, és megerősödni látszott a „klasszikus”, kanonizálódó repertoár.⁴⁶⁷ A 19. század első felében, Párizsban és Bécsben is jelen volt az az esztétikai diskurzus, miszerint az igazán értékes zene a múlt zenéje.⁴⁶⁸ Utóbbi egyúttal a pest-budai koncertéletet is meghatározta, különösen Erkel Ferenc, a Filharmóniai Társaság karmesterének repertoárhoz való viszonyát. Tudjuk ugyanis, hogy Erkelnek tanára, Heinrich Klein révén fontos volt a klasszikus repertoár, amely zenei neveltetése alapvető részét képezte: ez egyúttal az 1856-os Mozart-emlékévben rendezett filharmóniai koncerten is megnyilvánult.⁴⁶⁹ A pest-budai repertoárban a bécsi klasszikus szerzők művei ezekben az évadokban is feltűnnek, mégis legnagyobb számban Mendelssohn (6), és Schumann (5) kompozíciói hangoztak el, ezzel a két évad több mint negyedében e két szerző szimfonikus műveit hallhatta leggyakrabban a pest-budai közönség. Az 1828 és 1870 közötti szimfonikus repertoár Párizsban a legnépszerűbb szerzőket illetően hasonlított a pest-budai gyakorlathoz: Haydn, Mozart és a legnépszerűbb Beethoven mellett Mendelssohn szimfóniái voltak legtöbbször műsoron.⁴⁷⁰ Prága ebben a felsorolásban egy igazán érdekes színfolt: 1857-ben a szimfonikus zenekari koncertekért a színház, a konzervatórium, a katonazenészek iskolájának társasága, valamint a Cecília Társaság zenekari feleltek, emellett jótékonyági koncerteken fordult még elő szimfonikus repertoár. Az általuk játszott műsor nem pusztán a már ismert kanonizálódó repertoárréteget (bécsi klasszikus szerzők, Mendelssohn,

⁴⁶⁶ Isoz Kálmán, „A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei (1836–1851)”, in: *Tanulmányok Budapest múltjából* III. (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1934): 165–179.

⁴⁶⁷ Müller *Das Publikum*, 105–108.

⁴⁶⁸ William Weber: „Mass Culture and the Reshaping of European Musical Taste, 1770–1870”, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 8/1 (1977): 5.; Weber *The history of musical canon*, 345.

⁴⁶⁹ Köszönöm Kim Katalinnak az információt. Vö. Bónis *Filharmóniai Társaság*, 9–22.

⁴⁷⁰ Cooper *Concert series in Paris*, 36.

Berlioz, Wagner) fedte le, de merészebbnek is tűnik: német, francia, olasz és cseh szerzők művei mellett többek között Adelburg Ágost egy nyitányát is játszották.⁴⁷¹

A Filharmóniai Társaság 1857. március 22-i koncertjére érdemes bővebben kitérnünk. Ez volt az évad utolsó filharmóniai koncertje, amelyről a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*ban is közöltek kritikát. A kritikus Czeke Sándor az időjárási viszonyokat is felemlgette, amely alapvetően befolyásolhatta a koncertlátogatói kedvet – azon a napon, március 22-én kitartó esőzés volt. Az eső, valamint „a sokak által nélkülözhetetlennek tartott énekszám hiánya” ellenére mégis nagyszámú közönség gyűlt össze, köztük Albrecht főherceg neje, Hildegárd főhercegnő is ellátogatott a koncertre.⁴⁷² A helytartópár, leginkább Hildegárd jelenlétét minden esetben kiemelték a kritikák, amely az esemény presztízsértékének meghatározása szempontjából is fontos. Bár a Filharmóniai Társaság koncertgyakorlatától eltérően énekszámot a repertoár ezúttal valóban nem tartalmazott, Czeke ítélete alapján az elhangzott három darabot „jól választották meg”: Cherubini *Anacreon*-nyitányát követően a Mendelssohn *Szentivánéji álmom* 5. és 7. számát, valamint Beethoven 4. B-dúr szimfóniáját adták elő. A szimfónia 2. tételét a nagy sikerre és a közönség kérésére való tekintettel ismételni kellett. Utóbbi két kompozíció, Mendelssohn és Beethoven művei a kritika alapján már jól ismertek voltak a közönség számára: ez az információ a zeneszerzők és kompozícióik stabil repertoárbeli pozícióját erősíti. Ezzel egyidejűleg Czeke az *Anacreon*-nyitány értékelésekor úgy ítélte, hogy a darab túl új volt és túl ismeretlen ahhoz, „hogy általános fogadtatásban részesüljön, különben bizonyára ugyanolyan tapsot kapott volna”. Az ismeretlen műveket tehát nehezebben fogadta be a közönség, erre a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* egy híre is utal.⁴⁷³ A Filharmóniai Társaság és karmestere, Erkel Ferenc mégis feladatának tartotta, hogy az ismert szimfonikus művek mellett a közönség új kompozíciókat is megismerjen.⁴⁷⁴

Feltűnő, hogy a vizsgált két pesti-budai szimfonikus évadban mennyire hangsúlyosan jelenik meg Weber, Berlioz, Mozart, Beethoven, Cherubini, Mendelssohn és Schumann – ahogyan látni fogjuk, kompozícióik rendre előfordulnak Pest-Buda színpadain is, ami Erkel és a zenekar tagjainak ismeretében nem meglepő. Ennek kapcsán szükséges Brassai Sámuel a *Budapesti Hírlap* tárcarovatában megjelent kritikájának részletét idéznünk a Filharmóniai Társaság 1857. november 29-i koncertje kapcsán:

⁴⁷¹ *Prague Concert Life 1850-1881: an annotated database*: <https://prague-concerts.info/en/event/4733>; <https://prague-concerts.info/en/event/4854>; <https://prague-concerts.info/en/event/12871>; <https://prague-concerts.info/en/event/13371> (utolsó hozzáférés: 2023. november 7.).

⁴⁷² Lásd VI.3. *A Habsburg-ház tagjainak ünnepei a pesti Nemzeti Színházban*.

⁴⁷³ POLL 8/272 (1857.11.27.), 1.

⁴⁷⁴ POLL 8/68 (1857.03.24.), 1.

„A leghosszabb darabról, Schumann symphoniájáról legrövidebbre szabom a tudósítást. Kénytelen vagyok vele, mert különben hosszas értekezésbe kellene ereszkednem a formákról, biablronról, eredetiségről stb., mire most se helyem se kedvem. A dolog veleje csak oda megy ki, hogy a philharmonicus társaságnak kötelessége való közönségével a zene újabb — vulgo — haladását is megismertetni, s hogy a sort nem nyithatta volna jobbal, mint ezen sok tekintetben érdekes és sok szépséget tartalmazó szerzeménnyel, mely nem csak terjedelmére, hanem műértékére nézve is jóval meghaladja a nyitányt.”⁴⁷⁵

E szerzők magyarországi recepciótörténetének kutatása részben már megkezdődött,⁴⁷⁶ de a tisztább kép érdekében szükséges lenne további alap kutatások elvégzése, különösen Schumann és Mendelssohn vonatkozásában.⁴⁷⁷

V.2.1.2. Kamarazenei koncertek

A kamarazenélés nyilvánosságának megváltozása és átalakulása a koncertélet polgárosodási folyamataival való összefüggésben szintén a 19. század jellemzője. A kamarazenei koncertekre jellemző, a koncertek előadásához és befogadásához szükséges igényes, magas társadalmi és szellemi színvonal, a programválasztás, valamint hangzásbeli kifinomultság⁴⁷⁸ egyre inkább Pest-Budára is jellemzővé vált. Az 1820-as évek végétől Párizsban a különböző kamarafarmációk nyilvános előadásainak száma növekedésnek indult: triók, kvartettek és egyéb együttesek gyakran bérleteket hirdetve koncerteztek.⁴⁷⁹ Vonósnégyesek alakulására is találunk példát Európa-szerte: az 1828-ig Bécsben még aktív Schuppanzigh-kvartett működésén túl említhetjük Lipcsében a Ferdinand David által alapított vonósnégyest, de Angliában is népszerűek voltak a kvartett-koncertek; az 1849 és 1857 közti időszakot a konszolidáció és a növekedés korszakaként is értékeli a szakirodalom.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ BH 6/276 (1857.12.02.), 3.

⁴⁷⁶ Vö. Sebestyén Ede, *Mozart és Magyarország* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991); Eckhardt Mária, *Liszt és Beethoven. Kiállítás* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem–Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, 2003); Horváth Pál, „Untying the 'Musical Sphinx': Beethoven's Symphony No. 9 in Nineteenth-Century Pest-Buda”, *Studia Musicologica* 56/1–2 (2020): 33–50.; Vizinger Zsolt, „Beethoven kései vonósnégyeseinek fogadtatása Pest-Budán a 19. században”, *Zenatudományi Dolgozatok 2019–2020*, szerk. Kim Katalin (Budapest: ELKH BTK Zenatudományi Intézet, 2019): 205–220.

⁴⁷⁷ Bár a disszertációhoz végzett sajtógyűjtés részben tartalmaz erre vonatkozó adatokat, a recepciótörténetre a disszertáció keretein belül pusztán érintőlegesen térhetek ki a műsorszerkesztés vonatkozásában.

⁴⁷⁸ Nicole Schwindt: „Kammermusik. Allgemeines”, in *MGG Online* (A cikk eredeti publikációja: 1996; Online: 2016): <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/28387> (utolsó hozzáférés: 2023. november 7.).

⁴⁷⁹ Cooper *Instrumental concert series*, 13–84.

⁴⁸⁰ Vizinger: *Beethoven kései vonósnégyeseinek fogadtatása*, 173–202., ide: 174., 7. l.j.; Uwe Harten, „Schuppanzigh, Ignaz Anton”, *MGG Online* (2019): <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/369874> (utolsó hozzáférés: 2023. november 7.); Christina Bashford, *The Pursuit of High Culture. John Ella and Chamber Music in Victorian London* (Woodbridge: The Boydell Press, 2007): ide: 164–215.; Michael Allis, „Performance in

Pest-Budán a 19. század elején a polgárosodó zeneélet hangversenyei közt a már említett Pest-budai Hangászegylet által életre hívott koncertek 1834-től a Nemzeti Casinóban kerültek megrendezésre, amelyeken számos kamarakompozíció először került bemutatásra. A Tábornszky János és a Serwaczinsky Szaniszló által szervezett két vonósnégyes a század első felében egyértelműen a kvartettjáték legfontosabb lokális aktora – mindkét kvartett alapítója a pesti Német Színház zenekarának tagjai volt.⁴⁸¹ A kamarakonzertek száma különösen az 1848/49-es forradalom idején esetleges – a forradalom egyértelműen hatással volt a koncertszervezésre. Számos esemény halasztásra került, vagy elmaradt. A Hangászegylet oktatási intézményeként induló Zenede növendékhangversenyeit szintén halasztani kellett az 1848/49-es események miatt.⁴⁸² A lelkesedés azonban megmaradt: az 1850-es évek elején elvétve találkozunk szalonzeneként hirdetett hangversenyekkel a Lloyd-teremben.⁴⁸³ A színházakban rendezett jótékony célú akadémiákon, vagy a felvonások között ritkán, de lehetett hallani kamaraformációban is fellépő zenészeket,⁴⁸⁴ illetve előfordultak kamarazenei előadások a Nemzeti Múzeum dísztermében is.⁴⁸⁵

A Zenede szerepét a nyilvános kamarajátékban mindenképpen ki kell emelnünk. Az intézmény két tanára, egyben a pesti Nemzeti Színház zenészei, Ridley-Kohne Dávid és Huber Károly az 1850-es években alakítottak egy-egy kvartett-együttest,⁴⁸⁶ bár a korabeli sajtó tudósításai szerint intézményi működésükön túl mindketten korábban is részt vettek kamarazenészként a pest-budai koncertéletben. A hangversenyszezon kapcsán fentebb idézett két lap, a *Budapesti Hirlap*, valamint a *Pester Lloyd* cikkei is pusztán két kamarakonzert-sorozatot említettek az 1857-es szezonokra vonatkozóan: Ridley-Kohne- és a Huber-kvartettek fellépéseit, amelyek meghatározták a pesti minőségi kamarazenejáték arculatát. Tevékenységüket és repertoárjukat a korabeli magyar és német nyelvű sajtó alapján rekonstruálhatjuk.

Private: 'The Working Men's Society' and the Promotion of Progressive Repertoire in Nineteenth-Century Britain", 139–172.

⁴⁸¹ Vö. Isov *Pestbudai Hangászegyesület hangversenyei*, 174–175.; Tallián Tibor, „Joachim és a magyarok”, in Kiss Gábor (szerk.), *Zenetudományi dolgozatok 2008* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2008): 159–178.; Vizinger *Beethoven kései vonósnégyeseinek fogadtatása*, 175–177.

⁴⁸² Tari *Nemzeti Zenede*, 44–47.

⁴⁸³ Vizinger Zsolt szerint az 1850-es években induló *concert spirituell*-sorozat Ridley-Kohne Dávid vállalkozása volt, vö. Vizinger i. m., 177., Tari i. m., 48. Lásd még *Délibáb* 1/15 (1853.04.10.), 480.

⁴⁸⁴ Vö. A *Pesti Magyar–Nemzeti Színház (NSZ) műsora és zenei repertoárja (1837–1884) adatbázis*: <http://db.zti.hu/zene/szinhaz/>.

⁴⁸⁵ Lásd pl. Székely Imre hangversenyét: *Budapesti Viszhang* 1/III/10 (1852.09.05.), 358–359.

⁴⁸⁶ Vizinger Zsolt, „The Inter-nationality of Late Nineteenth-Century Budapest Quartets and Their not Entirely Prejudice-free Reception in the Press”, *Musica Olomucensia* 35 (2023/1): 62–72.: <https://musicologica.upol.cz/pdfs/mus/2023/01/04.pdf> (utolsó hozzáférés: 2023. november 7.); Vizinger *Beethoven kései vonósnégyeseinek fogadtatása*, 177.; Tari *Nemzeti Zenede*, 343.

Ridley-Kohne-kvartett

Ridley-Kohne Dávid nemzeti színházi zenészekből és zenedei tanárokból álló kvartettje a korabeli sajtó szerint 1857-ben az Európa-szálló dísztermében adta hangversenyeit. (13. táblázat) A kvartett novembertől kezdődő hangversenyeiről már szeptember végétől elkezdtek cikkezni a lapok.⁴⁸⁷ A *Magyar Sajtó*ban beharangozták, miszerint a Kirchlehner Ferenc, Spiller Adolf, Szuk Lipót és Ridley-Kohne Dávid-féle kvartett még az év végén hat „zeneverseny” rendez az Európa-szállóban Haydn, Mozart, Beethoven, Mendelssohn, Hiller, Gade, Schumann és Onslow szerzeményeivel.⁴⁸⁸ A Kiscelli Múzeum megőrizte a műsorlapot.⁴⁸⁹ A *Nővilág* a játszott repertoár tekintetében ennyit jegyez meg: „Játékrendjük mind a classicusok költeményeiből áll.”⁴⁹⁰

Srsz.	Dátum	Repertoár	Előadók
1.	1857.11.08. 16:30	Joseph Haydn: C-dúr („Kaiser”) kvartett, Op. 76/3	
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: h-moll kvartett (zongora, hegedű, brácsa, cselló), Op. 3	Willibald Deutsch (zongora)
		Wolfgang Amadeus Mozart: g-moll kvintett, K516	Höszly Jakab (brácsa)
2.	1857.11.15. 16:30	Ludwig van Beethoven: Esz-dúr („Hárfa”) kvartett, Op. 74	
		Ferdinand Hiller: a-moll szerenád zongorára, hegedűre és csellóra	Johann Nepomuk Dunkl (zongora)
		Niels Gade: e-moll kvintett, Op. 8	Höszly Jakab (brácsa)
3.	1857.11.22. 16:30	Felix Mendelssohn-Bartholdy: Esz-dúr kvartett, Op. 44/3	
		Robert Schumann: Esz-dúr zongorakvartett, Op. 47	Anton Khayll (zongora)
		George Onslow: c-moll kvintett, Op. 67	Trautsch Károly (cselló)
4.	1857.12.06. 16:30	Wolfgang Amadeus Mozart: D-dúr kvartett [?]	
		Ludwig van Beethoven: B-dúr trió, Op. 93	Anton Khayll (zongora) ⁴⁹¹
		Louis Spohr: Oktett, Op. 32	Josef Shlechta (hegedű); Proksh [?] (2. hegedű); Höszly Jakab (brácsa); Karl Morelli (cselló)
5.	1857.12.20. 16:30	Robert Volkmann: G-dúr kvartett [kézirat]	
		Robert Schumann: d-moll trió, Op. 63	Gustav Bing (zongora)
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: B-dúr kvintett, Op. 87	Höszly Jakab (brácsa)
6.	1857.12.26. 16:30	Robert Schumann: F-dúr kvartett, Op. 41/2	
		Wolfgang Amadeus Mozart: C-dúr trió [?]	Anton Khayll (zongora)
		Ludwig van Beethoven: cisz-moll kvartett, Op. 131	

13. táblázat. Ridley-Kohne kvartettjének (Ridley-Kohne, Kirchleiner, Spiller Adolf, Suck) koncertjei 1857-ben

⁴⁸⁷ PLL 4/217 (1857.09.24.), 3.; HF 8/218 (1857.09.25.), 955.

⁴⁸⁸ MS [?]/245 (1857.10.27.), 2.

⁴⁸⁹ Budapest Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, jelzet: BTM 54.219.1.

⁴⁹⁰ NV 1/43 (1857.11.01.), 683.

⁴⁹¹ Theindl helyett.

A 13. táblázat alapján Ridley-Kohne kvartettjének repertoárját illetően a bécsi klasszikus szerzők csakugyan nagy számban kerültek előadásra: majdnem minden koncerten elhangzott egy-egy Haydn-, Mozart-, vagy Beethoven-mű.⁴⁹² Programjuk az európai ízléshez képest is az aktuális trendeket képviselte: Mendelssohn és Schumann kompozícióit, valamint Hiller, Gade és Onslow műveit adták elő az évadban, továbbá elsőként tűzték műsorra Robert Volkmann vonósnégyesét is, amelyre Volkmann is ellátogatott.⁴⁹³ Külön érdemes felhívni a figyelmet a december 6-i koncerten előadott Spohr-féle Oktettre, mely két vonósnégyesnyi zenész mozgósított, köztük a Huber-kvartettben is tevékenykedő Josef Schlechta hegedűst, valamint a szórakoztató, katona- és színházi zenész Karl Morellit is, aki csellistaként működött közre.

Huber-kvartett

A szintúgy nemzeti színházi és zenedei tanárokból formálódó Huber-kvartett koncertjeinek repertoárja ehhez képest visszafogottabb, ám a kamariformációk hasonlóképpen változatosak voltak: zongorakíséretes dal, duó, trió és kvartett is műsoron volt. A program törzsét itt is a bécsi klasszikusok kompozíciói alkották, mellette Schumann és Mendelssohn kaptak még helyet. Külön érdemes felhívni a figyelmet az előadott dalokra: Schubert *Winterreiséjéből* Ernstné Kaiser Jozefa énekelte az „Erstarrung”-ot, a Jekelfalussy Albert által előadott Meyerbeer-féle *Hirtenlied* pedig azért is különleges, mert az 1842-ben komponált dalt 1857-ben adták ki először Párizsban.⁴⁹⁴

Srsz.	Dátum	Repertoár	Tagok
1.	1857.03.15. 16:30	Joseph Haydn: D-dúr kvartett, Op. 17/6	
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: 1. Esz-dúr kvartett, Op. 12	
		Ludwig van Beethoven: Esz-dúr trió, Op. 70/2	N. J. Theindl (zongora)
		Ludwig van Beethoven: Románc [?]	Hollósy Kornélia (ének)
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: Lied [Neue Liebe, neues Leben]	
2.	1857.03.29.	Wolfgang Amadeus Mozart: F-dúr kvartett [?]	

⁴⁹² Az 1857. december 26.-i koncerten Beethoven cisz-moll kvartettjét „közkívánatra” adták elő: napra pontosan egy évvel korábban, 1856. december 26.-án ők mutatták be a kompozíciót Pesten. Köszönöm Vizinger Zsoltnak, hogy felhívta rá a figyelmem. Lásd Vizinger *Beethoven kései vonósnégyeseinek fogadtatása*, 181–183.

⁴⁹³ „Egy pár év előtt lakott itt köztünk egy kitűnő zeneszerző Volkman Róbert, kinek szép zenekölteményei talán mindenütt nagyobb zajt ütöttek, mint itt nálunk, hol épen írtattak. — »Az ágyú sem csinál olyan lármát ott a hol elsül, — mondja egy kitűnő írónk, — mint ott, hova golyója hull.« — Volkman Róbert később elhagyott minket, s ismeretessé lón; de ő hálásabb Pesthez, mint Pest volt hozzá, s most ismét meglátogatá fővárosunkat. Múlt vasárnap a kamarai zenélyen megjelent, midőn épen egy szép quartettjét játszották. — A közönség megismeré, és a jeles zeneköltőt többször hangosan — megéljenzé.” HF 8/293 (1857.12.23.), 1273.

⁴⁹⁴ Brzoska, Matthias, „Meyerbeer [Beer], Giacomo”, in: *Grove Music Online*: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000018554> (utolsó hozzáférés: 2023. november 7.).

		Ludwig van Beethoven: D-dúr kvartett, Op. 18/3	
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: 2. D-dúr cselló-zongora szonáta, Op. 58 ⁴⁹⁵	Huber József (cselló); Gustav Bing (zongora)
		Franz Schubert: <i>Winterreise</i> – No. 4 Erstarrung	Ernstné Kaiser Jozefa (ének)
3.	1857.04.04.	Robert Schumann: a-moll kvartett, [Op. 41/1?]	
		Felix Mendelssohn-Bartholdy: c-moll trió, Op. 66	Huber Károly (hegedű); Huber József (cselló); N. J. Theindl (zongora)
		Giacomo Meyerbeer: <i>Hirtenlied</i> (Des Schäfers Lied)	Jekelfalussy Albert (ének); N. J. Theindl (zongora)
		Joseph Haydn: F-dúr kvartett [?]	

14. táblázat. Huber Károly kvartettjének (Karl Huber, Joseph Huber, Schlechta, Pfeiffer) koncertjei 1857-ben

A Huber-kvartett Pachl-szalonban tartott koncertjeinek programszerkesztése alapelveként tartotta magát ahhoz a közönségzés által diktált kíváncsúsághoz, hogy előadásaikra énekes műsorszámokat is felvettek, melyeken a pesti Nemzeti Színház csillagai, Hollósy Kornélia és Ernstné Kaiser Jozefa, valamint Jekelfalussy Albert léptek fel. Zongorista kamarapartnerük a zenét is szerző J. N. Theindl volt,⁴⁹⁶ valamint egy alkalommal egy műkedvelő, Gustav Bing. Bár a Huber-kvartett tervezett koncerteket az adventi időszakot megelőzően is, a szezon zsúfoltságára hivatkozva elhalasztották fellépéseiket a böjt utáni időszakra, 1858-ra.⁴⁹⁷

Érdeemes kitérni ezúttal röviden a műsorszerkesztés sajtóreceptiójára is. Az instrumentális műsorválasztás változatlanságát és a Pachl-szalon méretét is kritizálta a *Pester Lloyd* újságírója, felfedve ezzel széleskörű zeneirodalmi tájékozottságát és személyes ízlését is:

„Véleményünk szerint nincs helyes arány ebben a műsorban; Mendelssohn túlságosan is képviselteti magát, másrészt túlságosan kevés a mester, aki a Beethoven utáni korszak legzseniálisabb szelleme, és aki - mély meggyőződésünk szerint - nagy hatást fog gyakorolni a zeneművészet fejlődésére. Robert Schumannra gondolunk. [...] Számunkra Schumann a titánok, Bach, Haydn, Mozart és Beethoven mellett áll [...] éppen ezért kívánjuk, hogy művei gyakrabban szerepeljenek a műsorokon. Ráadásul kamarazenei hangversenyeinken hiányolunk egy hangszeres Schubert-művet; miért nem választották Mendelssohn szonátája helyett az ő kitűnő Esz-dúr trióját, amelyből már hallhattunk egyet az előző ősszel? Nem akarjuk lekicsinyelni e mű szépségét, csak azt kívánjuk, hogy a programban legyen nagyobb változatosság és az egyes mesterek méltányos figyelembevétele. [...] Nem hallgathatjuk el azonban az egyébként oly

⁴⁹⁵ A források kétértelműek: Mendelssohn mindkét, D-dúr és B-dúr csellószonátájára is hivatkoznak a sajtóban, sőt, előfordul, hogy F-dúrként [?] utalnak rá. Vö. PLL 4/70 (1857.03.27.), 3.; BH 6/72 (1857.03.29.), 2.

⁴⁹⁶ *Honderü* 2/1/13 (1844.03.30.), 432.

⁴⁹⁷ POLL 8/258 (1857.11.11.), 1.; HF 8/259 (1857.11.12.), 1130.

árnyéktalan első kamarazenei koncert egyik árnyoldalát, nevezetesen a Pachl kis szalonjának afrikai hőmérsékletét, amely igencsak megnehezítette az élvezetet. Változást kérünk!”⁴⁹⁸

Az egyhangúság alatt minden bizonnyal nemcsak a magyar művek hiányát érthették, de a szélesebb európai zeneirodalom további remekműveinek előadását is hiányolták, így például a fentebb említett Schubert trióét. Érdeemes megjegyezni, hogy bár az évad „unalmassága” és „egyhangúsága” vissza-visszatérő elem a korabeli sajtóban, az valójában követte a nyugati trendeket. Az azonos koncertről tudósító *Budapesti Hírlap* kritikusa a korabeli előadói gyakorlatra is rávilágított az első, teltházas március 15-i koncert kapcsán:

„[...] már ez első hangverseny után is méltó elismerés illeti derék hegedűművésznünket Huber urat, hogy a jobb ízlés javára e ritka műélveket életbe léptette, és a közreműködőkkel együtt se a fáradtságtól, se a nehéz tanulmánytól és összegyakorlástól nem riad vissza, hogy e hangversenyek egy kamarai zene magas művészeti igényeihez méltók legyenek.”⁴⁹⁹

Kritikája alapján arra következtethetünk, hogy a nagyobb előadói és befogadói kihívást igénylő zeneműveket az előzményektől eltérően immár próbálni kellett.⁵⁰⁰ Az amatőr és professzionális zenészeket és a fizetős koncertek minőségét tehát inentől kezdve nem pusztán a zenész státusza, de a játszott kompozíciók interpretációs minősége is egyre inkább megkülönböztette egymástól.

Hangászegyleti Zenede

Bár nem tartoztak a bérletes koncertek közé, itt kell említenünk a Hangászegyleti Zenede növendékhangversenyeit, valamint nyilvános vizsgálódásait is. A növendékhangversenyre 1857. március 1-én került sor a Zenede legkiválóbb tanulóinak, tanárainak részvételével a

⁴⁹⁸ „Unserer Ansicht nach ist kein richtiges Verhältnis in diesem Programme; Mendelsohn ist zu sehr vertreten, und dagegen der Meister zu wenig, welcher der genialste Geist der Nachbeethoven'schen Zeit ist, welcher, wir sind auf das Innigste davon überzeugt, großen Einfluß auf die Entwicklung der Tonkunst ausüben wird. Wir meinen Robert Schumann. [...] für uns reiht sich Schumann den Titanen Bach, Haydn, Mozart und Beethoven an die Seite; [...] Ihr werdet uns Recht geben, [...] daß seine Werke Häufiger auf den Programmen erscheinen. Ferner, vermissen wir bei unseren Kammermusik-Konzerten ein Instrumentalwerk Schubert's; warum wählte man nicht sein ausgezeichnetes Es-dur Trio statt der Sonate Mendelsohn's, von dem wir schon eine im vorigen Herbste gehört hatten? Wir wollen damit durchaus nicht die Schönheit dieses Werkes antasten, nur den Wunsch nach einer größeren Mannigfaltigkeit des Programmes und gerechtern Berücksichtigung der einzelnen Meister aussprechen. [...] Eine Schattenseite des sonst so schattenfreien ersten Kammermusik-Konzertes dürfen wir jedoch schließlich nicht verhehlen, nämlich die afrikanische Temperatur des kleinen Pachel'schen Salons, welche uns den Genuß gar arg verkümmerte. Wir stehen um Aenderung!” PLL 4/62 (1857.03.17.), 2.

⁴⁹⁹ BH 6/62 (1857.03.17.), 2.

⁵⁰⁰ Erre Vizinger Zsolt kutatásai is rávilágítanak, vö. Vizinger *Beethoven kései vonósnégyeseinek fogadtatása*, 181–183.

Nemzeti Múzeum dísztermében, délután fél 5 órai kezdettel.⁵⁰¹ A *Budapesti Hirlap* által közölt cikk szerint a két szakaszra osztott műsor a következő volt:

I. rész:

1. Johann Nepomuk Hummel: Szeptett, Op. 87 No. 1. Zongorára, fuvolára, oboára, kürtre, mélyhegedűre, csellóra és nagybőgőre⁵⁰² – I. és II. tétel (Sipos Antal – zongora);
2. Louis Spohr: *Faust* – duett (Bignio Lajos és Karkis István – ének);
3. Anton Pfeiffer: Bevezetés és változatok magyar témára kvintett kísérettel (Fürwasz Sándor – fuvola);
4. Felix Mendelssohn-Bartholdy: *Paulus* – ária (Karkis István – ének);

[III. rész?]

5. Julius Stern: *Ismene* – jelenet három női hangra (Huber Ida, Láng Paulina, Madzak Ottilia – ének);
6. Charles Auguste de Bériot: Variációk (Polgár Pál – hegedű);
7. Alessandro Stradella: Egyházi „magándal” a XVII. századból (Bignio Lajos – ének);
8. Frédéric Chopin: b-moll scherzo (Sipos Antal – zongora);
9. Felix Mendelssohn-Bartholdy: Három motetta, Op. 39 (Láng Paulina, Mindszenti Kornélia, Madzak Ottilia, Braun Katalin – ének).⁵⁰³

A *Napkelet* kritikusa elnéző volt a nyilvános hangverseny olykor amatőr interpretációival szemben. Az előadók életkorára és az előadás színvonalára való tekintettel kiemelte, az esemény kevésbé volt hangverseny, sokkal inkább a növendékek jótékony célból megszervezett próbatétele, amelyet a közönség „elnézőleg” bőséges tapsal jutalmazott.⁵⁰⁴

Az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtára megőrizte a Zenede vizsgakonzertjeinek („vizsgálati hangverseny”) részletes, két nyelven (magyar és német) kiadott műsorát.⁵⁰⁵ A 16 nyomtatott oldalon az 1857. július 29., 30., 31., valamint augusztus 1., 3., és 4-én megrendezett események programja olvasható. A külön-külön napokra beosztott tanszakok csaknem mindegyike esetében sor került valamilyen formációjú kamaraelőadásra is: az énekes osztályok tehetségesebbjei ismert operák duettjeit adták elő (Bellini *Puritánok*, illetve Spohr *Jessonda*

⁵⁰¹ BH 6/43 (1857.02.22.), 2.; HF 8/44 (1857.02.24.), 187.

⁵⁰² Ezen az estén két csellóval játszották.

⁵⁰³ BH 6/43 (1857.02.22.), 2.

⁵⁰⁴ NK 1/9 (1857.03.05.), 152.

⁵⁰⁵ OSZK Plakáttár, 1857. A teljes műsort lásd a Függelékben.

című operáiból), emellett hangszeres duók (Friedrich August Kummer, Heinrich Wilhelm Ernst) és triók (Ferdinand David) is a vizsga részei voltak.

A sajtó e vizsgákról rendszeresen és részletesen tudósított. A *Pester Lloyd* tárcarovata egy külön háromrészes tárcacikk-sorozatát is indította, amelyet egy „Dr. Julius S...s” álnév alatt író zenedei részvényes jegyzett.⁵⁰⁶ Hosszú, értekező cikkei mottójaként a pártatlanságot hangsúlyozva („sine ira et studio”) igyekezett feltárni a konzervatórium mint intézmény előnyeit és szinte létjogosultságát (eszerint a korabeli diskurzusokban felmerülhetett az intézmény feleslegessége). Az első cikk csaknem teljes egésze az intézmény védelmében szól: a szerző példákat sorol a külföldi konzervatóriumok jelentőségéről és funkciójáról, külön kiemelve, miszerint csak az elmúlt 15 évben Németországban Lipcsében, Drezdában, Kölnben és Stuttgartban alapítottak konzervatóriumot, Berlinben kettőt is. Az intézmény elleni támadás mögött az állhatott, hogy a konzervatórium nem a zeneszerzői tehetséget pároolta, illetve hogy a külföldi intézményekhez képest a Zenede szinte elképzelhetetlenül szegényes költségvetéssel bírt, amely a minőségre is hatással volt. A jótékony cél és a kulturális felemelkedés nemes ígérete felülírta ugyan az anyagi haszonszerzést, azonban ez a megfelelő tanulók és az oktatás kielégítő feltételeinek hiányában bosszulta meg magát; a tanulókat nem szűrték meg eléggé a felvételin a minimális költségvetés biztosítása érdekében. A tárcacikk szerint a Zenede vizsgakonzertjein hallatszódott, hogy a tanulók többségét képességeiket messze túlmenően látták el a tanárok (különösen az ének és a hegedű tanszakon) megoldandó zenei kihívásokkal. A vizsgakonzertek alapján éppen ezért a részvényes nem tartotta jogosnak, hogy az intézmény konzervatóriumként hivatkozzon önmagára.⁵⁰⁷ A *Pester Lloyd*-ban publikált vélemény részben fedti a fentebb idézett *Napkeletét*: a növendékek nyilvános vizsgákon való részvétele nem adta a professzionális zenészek által szolgáltatott hangverseny-élményt. Ennek ellenére a Zenede növendékei is aktív részei voltak a korabeli hangversenyéletnek.⁵⁰⁸

V.2.1.3. Vokális koncertek

A hangversenyek és koncertek műsorán lényeges szerepet foglaltak el a vokális darabok, amelyek kapcsán két, Európa-szerte érvényes jellemzőt kell kiemelnünk: az egyik a vokális

⁵⁰⁶ Vö. pl. PLL 4/177 (1857.08.05.) 2.; PLL 4/178 (1857.08.06.), 2.; PLL 4/180 (1857.08.08.), 2.

⁵⁰⁷ „Unser Konservatorium hat, wie das Jahrbuch zu erkennen gibt, mit einem großen Uebelstande zu kämpfen; es ist zwar eine juristische Person, es hat Korporationsrechte, aber leider eine arme, gar arme Person, es ist auf die milden Beiträge zahlungs- oder nichtzahlungsfähiger Aktionäre angewiesen, die bon gré, mal gré zu einem Jahresbeitrage von 6 fl. bemüssigt werden, um dafür die Anstalt mit einem künftigen Rubini, oder einer Catalani und den empfohlenen Zögling mit geträumten 10,000 fl. pro anno beglücken zu dürfen, wobei der Zögling nur noch jährlich 1 fl.” PLL 4/177 (1857.08.05.), 2.

⁵⁰⁸ Vö. V.4.1. *Intézményi hálózatok*.

darabok szinte kötelező érvényű előadása a hangversenyeken, valamint a *Liedertafel*-mozgalom, amely gazdag egyházi vokális zenei hagyományra támaszkodva egyre inkább a kulturális nemzetépítéssel fonódott össze.⁵⁰⁹ A vokális koncertek alatt a következőkben a dalárdák, valamint a dalkörök templomokon kívüli, jellemzően vokális eseményeit tárgyaljuk.

Pest-Budai Dalárda

A templomi zenélés és a dalárdák kialakulásának kapcsolata közötti összefüggésekre már rámutattak a kutatások.⁵¹⁰ A vokális koncerteket illetően elsőként kell megemlítenünk a pest-budai dalárda működését és vezetőjét, Ferdinand Thillt (Thill Nándort). Az 1854-ben alakult egyesület célja az alapszabályokban megfogalmazottak szerint a minőségi egyházi zene, valamint az énekeskultúra és gyakorlat művelése és népszerűsítése volt.⁵¹¹ A Pest-Budai Dalárda aktív része volt a pest-budai zeneéletnek: olykor vokális miséket énekeltek, közreműködtek koncerteken, illetve aktívan részt vettek az 1857-es császárlátogatáson is.

A Pest-Budai Dalárda bérelt székhelye a felújítás alatt álló Redout-épület nagytermének tágasabb, 600 főt befogadó előcsarnoka volt.⁵¹² Az egyesületi megbeszéléseken és egyéb zenés rendezvényeken túl minden bizonnyal itt folyhatott oktatási tevékenységük is.⁵¹³ A dalárda működéséről folyamatosan beszámolt a korabeli magyar és német nyelvű sajtó. A következőkben két főbb esemény repertoárjáról lesz bővebben szó: a dalárda zenés hajókirándulásáról a Dunakanyarban, valamint a tagok által szervezett zártkörű koncertről.

1857. június 28-án Vác érintésével Visegrádra kirándult a Pest-Budai Dalárda hajóval, ehhez az eseményhez bárki csatlakozhatott. A dalárda Pest vármegyében tett zenés kirándulásainak különlegessége volt, hogy magát a kirándulás tevékenységét kötötték össze a zenélés gyakorlatával. A *Hölgyfutár* Tárcarovatába Simonffy Kálmán zeneszerző hosszabb tudósítást közölt az eseményről. Eszerint reggel 6-kor mintegy 7-800 fős vegyes tömeg („művész, író, laicus, agg, fiatal, férfi és nő”) gyűlt össze az Albrecht gőzhajón, amelynek

⁵⁰⁹ Párizsban a 19. századi koncertsorozatok részeként szintúgy találkozunk vokális betétekkel. Vö. Cooper *Instrumental Music*, 18-19. Az operarészletek és dalok mint koncertbetétek előadása ugyanúgy része volt prágai zeneéletnek is. Prágában a Cecília Társaság szakrális vokális koncertjeit szükséges megemlítenünk, amelyek évi több alkalommal kerültek megrendezésre a Zsófia-szigeten lévő Zsófia palotában. 1857-re vonatkozóan lásd: <https://prague-concerts.info/en/event/4820>; <https://prague-concerts.info/en/event/5872>; <https://prague-concerts.info/en/event/12871>. A dalármozgalommal kapcsolatban lásd Gusztin Rudolf, „The Question of National Identity in the Multiethnic Sopron Through the Activity of the Dalfűzér/Liederkrantz (1847–1867)”: <https://musicologica.upol.cz/pdfs/mus/2023/01/03.pdf>; Krisztina Lajosi – Andreas Stynen, „Introduction,” in: Krisztina Lajosi – Andreas Stynen (ed.), *Choral Societies and Nationalism in Europe* (Leiden: Brill, 2015): 1–3. ⁵¹⁰ Sas *Többszólamú*, 36–39., 62–68.; Gusztin Rudolf, „The Institutionalization of the Choral Movement in Nineteenth-Century Hungary”, *Musicologica Austriaca* (2021): <https://www.musau.org/parts/neue-article-page/view/105>.

⁵¹¹ *Pest-Budai Dalárda, A Pest-Budai Dalárda alapszabályai* (Pest: Müller Emil könyvnyomdája, 1859); Gusztin *Institutionalization of the Choral Movement*.

⁵¹² BH 6/239 (1857.10.20.), 2.

⁵¹³ BH 6/233 (1857.10.13.), 2.; HF 8/224 (1857.10.02.), 985.

közepén a cs. k. 4. Deutschmeister sorjalogezred zenekara Joseph Dubez katonakarmester vezényletével játszott, melyet a közönség éljenzéssel fogadott:

„a rövid időközökben játszó zenekart minden darab jeles kivitele után — éljenezte, úgy hogy az öröm ragályosságától, ha jött volna valaki lehangolt kedéllyel is, annak a dolog természeténél fogva — jókedvűnek kellett lennie.”⁵¹⁴

Az eredeti tervek szerint a váci székesegyházban 8 órakor kellett volna a vokális misét megtartani, ám sem az érdeklődők, sem a kórus nem fért be a templomba, így részben a templomban, részben szabad téren tartották azt meg. A misét követően a kirándulók zenélve mentek vissza a gőzhajóra. Innen Visegrádra hajóztak át, ahol egészen a várromokig kirándultak fel. Előadták a *Hunyadi*-indulót, majd Michael Brand *A dalárda* című, a megalakulásra szerzett férfikarát. 13 órakor a társaság „jó kedvvel, s nagyrészt zene mellett” megebédelt, majd 15 órakor Meyerbeer *Észak csillagának* dallamaiból komponált indulóval a verőcei Migazzi-kastélyhoz hajóztak tovább. Megérkezve a kastélykertbe a csermely mellett néhány vokális kompozíció előadását követően a Deutschmeister ezred katonazenekara egy csatajelenetet bemutató élőképet adott elő: a több szakaszra szétvált zenekar a szabadter különböző szegleteiből különböző indulókat játszott, közben az egyes zenészek csatazajokat imitáltak, harci riadóval, ágyúhanggal (nagydob), majd egyre-egyre közelebb hangzó puskaropogásokkal. A finálé egy Dubez által komponált díszinduló volt a Pest-Budai Dalárda tiszteletére. Ezt követően a kastély udvarában tánc kezdődött, léghajózni is lehetett, közben sor került uzsonnára is. A Thill és Dubez által vezetett és szervezett zenés kirándulás estig tartott: a gőzös este 10-kor érkezett vissza.⁵¹⁵

A nyilvános eseményen túl a dalárda saját tagjai számára rendezett koncertjei zártkörűek voltak. Erre kell következtetnünk, mivel a korabeli sajtó egy-két, a Pest-Budai Dalárda által szervezett koncertet nem, vagy csak utalásszerűen említ. Az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtára azonban megőrzött egy szövegkönyvet, amely a Pest-Budai Dalárda 1857. április 4-én rendezett „Énekvigalmának” műsorát, valamint az elhangzott kórusdalok szövegét közli 14 nyomtatott oldalon. A címdalon a következő leírás szerepel:

„A | PEST-BUDAI DALÁRDA | által | 1857-dik april 4-kén rendezett | ÉNEKVIGALOM |
RÉSZLETE. | Programm | der am 4. April 1857 | von dem | Pest-Ofner Gesangsvereine |

⁵¹⁴ HF 8/149 (1857.07.03.), 671.

⁵¹⁵ Ibid.

ausgehenden | Monats-Gesangsunterhaltung. | Pest, 1857. | Druck von Emil Müller. | Dorotheagasse Nr. 12.”

Tekintettel az esemény exkluzivitására, a sajtóban nem közöltek beszámolót az „énekvigalomról”, pusztán felhívták a figyelmet arra, hogy az eseményre a dalárda tagjai feleségeikkel együtt jöhettek, és a jegyek átvehetők.⁵¹⁶ A műsor a szöveggönyv alapján a következő volt:

1. Bognár Ignác: *Magyarország édes fia vagyok én*;
2. Carl Kuntze: *Weingalopp*;
3. Egressy Béni: *Beteg leány*;
4. Johann Friedrich Reichardt: *Das Bild der Rose*;
5. Michael Brand: *A dalárda*;
6. Friedrich Wilhelm Kücken: *Steckbrief*;
7. Thern Károly: *Szemedből gyul az élet*;
8. Felix Mendelssohn-Bartholdy: *Abschiedstafel*;
9. Bognár Ignác: *Azt gondolom eső esik*;
10. Felix Mendelssohn-Bartholdy: *Liebe und Wein*. Solo mit Chor.⁵¹⁷

A program tanulságai alapján ügyeltek arra, hogy a tíz előadott kórusmű magyar és német dalai váltsák egymást az egyenlőség jegyében. A magyar szerzők közül Bognár Ignác két, Egressy Béni, Michael Brand és Thern Károly egy-egy kórusműve, valamint Kuntze, Reichardt, Kücken egy-egy és Mendelssohn két kompozíciója hangzott el – Mendelssohn művei tehát itt is rendkívüli népszerűségnek örvendtek.

Auróra-estélyek

Nem pusztán a leginkább zártkörű eseményeket meghirdető dalárda volt az, amely vokális előadásokat szervezett Pest-Budán. Bár külön alapszabályuk nem maradt fenn, sőt, feltehetően nem is volt, télen a Lloyd-teremben, nyaranta pedig a Császárfürdőben kerültek megrendezésre az ún. „Auróra-estélyek”.⁵¹⁸ Az estélyeket megszervező körre a sajtóban Auróra-társaságként, Auróra-körként, Aurórákränzchenként is hivatkoznak, de az Auróra-kör eseményei minden bizonnyal egyet jelenthettek a „Lloyd-terembeli zeneestélyekkel”, vagy a „Lloyd-Kränzchen”-

⁵¹⁶ PLL 4/73 (1857.03.31.), 3.; PLL 4/76 (1857.04.03.), 3.; PLL 4/77 (1857.04.04.), 3.

⁵¹⁷ OSZK Plakáttár, 1857.

⁵¹⁸ A *Localblatt* szerint a Lloyd-estélyeket korábban a Tirgis-szálló dísztermében tartották meg. POLL 8/21 (1857.01.27.), 1.

nel is. Az estélyeket úgy tűnik, heti rendszerességgel, szombatoként tartották, a hölgyek kérésére korábbra hozott, este 8 órai kezdettel.⁵¹⁹ Arról, hogy az Auróra-kör kórustársaságként is működött, a *Pester Lloyd* egy híréből következtethetünk. A császárlátogatás alkalmából a Zenede által rendezett szerenádon⁵²⁰ az ő kórusuk is a 200 fős kart erősítette:

„A helyi konzervatórium által a Fenséges jelenlétének tiszteletére rendezendő szerenádról szóló tegnapi bejegyzéshez hozzá kell tennünk, hogy a konzervatórium tanulóit a 'Lloydkränzchen' és a Nemzeti Színház kórusa, valamint a helyi iskolák 19 tanára fogja támogatni, hogy egy lenyűgöző, 200 hangból álló kórust alkossanak.”⁵²¹

Az Auróra-kör múltja feltehetően egészen friss lehetett, tagjai pedig már bizonyították a pest-budai közönségnek, ahogyan arról a *Hölgyfutár* 1857. január végén hírt adott.⁵²² Egyébiránt a társaság tagjainak részletes listája, a társaság alakulásának, valamint az általuk szervezett estek dátumai több esetben bizonytalanok. Feltehető, hogy a kör egyik aktív szervező tagja Thern Károly volt, aki a társaság december eleji fellépésén vezényelte a kört.⁵²³

Az Auróra-kör estélyein és összejöveteleiken többször látogatást tettek a külföldről érkező vendégművészek, énekesek és hangszeres előadók egyaránt. Műsorlap nem maradt fenn, és a sajtóban is korlátozottan számolnak be ezekről az estekről, ennek ellenére 1857-ben a következő fellépőket és programot regisztrálhatjuk egyéb forrás híján a magyar és német nyelvű sajtó alapján. (15. táblázat)

Dátum	Színház	Program	Előadók
1857.01.27.	Lloyd-terem	[?]	Babette Gundy (ének)
		Deklamationsstücke [?]	Ernest-Schwartz k.a.
		[?]	A pesti Német Színház zenekarának zenészei
		[?]	Auróra-társaság kórusa („Chöre der liebenswürdigen Tafelrunde”)

⁵¹⁹ PLL 4/113 (1857.05.17.), 3.; POLL 8/255 (1857.11.07.),1.; PLL 4/255 (1857.11.07.), 3.

⁵²⁰ Vö. VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja.

⁵²¹ „Unsere gestrige Notiz über die zu Ehren der Allerhöchsten Anwesenheit vom hiesigen Konservatorium zu veranstaltende Serenade haben wir dahin zu ergänzen, daß die Zöglinge des Konservatoriums im Vortrage der genannten Musikpiecen durch den Chor des „Lloydkränzchen” und des Nationaltheaters, so wie durch 19 Unterlehrer hiesiger Schulen unterstützt, zu einem imposanten Sängerkhore von 200 Stimmen anwachsen werden.” PLL 4/81 (1857.04.09.), 3.

⁵²² „Egy énekesegyletről az Aurora társulatról akarunk szólni, mely közelebb alakult meg fővárosunkban, s mely ének-előadásait a Lloydteremben fogja bizonyos napokon megtartani. E társulat több tagja már egyszer a múzeum egyik hangversenyében szép sikerrel lépett föl, s így reményünk lehet, hogy annak minél több nyilvános élvezetet fogunk köszönhetni.” HF 8/21 (1857.01.27.), 85.

⁵²³ BH 6/281 (1857.12.08.), 2.

1857.02.14.	Lloyd-terem	Fuchs [?]: Tausendschön – dal	Ernstné Kaiser Jozefa (ének)
		magyar dal [?]	
		Henri Vieuxtemps: <i>Fantaisie-Caprice</i>	Bidó Amália (hegedű)
		Delphin Alard: Rondo [?]	
		Deklamation [?]	Stéger k. a.
		Anton Kneifel: „Gebet vor der Schlacht“ für zwölf Bleichinstrumenten	[?]
		[?]	Bignio Lajos (ének)
1857.03.07.	Lloyd-terem	[?]	Babette Gundy (ének); Leopold von Meyer (zongora); Bogya Róza (ének); Karl Nossek (hegedű); Auróra-társaság kórusa („Mitglied der Sängertafelrunde”)
		Franz Rafael: Tenor-Solo [?]	A. Frei (ének)
1857.03.28.	Lloyd-terem	„Beethoven-est” Prológus	Theodor Witte
		Ludwig van Beethoven: <i>Leonóra</i> -nyitány nyolc kézre	[két hölgy és két úr?]
		Ludwig van Beethoven: <i>Fidelio</i> – nagy ária	Babette Gundy (ének)
		Ludwig van Beethoven: <i>Fidelio</i> – Rabok kórusa	Auróra-társaság kórusa
		Beethoven, Ludwig van: <i>Adelaide</i> , Op. 46	Ellinger József (ének)
1857.04.19.	Lloyd-terem	Gaetano Donizetti: <i>Don Pasquale</i> – duett	Köszei Károly és Benza Károly (ének)
		Rossini: Tolvaj szarka – buffo ária	Benza Károly (ének)
		Czuczor: A falusi kis leány – szavaltat	Munkácsi Flóra (ének)
1857.05.16.	Lloyd-terem	Dalok [?]	Johann Baptist Pischek (ének)
1857.07.04.	Lloyd-terem	Beethoven, Ludwig van: <i>Adelaide</i> , Op. 46	[?]
		Gioacchino Rossini: <i>Sevillai borbély</i> – Rosina entréeja	Babette Gundy (ének);
		magyar dal [?]	
		Ludwig van Beethoven: <i>Adelaide</i> , Op. 46	Miksics k. a. (ének)
		dal [?]	
		Saphir költeményei	Wallner asszony
		[ének]	Horti úr; Georg Gundy (ének)
		[szavaltat?]	Beermann úr
		[zongora]	Jósika báró; Willibald Deutsch; Breisach úr
		[tánc]	
1857.10.01. előtt	Lloyd-terem	[zongoraművek]	Leopold Dörfel (zongora)
		[ének]	Fehérvári Mari (ének)
1857.12.02. előtt	Lloyd-terem	dal [?]	Hofbauer k.a. (alt)
		[Franz Schubert?]: <i>Erlkönig</i> – zongorakíséretes szavaltat	Haase (szavaltat); Gotthard Wöhler (zongora)
		[?]: Éjjeli ábránd	Leopold von Meyer (zongora)

		Arany János: <i>Ágnes asszony</i>	Bulyovszkyné Szilágyi Lilla (szavalat)
		két német és egy magyar dal	Ellinger József (ének)
		operarészlet	Goldschmidt József (ének)
		[?]	Eduard Rappoldi (hegedű)
1857.12.07. előtt	Lloyd-terem	[?]: Trió zongorára, csellóra és klarinétra	Johann Nepomuk Dunkl; két műkedvelő (cselló, klarinét)
		Friedrich Wilhelm Kücken: dal [?] [?]: dal	Kószegi Károly (ének)
		Operarészlet [?] Huber Károly: magyar dal	Huber Ida (ének)
		két tréfás költemény	Ascher úr (szavalat)
		A szólók között a Thern Károly által vezényelt Aurora-kör zenélt.	

15. táblázat. Aurora-estélyek a Lloyd-teremben 1857-ben

Az estek repertoárjára a vegyes programszerkesztés volt a jellemző, de látható, hogy nagy arányban a vokális műsorszámok voltak jelen, emellett kamaraformációk fordulnak még elő. Feltehető, hogy a program az Aurora-kör kötetlennek tűnő jellege folytán nagyrészt esetlegesen állt össze, aszerint, hogy éppen ki volt jelen, és ki kívánt fellépni.

Ezek az estélyeken ugyanúgy szerepeltek a német, mint a nemzeti színházi zenészek, illetve azok a vendéglőadók, akik csak átutazóban vagy egy turné miatt jártak Pest-Budán. Az Aurora-kör estéin megfordult [Leopold?] Dörfel londoni zongoraművész (1850. október 1. előtt), a cseh Karl Nossek hegedűművész (1857. március 7.), vagy Leopold von Meyer zongoraművész (1857. december 2. előtt). Ezek a hangszeres előadók tehát egy alapvetően vokális előadói kör („Aurora-Abend-Kränzchen”⁵²⁴) programját egészítették ki.

V.2.1.4. Akadémiák

A koncertek „elődjeként” számon tartott zenei akadémiák régi hagyományt folytattak.⁵²⁵ Az egyvelegkoncerteket és az akadémiákat egymástól leginkább az előadott művek zenei minősége különböztette meg egymástól. A század második felére a szimfonikus zenekar, a szavalat, az operarészlet, a kamara- és szólóhangszeres műsorszámokat felvonultató, jellemzően színházi színpadokon rendezett akadémiák leginkább ünnepélyes alkalmak, jótékonyági előadások, vagy jutalomjátékok⁵²⁶ zenés eseményeivé voltak. Akadémiákra és egyvelegkoncertekre legtöbbször jótékonyági esemény vagy jutalomjáték keretében került sor Bécsben, Pozsonyban, Prágában is, azonban úgy tűnik, ennek nem feltétlenül a színházak adtak otthont.

⁵²⁴ POLL 8/56 (1857.03.10.), 1–2.

⁵²⁵ Volker Scherliess – Arno Forchert, „Konzert”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11587> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁵²⁶ Bevétel egy része, vagy egésze a társulat színlapon jelzett tagjának javára ment, ilyenkor leggyakrabban ő határozta meg a darabot.

1854. március 25-én például a prágai szegényintézet (Bartholomäi-Armenhaus)⁵²⁷ javára a prágai városi színházban (Královské stavovské divadlo) került sor jótékonyági akadémiaira, műsoron Jan Kittl *Die Waldbaume* operájának nyitányával, Mendelssohn Op. 94-es koncertáriájával, valamint Berlioz *Rómeó és Júliájával*.⁵²⁸

A pesti Nemzeti Színház műsoraán kevesebb akadémiaira vagy egyvelegkoncertre került sor 1857-ben, de összességében szintúgy jellemző volt az intézmény akadémiaira a vegyes műsorszerkesztés a legtöbb esetben jótékony célra megrendezett esteken. Ezek közül kiemelendő az 1857. május 12-én déli 12 órakor a császári pár, I. Ferenc József és Erzsébet első magyarországi látogatása alkalmából a pesti jótékony nőegylet szervezésében létrejövő „ének-, zene- és táncgyveleg 2 szakaszban” programszerkesztése.⁵²⁹ 1857. augusztus 1-én szombaton a nemzeti színházi zsebkönyv meghatározása szerint „operai egyveleget” rendeztek a színház nyugdíjintézetének javára,⁵³⁰ a színházban szereplő vendégelőadó, a Kärntnertheaterben szereplő császári királyi udvari kamaraénekes, Emanuele Carrion részvételével.⁵³¹ (5. ábra) Az operaegyvelegben Donizetti *Lucrezia Borgiájának* rövidített 2. felvonása, az Aranyvári Emília és Campilli Frigyes által előadott „komoly kettős tánc”, Rossini *La Cenerentolájának* egy Carrion által előadott zenekarkíséretes áriája, végül pedig Verdi *Rigolettójának* 4. felvonása került színre az este fél 8-kor kezdődő eseményen.

⁵²⁷ Bár az intézet a szegényekért dolgozott, és jótékonyági adományokból, valamint a zenei produkciók bevételeiből finanszírozta működését, mégis évente engedélyt kellett fizetnie a prágai rendőrigazgatóságnak a zenei és egyéb nyilvános rendezvények megrendezésére. Vö. <https://prague-concerts.info/en/institution/61>.

⁵²⁸ Vö. <https://prague-concerts.info/en/event/3733>

⁵²⁹ Vö. VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja.

⁵³⁰ *Nemzeti Színházi zsebkönyv 1858. évre*, kiad. Gönczy Samu – Novák György (Pest: k. n., 1858): XXXI.

⁵³¹ Andrea Harrandt – Michael Jahn, „Kärntnertheater”, in: *Österreichisches Musiklexikon Online*: https://musiklexikon.ac.at/0xc1aa5576_0x0001d36b (utolsó hozzáférés: 2023. november 12.).

194

Nemzeti Színház

Bérlő Pest, szombaton, augusztus 1-én, 1857. **93. szám.**

A nemzeti színházi nyugdíjintézet javára :

CARRION ur

fölléptével :

BORGIA LUCREZIA

Opera 2-dik felvonása egy jelenet kivételével, Donizettitól.

Személyek:

Don Alfonso, Ferrara hercege	Füredi.	Gubetta, Borgia biztos	Benza.
Donna Borgia Lucrezia, neje	Kaiser-Ernesté.	Rustighello, a herceg biztos	Udvarhelyi S.
Gennaro, velencei kapitány	Carrion ur.	Lovagok. Fegyvernökök.	

Ezt követi:

Komoly kettős tánc,

Aranyvári Emília és Campilli által.

Ezt követi:

CENERENTOLA

operából ária. Rossinitól; éneкли Carrion ur. énekkar-kisérettel.

Végül:

RIGOLETTO

opera 4-dik felvonásának legnagyobb része, Verditől.

S Z E M E L Y E K:

Mantua hercege	Carrion ur.	Sparafucile, bravo	Katzvinsky.
Rigolotto	Füredi.	Magdalena, nővére	Ellingerné
Gilda, leánya	Kaiser-Ernesté.		

CARRION ur, cs. kir. udv. kameraénekes, s az olasz opera első tenoristája, a nemzeti színházi nyugdíjintézet iránti sziveskedésből, ezen előadásban minden díj nélkül lépven fel, azzal egyszerűsmind bucsuját veszi a t. közönségtől.

Az igazgatóság.

Ezen előadást a t. közönség pártfogó figyelmébe különösen ajánlja

A helyárok következők lesznek: Földszinti s első em. páholy 9 frt. Más. em. páholy 7 frt. 30 kr. Erkélyszék 2 frt. 30 kr. Földszinti zártzék 1 frt. 30 kr. Másodemeleti zártzék 1 ft. Földszinti bemenet 1 frt. Másod emeleti bemenet. 36 kr. Karzat 18 kr. Tíz évnél nem idősb gyermekek számára: Földszinti gyermekjegy 30 kr. Másodemeleti gyermekjegy 20 kr.

Kezdeté 8-adjél órakor, vége 10-edfélkor.

Hollósi-L-né, Jókainé, Latkócziné. Kőszeghi, szabadságidejökethasználják.

Augusztus hóra bérlét nyitattik: Földszinti zártzék 13 for. Földszinti bemenet 7 for. p. p. Bérleni lehet Manno Karoly pénztárnoknál, reggel 9—12 óraig; estve a pénztárnál bérleni nem lehet.

Kiadta Szégyelgyi titkár

Nemzetli Herz Jánosnál országut Kunewalder-ház.

5. ábra. A pesti Nemzeti Színház 1857. augusztus 1-i előadásának színlapja (OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtár)

A *Pester Lloyd* alapján a budai Várszínházban J. Jordis jutalomjátéka alkalmából került sor egy „Musikalische Akademie” megrendezésére, amelyen Láng Paulina, a német színházak későbbi igazgatója Georg Gundy, valamint a zenedei növendék Siposs Antal szívessegből ingyen léptek fel.⁵³² Az este 7 órakor kezdődő műsor szintúgy a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* alapján rekonstruálható:

⁵³² „Zum Vortheile des Schauspielers und Sängers J. Jordis. "Musikalische Akademie", Fräulein Pauline Lang, Herr Gundy und Herr Anton Siposs, aus Gefälligkeit für den Benefizianten, als Gäste. Diesem geht vor: „Der Zweikampf im Schubladkasten”, Posse in einem Akt von J. Schönau.” PLL 4/60 (1857.03.14.), 3.

J. Jordis énekes és színész jutalomjátéka.

Láng Paulina k. a., Gundy úr és Siposs Antal úr vendégek a kedvezményezett javára lépnek fel⁵³³
[...]

Zenei Akadémia.

Program:

1. Nyitány Otto Nicolai *A windsori víg nők* című operájából.
2. Duett [Gaetano Donizetti] *Belizárjából*, éneкли Láng Paulina k. a. és Gundy úr.
3. *Egy nyári nap Norvégiában* [Un jour d'été en Norvège, Op. 27 Rudolf] Willmerstől, előadja Siposs Antal úr.
4. „Ez a világ a milyen nagy” Egressy [Béni]től, énekelte Láng Paulina k. a.
5. [?] Rapszódia Liszt [Ferenc]től, előadta Sipos Antal úr.

Ezt megelőzi a következő: *Der Zweikampf im Schubladkasten*. Bohózat [Posse] 1 felvonásban Johann Schönautól.⁵³⁴

A zenei akadémia programja Nicolai *A windsori víg nők* című operájának nyitányával kezdődött, ami a német színpadokon ebben az évben a leggyakrabban játszott opera volt. Ezt követően Donizetti *Belizár* című operájából egy duett, melyet a német színházak későbbi igazgatója, Georg Gundy énekelt az ifjú Láng Paulinával. A *Localblatt* kritikusa külön kiemelte az ifjú, rendkívül tehetséges Láng Paulina teljesítményét, aki Egressy Béni dalát („Ez a világ a milyen nagy”) énekelte, amelyet közkívánatra ismételni kellett.⁵³⁵ Siposs Antal két zongoraművet adott elő: egyet a Magyarországra is több alkalommal ellátogató Rudolf Willmers német zeneszerző-zongoristától,⁵³⁶ egy rapszodiát pedig Liszt Ferencről.

V.2.1.5. „Quodlibetek”, egyvelegkoncertek

A legvegyesebb műsorösszeállítással az ún. „egyvelegkoncertek” bírtak, amelyek a 19. század első felében nagy számban kerültek megrendezésre.⁵³⁷ Az akadémiai és egyvelegkoncertek közötti különbség nem éles, de a jellemzően zenés színpadi repertoárból is ihletet merítő egyvelegkoncertek műsorának minősége jóval vegyesebb. Egyvelegkoncertek alatt ezúttal a színházakban megrendezett előadásokat értjük.

⁵³³ „aus Gefälligkeit für den Beneficianten als Gäste”, tehát fellépődíjukat ezúttal Jordis kapta.

⁵³⁴ POLL 8/60 (1857.03.14.), 5.

⁵³⁵ POLL 8/62 (1857.03.17.), 2.

⁵³⁶ Látogatásai inspirálták Willmerst magyar témájú kompozíciók létrehozására is. Lásd Tari Lujza, „A magyar hangvétel változása C. M. v. Weber Magyar Rondójától R. Willmers Fóti daláig”, in *Zenetudományi dolgozatok Szabolcsi Bence emlékére, születésének 100. évfordulója alkalmából*, szerk. Sz. Farkas Márta (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem – MTA Zenetudományi Intézet, 2000): 51–69.; Willmers életrajza: *ibid.*, 61–67.

⁵³⁷ *Isoz Pest-Buda kézirat*.

A pesti Városi Német Színház 1857-es évre vonatkozó színházi zsebkönyvében az egyvelegkoncerteket „quodlibet”-nek is nevezték, amelyet a 19. században leginkább a *potpourri*val rokonítottak, de a könnyedebb operaparódiákat is így nevezték.⁵³⁸ A színházi zsebkönyvek „quodlibet” alatt a vegyes összeállítású egyvelegkoncerteket értették.⁵³⁹ A zsebkönyvek azonban ennél többet nem árulnak el. A fennmaradt műsorlapok hiányában a korabeli német nyelvű sajtó alapján rekonstruálható ezek repertoárja. A pesti Városi Német Színház komikusa, Johann Schönau jutalomjátéka alkalmából 1857. január 16-án került megrendezésre egy egyvelegkoncert, este 7 órai kezdettel.⁵⁴⁰

Falschingskrapfen!! Tele zenével, énekkel és tánccal. Komikus quodlibet 2 felvonásban és egy előjátékkal.

Előjáték. *A Pesth-Ofner Localblatt egy száma*. Bohózat egy felvonásban.

Első felvonás.

1. Nyitány [Otto] Nicolai *A windsori víg nők* című operájából.
2. „Der Schauspieler und seine Perüchen-Richter.” Egy színész, Kläger úr.
3. „La danse des Sylphes” hárfára Felix Godefroidtól, előadja Marie Binder k. a.
4. Polka, (új) táncolja Marie és Eveline Buliovsky k. a.
5. „Ein modernes Trauerspiel, oder: Wer bleibt denn übrig?” Szomorújáték 1 felvonásban Morländertől. [...]

Második felvonás.

Jubel-Ouverture Rafael karmester úrtól.

1. „Es schant ein abgewirthschafteter Gutsherr aus.” (...)
2. Mazur (új), táncolja Marie és Eveline Buliovsky k. a.
3. „O Pepita! Trostlos, ein Praktikant” Jordis úr, énekes.
4. „Der umgewechselte Ehemann.” (...)
5. „Pesth und Ofen ohne Komiker, oder: Das unnachahmliche Verschwinden á la Robin.”⁵⁴¹

A farsangi időszak kezdetére időzített egyveleg egy előjátékkal, a német nyelvű napilapra reflektáló *Eine Nummer des Pesth-Ofner Localblattes* című, egyelőre nem ismert

⁵³⁸ Brockhaus-Riemann, 169–170. A quodlibetszerű szerkesztés még jellemző volt a Nemzeti Színházban is előadott népszínművek és zenés színjátékok zeneszerkesztési gyakorlatára, lásd Szacsvai Kim *Erkel-műhely*, 110.

⁵³⁹ Vö. *Theater Almanach für Pesth und Ofen auf das Jahr 1858*, kiad. Eduard Schulz – Hugo Sachs (Pest: k. n., 1858). Erre több példát találunk: január 16. és 25., április 3., szeptember 26. és 29., valamint október 7-ét.

⁵⁴⁰ Ugyanezt a műsort még további két alkalommal előadták: január 17-én és 20-án is. Vö. POLL 8/12 (1857.01.16.), 4.; POLL 8/13 (1857.01.17.), 4.; POLL 8/15 (1857.01.20.), 5.

⁵⁴¹ „Falschingskrapfen!! Gefüllt mit Musik, Gesang und Tanz. Komisches Quodlibet in 2 Abth. und einem Vorspiele.” POLL 8/12 (1857.01.16), 3.

egyfelvonásossal indult. A két részből álló egyvelegkoncertben operanyitány, szavalat, tánc, hárfadarab és énekes műsorszám, valamint prózai színműrészlet is előadásra került.

A színházi zsebkönyvben külön jelezték a pesti Német Színházban megrendezett *operapotpourri* előadását. Február 7-én, este 7 órától került sor Karl Clement énekes utolsó előadására, melynek műsorát a *Localblatt* alapján rekonstruálhatjuk. A háromfelvonásos *operapotpourri* részletei között megtalálhatók a részben a német színpadokon már játszott operák részletei, köztük Auber *Fra Diavolója* és Marschner *Hans Heiling* című kompozíciója is. A pesti Városi Német Színház oboistája, Bernhard oboaszólót adott elő a második részben. Külön kiemelendő Richard Wagner *Tannhäuser* operájából az I. felvonás Fináléja, amely az est zárószámaként szólalt meg: érdemes kiemelnünk, hogy az opera magyarországi bemutatójára csak 1862. március 6-án került sor a pesti Városi Német Színházban német nyelven, magyar nyelven pedig 1871. március 11-én mutatták be a Nemzeti Színházban.⁵⁴²

A Budai Nyári Színkörben, valamint a Várszínházban is találunk példát a zsebkönyv által „quodlibetként” feltüntetett előadásokra, a dátum kapcsán azonban ellentmondanak egymásnak a források. A színházi zsebkönyv szerint január 17-én, február 21-én, március 7-én, október 19-én és december 5-én került sor vegyes műsorösszeállítású előadásokra, a német nyelvű sajtóban azonban ettől eltérnek az időpontok. A korabeli sajtó hirdetései alapján március 14-én is egyvelegelőadás volt műsoron, míg a színházi zsebkönyvben pusztán az egyveleget megelőző, Schönau *Der Zweikampf im Schublackkasten* című egyfelvonásos darabja van feltüntetve.⁵⁴³

V.2.1.6. Felvonásközi zene

A felvonásközi koncertek hazai létrejöttét Sebestyén Ede tanulmányában Lavotta, Csermák, Bihari és Rózsavölgyi nevéhez kötötte, amelyek az ún. Muzsikai Akadémiák keretein belül zajlottak.⁵⁴⁴ Sebestyén állítása azonban nem helytálló: már a 18. századi prózai előadások alkalmával is szükség volt a muzikusok közreműködésére a színpadi kísérezzenék, valamint a szünetekben elhangzó közzenék és zenés betétek eljátszásához. A főképp vagy kizárólag énekesek színészekből álló vándortársulatoknak is szüksége volt a helyi zenészek közreműködésére, városi vagy templomi zenészekre, esetenként a kőszínházak alkalmazásában lévő zenészekre.⁵⁴⁵ Felvonásközi zenéket 1857-ben is játszottak a színházi zenekarok, köztük a

⁵⁴² Vö. OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtár, NSZ Színlapok, 1871. március 11.

⁵⁴³ *Theater Almanach für Pesth und Ofen auf das Jahr 1858*, kiad. Eduard Schulz – Hugo Sachs (Pest: k. n., 1858): 21.

⁵⁴⁴ Ez azonban nem helytálló, mert bevett gyakorlat volt a zenés színházban már a 18. század végétől a felvonásközi koncert. Vö. Sebestyén *Buda és Pest nagy hangversenyei*, 85–90.

⁵⁴⁵ Sas *Többszólamú*, 69–73.

Nemzeti Színház zenekara is, de feltehetően nem a legnagyobb változatossággal. Erre vonatkozhatott az a *Pesth-Ofner Localblatt und Landboté*ban olvasható megjegyzés, miszerint a felvonásközi zenét sokan szükséges rossznak tartják a kevésbé változatos repertoár miatt.⁵⁴⁶ A sajtó nemcsak a repertoárt kifogásolta, de magát a gyakorlatot is: a felvonásközi zenét ugyanis zavarónak tartották a színpadon játszott művek befogadása szempontjából.⁵⁴⁷ A felvonásközi zenék az időkitöltés mellett újabb funkciót vállaltak: egyre inkább szolgáltak lehetőségként a vendégfellépők, turnézó virtuózok vagy együttesek számára Európa-szerte.⁵⁴⁸ A felvonásközi koncertek tehát egyúttal a zenészek migrációjára, valamint a turnézó szólista lehetőségeire is rámutatnak.⁵⁴⁹

A nemzeti színházi színlapanyag szerint a soproni származású ifjú hegedűművész, Berzon Károly⁵⁵⁰ január 21-én a pesti Nemzeti Színházban lépett fel Kövér Lajos *Nőm meghalt* című háromfelvonásos vígjátékának szüneteiben. Berzon az első felvonás után Spohr *Hegedűversenyét* adta elő zenekarkísérettel, a második felvonást követően pedig Beriot

⁵⁴⁶ „Die Zwischenaktmusik, welche von Vielen für ein nothwendiges Übel gehalten wird, und welche, wenn die Piecen noch so interessant sind, durch die oftmalige Wiederholung ihr Interesse verliert, bedarf stets einer Auffrischung.” POLL 8/181 (1857.08.09.), 2.

⁵⁴⁷ „A néző phantasiája mindig újra meg újra kihűl, vagy más tárgyra vitetik át, s így aztán csaknem minden felvonásnak újból kell a közönségnél érdekét kivívnia, mi a gyengült hatás mellett magára a művészetre is káros, mert oda csábíta az írókat, hogy mellőzve a fölvetett tárgy természetszerű folyamát, belső kifejtését, érzékcsiklandó, figyelemgerjesztő külsőségekhez folyamodtak, más más csattanós dologgal tömték meg felvonásaikat, hogy mindegyiknek érdekességét biztosítsák, így tesznek a felvonásközök közvetve és közvetlenül kárt a művészetnek. [...] Néhol a főbb drámai színpadokon e végből a felvonásközi zenéket az előadott mű tartalmához alkalmazták; néhol, hogy a hangot ne zavarja, egészen megszüntették, s itt a csend az összekötő kapocs a felvonások közt; legújabbban pedig azt hozták divatba, hogy a nagyobb komoly művekhez is zenét iratnak, mely lassú menettel kíséri a felvonást befejező szavaslatot, vagy csoportozatot, és azután a függöny legördültével is tart, és a jövő felvonás változó hangulatához képest szintén változik. Mindezt egyébiránt csak azon indokból hoztuk fel, hogy meggyőzzük rendezőinket, miszerint már nálunk is ideje lesz a felvonási zenét kivált egyöntetűbb classicus daraboknál egy kissé rendbeszedni. S általában felvonásközök alatt egyéb mutatványok színrehozatalát eltűrölni, melyek igen ártanak az előadott színmű hatásának.” BH 6/269 (1857.11.24.), 3.

⁵⁴⁸ Vö. az *MGG Online* és a *Grove Music Online* következő szócikkeivel: Schauspielmusik, incidental musik, entrakt, entr'acte.

⁵⁴⁹ Fontos itt megemlítenünk, hogy a szólókoncert a ma ismert formájában még egészen újnak és merész vállalkozásnak számított. A hangversenyezés e műfaja, a szólókoncert Liszt Ferenchez köthető, aki ezen a téren történelmi újítást tett 1840. június 9-i, a londoni Hanover Square Roomsban történő fellépésével. Liszt maga találta ki a „Piano Recitals” című koncertműfajt, amelyben az összes kompozíciót egyetlen egy ember, maga Liszt játszotta. A merész, kötetlen hangulatú koncertsorozatra a kortársak is felfigyeltek, megosztó nyilatkozatokat téve, azonban az események történelmi jelentőségét nem vitatva. Az 1850-es évekből Pest-Budán egyelőre nincsen adatunk arról, hogy a nyilvános koncertek között szólóestet vagy szólómatinét rendeztek volna. Még Clara Schumann 1856-os pest-budai turnéjának koncertjein is felléptek kamarafarmációk, és sor került énekes betétekre is. Vö. Alan Walker, *Liszt Ferenc I. A virtuóz évek 1811–1847* (Budapest: Editio Musica, 2003), 366–367.; Mikusi Balázs, „How Many Thousands of a Lazy Millionaire Are Tantamount to These Hundred Forints?” Clara Schumann's Donation to the National Conservatory in Pest”, *Studia Musicologica* 53/4 (September 2012): 459–485, ide: 463–465.

⁵⁵⁰ Vö. <https://sopronanno.hu/sites/default/files/dokutar/a-soproni-zeneegyesulet-szaz-eves-tortenete-nek-vazlata-sopronanno-dokutar.pdf> (utolsó letöltés: 2023. december 8.). A korabeli sajtóban 12 évesként hivatkoznak rá.

variációit. Berzon Károly a nemzeti színpadon történt bemutatkozását követően lépett fel Peter Vendel zongoraszalonjában, február 5-én.⁵⁵¹

A bécsi hegedűvirtuóz és zeneszerző Joseph Mayseder tanítványa, a Bécsben tanuló ifjú Bidó Amália február 16-án koncertezett a Doppler Károly által megzenésített Szigligeti-népszínmű,⁵⁵² a *Cigány* felvonásai között a pesti Nemzeti Színház színpadán. Az első felvonást követően Prume 3. hegedűversenyét, a második után pedig tanára, Mayseder *Variations Brillantes* című virtuóz kompozícióját adta elő.⁵⁵³ Február 16-i fellépését megelőzően – szokatlan módon – a Lloyd-társaság estjén (Auróra-kör) mutatkozott be.⁵⁵⁴ A tizenéves hegedűművész tehetségét a német és a magyar lapok egyaránt méltatták – pesti sikerei után Kolozsvár felé vehette útját.

A bécsi születésű Eduard Rappoldi (1839–1903) hegedűművész 1857. november 20-án érkezett Pestre.⁵⁵⁵ Érkezését követően november 24-én a budai Várszínházban adott koncertet a felvonások között: Henri Vieuxtemps *Fantaisie-Caprice*, majd a következő felvonásban Delphin Alard rondóját adta elő.⁵⁵⁶ A tervek szerint a Nemzeti Színház színpadán is fellépett volna,⁵⁵⁷ azonban a színlapanyagon és a sajtóban sem találunk erre vonatkozó további megjegyzést.

6. ábra. Pesth-Ofner Localblatt und Landbote, 1857. november 24.

⁵⁵¹ PLL 4/27 (1857.02.04.), 3.; BH 6/29 (1857.02.06.), 2.; HF 8/30 (1857.02.07.), 123.

⁵⁵² A színlapon Doppler Ferenc neve szerepel. Köszönöm Horváth Pálnak, hogy felhívta erre a figyelmem.

⁵⁵³ OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, NSZ színlapok, 1857. február 16.

⁵⁵⁴ PLL 4/37 (1857.02.15.), 3.

⁵⁵⁵ POLL 8/266 (1857.11.20.), 1.

⁵⁵⁶ POLL 8/269 (1857.11.24.), 4.

⁵⁵⁷ HF 8/270 (1857.11.25.), 1175.; HF 8/271 (1857.11.26.), 1179.

A felvonások között nem csak szólisták, de zenekarok, így turnézó együttesek vagy katonazenekarok is felléphettek a színházak színpadán. A pesti nyári színekörben például 1857. július 25-én Alois Miller (Miller Alajos) jutalomjátékául Weber *Preciosáját* választotta, amelynek felvonásközeiben a cs. k. 35. gróf Khevenhüller gyalogezred zenekara játszott az ezredkarmester, Josef Alscher vezényletével. A sajtó alapján a fél 6-kor kezdődő előadás felvonásai között elhangzott Franz von Suppé *Ünnepi nyitánya (Fest-Ouverture)*, Rossini *Tell Vilmosának* egy duettje, valamint Wagner *Tannhäusernek* bevonulási indulója. Végül a Meyerbeer *Hugenották* motívumaiból készült *potpourri* szólalt meg.⁵⁵⁸ A katonazenekarok repertoárja ebből a szempontból is figyelemre méltó: a jellemzően képzett, professzionális zenészekből álló zenekarok műsorainak jelentős részét képezték az operarészletekből készült *potpourrik*, zenekari fantáziák és táncok, vagy az operák és zenés színpadi művek nyitányai.⁵⁵⁹

Külön érdemes felhívni a figyelmet a tiroli nemzeti énekesek Peter Meister által vezetett társaságára is, akik 1857. február 6-án léptek fel a budai Várszínház felvonásai között, ezt követően pedig pest-buda több színpadán is szerepeltek vokális-citerás műsorukkal, amelynek a jódlis is az eleme volt. Az öt fős együttes műsora csak a német nyelvű sajtó alapján rekonstruálható.⁵⁶⁰ Pest-Budát követően Meister társasága Prága felé vette az útját. Fellépésüket regisztrálja a korabeli sajtó a prágai Pštroska nyári színházban, 1857. május 28-án és június 1-én.⁵⁶¹ A felvonásközi zenélés lehetősége az egyes városok vendégfellépői számára alkalmat adott egyfajta hivatalos bemutatkozásra. A színház mint presztízsértékű fellépési lehetőség egyúttal jó reklámként is funkcionált a vendégek következő, általában bérelt helyiségekben való fellépéséhez.

V.2.2. Opera, zenés színház és balett

Az 1820–30-as években Pest-Buda a források szerint a magyar nyelvű zenés színjátszás terén elmaradottabbnak számított a vidék nagyvárosainál, főleg Kolozsvárnál és Kassánál, azonban a német nyelvű színjátszásban már fejlett operai gyakorlattal rendelkezett. A főváros magyar nyelvű zenés színházi gyakorlata viszont valóban csak ekkor, az 1820–30-as években kezdett rohamos mértékben fejlődni.⁵⁶² A pesti és budai német színpadok mellett 1837. augusztus 22-

⁵⁵⁸ POLL 8/168 (1857.07.25.), 4.

⁵⁵⁹ Lásd V.4.1. *Intézményi hálózatok*.

⁵⁶⁰ POLL 8/29 (1857.02.06.), 4.

⁵⁶¹ Vö. <https://prague-concerts.info/en/event/13171>; <https://prague-concerts.info/en/event/13193> (utolsó hozzáférés: 2023. november 12.).

⁵⁶² Kerényi *Magyar Színháztörténet*, 141.

től a Pesti Magyar (később Nemzeti) Színház megnyitásával immár még egy új játszóhely nyílt Pest-Budán.

A Nemzeti Színház megnyitásától számított 20 évvel később, 1857-ben Pest-Budán öt játszóhelyről beszélhetünk, amelyek egymással párhuzamosan működtek: a pesti Nemzeti Színház, a Városi Német Színház (*Stadttheater* vagy *Pest, Deutsches Theater*), a budai Várszínház (*Ofner Stadttheater*), nyaranta pedig a Pesti Nyári Színkör (*Pesther Sommer-Theater*), illetve a Budai Nyári Színkör (*Ofner Sommer-Theater*) adott otthont prózai és zenés színházi előadásoknak, amelyeket belépődíj ellenében meg lehetett tekinteni. Fontos hangsúlyoznunk, hogy operát a Nemzeti Színházon kívül alkalmanként a pesti Városi Német Színházban, valamint a budai Várszínházban játszottak. A dolgozat jelen fejezetében ezúttal részletesen csak a Nemzeti Színház és a pesti Városi Német Színház operarepertoárjának elemzésére térünk ki a fennmaradt színházi primer források (színlapok, zsebkönyvek), valamint a korabeli magyar és német nyelvű sajtó alapján, a szakirodalommal összevetve.

V.2.2.1. Nemzeti Színház

A Nemzeti Színházhoz tartozó forráscsoportok feldolgozottsága változó, ahogyan arra a forráshelyzet ismertetésénél is utaltunk. A színház repertoárjáról a színháztörténészek által megírt intézménytörténetek mellett forrásközlések és különféle, változó részletességű katalógusok, így például a Nemzeti Színházban játszott darabok műsorjegyzékei állnak rendelkezésre. Egyelőre azonban a játszott repertoárról a legrészletesebb képet még mindig a közel több ezres nagyságrendű, digitalizált színlapanyagból lehet alkotni, amelyből adatbázis is készült.⁵⁶³

1857-ben a színház egész évben nyitva tartott. A színházban ez év során a prózai, a zenés színházi és az operaelőadások, valamint a balettek arányáról érdemes beszélnünk. Ebben az évben 216 alkalom zenés előadás volt, az operaelőadások száma (102) messze felülmúlta a zenés színházi (62) és a balettelőadások (17–26) számát.⁵⁶⁴ Az operaelőadások tehát a nemzeti színházi zenés előadások legjelentősebb csoportját alkották.

Zeneszerző	Játszott operák előadásainak darabszáma
Auber, Daniel	6
Balfe, William Michael	1
Bellini, Vincenzo	6
Császár György	6

⁵⁶³ Lásd III. Forráshelyzet és módszertan.

⁵⁶⁴ Ebbe beletartoznak a színházban rendezett bálók is. A játszott repertoár Nemzeti Színházi adatbázis alapján összeállított repertoárlistáját az 1857-es évre vonatkozóan lásd a II. Függelékben.

Donizetti, Gaetano	11
Doppler Ferenc	9
Erkel Ferenc	4
Flotow, Friedrich von	2
Halévy, Fromenthal	3
Meyerbeer, Giacomo	26
Mozart, Wolfgang Amadeus	3
Rossini, Gioacchino	2
Verdi, Giuseppe	23

16. táblázat. A pesti Nemzeti Színházban játszott operák zeneszerzői az előadásszámok szerint, alfabetikus rendben

1857-ben összesen 13 operaszerző kompozíciói hangoztak el. (16. táblázat) A legtöbbet játszott operaszerzők 1857-ben Giacomo Meyerbeer (26 egész estés alkalom) és Giuseppe Verdi (23 egész estés alkalom) voltak. Donizetti a maga 11 előadásával szintúgy előkelő helyen állt, ahogyan az őt szorosán, 9 előadással követő Doppler Ferenc is.⁵⁶⁵ A játszott operák szerzői alapján kitűnik, hogy az olasz opera aránya a repertoárban – a kor európai tendenciáit követve – rendkívül magas volt: Verdi, Rossini, Bellini, Donizetti kompozíciói rendkívül népszerűek és kedveltek voltak a korabeli sajtó beszámolóí alapján. A Nemzeti Színház számára komponált magyar operák is több alkalommal előadásra kerültek: a lemergi születésű Doppler Ferenc mellett Császár György és Erkel Ferenc kompozíciói voltak műsoron, köztük egy háromszerzős opera, Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly díszoperája, az *Erzsébet*.⁵⁶⁶ Kiemelendő még Mozart *Don Giovanni*ja, amelyet a pesti Nemzeti Színház személyzete 1857-ben vett elő újra, és új szereposztásban és rendezésben került műsorra. Fontos megemlítenünk, hogy a színház előadói gyakorlatát a magyar nyelvű előadások jellemezték, ez az operaelőadás énekesi praxisára is vonatkozik, amelyet a német nyelvű lapok is kiemeltek.⁵⁶⁷

1857-ben összesen 26 teljes opera került műsorra a pesti Nemzeti Színházban (17. táblázat). A legnépszerűbb opera egyértelműen Meyerbeer *Észak csillaga* című operája volt a

⁵⁶⁵ Ebbe a számba nem tartozik bele a háromszerzős *Erzsébet* opera.

⁵⁶⁶ Lásd VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja.

⁵⁶⁷ „L[esniewszka] kisasszonyt jó ismerősként koszorúzással és tapsviharral fogadták, amely akkor tört ki a közönségből, amikor az első két recitativóban észrevették, hogy nem olaszul, hanem magyarul énekel. A népszerű énekesnő még mindig gyönyörű hangjának teljes birtokában van, így a siker valószínűleg csak kedvező lehetett. Éljenzés volt bőven, és a Füredy úrral közös ragyogó duettet meg kellett ismételni.” / Fr. L. wurde bei ihrem Erscheinen als gute Bekannte mit einem Kranze und einem Beifalls Sturm empfangen, welcher vom Neuenlos brach, als man beiden ersten Recitativen bemerkte, daß das Fräulein nicht italienisch sondern ungarisch singe. Die beliebte Sängerin ist noch immer im vollen Besitz ihrer schönen Stimme, wo nach der Erfolg voraussichtlich nur ein günstiger sein konnte. Hervorrufungen gab es dem nach in Fülle und das brillante Duett mit Herrn Füredy mußte wiederholt werden.” POLL 8/178 (1857.08.06.), 1–2.

10.18132/LFZE.2024.15

maga 13 előadásával.⁵⁶⁸ Ezt követte Verdi *Trubadúrja* (11), majd szintúgy Meyerbeer egy operája, az *Ördög Róbert* (8). Hat-hat előadást ért meg Auber *A portici némája*, Császár György *A kunokja*, valamint a már említett háromszerzős *Erzsébet*.

Zeneszerző	Műcím	Előadásszám
Auber, Daniel	<i>A portici néma</i>	6
Balfe, William	<i>Négy Haymonfi</i>	1
Bellini, Vincenzo	<i>La Sonnambula</i>	3
	<i>Norma</i>	3
Császár György	<i>A kunok</i>	6
Donizetti, Gaetano	<i>Dom Sebastien</i>	2
	<i>Don Pasquale</i>	2
	<i>Lammermoori Lucia</i>	4
	<i>Lucrezia Borgia</i>	3
Doppler Ferenc	<i>Afanasia</i>	2
	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	5
	<i>Vanda</i>	2
Erkel Ferenc	<i>Hunyadi László</i>	4
Erkel Ferenc; Doppler Ferenc; Doppler Károly	<i>Erzsébet</i>	6
Flotow	<i>Mártha, avagy a richmondi vásár</i>	2
Halévy, Fromenthal	<i>A zsidónő</i>	3
Meyerbeer, Giacomo	<i>Észak csillaga</i>	13
	<i>Hugenották</i>	1
	<i>Ördög Róbert</i>	8
	<i>Próféta</i>	4
Mozart, Wolfgang Amadeus	<i>Don Giovanni</i>	3
Rossini, Gioacchino	<i>A sevillai borbély</i>	2
Verdi, Giuseppe	<i>Ernani</i>	4
	<i>La Traviata</i>	4
	<i>Rigoletto</i>	4
	<i>Trubadúr</i>	11

17. táblázat. A pesti Nemzeti Színházban játszott operák szerzőik szerinti alfabetikus rendben

⁵⁶⁸ Meyerbeer magyarországi recepciójáról bővebben lásd Tallián Tibor: „»Opern dieses größten Meisters der Jetztzeit« Meyerbeer fogadtatása a korabeli magyar operaszínpadon”, in: *Zenatudományi Dolgozatok 2004-2005* (Budapest: MTA Zenatudományi Intézete, 2005): 1–60.

A zenés színházi repertoárt szintúgy érdemes érintőlegesen áttekinteni. (18. táblázat) A legnépszerűbb szerző Bognár Ignác volt, akinek hat népszínművét adták 1857-ben a Nemzeti Színházban: az *Orosz házasságot*, a *Parlagi Jancsit*, a *Kísértetet*, a *Vén bakancsos és fia a huszárt*, a *Violát*, valamint a *Pál fordulását*. Népszerűek voltak még Egressy Béni és Szerdahelyi József, valamint a Doppler-testvérek, különösen Doppler Károly népszínművei. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az első és második műsorrétegből, tehát a külföldi szerzők által írt zenés színművek fordításai és a magyarítások közül már alig maradt a színpadon 1857-re: Eugène Scribe művét Komlóssy Ferenc (Somolki álnév alatt) magyarosította, ezen kívül már csak William Shakespeare *Julius Caesarja* került előadásra Emil Titl zenéjével. Ki kell emelnünk azonban, hogy a színlapok nem minden esetben tüntették fel a játszott prózai színművek zeneszerzőit, pedig azok legtöbb esetben zenekísérettel kerültek előadásra, ahogyan például Franz Grillparzer magyarra fordított darabja, *A tenger és szerelem hullámai*, amelyhez Huber Ferenc komponált zenét.

Zeneszerző	Szövegíró	Műcím
[?]	Obernyik Károly	<i>Brankovics György</i>
[?]	Scribe; Somolki	<i>Egy nő ki az ablakon kiugrik</i>
??	Szigligeti Ede	<i>Obsitos huszár</i>
Bognár Ignác	Feleki Miklós	<i>Orosz házasság</i>
Bognár Ignác	Szentpétery Zsigmond	<i>Parlagi Jancsi</i>
Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Kísértet</i>
Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>
Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Viola</i>
Bognár Ignác	Szigligeti Ede	<i>Pál fordulása</i>
Böhm Gusztáv	Vahot Imre	<i>Huszárcsíny</i>
Doppler Ferenc	Szigligeti Ede	<i>Cigány</i>
Doppler Károly	Némethi György	<i>A kántor és molnár leánya</i>
Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>A nagyapó</i>
Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>Dalos Pista</i>
Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>Pütkösdi királynő</i>
Egressy Béni	Berki	<i>Mátyás diák</i>
Egressy Béni	Jósika Miklós	<i>Két Barcsay</i>

Egressy Béni	Szigeti József	<i>Szép juhász</i>
Egressy Béni	Szigligeti Ede	<i>Egy szekrény rejtelme</i>
Egressy Béni	Vahot Imre	<i>Farsangi iskola</i>
Ellenbogen Adolf	n.n.	<i>Tündérlak Magyarhonban</i>
Erkel Ferenc	Szigligeti Ede	<i>Két pisztoly</i>
Huber Ferenc	Grillparzer, Franz	<i>A tenger és szerelem hullámai</i>
Huber Károly	Czakó Zsigmond	<i>Első László és kora</i>
Stankovits; Novák György	Balog István	<i>Cserni György</i>
Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Csikós</i>
Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Liliomfi</i>
Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Szökött katona</i>
Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Vid</i>
Szerdahelyi József	Vahot Imre	<i>Bányarém</i>
Titl, Emil	Shakespeare, William	<i>Julius Caesar</i>

18. táblázat. A Nemzeti Színházban előadott zenés színművek a zeneszerzők és zeneszerkesztők szerinti alfabetikus rendben a színlapok alapján

V.2.2.2. Német színházak

A német színházak repertoárja, valamint az intézmények működésének feldolgozása még bőven rejt lehetőségeket a kutatók számára. Wolfgang Binal 1972-ben megjelent monográfiája nem tárgyalja részletesen az intézmény repertoárjának struktúráját.⁵⁶⁹ Az ezt megelőző korszak repertoárját azonban a teljesség igényével feldolgozták. Az 1850-es éveket megelőző időszakot illetően Belitska-Scholz Hedvig és Somorjai Olga hiánypótló munkája eredményeképpen jött létre a pesti és budai német színházak repertoárját részletező, kétkötetes színháztörténeti munka, amely az 1770 és 1850 közötti periódusra vonatkozóan a színházi zsebkönyveket és évkönyveket, a színlapokat, a színházakhoz kötődő inventáriumokat dolgozta fel.⁵⁷⁰ E munka egyértelműen és egyre sürgetőbben folytatásra vár. Az 1857-es évre vonatkozóan a repertoárt a fennmaradt műsorlapok, a színházi zsebkönyvek, valamint a magyar és német nyelvű lapokban található hirdetések és tudósítások összehasonlító elemzésével rekonstruálom.

A rendelkezésre álló források alapján a pesti Városi Német Színházban egész évben, a budai Várszínházban csaknem egész évben, a Pesti és Budai Nyári Színkörökben pedig

⁵⁶⁹ Wolfgang Binal: *Deutschsprachiges Theater in Budapest. Von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in d. Wollgasse (1889)* (Bécs: Böhlau, 1972).

⁵⁷⁰ Belitska-Scholz Hedvig – Somorjai Olga: *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850, I-II* (Budapest, Argumentum, [1995]).

tavasztól őszi végéig tartottak előadásokat. A német színházak vezetője több színpad működéséért felelt: a pesti Városi Német Színház mellett a budai Várszínház, valamint a nyári játszóhelyek is az ő irányítása alatt működtek. Fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy a források olykor eltérést mutatnak a műsorközlés kapcsán – a színházi zsebkönyv és a korabeli sajtóban fennmaradt műsorlapok esetenként eltérő rendet közölnek.⁵⁷¹ A pesti Nemzeti Színházhoz hasonlóan a német színházak szintúgy előadtak prózai, zenés színházi, valamint operaelőadásokat is. Az operaelőadások mennyisége és minősége azonban nem tudta felülmúlni a stabil társulattal rendelkező Nemzeti Színházét.⁵⁷²

1857 kihívásokkal teli év volt a német színpadok számára: egy év leforgása alatt ugyanis hárman váltották egymást az igazgatói székben, amelyről a korabeli magyar és német nyelvű sajtó egyaránt tudósított.⁵⁷³ Ez egyúttal a játszott repertoárra is hatással volt. Theodor Wittét Karl Dietrich követte a színházigazgatói poszton, aki megpróbálkozott vendéglőadók segítségével több opera előadásával. Igazgatósága azonban a szerepre való alkalmatlansága folytán nem tartott sokáig: a színpadok kilátástalan anyagi helyzetére való tekintettel lemondott.⁵⁷⁴ Dietrich helyére a remek bécsi összeköttetésekkel rendelkező Georg Gundy énekes került. Gundy felesége, Babette Gundy (1824–1868)⁵⁷⁵ segítségével megpróbálta újra felélénkíteni a német színpad operajátékát, ennek megfelelően ambiciózus bérletet is hirdetett, amelyet a sajtóban is reklámozott.⁵⁷⁶

Igazgató	Periódus
Theodor Witte	1851–1857. április 4.
Karl Dietrich	1857. április 13.–szeptember
Georg Gundy	1857 szeptember–1860

19. táblázat. A pest-budai német színházak igazgatóváltásai 1857-ben

⁵⁷¹ Lásd pl. a februári műsort.

⁵⁷² Binal *Deutschsprachiges Theater*, 241.

⁵⁷³ HF 8/210 (1857.09.16.), 921.; HF 8/211 (1857.09.17.), 925.; HF 8/215 (1857.09.22.), 943.

⁵⁷⁴ Binal *Deutschsprachiges Theater*, 244. A *Nővilág* értesülései szerint Dietrich 73.000 pengőforintnyi tartozást hagyott hátra. NV 1/36 (1857.09.13.), 570.

⁵⁷⁵ Babette Gundy a nürnbergi színpad zenekarának első hegedűsének lánya volt. 1841-ben debütált Gabriele szerepében a nürnbergi Nachtlagerben. Mielőtt 1844-ben elfogadta a Frankfurtba szóló állásajánlatát, Bécsben tanult Giovanni Gentiluomónál. 1845-ben ment feleségül Georg Gundy operaénekeshez. Frankfurtból 1846-ban a mannheimi udvari színházhoz szegődött, ahol 1849-ig állt alkalmazásban. Ezután példátlan sikert aratott párizsi és londoni vendégszerepléseken, valamint 1855-ben és 1856-ban a pesti Német Színházban Witte, majd férje, Gundy rendezéseiben, később pedig a müncheni és bécsi udvari színházakban. Vö. Constantin von Wurzbach, „Gundy, Betty”, in: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 6. Theil (Bécs: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1860), 33.

⁵⁷⁶ POLL 8/215 (1857.09.22.), 2. és 4.

10.18132/LFZE.2024.15

A pesti Városi Német Színházban tehát játszottak operát, de ezt 1857-ben leginkább akkor tehetők, ha vendéglőadókat tudtak szerződtetni. Ennek megfelelően az operaelőadások lényegesen kevesebb alkalommal kerültek színre, mint a pesti Nemzeti Színházban. (20. táblázat)

Dátum	Zeneszerző	Színműíró	Műcím
1857.01.07.	Auber, Daniel	Scribe, Eugéne	<i>Fra Diavolo</i>
1857.01.13.	Donizetti, Gaetano	Cammarano	<i>Lammermoori Lucia</i>
1857.01.23.	Nikolai, Otto	Shakespeare, William; Mosenthal	<i>Die lustigen Weiber von Windsor</i>
1857.01.29.	Nikolai, Otto	Shakespeare, William; Mosenthal	<i>Die lustigen Weiber von Windsor</i>
1857.02.01.	Nikolai, Otto	Shakespeare, William; Mosenthal	<i>Die lustigen Weiber von Windsor</i>
1857.02.04.	Nikolai, Otto	Shakespeare, William; Mosenthal	<i>Die lustigen Weiber von Windsor</i>
1857.02.11.	Nikolai, Otto	Shakespeare, William; Mosenthal	<i>Die lustigen Weiber von Windsor</i>
1857.07.04.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Ernani</i>
1857.07.08.	Bellini, Vincenzo	[?]	<i>Norma</i>
1857.07.10.	Verdi, Giuseppe	Cammarano	<i>Trubadúr</i>
1857.12.19.	Halévy	Scribe, Eugéne	<i>La Juive</i>
1857.12.26.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe; Delavigne	<i>Robert le Diable</i>

20. táblázat. A pesti Városi Német Színházban 1857-ben előadott operák a fennmaradt műsorlapok és a korabeli sajtó alapján

A pesti Nemzeti Színház viszonylatában elenyésző mennyiségű operaelőadáshoz képest a zenés színpadi repertoár lényegesen nagyobb volt. A pesti Városi Német Színházban a zenés színházi darabok közül kiemelkedően a legtöbb kompozíció Adolf Müller megzenésítésével került színre, ezt követően Karl Binder, illetve Franz von Suppé zenés színpadi műveit adták elő. (21. táblázat) A zenés színpad repertoárjában a pesti Nemzeti és Német Színház között lényeges eltérés mutatkozik: a Nemzetiben nagyarányú népszínmű került előadásra, míg a német színpadokon nem találjuk meg ezt a műfajt.

Zeneszerző	Előadás darabszáma
Binder, Karl	8
Hopp, Julius	1
Kreutzer, C.	2
Mendelssohn-Bartholdy, Felix	1
Müller, Adolf	29
Schlehta, Joseph	1
Stiegmann, E.	1
Storch, J.	2
Suppé, Franz von	6
Titl, E.	1
Weber, Carl Maria von	2

21. táblázat. A pesti Német Színházban 1857-ben előadott zenés színművek zeneszerzői a fennmaradt műsorlapok és a korabeli sajtó alapján, alfabetikus rendben

V.2.3. Templomi zenélés⁵⁷⁷

A 19. századi nyilvános koncertélet előzményei között mindenképpen említenünk kell a templomok mint koncerttermek nyilvános zenei gyakorlatát, valamint annak átalakulását.⁵⁷⁸ Pest-Buda vonatkozásában 19. század 1830-as éveit követő időszakból egyelőre a Belvárosi Főplébániatemplom és a budavári Nagyboldogasszony templom működése a leginkább feldolgozott, az egyházzeneszek közül a tárgyalt 1857-es évből legfőképp Bräuer Ferenc karnagyi tevékenysége állt eddig a kutatások fókuszában.⁵⁷⁹ A hazai gyakorlat részleteit illetően jelenleg is zajlanak kutatások.⁵⁸⁰ Bár tudjuk, hogy a templomok nemcsak az egyházi ünnepkörök, az állami ünnepek vagy gyászszerzőtársok alkalmával adtak elő megkomponált misetételeket vagy teljes miséket, a korabeli magyar és német nyelvű sajtó csak elvétve, esetlegesen tudósít a templomok koncertezési gyakorlatáról.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Ezúton köszönöm a szakirodalom kapcsán Bukáné Kaskötő Marietta kezdeti útbaigazítását.

⁵⁷⁸ Vö. Sas *Többszólamú*.

⁵⁷⁹ Horváth Ágnes, *A pesti főtemplom zenei élete a XIX. század közepén, Bräuer Ferenc karnagyi működésének tükrében (1839–1871)*. DLA disszertáció (Budapest: LFZE, 2012); Rennerné Várhidi Klára, „A pesti belvárosi főplébániatemplom zenei élete a 18. században”, in *Zenetudományi dolgozatok 1992–1994* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézete, 1994), 23–66.; Rennerné Várhidi Klára, „A pesti szerviták Szent-Anna templomának zenei élete a 18. században”, in *Magyar Zene* 38/1 (2000. február): 53–67.

⁵⁸⁰ Vö. Bukáné Kaskötő Marietta, „Kaskötő, Marietta (2022) „Az egyházi és a magyar zene”: id. Ábrányi Kornél 19. századi egyházzene-történeti korrajza”: <https://doi.org/10.23714/mzo.012> (Budapest: ZTI, 2022); uő, *A Kodály-életmű ceciliánus reflexióinak nyomában*, in: *Zenetudományi Dolgozatok 2021–2022* (Budapest: ELKH BTK Zenetudományi Intézet, 2022): 109–147.

⁵⁸¹ Párizsban a *Gazette Musicale* hasábjain François-Joseph Fétis és François Stoepel is beszámolt arról, hogy a templomi orgonisták rengeteg, operatémára épülő variációt játszottak, illetve paródiára is sor került: Mozart *Don Giovanni*jának Pezs góariáját és a *Freischütz* híresebb áriáit latin szöveggel látták el és énekelték a templomokban. Tudjuk ezen kívül, hogy a század során a katolikus templomok mellett zsinagógák is szolgáltak koncerthelyszíneként. Susan Wollenberg: „Charles Garland Verrinder and Music at the West London Synagogue,

A korabeli sajtó összehasonlító elemzésének köszönhetően újabb adatokkal egészíthetjük ki a templomok nyilvános zeneéletét. A disszertációhoz feldolgozott 1857-es magyar és német nyelvű sajtó több templom zeneéletéről közöl adatokat, ezek a Belvárosi Főplébániatemplom, budavári Nagyboldogasszony templom, a mai Szervita-téri és a vízivárosi Szent Anna-templomok, a Hermina-kápolna, a pesti piarista, valamint a pesti, minden bizonnyal a Dohány utcai zsinagóga kapcsán. Előbbi színterek rendszeres, zenés szertartásairól nem számoltak be a lapok, azonban cikkek jelennek meg a gyászszerterások nagyszabású rekviemei (Cherubini, Mozart), valamint a zenés misék (Beethoven) különleges előadásairól. Ezek közül a Belvárosi Főplébániatemplom, valamint a szervita téri Szent Anna-templom repertoárjával foglalkozom a korabeli magyar és német nyelvű sajtó és a szakirodalom összevetésével.

Az 1857-es sajtó legtöbb adata a Belvárosi Főplébániatemplom működésével kapcsolatos. Horváth Ágnes a főtemplom működéséről szóló disszertációjában csaknem hatoldalas listát közölt, amely annak 1847 és 1871 közötti zeneéletét rekonstruálja a fennmaradt kottás források, az inventáriumok és a sajtó, valamint a szekunder irodalom alapján. Táblázatának 1857-re vonatkozó adatait a templom kottaanyaga alapján töltötte ki, kiegészítve azt a főtemplom primer forrásanyagának releváns adataival, a korabeli sajtó egy-két adatával, illetve a szakirodalomban megtalálható információkkal.⁵⁸² Munkáját a 22. táblázat mikrohisztóriai megközelítésű sajtófeldolgozása alapján tovább részletezhetjük.

Dátum	Alkalm	Előadott kompozíció	Forrás
1857.02.??.	[?]	M. Brand: 3te Messe in F	
1857.02.03.	Hóra János gyászmiséje	L. Cherubini: Requiem in c	HF 1857.02.09. 8/31 129.o.
1857.03.01.	Pest-budai dalárda alapító ünnepe	vokális mise [?]	POLL 1857.02.26. 8/46 1.o.
1857.04.12.	[?]	L. v. Beethoven: C-dúr mise	PLL 1857.04.12. IV/84 3.; POLL 1857.04.12. 8/84 1.
1857.05.31.	Pünkösd	[?]	POLL 1857.05.31. 8/124 2.o.
1857.08.15.	Nagyboldogasszony	F. Bräuer: Der Sturm offertorium	
1857.08.23.[?]	[?]	L. v. Beethoven: C-dúr mise; F. Bräuer: Offertorium és Gloria	PLL 1857.08.13. 4/184 3.; POLL 1857.08.11. 8/182 1.o.; HF 1857.08.12. 8/183 808.o.
1857.09.02.	Hóra János gyászmiséje	L. Cherubini: Requiem in c	
1857.10.03.	Gyászmise	L. Cherubini: Requiem in c	
1857.10.04.	Ferenc József születésnapja	Te Deum [?]	HF 1857.10.07. 8/228 1003.o.
1857.11.01.	Mindenszentek	J. N. Hummel: d-moll mise; F. Bräuer: Der Sturm off.	PLL 1857.10.31. 4/249 3. BH 1857.11.01. 6/250 2.o.

1859–1904”, in: Bennett Zon (ed.): *Music and Performance Culture in Nineteenth-Century Britain* (Ashgate, 2012), 59-82.

⁵⁸² Lásd Horváth *A pesti főtemplom*, 148–154.

1857.11.02.	Halottak napja	L. Cherubini: Requiem [in c?]	PLL 1857.10.31. 4/249 3.; BH 1857.11.01. 6/250 2.o.; HF 1857.11.02. 8/250 1091.o.
1857.11.21.	In festo praesent B. M. V.	F. Bräuer: Der Sturm off.	
1857.11.22.	Pütkösd utáni 25. vasárnap	M. Weitz: Messe in F ⁵⁸³	HF 1857.11.21. 8/267 1163.o.
1857.11.22.	Szent Cecília ünnepe	L. v. Beethoven: C-dúr mise	HF 1857.11.21. 8/267 1163.o.
1857.12.08.	Pest-budai dalárda 2. alapító ünnepe	R. Volkmann: vokális mise	BH 1857.12.05. 6/279 3.o.; MS 1857.12.04. 278.sz. 2.o.; MS 1857.12.14. 285.sz. 2.o.
1857.12.24.	Szenteste	L. v. Beethoven: [?] mise	PLL 1857.12.24. 4/294 3.; BH 1857.12.25. 6/295 3.o.; MS 1857.12.28. 295.sz. 3.o.
1857.12.25.	Karácsony 2. napja	J. Haydn: [?] mise	PLL 1857.12.24. 4/294 3.; BH 1857.12.25. 6/295 3.o.; MS 1857.12.28. 295.sz. 3.o.

22. táblázat. A Belvárosi Főplébániatemplom zeneélete a pest-budai magyar és német nyelvű sajtó 1857-es évfolyamaiban

A korabeli sajtó szisztematikus feldolgozása új adatokat hoz a játszott miserepertoár tekintetében: a főplébániatemplom ismert repertoárja 1857-ben egyértelműen a klasszikus mesterek miséit, rekviemjeit ölelte fel. Különösen népszerű volt Luigi Cherubini: az új adatok alapján legalább négy alkalommal hangzott el c-moll rekviemje, ahogyan Beethoven miséi (feltehetően az op. 86) is. Beethoven 1857-es főplébániatemplomi játszottsága új eredmény, de szintén újak tűnik 1857 vonatkozásában Hummel, Volkmann és Haydn miséjének előadása is.

További templomok zeneéletével kapcsolatban is új adatokkal szolgál a szisztematikus sajtógyűjtés. A 18. században és a 19. század elején a pesti főplébániatemplommal élénk kapcsolatban állt a szervita-templom (ma Belvárosi Szent Anna Templom); utóbbi már az 1740-es évektől rendelkezett fizetett zenészekkel.⁵⁸⁴ A jelenlegi sajtógyűjtés alapján tudomást szerezhetünk a Szent Anna-templomban Nagycsütörtökön, 1857. április 9-én megtartott vokális *Miserere* előadásáról, amelyet a bécsi születésű, Laibachban, majd 1815-től Pest-Budán tevékenykedő zeneszerző és *regens chori*, Mattheus Babnigg (1787–1868) írt.⁵⁸⁵ Május 3-án Anton Kneifel magániskolájának növendékei adtak elő délelőtt 10 órakor egy vegyeskari figurális misét, Kneifel vezetésével,⁵⁸⁶ amelyen Ellinger József szintén közreműködött: Kneifel

⁵⁸³ Horváth *Pesti főtemplom*, 150., 100. l.j.: „Bejegyzés a viola szólamkottán: Proba am 20sten Nov. 857, Productki 22 Nov. 857. Proba am 21/10 870, Prod am 23/10 870.”

⁵⁸⁴ Horváth *Pesti főtemplom*, 25.

⁵⁸⁵ PLL 4/79 (1857.04.07.), 3. Babniggal kapcsolatban lásd <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1016570/>; <https://viaf.org/viaf/90767238/>

⁵⁸⁶ Feltehetően Kneifel saját kompozíciója volt. Vö. POZ 5/100 (1857.05.02.), 2.

neki komponált *Ave Mariáját* énekelte.⁵⁸⁷ November 14-ére vonatkozik a következő információk is: aznap két alkalommal adták elő Wolfgang Amadeus Mozart *Requiemjét*: először délelőtt 10 órakor Révay-Keglevich grófnő, fél 12-kor pedig Karácsonyi Lajos emlékezetére. A szólisták nevei is fennmaradtak: Ellingerné Engst Jozefa, Fehérvári Mari, Ellinger József, valamint Kőszeghy Károly énekeltek, a kórust Thill Nándor vezényelte.⁵⁸⁸

V.2.4. Jótékonyági események

A jótékony célú zenei és zenés rendezvények száma meglepően magas: csaknem minden hónapban több alkalommal sor került ezek megrendezésére. A jótékonyági előadások és bálók repertoárja az adott rendezvény színterétől függött, az előadók jellemzően ingyen vállalták a fellépést. A jótékonyági események sorában koncerteket, bálakat, valamint reuniókat is találunk – Josef Dubez katonakarmester például a népszínmű címére utaló *Két pisztoly* vendéglőben tartott zenés összejövetelet a ferencvárosi kiseddóvó javára.⁵⁸⁹

A pesti és budai jótékony nőegyletek tevékeny részt vállaltak a pest-budai koncertélet szervezési munkálataiban. Az általuk rendezett koncertek, reuniók és bálók bevételét pedig jótékony célra használták fel. Működésükről a fejezetben később fogunk bővebben beszélni, most egy példát emelünk ki: 1857. április 13-án, húsvét hétfőn 12 órakor rendezte meg a pesti jótékony nőegylet a Vakok Intézete javára szervezett éves koncertjét, amelynek a tervekkel ellentétben nem a Lloyd-társaság terme, hanem a Nemzeti Múzeum díszterme adott otthont.⁵⁹⁰ A koncert fellépőinek listáját és műsorát ezúttal több lap is közölte, köztük a *Pester Lloyd* és egy nappal később a *Hölgyfutár*.⁵⁹¹ A leginkább vokális számokat tartalmazó „akadémia” előadói sorában a pest-budai dalárda, valamint a pesti Nemzeti Színház zenészei és sztárénekesei léptek fel, köztük Hollósy Kornélia, akinek a neve gyakorlatilag garantálta a teltházat. A műsor eszerint a következő volt:

1. Michael Brand: *A dalárda* (Pest-Budai Dalárda⁵⁹²);
2. Huber Károly: *Ábránd hegedűn, zongorakísérettel* (Huber Károly – hegedű; [?] – zongora);
3. Gaetano Donizetti: „Non m’ami piú” arietta (Bignio Lajos – ének);
4. Szavalat [Arany János: *Ágnes asszony*] (Bulyovszkyné Szilágyi Lilla – szavalat);

⁵⁸⁷ PLL 4/100 (1857.05.02.), 3.; POLL 8/100 (1857.05.02.), 1.

⁵⁸⁸ HF 8/260 (1857.11.13.), 1137.; PLL 4/260 (1857.11.13.), 3.; POLL 8/260 (1857.11.13.), 1.

⁵⁸⁹ HF 8/120 (1857.05.27.), 544.; POLL 8/179 (1857.08.07.), 1.

⁵⁹⁰ PLL 4/71 (1857.03.28.), 3.; BH 6/72 (1857.03.29.), 2.; HF 8/73 (1857.03.31.), 326.

⁵⁹¹ PLL 4/80 (1857.04.08.), 3.; HF 8/81 (1857.04.09.), 361.

⁵⁹² A HF-ban: „előadja a férfi énekegylet”, Ibid.

5. Giacomo Meyerbeer: *Hirtenlied (Des Schäfers Lied)* (Jekelfalussy Albert – ének; Bräuer Ferenc – zongora; Reinel Albin – klarinét) [helyette:] Két német dal [?] (Jekelfalussy Albert – ének; [Bräuer Ferenc?] – zongora);⁵⁹³
6. Ferdinand Hiller: „Morgens als Lerche”, Op. 37 (Hollósyné Lonovics Kornélia – ének; Pest-Budai Dalárda – kórus);
7. Felix Mendelssohn-Bartholdy–Liszt Ferenc: *Szentivánéji álom-fantázia* [Concertparaphrase über Mendelssohns Hochzeitsmarsch und Elfenreigen aus dem Sommernachtstraum, S. 410], (Willibald Deutsch – zongora);
8. Gustav Reichard: *Das Bild der Rose* – Lied (Ellinger József – ének; Pest-Budai Dalárda – kórus).

A *Pesth-Ofner Localblatt und Landboté*ban megjelent beszámoló szerint a koncert a helyi társadalmi elitet gyűjtötte össze a közönség soraiba a terem csaknem teltházassal, 400 főt befogadó földszintjén – a galériákon kevesebben voltak. Az előadással kapcsolatban méltatta az előadókat, és kiemelte, hogy a dalárda tagjai közül közel 60 fő vett részt az előadásban. A kompozíciókkal kapcsolatban többet megtudunk: Huber ábrándját operamotívumokra komponálta, amelyeket azok felismerésekor lelkes taps szakított meg. A *Schäferlied* helyett pedig Jekelfalussy két német dalt adott elő.⁵⁹⁴ A koncertről több sajtóorgánium is beszámolt, köztük a *Pesther Lloyd*, a *Hölgyfutár*, a *Budapesti Hírlap*, és a *Sonntags Zeitung* is.⁵⁹⁵

V.2.5. Koncertek a szélesebb társadalmi rétegek számára

A szélesebb társadalmi rétegek számára elérhető, minőségibb koncertélet tanulmányozása kapcsán válik egyértelművé, hogy az egyes városok zenefogyasztási lehetőségei és szokásai jelentősen eltértek egymástól a 19. század közepén. Különösen igaz ez az európai metropoliszok, így London, Párizs, vagy Bécs és Pest-Buda vonatkozásában. Pest-Buda zeneéletének a metropoliszok közül nem meglepő módon leginkább Béccsel van a legtöbb közös vonása. Bár Pest-Buda (leginkább Pest) már elkezdte felvenni a polgárosodó, kommercializálódó és városiasodó tendenciákat, de jellegzetességeiben alapvetően provinciális feltételekkel rendelkezett. A népszerű koncertek repertoárjának tekintetében Pestnek Bécsen kívül leginkább Prágával vannak közös vonásai, amely különösen a népszerű koncertek

⁵⁹³ Reinel Albin klarinétművész 1854 és 1889 között a Nemzeti Zenede klarinéttanára volt. Vö. Sz. Farkas Márta: „Zenede-Lexikon”, in: *Zenede* (2005), 361.

⁵⁹⁴ POLL 8/85 (1857.04.15.), 1.

⁵⁹⁵ BH 6/72 (1857.03.29.), 2.; HF 8/73 (1857.03.31.), 326.; POLL 8/77 (1857.04.04.), 1.; *Sonntags Zeitung* 3/15 (1857.04.12.), 120.; POLL 8/85 (1857.04.15.), 1.

repertoárjára, a színterek feltételeire, valamint a játszó zenekarok tekintetében válik egyértelművé.

Amennyiben különbséget akarunk tenni a hangversenyek, az operaszínpad és a templomok „magasművészetet” (*ernst Musik*) játszó, valamint a szórakoztató célú, könnyedebb zenei események repertoárja között (*Unterhaltungsmusik*⁵⁹⁶), úgy érdemes a különbségek árnyalását a reuniók műfajának megismerésén keresztül elkezdni, ami egyúttal a nemzetközi kutatás számára is hasznos tanulságokat von le. Az új sajtókutatások alapján nem csak vendéglők, de kerthelyiségek és promenádok is a reuniók színterei voltak. Isoz szerint a „reuniókat a bálzene bemutatóktól az különbözteti meg, hogy tánczenén kívül más darabokat is játszottak s hogy nem kizárólag »sétahangversenyek«.”⁵⁹⁷ A reuniókon játszott, újonnan rekonstruált repertoár alapján (keringők, polkák, indulók stb.) egyértelműen életszerű táncot is képzelni az eseményhez. Az egyes események kategorizálását illetően tehát érdemesnek tűnik egymással összefüggő csoportokban gondolkodnunk.

V.2.5.1.A reunió mint koncertműfaj

Isoz Kálmán a reunió műfaját a következőképpen definiálhatja: „Korunk magas színvonalú népszerű hangversenyei a múlt század első felében dívott »reuniók«-nak magasabbrendű utódai. A reuniók viszont a farsangi tánccdarabokat bemutató vízkeresztzi zeneelőadásokból fejlődtek.”⁵⁹⁸ A reuniók célja elsősorban a művészi zene népszerűsítése volt, zenetörténeti értelemben alapvetően népszerű koncertet jelent a szélesebb társadalmi rétegek számára.⁵⁹⁹ A reunió definíciójával sem az MGG-ben, sem a *Grove* lexikonban nem találkozhatunk. A 19. század végén kiadott *Pallas* lexikon meghatározása a szó francia eredetére utal: „ismét egyesülés; a társas összejöveteleket is így hívják.”⁶⁰⁰ A rendkívül általános leírás szerint a reformkori magyar nyelvű sajtóban a legkülönbözőbb típusú társas eseményeket, társaságokat, egyesületeket is nevezhették reuniónak. Amennyiben a reunió mint zenei esemény forrásait

⁵⁹⁶ Andreas Ballstaedt, „Unterhaltungsmusik”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/12143> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁵⁹⁷ Isoz *A művészi zenét népszerűsítő reuniók*, 269.

⁵⁹⁸ *Ibid.*

⁵⁹⁹ Isoz levéltári és sajtókutatásokon nyugvó kéziratában külön kitért a reunió műfajára, amelyet *A Zene* című folyóiratban publikált, és amelyet az MTA Kézirattárában őrzött második kötet anyagai közé is elhelyezett különnyomatban, egy leendő hangversenyélet-fejezet részeként. D'Isoz Kálmán: *Buda és Pest zenei fejlődése*. Töredék. Gépirat. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5661/41–43.; Isoz Kálmán: „A művészi zenét népszerűsítő reuniók 1848-ig”, *A Zene* 14/15 (1933. április 1.): 269–272.

⁶⁰⁰ „Réunion”, in: *A Pallas nagy lexikona*, XIV. (Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1897): 515.

keressük, úgy a korabeli magyar, de leginkább a német nyelvű sajtóban érdemes kutatnunk, amelyek eltérő minőségben tájékoztatnak a reüniók rendezéséről és repertoárjáról.⁶⁰¹

A reünió kifejezéssel egyes zeneművek címében is találkozhatunk, például id. Johann Strauss kompozíciói sorában a *Döblinger Reunion-Walzer* op. 2 (1826), vagy a *Hietzinger-Reunion-Walzer oder Weißgärber-Kirchweih-Tänze* op. 24 (1829). Valószínűnek tűnik, hogy a reünió és a tánczenék pest-budai hagyománya az id. Strauss és Lanner nevei által fémjelzett kompozíciós, előadói- és hangszerelői stílust követte. Ezáltal megerősíthetjük Isoz-t, aki kiemelte, hogy a hazai reünió-előadások bécsi mintára jöttek létre.

A reünió műfaja a Habsburg Birodalmon belül és azon túl is általánosan ismert lehetett. Brünnből (ma Brno) is hozhatunk példákat reüniók rendezésére az 1850-es évekből, ahol szintén a pest-budaihoz hasonló tendenciákkal találkozhatunk. 1856. július 15-én például három brünni vendéglátóhelyen tartottak reüniót: Spurny kerthelységében, a Kék oroszlánban, illetve Funtan vendégfogadójának kerthelységében, ahol a cs. k. 54. sorgyalogezered katonazenekara Rzimek vezénnyel lépett fel.⁶⁰² A műfaj azonban nem korlátozódott pusztán a Birodalom határain belülre, Szentpéterváron is elterjedt volt: 1 ezüstrubel beléptidj fejében a szórakoztató céllal létrejött Katharinenhofban található Vauxhallban került sor a Hermannféle zenekar előadására, 1840. március 10-én.⁶⁰³ Az 1850-es évekre vonatkozóan a *Wiener Zeitung* esti kiadása londoni reüniókról is beszámol a Regents Parkban.⁶⁰⁴ Az 1850-es évek pest-budai reünió előadásai tehát támaszkodhattak nemzetközi mintákra, sőt, hazai előzményekre is.

A pest-budai reüniók repertoárjáról és az előadások színtereiről a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* hír- és hirdetésrovatából szerezhetünk tudomást. A *Localblatt*ba feladott hirdetések több alkalommal feltüntették az új művek bemutatóját, vagy a kedveltek ismételt elhangzását. A csak az 1857-es hirdetésekben említett polkák, *quadrille*-ok, indulók, nyitányok és *walzer*ek listája hosszú – egy részük megjelent zongorakivonatban is.⁶⁰⁵ Mona Ilona

⁶⁰¹ A hazai sajtóban a reüniók első pest-budai előfordulásának említése az 1830-as évekre tehető, de elképzelhető, hogy akár már az 1820-as évek második felében is sor került reüniókra. Pest-Budán már az 1830-as évektől is csaknem egész évben találkozhatunk ezzel a műfajjal, de az 1840-es évekből is találunk reüniók rendezésével kapcsolatos levéltári dokumentumokat. A *Hölgyfutár* és a *Budapesti Hirlap* 1857-es évfolyamai rendszertelenül tesznek említést a koncertműfajról – inkább rövidebb híreket, beszámolókat vagy kommentárokat közöltek. Ehhez képest a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* hirdetésrovata szám szerint több mint 500, csak 1857-ben Pest-Budán megrendezett reünió hirdetését közli. *Honművész* 2/49 (1834.06.19.), 389. Vö. III.1. *Forráshelyzet*.

⁶⁰² *Neuigkeiten* 6/194 (1856.07.15.): <https://www.difmoe.eu/view/uuid:b76dc55e-ba70-4835-a509-3a67f0ac3374?page=uuid:18ec7e77-61e3-4e29-8c5f-454ec30bbece&fulltext=reunion>. (utolsó letöltés: 2021. június 21.).

⁶⁰³ *Intelligenzblatt der St. Petersburgischen Zeitung* 33/54 (1840.03.08.): <https://www.difmoe.eu/view/uuid:a3404d5a-df69-4ef8-b500-c6479c5c03d1?page=uuid:73c52d0c-aa5e-49ae-a25a-256dfcdcb149&fulltext=reunion> (utolsó letöltés: 2021. június 21.).

⁶⁰⁴ *Abendblatt der Oesterreichisch-Kaiserlichen Wiener Zeitung* [?]/128 (1856.06.05.), 14.

⁶⁰⁵ Vö. többek közt Mona Ilona: *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1776–1867* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1989) (*Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténehez* 11).

katalógusa alapján csak az 1857-ben kiadott művek közül érdemes megemlítenünk Josef Dubez katonakarmester három polkáját, amelyet a pest-budai sajtó is többször említ,⁶⁰⁶ és amelyet Rózsavölgyi adott ki zongoraátiratban.⁶⁰⁷

A reuniókon játszott művekre részben a fellépő zenekarok, így a katonazenekarok és a cigányzenekarok a szakirodalomban ismertetett, vagy a korabeli sajtó alapján rekonstruált repertoárjából is következtethetünk.⁶⁰⁸ A cigányzenekarok által játszott repertoár a jelenlegi sajtókutatás alapján részben fedi a katonazenekarokét – ez nem meglepő, hiszen a katona- és cigányzenekarok többször léptek fel együtt, vagy egymást felváltva az egyes zenei színtereken a mindennapok és az ünnepek alkalmával.⁶⁰⁹

A katona- és cigányzenekarok repertoárját illetően feltétlenül ki kell emelnünk a *Kulturtransfer* jelenségét, amely az általuk játszott repertoár tekintetében elsődleges fontosságú. Karl Morelli (1814–1873) katonakarmester *operapotpourrija*, az *Eins für Alles. Großes Potpourri* fennmaradt kéziratos partitúrája alapján, amely az ÖNB Musiksammlungjában található, betekintést nyerhetünk a közönség által közkedveltnek számító repertoárba. A *potpourri* zenei részleteinek beazonosítását gondos jegyzet könnyíti meg. A kézirat szerzője, feltehetően maga Morelli, az olykor rendkívül rövid, néha csak párütemes részletekhez is megjelölte az idézet forrását (23. táblázat).

No. 1. All[egr]o maestoso – Bellini aus der Oper <i>Norma</i>
No. 2. Allegretto. <i>Rigoletto</i> v. Verdi
No. 3. Maestoso – All[egr]o <i>Raymund</i> . Ouverture v. A. Müller
No. 4. Walzer von österreichischen Volksmelodien
No. 5. Allegretto. Marsch aus <i>Martha</i> v. Flotow
No. 6. And[an]te maestoso. <i>Fahnenwache</i> v. Lindpaintner
No. 7. Allegro aus der Oper <i>Lucia</i> v. Donizetti
No. 8. Hops Polka (Schnell) v. Franz Morelly
„Lássán” – Andante (4 ütem átvezetés)
No. 9. And[ant]e – <i>Szökött katona</i> (Ung. Volksstück)
No. 10. Friss. <i>Ida csárdás</i>

⁶⁰⁶ Lager Polka: POLL 8/174 (1857.08.01.), 1.; POLL 8/176 (1857.08.04.), 1–2.; Combinations-Polka Mazur: POLL 8/25 (1857.01.31.), 4.; Harmonie-Polka: POLL 8/49 (1857.03.01.), 8.

⁶⁰⁷ Dubez Josef: *Lager Polka*. Pf.(Rózsavölgyi & Co., 1857). Lemezszám: R. & C. 291 (1273); Dubez, Josef: *Combinations-Polka Mazur*. Pf. (Rózsavölgyi & Co., 1857). Lemezszám: R. & C. 262 (1243); Dubez, Josef: *Harmonie-Polka*. Pf. (Rózsavölgyi & Co., 1857). Lemezszám: R. & C. 263 (1244).

⁶⁰⁸ A cigányzenekarok által játszott repertoárt illetően Sárközi Ferenc, vagy a Patikárus-testvérek zenekarának történetével, működésével többek között Sárosi Bálint, majd Szíjjártó Csaba foglalkozott behatóan. Lásd pl.: Sárosi Bálint: *Cigányzene* (Budapest, Gondolat, 1971); Szíjjártó Csaba: *A cigány útra ment... Magyar cigányzenészek külföldjárása a kiegyezés előtt* (Budapest, Masszi Kiadó, 2002).

⁶⁰⁹ Vö. V.4.1. *Intézményi hálózatok*.

No. 11. Maestoso – <i>Wo steht der Teufel</i> (Introduction zum Polka von Karl Morelly) And[ant]e
No. 12. Quadrille v. J. Strauss
No. 13. Masur von Franz Doppler von dem Oper <i>Benjovsky</i>
No. 14. Sperlpolka von Ludwig Morelly. Zepperl Polka
No. 15. Poco And[an]tino. Grande Arie aus der Oper <i>Robert der Teufel</i> v. Meierbeer
No. 16. Steyrisch von Jos. Lanner (Vater)
No. 17. All[egr]o mod[era]to. <i>Trovatore</i> v. Verdi.
No. 18. Fin. von Konradin Kreutzer

23. táblázat. Karl Morelli: *Eins für Alles*. *Großes Potpourri*ban megjelenő zenei részletek és idézetek az autográf partitúra alapján, 1860. június 3. (ÖNB Musiksammlung, Mus.Hs.15207 MUS MAG)

A *potpourri* zenei idézetei a Morelli és zenekara által ismert és játszott repertoár több rétegére világítanak rá. A magyar népi és népies stílus (a No. 8 és 9 közötti átvezetés; No. 10) mellett az osztrák népzene hatása (No. 4 és 16), a német zenés színház (No. 3 és 6) és a magyar népszínmű (No. 9), az olasz operai hagyomány (No. 1, 2, 7, 17), a német vígopera (No. 5), a francia (No. 15) és a magyar opera (No. 13), valamint a bécsi táncrepertoár (No. 4, 8, 12, 14) ugyanúgy helyet kapott. A kompozíció struktúrájának első áttekintése nem csak Karl Morelli, de egyúttal az 1850-es évek végi lokális-regionális zenei tapasztalatainak is lenyomata.

V.2.5.2. Sétányhangversenyek

A nemzetközi szakirodalom a „promenádkoncert” szó eredetét jellemzően Philipp Musard francia zenész első londoni szabadtéri koncertsorozata, a „Promenade Concerts à la Musard” 1838-as kezdetéhez köti.⁶¹⁰ Ezekon a londoni koncerteken a keringők, *quadrille*-ok, *operapotpourri* mellett ételt és italt is felszolgáltak. A promenádkoncertek általában megfizethetők voltak, és állójegyeket is lehetett váltani, így ezek a programok a munkásosztályt is megszólították.⁶¹¹ A promenádkoncerteken keveredett a műzene és a közzene, de mivel leginkább a szórakoztatás volt a cél, a repertoárra könnyedség volt jellemző, amelyet az előadók gyakran a közönség ízléséhez igazítottak. A promenádkoncertek magyar megfelelői, a sétányhangversenyek Pest-Budán több szintéren zajlottak – a korzózás Bécshez és Párizshoz

⁶¹⁰ A *Grove Music Online* a sétányhangversenyek („promenade concerts”) kapcsán csak a londoni eseményeket említi rövid szócikkében, figyelmen kívül hagyva a koncertműfaj európai szintű elterjedését és népszerűségét, már a 19. század első felétől. Az *MGG Online* e koncertek előadóival (pl. id. Johann Strauss, Joseph Lanner, Philippe Musard, Henry Wood stb.) és az általuk játszott repertoár műfajai (*potpourri*, *quadrille*, keringő) kapcsán szintén csak a metropoliszok néhány jellemző eseménysorozatát és ikonikus alakjait emelte ki. Leginkább az *MGG Online* „Unterhaltungsmusik” szócikke az, amely alapján megbízhatóan elindulhatunk, ám minden bizonnyal az alap kutatások hiánya miatt a metropoliszok és a történelmi-politikai szempontból fontosabb városok zenei gyakorlatainak hagyományain túl itt sem olvashatunk többet. Vö. „Promenade concerts”, in: *Grove Music Online*: <https://www.oxfordmusiconline.com/grove/music/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000022409> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁶¹¹ Rink *The profession of music*, 63–64.

hasonlóan Pest-Budán is fontos szociális tevékenység volt.⁶¹² Pest-Budán általában katonazenekarok, esetenként cigányzenekarok játszottak a sétányhangversenyeken, vagy ezek kevert felállású együtteseknek voltak koncertjei, műsorukon népszerű darabokkal, operarészletekkel, táncokkal; ezek 1857-ben jellemzően a Széchenyi-sétátéren, a Margitszigeten, a Városerdőben (Stadtwald) vagy a városligeti Páva-szigeten kerültek megrendezésre.

A szélesebb nyilvánosság számára elérhető pest-budai sétányhangversenyek az európai operarepertoárral való megismerkedésre is lehetőséget biztosítottak. Erre példa a „Szechenyi Promenade”-on 1857. augusztus 9-én rendezett sétányhangverseny,⁶¹³ amelyen a cs. k. 18. Constantin nagyherceg gyalogezred zenekara Josef Liehmann katonakarmester vezényletével előadta Wagner Magyarországon akkor még csak részleteiben bemutatott *Lohengrin*jének bevonulási indulóját. Ugyanekkor játszották ifj. Johann Strauss Op. 129 „Wien, mein Sinn!” keringőjét, amelyet Strauss először 1857. február 23-án, a bécsi zum Sperl vendéglőben mutatott be,⁶¹⁴ és az id. Johann Strauss Op. 250 *Fliegende Blätter* című *potpourriját*. A belépődíj az eseményre 12 krajcár volt.⁶¹⁵

A Páva-szigeten rendezett promenádkoncertekről márciustól szeptemberig maradtak fenn adatok. A városligeti szigeten a katonazenekarok rendszeresen tartottak reuniókat. A reunióknak nevezett koncertek repertoárjáról kicsit többet tudunk mondani, hiszen csaknem az összes zenekart sikerült beazonosítani. Legalább 15 alkalommal, ezáltal a legtöbbször itt Franz Paba, és az általa vezetett cs. k. 55. báró (Bianchi) gyalogezred zenekara játszott.⁶¹⁶ Az újonnan feldolgozott sajtó alapján az általuk játszott repertoár *potpourrikat*, operarészleteket tartalmazott, köztük Paba két új szerzeményét, a *Drei Reunionen auf einmalt*⁶¹⁷ és a *Zapfenstreich-Potpourrit*.⁶¹⁸

⁶¹² Idézi F. Dózsa Katalin: „A társasági élet szerepe a XIX. században, Budapest világvárossá válásában”, in *Tanulmányok Budapest múltjából* XVII. (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1999), 303–318.

⁶¹³ „A Széchenyi-sétányon ma [helyesen: holnap – BL] nagy zenemulatság lesz, kivilágítás mellett. A Konstantin- ezred zenekara fog játszani, s műsorozatában a genieális Wagner Rikárd egy művét is ott találjuk, az itt még sohasem hallott „Lohengrün“-operából. Lesznek ezenkívül mindennemű frissítő italok, és izes étkek, nem is említve a sárga lombu fákat, és az ösvények fojtó porát, a miket ott a közönség szinte találhat — quantum satis.” HF 8/180 (1857.08.08.), 796.

⁶¹⁴ Pest-Budán is nyílt egy Zum Sperl vendéglő a Váci utcában, itt is rendeztek reuniókat. Vö. POLL 8/34 (1857.02.12.), 5.; POLL 8/57 (1857.03.11.), 5.

⁶¹⁵ POLL 8/181 (1857.08.09.), 7.

⁶¹⁶ Vö. pl. POLL 8/89 (1857.04.19.), 8.

⁶¹⁷ „Érdekes zenei tuttifrutti. Tegnapelőtt a pávaszigeti reunió alkalmával a Pába-orchestrumtól egy oly zeneművet hallottunk, melyben valamenyi kedvelt opera, csárdás, valzer, mazur, és zepedli benne van. E zeneművet mindenki megtapsolja, mert mindenki hallotta a ’magáét.’” HF 8/147 (1857.07.01.), 664.

⁶¹⁸ Pl. POLL 8/134 (1857.06.14.), 5.

V.2.5.3. Vendéglátói zenélés

A szélesebb társadalmi rétegek számára meghirdetett és elérhető beltéri koncertek Európaszerte főként kávéházakban zajlottak. A kávézók egyre inkább professzionális zenészeket kezdtek alkalmazni, és szinte informális koncertteremmé fejlődtek.⁶¹⁹ Bár Pest-Buda vendéglátói zeneéletére jellemző volt, hogy professzionális zenészek működtek közre (a sajtóban legtöbbször jelezték, ha a közreműködő „műkedvelő”), szimfóniatételeket szinte sosem adtak elő, és csak ritkán került sor versenymű előadására. Mivel a kávéházakban, vendéglőkben és sörcsarnokokban legtöbbször reuniókat tartottak, így a játszott repertoárról lehet elképzelésünk.⁶²⁰

V.2.5.4. Bálók és táncmulatságok

A 19. századi polgárosodás a bálozás kultúrájára is hatással volt – minden társadalmi réteg számára rendeztek táncos eseményeket, melynek közönsége a szintértől függően változott, a repertoár azonban úgy tűnik, jelentős részben azonos lehetett. A bálók és táncmulatságok 1857-ben noha elsősorban társasági eseménynek számítottak és csak ezt követően zenei, politikai, jótékonyági vagy egyéb események. A bálozás és a táncvigalmak rendezésének gyakorlata a fennmaradt sajtóforrások alapján is rendkívül kedvelt és szinte mindennapos tevékenység lehetett. John Paget angol utazó 1839-es útinaplójában ennek kapcsán megjegyezte, hogy Pest azok közé a várások közé tartozott, ahol tartottak bálakat.⁶²¹

A bálozás és a báli kultúra vizsgálata a történelmi szakirodalomban már kutatott, a különböző táncstílusok kedveltségét és erkölcsiségét szintúgy vizsgálták már.⁶²² Jelen fejezetben ezt az 1857-es báli repertoár feldolgozásával egészítjük ki. A báli zenét illetően az 1857-es adatgyűjtés bizonyos esetekben igen gazdag eredményekkel szolgál. A színterek tanulságai alapján jellemzően katonazenekarok és cigányzenekarok szolgáltatták a zenét a

⁶¹⁹ Cooper *Instrumental Concert Series*, 90-95., 217.

⁶²⁰ Pl.: „Eine neue Polka von Dubez ist jedesmal den Besuchern der Bierhalle willkommen. Die „Harmonipolka“, welche Hr. Capellmeister Dubez Sonntag zum ersten Mal in der großen Bierhalle spielte, wurde wieder mit dem allgemeinen warmen Beifalle aufgenommen, deren sich die Compositionen des Herrn Dubez, durch ihre liebliche Melodie, und die gefällige effect volle Instrumentirung immer erfreuen. Die „Krönungslieder“ Walzer von Joh. Strauß wurden mit trefflicher Präcision gespielt.” POLL 8/51 (1857.03.04.), 1.; „In der vorgestrigen Musikreunion des Herrn Capellmeisters Liehmann, im Saale „zum goldenen Anker“, erfreute sich ein neues Potpourri „Reminiscenzen“, aus der Feder dieses als Componist wie als Dirigent gleich ausgezeichneten Capellmeisters, der beifälligsten Aufnahme. Insbesondere er hielt ein trefflich vorgetragenes Flügelhorn-, so wie ein zweites Euphonionsolo, stürmischen Applaus. In einem zweiten Potpourri „Fliegende Blätter“, auch vom Capellmeister Liehmann, hatten wir Gelegenheit, ein schön vorgetragenes Cellosolo zu hören, sowie auch dieses Potpourri, obwol es eines der älteren Produkte Liehmanns ist, nichts destoweniger durch effektvolle Zusammenstellung sich auszeichnet.” POLL 8/275 (1857.12.01.), 1.

⁶²¹ F. Dózsa *A társasági élet szerepe a XIX. században*, 303–318.

⁶²² A csárdás bálizé névénél a történetében, a *style hongrois*, valamint a verbunkos elemzésébe jelen dolgozat nem mehet bele. Vö. Felföldi László, „Reception of Nineteenth-Century Couple Dances in Hungary”, in: Egil Bakka et. al. (eds.), *Waltzing Through Europe* (Open Book Publishers, 2020), 177–238.

bálokon és táncvigalmakon.⁶²³ Érdekes ezúttal két részben tárgyalni röviden a báli repertoárt, a táncvigalmak valamint az elegánsabb bálok mentén. Elsőként két katonakarmester és zenekaruk 1857-ben a táncvigalmakon elhangzó repertoárját ismertetem, majd a Nemzeti Színházban tartott álarcosbálról adok képet a korabeli magyar és német nyelvű sajtó, valamint primer levéltári források és visszaemlékezések alapján.

Táncvigalmak repertoárja

Az Anton Hanke által vezetett, egyelőre ismeretlen zenekar működését nagy számban, 92 alkalommal említi a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*. A többi orgánumban nem található róla és zenekaráról említés. 1857-es repertoárjukról azonban részletesebb listát közölhetünk. (24. táblázat)

[?]: <i>Ein kleiner Spadifankerl</i> , Komische Polka; [?]: <i>Paméla-Walzer</i> ; Ellenbogen Adolf: <i>Lebenswecker-Quadrille</i> ; Fahrbach, Philipp: <i>Bisamberger-Walzer</i> , Op. 182; Hanke, Anton: <i>Amoretten Walzer</i> ; Hanke, Anton: <i>Blitz-Stern</i> , polka; Heger, Josef: <i>Die Libussa-Polka</i> ; Kohl, A.: „ <i>Die lustigen Christinen im Rosengarten</i> “, große Potpourri mit Gesang und bengalischem Feuer; Kohl, A.: <i>Karolinen-Walzer</i> ; Kohl, A.: <i>Lustspringer walzer</i> ; Kohl, A.: <i>Variationen für's Flügelhorn</i> ; Koyer, M.: <i>Ungarischer Fest-Marsch</i> ; Marschner, Heinrich: <i>Hans Heiling</i> , Op. 80 – nyitány;	Strauss, Johann (ifj.): <i>Krönungs-Marsch</i> , Op. 183; Strauss, Johann (ifj.): <i>Krönungslieder Walzer</i> , Op. 184; Strauss, Johann (ifj.): <i>Controversen Walzer</i> , Op. 191; Strauss, Johann (ifj.): „ <i>Wien, mein Sinn</i> “ <i>Walzer</i> , Op. 192; Strauss, Josef: <i>Die Veteranen Walzer</i> , Op. 29; Tomaselli, Ignatz: <i>Großes Gesangs-Duett Quodlibet</i> Tomaselli, Ignaz: <i>Meine Erinnerung an Strauss und Lanner Walzer</i> ; Videk, A.: <i>Faschings Echo, großes Potpourri</i> ; Videk, A.: <i>Großes Potpourri</i> [?]; Videk, A.: <i>Karnevals Polka</i> .
---	---

24. táblázat. Az Anton Hanke és zenekara által játszott táncdarabok 1857-ben a korabeli magyar és német nyelvű sajtó alapján, a zeneszerzők szerinti alfabetikus rendben

Franz Paba karmesterről elenyésző mennyiségű adat maradt fenn, a legújabb, 1857-es sajtógyűjtésben azonban 102 esetben írnak róla és az általa vezetett cs. k. 55. báró (Bianchi) gyalogezred zenekaráról.⁶²⁴ A farsangi szezoni a legújabb sajtógyűjtés szerint Philipp Fahrbach „*Lieder an der Als*” keringőjét, valamint Paba karmester saját kompozícióit játszották, köztük az „*Erinnerung an die Bierhalle*” *quadrillet*, a „*Hogy volt?*” polkát, a „*Journalistenpolkát*”, valamint a „*Sylvester-Jur*” fantázia című nagyszabású *potpourrit*.

⁶²³ Lásd V.3.4. *A tánc színterei*.

⁶²⁴ A zenekar katonakarmesterét a disszertációhoz végzett sajtó kutatás eredményeképpen sikerült azonosítani.

Operarészletek előadására is találunk példát, köztük Flotow *Marthájának*, vagy Rossini *Tell Vilmosának* nyitányára.

Érdemes Josef Dubez személyét is megemlítenünk – ő volt az egyik legkeresettebb karmester Pest-Budán, különösen a báli szezonban. Dubez egyúttal a sajtóban egyik legtöbbször említett katonakarmester is: a feldolgozott lapok 130 alkalommal említik nevét 1857-ben. Dubezről tudjuk a legtöbbször elmondani, ennek kapcsán röviden életútját is érdemes megemlítenünk: a bécsi Dubez-zenészcsalád két tagja is köthető a pest-budai zeneéletéhez. Josef Dubez (1824–1900) katonakarmester a pesti Német Színház és a Nemzeti Színház előadásaiban is részt vett, táncdarabokat, indulókat komponált. Testvére, Peter Dubez (1829–1890) hárfaművész a pesti Nemzeti Színház, majd pedig a Magyar Királyi Operaház zenekarának volt tagja. Peter szakmai kapcsolatban állt Hans Richterrel, Richard Wagnerrel és Liszt Ferencsel is.⁶²⁵

A Josef Dubez által játszott repertoárt a *Hölgyfutár*, a *Magyar Sajtó*, a *Nővilág*, a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*, valamint a *Pester Lloyd* 1857-ben kiadott számai alapján részletesen rekonstruálhatjuk:

Zeneszerző	Műcím
[?]	csárdások [?]
[?]	katonazene [?]
Auber, Daniel-François-Esprit	<i>A koronagyémántok</i> – Nyitány (Les diamants de la couronne, S. 34)
Drexler	<i>Visit Polka</i>
Dubez, Josef	<i>Combinations-Polka</i>
	<i>Convenir-Polka</i>
	<i>Die Mühlrader Walzer</i>
	<i>Explosions-Quadrille</i>
	<i>Gesangsvereins-Marsch / A pestbudai dalárda disz indulója</i>
	<i>Hajnalosi emlény, Polka-mazur</i>
	<i>Harmonie-Polka</i>
	<i>Lager-Polka</i>
	<i>Melodien-Redoute, potpourri</i> ⁶²⁶
	<i>Musikalische Irrlichter, potpourri</i>

⁶²⁵ Lásd Carl Dahlhaus (szerk.): *Brockhaus-Riemann zenei lexikon*, a magyar kiadást szerk. Boronkay Antal (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 466–467.; Galván Károly – Karch Pál: *Helyőrségek Magyarországon 1849–1914*, III.: G–O, Gépirat (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztálya, 1983), 76.

⁶²⁶ „A Tüköri sörcsarnok sasonja a szép napokkal megnyílt. Kivált vasárnaponként igen sok ember megy oda, élvezni a friss léget, jó sört, és az érdekes zenét. Dubez karmester közelebb előadá várvavárt Melodika Redoute poutpourriját, melynek hatásos zenéjénél ugyancsak fogyott a marciusi sör, rántott csibe és zöld saláta, mely utóbbi egyedül képviselte e kertben a tavasz reménységét; Dubez e poutpourriban kitűnő ügyességének megint újabb jeleit adá! Hegedű és guitarre-solója igen jó volt, valamint élénken lepték meg a közönséget azon magánrészek is, melyek szájharmonikával, s kopogó hangszerekkel adattak elő. Valóban érdekes változatossága tarka elmés ötletei miatt, e kompilált mű méltán neveztetett dallamok redoute-jának.” HF 8/80 (1857.04.08.), 355.

	Großes Potpourri [?]
	<i>Pas de fleur</i> , potpourri
Mercadante, Saverio	<i>Emma d'Antiochia</i> – koncertária szóló szárnykültre
Egressy Béni	<i>Szózat</i>
Erkel Ferenc	<i>Hunyadi László</i> – induló
	Hymnus
Meyerbeer, Giacomo	<i>Észak csillaga (L'étoile du nord)</i> , induló
Paba, Franz	<i>Zapfenstreich</i> -Potpourri
Strauss, Johann (ifj.)	<i>Grossfürstinn Alexandra-Walzer</i> , Op. 181
	<i>Krönungslieder Walzer</i> Op. 184
	<i>Etwas Kleines</i> , Polka, Op. 190
	<i>Phänomene Walzer</i> , Op. 193
	<i>Telegraphische Depeschen Walzer</i> , Op. 195
Strauss, Josef	<i>Policinello-Quadrille</i> , Op. 21
	<i>Csikós-Quadrille</i> , Op. 37
	<i>Fünf Kleeblad'ln Walzer</i> , Op. 44
	<i>Parade-Quadrille</i> , Op. 45

25. táblázat. Josef Dubez és zenekarának 1857-ben játszott repertoárja

Dubez saját kompozícióin túl játszott operarészleteket (pl. Auber *A koronagyémántok*; Erkel *Hunyadi-nyitány*, Meyerbeer *Észak csillaga*-induló stb.), valamint *A csikós* című népszínműből, továbbá Josef Strauss Op. 37-es quadrille-ját. Számos saját polkát, waltzert és quadrille-t adott elő zenekarával, valamint *potpourrikat* is, de műsorukon szerepelt az Erkel-féle *Hymnus* és az Egressy Béni által megzenésített *Szózat* is. Utóbbi két néphimnusz előadása 1857-ben kiállást bizonyított, ugyanakkor sokat elmond az esemény közönségéről is.

Bálok repertoárja

Érdeemes a repertoárral kapcsolatban Ágai Adolf (Porzó) visszaemlékezését kiemelniük:

„»Hunyadi László« mellett nagy népszerűségben részesült Császár [György]nak műve is: »A kunok«. Olaszos dallamait széltében dalolták az ifjak, de különösen táncolták. Mert hogy nem termett még olyan operája régi és újabb zeneköltőnek, hogy annak legkapósabb áriáit francia négyesbe ne foglalta volna jó Ellenbogen Adolf, a színház első hegedűse, akit ez okon tréfásan »Ellengeigenbogen Adolf«-nak neveztek. Hiszen egyik négyesének 2-ik figurájában ott szerepel a Chopin »Marche funébre«-je is. Halotti induló, melynek bús hangjain a pezsgővérű fiatalság boldogan lebeg ide-oda a trénisben. Ez a fonákság dúsan burjánzott abban a korban. Egy Nagy Pista nevű vidéki mokány zongorista, a »Rákóczi-indulónak« kicsavarva hősi ütemeit, beletuszkolta a francia tánczba. Első figurája a »Helyre Kati« nótából tellett, a másfél óra hosszig is elnyújtott hatodikát meg a »Kukoriczahajtás, pajtás« kaczki dalából szerkesztette meg.»⁶²⁷

⁶²⁷ Ágai Utazás Pest-Budáról, 55.

Az Ágai által kiemelt Ellenbogen Adolf (1814–1886) valóban rendkívül népszerű volt a 19. században. A pesti Nemzeti Színház első hegedűseként nemcsak zenekari zenész volt, de zenét is szerzett, sőt, betanított cigányzenekarokat is a legújabb operadallamok eljátszására. A pesti bálók közkedvelt zenekarvezetőjeként számos operaátirata zongoraváltozatban is megjelent. Mona Ilona katalógusa alapján Ellenbogen többek közt Doppler Ferenc *Vanda*, Giuseppe Verdi *Rigoletto*, valamint az *Álarcosbál* című operáiból is készített francia négyest. Ezek az átiratok és zongoraváltozatok a privátszféra számára készültek, a báltermekben játszott repertoár így átkerülhetett a szalonokba és az otthonokba.

Az Ellenbogen által vezetett nemzeti színházi álarcosbálók rendkívül elegánsnak számítottak, a bálokon olykor Albrecht főherceg és Hildegárd főhercegnő is megjelentek. A színházi bálók repertoárjáról lehet sejtésünk: az 1857. február 22-i nemzeti színházi színlapon a következő felirat szerepel, amelyet érdemes teljes terjedelmében idéznünk, hiszen izgalmas képet ad a korabeli elegánsabb bálozás viszonyairól, a repertoárra való utalások mellett:

„A zenekart Ellenbogen Adolf vezérlendi. A csárdásokat a Sárközy Ferenc népzeneársasága játssa. A cukrászatot Rupp Sebestyén vállalta el; áruhelye a szinpadon lesz. – A báli vendéglést Baráth vállalta el. A báli étterem az első emeleti csarnoki terem lesz; ezenkívül a melléképület egyik szobájában szinte terítve lesz, hol a dohányzás is megengedtetik. A páholy használók kényelmére külön asztalkák készültek, melyeken magokban a páholyokban is felszolgálhatni. A legpontosabb és gyorsabb szolgálatról gondoskodva van. A ruhatár kezelését Podrázky Ferenc vette át, s helyisége a csarnokban van, hol egyszersmind egész éjen át álarcos öltözékek is kaphatók. – A földszinti öltözőkben a hölgyek számára pipereasztalkák is rendeztetek. Sáros lábbelivel a táncterembe lépni nem levén szabad a gyalog jövők kényelmére a csarnokban balra zárthelyen csizmasztítók állanak készen. Valamint az egész színház, ugy a csarnok is fűttetik. Az uraságokra váró cselédség csupán éjfél után maradhat a csarnokban; éjfél előtt az ott levő színházi kapuőrök fogják a fogatokat előszólítani. A dohányzás a színház épületében mindennütt tilos.”⁶²⁸

Sárosi Bálint kutatásaiból tudhatjuk, hogy a cigányzenekarok az operarészletek mellett a korszak népszerű báltermi táncait is játszották: csárdást, polkát és az 1850-es években rendkívül népszerű francia négyest (*quadrille*).⁶²⁹ Érdemes itt megjegyezni, hogy a csárdás mint báli tánc

⁶²⁸ OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtár, NSZ Színlapok, 1857. február 22.

⁶²⁹ Sárosi *A cigányzenekar múltja* I., 81–83.; Andrew Lamb, „Quadrille” in *Grove Music Online*: <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.22622> (utolsó letöltés: 2023. augusztus 8.).

egyáltalán nem számított elegánsnak.⁶³⁰ A pest-budai bálóknak ekkorra már rendszeres elemévé vált csárdás⁶³¹ azonban nem nyerte el minden méltóság tetszését. Gróf Ludwig Folliot de Crenneville (1815–1888) soproni születésű osztrák tábornok egy 1866-os levelében a következőképpen fogalmazott: „Én nem vennék el olyan lányt, aki így táncol, és elválnék a feleségemtől, ha nyilvánosan úgy meglepedkeznék magáról egy idegen férfi társaságában, mint a tegnapi udvari bálon a hölgyek az úgynevezett tisztességes csárdásnál.”⁶³² Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy a csárdások előadói sorában legtöbbször cigányzenekarokat neveztek meg.

Sárosi Bálint a cigányzenészek neoabszolutizmus-kori repertoárjával kapcsolatban külön kiemelte alkalmazkodóképességüket: a jobb zenekarok a „rég” és az „új” műveket igénylő közönséghez egyaránt igazodtak. Megjegyzendő, hogy a repertoár utóbbi rétegének nem magyar vonatkozású részletei a nemzetépítő mozgalom híveinek rosszállását vívták ki.⁶³³ Újabb igények alatt a valóban új darabokon túl a zenés színházi repertoár átvételét is kell értenünk, többek közt a nemzeti színpadon játszott művek népszerű részleteit (pl. *Hunyadi László, Ernani, Észak csillaga*), amelyeket legtöbbször képzett, színházi zenészek tanítottak be a cigányzenekaroknak – Ellenbogen Adolf volt a legismertebb betanító.

A bálókon és táncvigalmakon játszott repertoárról az egyes események vonatkozásában a vizsgált lapok 1857-es évfolyamában találhatunk adatokat. Ennek alapján felvázolhatjuk a táncvigalmak és bálók alkalmával elhangzó művek listáját. A sajtóadatok alapján tudhatjuk, hogy a táncvigalmak és bálók leggyakoribb előadói a katona- és cigányzenekarok voltak, valamint egy-két esetben egyelőre ismeretlen tánczenekarok, például Anton Hanke együttese szolgáltatott a zenét.

⁶³⁰ John Paget 1839-es útinaplójában egy balatonfüredi élményéről számolt be, ahol a csárdást mint táncot vehette szemügyre: „Aznap este aztán végignézhattuk a magyar nemzeti táncot, méghozzá igen kitűnő előadásban. Egy hölgy és egy úr feláll egymással szemközt és táncolni kezd: a férfi eleinte mindenféle figurákat mutat be, lassan kezdi, később egyre tüzetesebben járja, különféle ugrásokkal és mindenfajta lépéssel cifrázva; a hölgy követi mozdulatait, mégis, mintha folyton menekülne előle, lépései visszafogottak, s valahányszor táncosa közeledik feléje, ő hátrálni kezd. Idővel a tánc mind gyorsabb és gyorsabb lesz, míg nem a férfi karjaiba kapja táncosnőjét, jól megforgatja, ismét elereszti, majd újra megragadja és ismét alaposan megforgatja, végül, mikor már alig áll a lábán, visszavezeti a helyére. Engem a magyar tánc minden más táncnál jobban emlékeztetett a némajátékra: a mozdulatokból könnyen kiolvasható, ahogy a férfi eleinte ostromolja a leányt, az szemérmesen menekül, majd fokként feladja ellenállását, végül pedig győz rajta a szerelem mámorító elragadtatása. Nem mondhatom, hogy ez a tánc nagyon elegáns lenne, de igen kifejezésteljes, s nem csekély erő és lendület kell hozzá, hogy valaki igazán jól eltáncolja.” Paget *Magyarország és Erdély*, 180.

⁶³¹ Lásd báró Podmaniczky Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei* (Budapest: Helikon, 1984): 121. Podmaniczky kiemelte gróf Széchenyi István személyes jelenlétét a csárdás „szalonképessé” tételénél.

⁶³² Crenneville gróf, főhadsegéd levele feleségéhez, Buda, 1866. január 31. Idézi Vér Eszter Virág, „Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867-1916): az udvari bálók és fogadások”, in: Gergely Jenő (főszerk.), *Fejezetek a tegnap világából: Tanulmányok a 19-20. század történelméből* (Budapest: ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2009): 92–114., ide: 111–112.; Brigitte Hamann: *Erzsébet királyné*, ford. Kajtár Mária és Tandori Dezső (Budapest: Arkádia Könyvklub, 1988), 218.

⁶³³ Sárosi *Cigányzene*, 81–83.

V.3. A zenei nyilvánosság térhasználata

A 19. század folyamán a polgárosodó középosztály és a dolgozó osztályok is elkezdtek felvenni, másolni az elit kultúrafogyasztási szokásait, mindegyike pedig a modern nagyvárosi tér és a zenei nyilvánosság színterei biztosítottak fórumot. A különböző repertoárok, színterek és szereplők együttes elemzésében egyértelműen segít a várostörténet-írás egyik kulcsfogalma, a bevezetésben már tárgyalt *flânerie*. A *flâneur* segítségével végigjárhatjuk a korabeli Pest-Buda utcáit a nyilvánosság tereit szubjektív benyomások alapján elemezve.⁶³⁴ A séta és a színházba járás korábban az elit kiváltsága volt, ám a nagyvárosi nyilvánosságban egymással párhuzamosan létezett a dolgozó, a polgári, a kismemesi, a mágnás és az arisztokrata világ: a modernizálódó nagyvárosi térben, a promenádokon, koncerttermekben vagy színházakban különböző társadalmi osztályok találkozhattak. A különböző világok találkozásából, az eltérő szokásrendek kényszerű együttlétéből azonban Európa-szerte akadtak súrlódások.⁶³⁵ A zeneélet színterei pedig nemcsak az egyes személyek, különböző társadalmi osztályok, hanem esetenként a különböző zenei intézmények összefonódását is lehetővé tették a rendezvényeken.⁶³⁶

A társadalom térhasználata a zenei gyakorlatok különböző megnyilvánulási formáival is összefüggött, amely ezáltal az előadott repertoárt, az előadókat, valamint az esemény jellegét és emelkedettségét is kontextusba helyezte.⁶³⁷ Az előadás színtere, a színtér története, társadalmi rangja, elismertsége, valamint szociológiai-történeti jelentésrétege egyértelműen növelhette vagy ronthatta egy-egy kompozíció, előadó, zeneszerző recepcióját a kortársak és az utókor szemében.⁶³⁸ Az események színtereinek körülményei tehát meghatározták a befogadás feltételeit. Az egyes színterek zenei eseményeit, valamint a színterekhez kapcsolódó kontextusokat ebben az alfejezetben a *flâneur*-ök különböző perspektíváin keresztül ismertetem.

A színterek rendezésének alapelvei között többféle érvényes út létezik. A geográfiai szempontú csoportosítás, amelyet például Watzatka Ágnes is visz, a kerületek, városrészek szerint mutatja be a zeneélet színtereit.⁶³⁹ A társadalmi osztályonként való csoportosítással

⁶³⁴ Gyáni: *Nemzeti vagy transznacionális*, 310.

⁶³⁵ Müller: *Das Publikum macht die Musik*, 64–104.

⁶³⁶ Paul Rodmell, *Music and Institutions in Nineteenth-Century Britain* (London: Routledge, 2012): 13–120.

⁶³⁷ Dietrich Erben, „Konzertsaal – Konzerthaus”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/47021> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁶³⁸ Small: *Musicking*, 1–18.

⁶³⁹ Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*.

kapcsolatban Michel De Certeau „mental map” fogalmát idézhetjük fel: eszerint bizonyos színtereken rendezett eseményeket csak bizonyos társadalmi osztályok látogattak vagy látogathattak.⁶⁴⁰ Külön vizsgálhatjuk a nőket és férfiakat vonzó események színtereit is. A disszertációban ezúttal azonban a klasszikus, az események funkció szerinti csoportosítását vesszük alapul.

V.3.1. A koncertek színterei

A koncertterem mint tisztán zenei helyszín ötlete és ideológiája a 19. század gondolatiságához köthető. A 19. század közepéig elenyésző mennyiségben épültek csak kifejezetten koncertezésre használt színpadok, amelyeket kizárólagosan és elsődlegesen a szimfonikus koncertekre használtak – ilyen volt például a londoni Royal Albert Hall, a lipcsei Gewandhaus, vagy 1870-től a bécsi Musikverein.⁶⁴¹

A metropoliszokat zeneszociológiai szempontból vizsgáló William Weber megfigyelése szerint Londonra, Párizsra és Bécsre jellemzően a magasabb társadalmi státuszú közönség sokkal inkább részesítette előnyben a minőségi, koncerttermekben és dísztermekben hallható komolyzenét, míg az alacsonyabb társadalmi rétegekre sokkal inkább volt jellemző a szórakoztató zene fogyasztása. A zene kommercializálódása miatt azonban az említett városokban szintén kulcsfontosságú tényezővé vált a középosztály minőségi koncertéletbe való bevonása.⁶⁴²

A koncertélet polgárosodása egyértelműen látható tendencia Pest-Budán is, bár a zenefogyasztás szokásai és feltételei olykor jelentősen és több szempontból is eltértek a metropoliszokétól. Ennek egyrészt az az oka, hogy Pest-Buda az 1850-es években nem volt metropolisz, sokkal inkább egy birodalmi provinciális nagyváros, amelynek lakosaiban azonban egyértelműen megvolt a kulturális fejlődés és felzárkózás iránti igény. E provincialitás egyúttal limitált lehetőségeket jelentett a kultúrafogyasztás terén, amelynek érdekes további jelensége volt a koncertek jegyárainak és bérleteinek kedvező volta, legalábbis a metropoliszokéhoz képest.⁶⁴³ Míg Weber kiemelte, hogy a minőségi komolyzenéhez, így Beethoven szimfóniáinak professzionális előadásához csak a tehetősebbek fértek hozzá, addig a Filharmóniai Társaság pesti koncertjeinek jegyárai nem tűnnek elitistának. Az 1857/58-as

⁶⁴⁰ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1988): 91–110.

⁶⁴¹ Small: *Musicking*, 19–29.

⁶⁴² Weber: *Music and the Middle Class*, 140.

⁶⁴³ William Weber: „Artisans in Concert Life of Mid-Nineteenth-Century London and Paris”, *Journal of Contemporary History* 13/2 (April 1978): 263.

szézon 5 hangversenyére szóló legdrágább bérlet 10 forint, míg a legolcsóbb az 5 koncertre 4 forint volt, amelyet a könyv-és műkereskedésekben lehetett megvásárolni a koncertsorozat kezdetét megelőző napig.⁶⁴⁴

A kifejezetten komolyzenei repertoárt játszó hangversenyek színterei közül a bérelt dísztermeket, valamint a hangszerkereskedéseket kell megemlítenünk. A pesti Nemzeti és a pest-budai német színházak szintén adtak teret a hangszeres zenének, ám erre csak ünnepélyes, különleges alkalmakkor, különösen vendéglőadó fellépésekor került sor. Leggyakrabban a Nemzeti Múzeum vagy a nagyobb szállók, így az Európa és a Tigris dísztermeiben, vagy a Lloyd- és Redout épületének termeiben került sor hangversenyek rendezésére, de szerveztek koncerteket a hangszerkereskedésekben is: Beregszászy Lajos mellett Johann Pachel, valamint Peter Vendel zongoraszálonjaiban.

V.3.1.1. Dísztermek

Az elegánsabb koncerteket egyértelműen a bérelt dísztermekben tartották. Külön kiemelendő ebből a szempontból a Nemzeti Múzeum és az Európa szálló díszterme, de a Lloyd Társaság épületében is kifejezetten elegáns események megrendezésére került sor. A következőkben a Nemzeti Múzeum, az Európa- és a Tigris-szállók dísztermeiben megrendezett koncertekről lesz szó. Bár elvéve találunk a szakirodalomban információt az előbb említett koncerthelyszínek használatáról,⁶⁴⁵ érdemes lenne újabb kutatásoknak bővebben kidolgozni az előbb említett színterek zeneéletét, különösen a Pest-Budára érkező vendégművészek koncertezési gyakorlatának vonatkozásában. Az Európa-szállóra részletesebben a bálók színtereinél térünk ki, most a Tigris-szálló, a Lloyd-palota és a Nemzeti Múzeum dísztermeiről szólunk részletesebben.

Tigris-szálló díszterme

A Hild József tervei alapján megépült Tigris-szálló épülete 1839/40-ben került átépítésre.⁶⁴⁶ A kávéházzal is rendelkező szálló dísztermében, amelyre a lapok a szalon megnevezést is használták,⁶⁴⁷ több koncertet is tartottak. Leginkább a Pesten vendégeskedő külföldi művészek léptek fel itt, amely fellépéseket a korabeli magyar és német nyelvű sajtó tanulságai alapján rekonstruálhatjuk. Az 1857-ben a Windgasse 14-es szám alatt található épület helyt adott koncerteknek, 1857-ből azonban kevés adatunk maradt fenn a Tigris-szállóról. Tudjuk azonban,

⁶⁴⁴ POLL 8/269 (1857.11.24.), 1.; BH 6/269 (1857.11.24.), 2.; HF 8/270 (1857.11.25.), 1176.

⁶⁴⁵ Ld. pl. Legány *Liszt Ferenc Magyarországon*; Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*; Sebestyén: *Buda és Pest nagy hangversenyei*, 85–117.

⁶⁴⁶ Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*, 88–89.

⁶⁴⁷ POLL 8/117 (1857.05.23.), 2.

hogy az 1857-től már a Lloyd Társaság épületében rendezett Auróra-estek előző helyszíne hosszabb ideig ez volt.⁶⁴⁸

A koncertek közül érdemben csak két eseményt, a feltehetően az aradi színház zenekarában működő csellista Laszner Ignác⁶⁴⁹ Tigris-szállóban rendezett két fellépését rekonstruálhatjuk. Az elsőre 1857. május 21-én, a másodikra május 30-án került sor. A műsort a magyar és német nyelvű sajtó alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk:

Dátum	Műsor	Fellépő művész
1857.05.21. [??:??]	Ignaz Tomaselli: „Blaue Augen” – Lied	Zengraf Elisa (ének); [Ludwig Schönfeld (zongora)?]
	[?]	Hugo Müller [szavalat?]
	[?]	Ludwig Schönfeld (zongora)
	Velencei karnevál	Laszner Ignác (cselló); [Ludwig Schönfeld (zongora)?]
1857.05.30. 16:30	[?]	Téli Emília (ének) Arthur Lina [ének?] Karl Groß [?] Laszner Ignác (cselló)

26. táblázat. Laszner Ignác csellóművész fellépései az Európa-szálló dísztermében, 1857-ben

A csütörtöki fellépők névsorában megtalálhatjuk Zengraf Elisát, a pesti Német Színház aradi születésű énekesét,⁶⁵⁰ valamint az ugyanehhez az intézményhez szerződött, színműveket is író Hugo Müllert.⁶⁵¹ A korabeli magyar és német nyelvű sajtó tanulságai alapján arra következtethetünk, hogy Zengraf és Laszner közös aradi kötődése indokolta a közös fellépésüket. A fellépők sorában Ludwig Schönfeld, Erkel Ferenc ifjú tanítványa is szerepelt.⁶⁵² A koncertről a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* is beszámolt, pozitív kritikát közölve. Laszner játékában az előadott művek „nemcsak a technikai készség, hanem a kifejezés és előadás tekintetében is szorgalomról és buzgalomról tanúskodnak [...] Az utolsó darab, a »Velencei karnevál«, amelyet a koncertmester adott elő, szintén érdekes volt, és nagy tapsot váltott ki.”⁶⁵³ A május 30-i koncert szintén sikeresnek tűnt, a korabeli sajtó szerint „a

⁶⁴⁸ POLL 8/21 (1857.01.27.), 1.

⁶⁴⁹ BH 5/114 (1857.05.19.), 2.

⁶⁵⁰ HF 8/131 (1857.06.10.), 596.; NV 1/32 (1857.08.16.), 498.

⁶⁵¹ A disszertációhoz végzett sajtókutatásból kiderül, hogy Hugo Müller színműveit rendszeresen játszották a német színpadok, vö. pl. BH 6/286 (1857.12.15.), 3.

⁶⁵² PLL 4/112 (1857.05.16.), 3.; POZ 5/113 (1857.05.17.), 2.

⁶⁵³ „Vorgestern fand im Salon des Hotel »zum Tiger,« in der Mittagsstunde, das Concert des Herrn Ign. Laszner, statt. Neben den Piecen des Concertgebers, welche nicht nur was technische Fertigkeit, sondern auch Ausdruck und Vortrag betrifft, von Fleiß und Eifer zeugen, erfreute sich auch das Lied »Blaue Augen,« (eine sinnige Dichtung des Mitgliedes vom hiesigen deutschen Theater, Herrn Carl Arthur, und von Herrn Tomaselli in Musik gesetzt), von Frl. Zengraf recht wirksam vorgetragen, warmen Beifalles. Interessant war auch die Schlußpiece

koncertadó a kis létszámú, de művészetkedvelő közönség elvárásait élvezetes módon elégítette ki.”⁶⁵⁴

Nemzeti Múzeum

A Nemzeti Múzeum intézménye már 1802-től működött, azonban a ma is ismert, Pollack Mihály tervei alapján elkészült épületébe csak 1846-ban költözhetett be.⁶⁵⁵ Jól ismert, hogy az épület az 1848/49-es magyarországi forradalom szimbólumává vált, az 1840-es években az országgyűlési főrendek is itt ülészttek.⁶⁵⁶ A Nemzeti Múzeum mindemellett nemcsak kiállításoknak,⁶⁵⁷ de az 1853-ban alapított Filharmóniai Társaság fellépéseinek, illetve további koncerteknek is helyt adott.⁶⁵⁸ Tudjuk például, hogy 1856-ban itt tartották Liszt Ferenc *Esztergomi miséjének* főpróbáit.⁶⁵⁹

A magyar és német nyelvű sajtó 1857-es évfolyamai legalább 136 alkalommal említik a Nemzeti Múzeumot zenei vonatkozásaiban, csaknem egyenletesen egész évben. A sajtóból arra következtethetünk, hogy feltételezhetően csak a kiállítótér nem volt fűthető (minden bizonnyal erre vonatkoztak a lapok megjegyzései, miszerint 1857. november 15-étől bezárnak a termek), hiszen koncerteket decemberben és januárban is tartottak.⁶⁶⁰ Érdeemes ennek kapcsán rekonstruálni a Nemzeti Múzeumban 1857-ben tartott koncertek sorát. (27. táblázat) A Nemzeti Múzeum díszterme eszerint a Filharmónia Társaság meghirdetett koncertsorozatán kívül leginkább jótékonyági hangversenyeknek, valamint ünnepélyes koncertek előadásának színtere volt, amelyeken a pest-budai zenei intézmények zenészei léptek fel.

Dátum	Esemény
1856.12.28.	Bignio Lajos és Siposs Antal zenedei növendékek jótékonyági koncertje a Zenede, a Múzeum és a Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára
1857.03.01.	Zenede jótékonyági hangversenye a Nemzeti Színház nyugdíjintézete javára
1857.03.08.	A Filharmóniai Társaság 1856/57-es évadának 4. koncertje
1857.03.13.	Nossek Károly hegedűművész koncertje

»Carneval von Venedig«, durch den Herrn Concertgeber executirt, welche reichlichen Applaus hervorrief.” POLL 8/117 (1857.05.23.), 2.

⁶⁵⁴ „Der Konzertgeber hat die Erwartungen der kleinen, jedoch kunstverständigen Zuhörerschaft auf lebenswerthe Weise zufriedengestellt. Neben dem weichen Ton ist noch das Flageolet-Spiel mit Anerkennung zu erwähnen.” POZ 5/125 (1857.06.03.), 3.

⁶⁵⁵ Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*, 155–157.

⁶⁵⁶ *Ibid.*

⁶⁵⁷ Egy innovatív találmány is helyt kapott a kiállítási tárgyak között 1857-ben: Kliegl József hangjegyzőgépéről rendszeresen hírt adtak a lapok. Vö. pl. POLL 8/31 (1857.02.08.). 1.; NK 1/5–6 (1857.02.12.) 102.; BH 6/58 (1857.03.12.), 2.; HF 8/59 (1857.03.13.), 255.

⁶⁵⁸ Napjaink kutatói számára minden bizonnyal érdemes lenne ezeket az eseményeket Lydia Goehr ismert elmélete tükrében vizsgálni. Vö. Lydia Goehr: *The Imaginary Museum of Musical Works: An Essay in the Philosophy of Music* (Oxford: Clarendon Press, 1992).

⁶⁵⁹ Vö. pl. Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*, 156.

⁶⁶⁰ HF 8/258 (1857.11.11.), 1125.; HF 8/240 (1857.10.21.), 1051.

1857.03.22.	A Filharmóniai Társaság 1856/57-es évadának 5. koncertje
1857.04.13.	Pesti jótékony nőegylet jótékonyági hangversenye a Vakok Intézete javára
1857.04.16.	Lina Weiß énekesnő búcsúkoncertje
1857.05.03.	Próba a császárlátogatás alkalmából, május 11-ére rendezett vokális szerenádhoz ⁶⁶¹
1857.07.29.– 1857.08.01.	A Nemzeti Zenede tanulóinak vizsgakoncertjei
1857.11.29.	A Filharmóniai Társaság 1857/58-as évadának 1. koncertje
1857.12.13.	A Filharmóniai Társaság 1857/58-as évadának 2. koncertje
1857.12.27.	A Filharmóniai Társaság 1857/58-as évadának 3. koncertje
1858.01.02.	A Honfidal-pályázat nyertes pályaművei és a császárlátogatás vokális szerenádja műsora első nyilvános, ünnepi elődása – főpróba
1858.01.03.	A Honfidal-pályázat nyertes pályaművei és a császárlátogatás vokális szerenádja műsora első nyilvános, ünnepi elődása

27. táblázat. A Nemzeti Múzeumban rendezett koncertek 1857-ben a magyar és német nyelvű sajtó alapján

Lloyd-épület díszterme

A Lánchíd pesti hídfőjéhez közel készült el 1826 és 1830 között, Hild József terve alapján a később Lloyd-palotának is nevezett épület, amelyben a gróf Széchenyi István által alapított Nemzeti Casino is működött.⁶⁶² Az épületben lévő étteremben olykor zenészek is felléptek.⁶⁶³ Az épület az 1850-es években a *Pester Lloyd* szerkesztőségének is helyet adott, dísztermében pedig hangversenyeket és bálakat is rendeztek.⁶⁶⁴ A Lloyd-teremben működő Auróra-kör koncertjeiről már korábban szoltunk – ezeken az esteken a koncert mellett étkezési lehetőséget is biztosítottak, az események pedig akár éjfélig is eltartottak.⁶⁶⁵ A feltehetően kötetlenebb légkörben megrendezett estekről a *Hölgyfutár* a következőket írta:

„Az aurora-estélyek a Lloyd termében még mindig pontossággal megtartatnak. Ezek igen kellemes estélyek; itt nem háborgatja senki az embert a művészet élvezésében, beszélgetésekkel, megjegyzésekkel, vagy utándúdolással, mint ezt a színházban tenni szokták; mert itt a ki a

⁶⁶¹ Erről a VI. *Reprezentáció*-fejezetben bővebben szoltunk.

⁶⁶² Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*, 107–108.

⁶⁶³ POLL 8/32 (1857.02.10.), 5.

⁶⁶⁴ Deutsch Antal, a Lloyd Társaság történetéről szóló kötetében a következőképpen írt erről: „A helyiségek részére a kereskedelmi épület első emeletét bérelték ki. Akkoriban ez volt Pestnek legszebb helyisége, dísztermében addig a Nemzeti kaszinó volt elhelyezve. Később — 1860-ban — mikor a mágánok tanácskozásait időközönként még ebben a teremben tartották, az akkori idők egy szellemes figyelője azt írta: »A Lloyd kiszorította az urak kaszinóját és a főrendi tábla a kereskedőktől kért termet kölcsön.« Sok táncmulatságot és hangversenyt rendeztek ezekben a helyiségekben; a báró Prónay Gábor vezetése alatt álló Nemzeti zenede évente vendége volt a társulatnak. Az így befolyt bevételeket jótékony célra fordították. Tartottak tudományos előadásokat is, melyek nagy látogatottságnak örvendtek.” Vö. Deutsch Antal, *A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903* (Budapest: Pesti Lloyd, 1903), 57.

⁶⁶⁵ PLL 4/21 (1857.01.27.), 3.

művészetbe nem, hát a jó izü étkezésbe van elmerülve, lévén terített asztalok mellé letelepedve a hallgatóság.”⁶⁶⁶

A *Hölgyfutár* egy hónappal később is hasonlóképpen írta le az esteket: „Ez estélyekben a költészet és próza még mindig karonfogva jelenik meg, t. i. zeng az ének, s fogy a beafsteake.”⁶⁶⁷ Az Auróra-esteken résztvevőkről a fellépők a sajtóban esetlegesen fennmaradt listáján túl többféle benyomást szerezhetünk. A magyar nyelvű sajtó kiemelte, hogy „Kár, hogy ez élvezetes öszzsejövetelekben a magyar közönség oly csekély részt vesz.”⁶⁶⁸ A *Pester Lloyd* ezzel szemben (talán saját érdekét is képviselve) arról számolt be, hogy „[...] a Lloyd Társaság tágas helyiségei minden szombaton nagy és válogatott résztvevői körrel” telnek meg.⁶⁶⁹

A Lloyd-épület számos további koncertnek is otthont adott, köztük a császárlátogatáson is fellépő bécsi születésű zongoraművész, Rosa Kastner egy hangversenyének is, amelyre a dolgozatban később visszatérünk.⁶⁷⁰ Wagner zeneműkereskedő a mainzi károsultak javára 1857. december 19-én szervezett jótékonyági koncertet a Lloyd-palota dísztermében, ahol az akkor még csak 16 éves pesti születésű zongoraművész, Eduard Stocker (1841–1913),⁶⁷¹ Volkmann tanítványa is fellépett.⁶⁷²

V.3.1.2. Redout

Az előbb ismertetett dísztermek mellett a Redout épülete is fontos koncerthelyszín volt, amely a koncertélet újabb érdekes jellemzőire világít rá. A Redout eredeti, 1832-ben elkészült épülete az 1848/49-es forradalom során súlyosan megsérült. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az épületet ne használták volna – a felújítási munkálatok azonban folyamatosan zajlottak. Az épületet és termeit részben már 1857-ben elkezdték felújítani, amire az újabb sajtókutatások világítanak rá.⁶⁷³ A Redout 1857-ben tehát bizonyára használható állapotban volt, hiszen

⁶⁶⁶ HF 8/223 (1857.10.01.), 981.

⁶⁶⁷ HF 8/256 (1857.11.09.), 1116.

⁶⁶⁸ BH 6/281 (1857.12.08.), 2. és HF 8/282 (1857.12.10.), 1226.

⁶⁶⁹ „[...] die geräumigen Lokalitäten der Lloydgesellschaft an jedem Samstage mit einem zahlreichen und gewählten Kreise von Theilnehmern zu füllen.” PLL 4/255 (1857.11.07.), 3.

⁶⁷⁰ Kastner koncertje egyértelműen nem az Auróra-kör által szervezett esemény volt: a koncert kezdete déli 12 óra volt. Kastner azonban bizonyosan fellépett egy Auróra esten, vö. HF 8/115 (1857.05.20.), 520.

⁶⁷¹ Barbara Boisits, „Stocker, Eduard (1841–1913), Pianist, Musiklehrer und Komponist”, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 13., Lfg. 61 (2009): 273–274.: https://www.biographien.ac.at/oebli/oebl/S/Stocker_Eduard_1841_1913.xml (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁶⁷² A műsoron Beethoven B-dúr triója és Onslow a 19. században Európa-szerte népszerű Szextettje szerepelt, az előadást azonban a lapokban vegyes kritikával fogadták. Míg a *Pester Lloyd* hiányolta Stocker a darabok előadásához szükséges érettségét, a *Budapesti Hírlap* leginkább a jótékony célra meghirdetett koncert összegyűlt bevételét kifogásolta. Vö. PLL 4/286 (1857.12.15.), 3.; PLL 4/291 (1857.12.20.), 3.; BH 6/291 (1857.12.20.), 2.

⁶⁷³ Csak 1859-ben bízták meg az épület újragondolásával Feszl Frigyes építész. Vö. Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*, 34–35.

épületében egyszerre működött Johann Pachl zongoraszalonként és hangversenyteremként is funkcionáló hangszerkereskedése, rendelkezésre állt koncertterem, emellett a Redout rendelkezett vendéglátóipari egységgel is.

A Redout adott otthont a Pest-Budai Dalárdának is, amely 1857 októberében foglalhatta el új bérelt helyiségét, az épület volt nagytermének tágasabb előcsarnokát,⁶⁷⁴ amely 600 fő befogadására volt alkalmas.⁶⁷⁵ Az étterem létéről a dalárda koncertjeiről adott híradások és tudósítások kapcsán következtethetünk – a koncerteken ugyanis feltételezhetően ételt is felszolgáltak.⁶⁷⁶ A dalárda új terméről, reflektálva az egyesület jó anyagi helyzetére, a *Pester Lloyd* a következőket írta:

Múlt szombaton a helyi férfikórus az idei év első havi énekkoncertjét adta tagjainak. Az a tény, hogy először lépett fel házigazdaként a saját helyiségeiben, fokozta a látogatók érdeklődését, akik szinte túl nagy számban gyűltek össze a termék méretéhez képest. A három egymáshoz kapcsolódó teremből, egy előszobából és a próbateremből álló helyiségek ízlésesen fel vannak újítva; ezt bizonyítják a kiváló csillárok, a nagy falitükrök, a remek bútorzat és az egyesület kedvező anyagi helyzete. Bár a Liedertafel műsorválasztása többnyire jól ismert műveket tartalmazott, ezek előadása jelentősen javult az előző téli előadásokhoz képest. [...] A jelenlegi helyszín azonban nem tűnik teljesen kedvezőnek a társasági szórakozás zenei részéhez. A termék[ben nagyon hamar hatalmas hőség lesz], ami a hangzásra igen hátrányosan hat. [...] Az étkeztetést a gőzhajózási társaság étterme, Zeilinger úr biztosította, és nagyon kedvező megjegyzéseket hallottunk az ételek és italok minőségéről és áráiról, valamint a kiszolgálásról.⁶⁷⁷

⁶⁷⁴ BH 6/239 (1857.10.20.), 2.

⁶⁷⁵ POLL 8/200 (1857.09.03.), 2.; HF 8/201 (1857.09.04.), 881.

⁶⁷⁶ HF 8/245 (1857.10.27.), 1072.

⁶⁷⁷ „Der hiesige Männergesangverein gab am letzten Samstage seinen sämtlichen Mitgliedern die erste diesjährige Monatsliedertafel. Daß er hiebet [?] in seinen eigenen Räumen zum ersten Male als Wirth auftrat, erhöhte das Interesse der Besuchenden, die sich in einer für die Räume fast zu großen Anzahl eingefunden hatten. Die Lokalitäten, drei mit einander verbundene Säle, ein Vorzimmer und den Uebungssaal umfassend, sind geschmackvoll renovirt; die ausgezeichneten Lustres, die großen Wandspiegel, das gute Mobiliar beweisen und die günstige finanzielle Lage des Vereines. Das für die Liedertafel gewählte Programm enthielt zwar meistentheils schon bekannte Kompositionen, die Ausführung derselben zeigte jedoch einen bedeutenden Fortschritt gegen die Leistungen im vorigen Winter. Die Chöre gingen präziser und reiner, die Schattirungen zeigten von einem geläuterteren Geschmacke, die einzelnen Stimmen mußten ein richtiges Verhältniß gegeneinander zu beobachten, so daß wir die Hoffnung aussprechen können, der Verein werde in nicht gar ferner Zeit den Dilettantenstandpunkt überwunden haben. Das jetzige Lokal scheint jedoch für den musikalischen Theil der geselligen Vergnügen nicht so ganz günstig zu sein. Die geringe Höhe und Tiefe der Säle, welche zu der großen Länge in einem richtigen Verhältnisse steht, läßt sehr bald bei einem nur einigermaßen zahlreichen Auditorio eine gewaltige Hitze entstehen, die dem Klange sehr nachtheilig wird. [...] Die Restauration besorgte der Restaurant der Dampfschiffahrtsgesellschaft Herr Zeilinger, über Qualität und Preise der Speisen und Getränke, sowie über Bedienung hörten wir sehr günstig urtheilen.” PLL 4/245 (1857.10.27.), 3.

V.3.1.3. Hangszerszalón mint koncerthelyszín

A Redout-épület díszterme mellett egy további koncerthelyiségként is funkcionáló terem működött, a Pachel-bongoraszalón. Ennek kapcsán érdekes külön kitérni arra, hogy a hangszerkereskedések Pest-Budán is funkcionáltak koncerthelyszíneként,⁶⁷⁸ amelyről az 1857-es sajtóból szerezhetünk tudomást. A kereskedők termeit a korabeli sajtóban gyakran nevezték szalonoknak, amely félrevezető lehet – a színtér megnevezése (szalon) ebben az értelemben mint nyilvános koncerthelyszín értendő. A következőkben a már említett Johann Pachel, valamint Peter Vendel bongoraszalóját mutatjuk be.⁶⁷⁹

A Pachel-szalón.

A 19. század egyik meghatározó pesti bongorakészítője, és kereskedője, Johann Pachel a pesti Redout épületében található szalonja szintén helyt adott koncerteknek.⁶⁸⁰ Pachel már az 1830-as években jó nevet szerzett: a kaszinóban szervezett koncertek alkalmával alkalmanként az általa készített hangszert használták, amelyen Erkel Ferenc is játszott.⁶⁸¹ Az 1840-ben pesti polgárjogot nyert Pachel 1845 és 1855 között a hangszerkészítő céh elöljárója volt.⁶⁸² Műhelyét 1847-ben leépítette, de a felesége halálát követően készült 1849-es vagyoneleltára szerint lentős készpénzállománnyal rendelkezett. Az 1850-es években már egyre kevesebb bongorát készített, ezt követően bel- és külföldi hangszerkereskedelemmel foglalkozott,⁶⁸³ de koncerteket is szervezett a kereskedésében.⁶⁸⁴ A teremre jellemzően Pachel-szalónként vagy Pachel-bongorateremként hivatkoznak a lapok. Ezen a színtéren tartották már említett kvartett-estjeiket Huberek is. A feltehetően kevés főt befogadni képes terem 1857. március 15-i nagy érdeklődéssel kísért kamarakonzertje kapcsán⁶⁸⁵ a *Pesth-Ofner Localblatt*-ban Czeke Sándor tudósításában szóvá is teszi, hogy a teltházás hangverseny véleménye szerint túlmutatott a

⁶⁷⁸ Lásd pl. Párizsban Érard szalonját.

⁶⁷⁹ Beregszászy Lajos bongorakészítő kereskedésében is sor került koncertekre. Vö. MS [?]/2 (1857.01.03.), 3.

⁶⁸⁰ HF 8/60 (1857.03.14.), 259.; *Pesti Hírlap* [?]/182 (1842.09.29.), 691.

⁶⁸¹ *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból* 1/36 (1835.11.04.), OLD.; *Honművész*, 3/89 (1835.11.05.), 716. Erkelnek gróf Fáy is ajándékozott egy Pachel-bongorát, mert neki ajánlotta a Hunyadit. *Pesti Hírlap*, ÉVF/546 (1845.09.28.), 212.

⁶⁸² Gombos László (szerk.): *A magyar bongoragyártás fénykora: Beregszászy Lajos emlékezete* (Budapest: ELKH BTK Zenetudományi Intézet, 2021): 27, 41. l.j.: A hangszerkészítők céhének megalakulásától (1836) tagja, 1845–1855 elöljárója volt.

⁶⁸³ Gát Eszter, „Pest-budai bongorakészítők. – Klavierbauer von Pest und Buda.”, in *Tanulmányok Budapest multjából* XXIII. (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1991), 147–259., ide: 177.

⁶⁸⁴ Összesen 23 cikk és hirdetés az 1857-es évfolyamokban.

⁶⁸⁵ Az 1857. március 15-én, Huber Károlyék a Pachel-szalónban tartott 1. kamarazene-konzertje kapcsán a *Budapesti Hírlap* a következőket jegyezte meg: „a tágas terem a kedvezőtlen idő dacára egészen zsúfolásig megtelt; fővárosi művészeinken kívül díszes társaságban láttuk itt együtt előkelő s egyéb köreink képviselőit is, kik a ritka műélményt kitartó figyelemmel s őszinte meleg lelkesedéssel kísérték. Haydn (D-dúr) és Mendelssohn (E-dur) négyesét Huber Károly és József, Schlecht[a] és Pfeiffer urak adták elő tökéletesen a remek szerzemények mély művészeti gyöngéd szellemében, tisztán, költői érzellemmel és hibátlan szabotossággal.” BH 6/62 (1857.03.17.), 2.

Pachl-szalon mint koncerthelyszín lehetőségein. Czeke reflektált a közönség ízlésére és a koncertlátogatók szokásaira is. Ez alapján a pest-budai koncertre járó közönség rendkívül kedvelte a „dallamgazdag” kompozíciókat (Haydn és Mendelssohn kvartettjét), amelyeket nemcsak az egyes tételek végén tapsoltak meg, de „előadás közben is gyakran tört ki zúgó taps, sőt, az utolsó kvartett második tételét is meg kellett ismételni.”⁶⁸⁶

Peter Vendel zongoraterme

A Lloyd-társaság épületének szomszédságában, a Dorotheagasse 11-ben berendezett Peter Vendel-féle zongoraterem szintén kettős funkcióval bírt: egyszerre volt hangszerkereskedés és koncerthelyszín. Peter Vendelnél megtalálhatók voltak a párizsi Erard, valamint a bécsi Bösendorfer cég hangszerei is.⁶⁸⁷ A „Péter-féle zongoraszalon” emellett nemcsak el-, de bérbe is adott hangszereket.⁶⁸⁸ Az 1857-es évfolyamok alapján csak egy nyilvános koncertről értesülünk, az ifjú soproni hegedűművész, Berzon Károly koncertjéről, amelyen a pesti Nemzeti Színház művészei, Bogyá Róza és Jekelfalussy Albert, valamint Wohl Janka is felléptek, műsorukon Mozart e-moll hegedű-zongoraszonátájával és Anton Rubinstein dalaival.⁶⁸⁹ Magáról a teremről az 1857-es évből leírás nem maradt fenn, pusztán egy képre támaszkodhatunk az enteriőr elképzelésében.⁶⁹⁰

V.3.2. Gyógykúrák, koncertek és bálók – a fürdőhelyek zenei nyilvánossága

A fürdőhelyek, különösen a Császárfürdő nem pusztán gyógyvizéről és pihenőlehetőségéről volt híres, de nyaranta rendkívül kedvelt volt mint a társasági élet színtere is. A sajtóhirdetésekből és beszámolókból ítélve a fürdőzenélés rendkívül népszerű volt, a vezetőség így az 1850-es évek első felében több katona- és cigányzenekart is szerződtetett. Ez az osztrák fürdőhelyek zenei gyakorlatát idézi, bár a cigányzenekarok szerződtetése leginkább a magyarországi fürdők sajátossága volt.

A Nemzeti Színházzal is szerződött Josef Alscher-féle együttes, a cs. kir. 35. (Khevenhüller) sorgyalozred zenekara az 1850-es évek elején rendszeresen lépett fel a Császárfürdőben, melynek nyári zenés alkalmait általában május végétől rendezték meg. 1852-ben csütörtökönként tartották a „zenekört”, a sorgyalozred zenekara 6 pengőkrajcár beléptidíj fejében a Patikáros testvérek cigányzenekarával felváltva játszott, 1853. május 22-től pedig már Sárközi Ferenc cigányzenekarával együtt lépett fel. A Császárfürdőben rendezett koncertek

⁶⁸⁶ POLL 8/62 (1857.03.17.). 2.

⁶⁸⁷ MS [?]/180 (1857.08.08.), 4.; HF 8/133 (1857.06.13.), 605.

⁶⁸⁸ PLL 4/265 (1857.11.19.), 4.

⁶⁸⁹ PLL 4/30 (1857.02.07.), 3.; BH 6/29 (1857.02.06.), 2.

⁶⁹⁰ *A magyar zongoragyártás fénykora*, 27–28.

délután 4 órakor kezdődtek, az érdeklődőket pedig egy 3 órakor induló gőzshajó szállította a helyszínre. Az esetleg unatkozó közönséget képrejtvényekkel is szórakoztatták.

A legtöbb adatunk egyértelműen a Császárfürdő működéséhez köthető, egy azonban a Rudasfürdő zenei gyakorlatára is utal. A *Hölgyfutár* a téli fürdőszezonnal kapcsolatban közölte a hírt, miszerint „A rudas fürdőben a téli évszakra [...] reuniók, s meglehet téli fürdői bálók is lesznek.”⁶⁹¹

Császárfürdő

A Rudasfürdőnél sokkal elismertebb volt az 1850-es években a Császárfürdő, amely a visszaemlékezések és a korabeli sajtó alapján is előkelő pihenő- és szabadidős intézménynek számított. 1857. január 1-én a sajtóban megjelent hirdetések szerint a Császárfürdő új bérlő, Herz kezébe került,⁶⁹² eközben elkezdődött a fürdő épületének felújítása is,⁶⁹³ hogy a fürdőszezon kezdetére, június elejére már teljes pompájában várja a vendégeket.⁶⁹⁴ A felújítás menetéről a magyar és a német nyelvű napisajtó is tudósított. A *Hölgyfutár* szerint mind a fürdőkert, mind az udvar és maga a fürdő és előtere is átalakításra kerül, megkönnyítve ezzel az omnibusszal és szalonkocsival való közlekedést.⁶⁹⁵ Nyáron hangversenyeket is terveztek rendezni, a vendégek számára pedig a társalgó teremben egy zongorát helyeztek el, valamint egy könyvtár létrehozását is tervezték a fürdővendégek számára.⁶⁹⁶ A *Pester Lloyd* április 24-én a következőképpen referált a Császárfürdőről:

„Mint ismeretes, ez a széles körben népszerű gyógyüdülő, amellet, hogy az egészségfejlesztés szempontjából is fontos, a budapesti szórakozási lehetőségek lajstromában is előkelő helyet foglal el. Az új vállalkozás tehát e tekintetben is igen tevékeny, és az egészséges közönséget sok kellemes újdonsággal lepi meg. A kertet pompás virágparkká alakítják át, amelynek közepén egy

⁶⁹¹ HF 8/205 (1857.09.10.), 901. Ágai Adolf visszaemlékezései alapján többet megtudhatunk: „E fürdő forgalmi statisztikájának van egy sötét rovata: itt esett meg a legtöbb öngyilkosság. Az első valóságos iskolát csinált. Utána indult minden kétségbeesett existencia s ide hozta el életének utolsó pillanatait. [...] A Rudasfürdőnek, mint szerelmi tanyának, emléket emelt úti följegyzéseiben egy jóakaró francia barátunk, »ami de la Hongrie«, amolyan Tissot-fajta improvizator, aki a 60-as évek elején járt nálunk s nem győzte magasztalni, milyen vendégszerető nemzet a magyar általában, de különösen a magyar nő. Míg a hímnemen levő magyarság csaknem belefajtott barátunkat a tokaji aszúba: a hölgyek valami kytherei, szinte olympusi lelkesedésben, a tokajinál is tüzesebb s édesebb csókjaikba fullasztották őt bele. [...] A Rudasfürdő ma tiszta és tisztos intézet, a kisebb követelésű polgári osztály szívesen is látogatja. Árnyas udvarán s előtte a kertecskében nyaranta víg cigányzene szól s akinek idejéből, pénzéből nem telik a messze fürdő, itt is kellemes kúrát tarthat.” Vö. Ágai *Utazás Pest-Budáról*, 68–70.

⁶⁹² PLL 4/1 (1857.01.01.), 3. A *Pester Lloyd* szerinti hirdetésben Dr. Herz pesti orvos, a *Hölgyfutár* szerint Herz János nyomdatulajdonos, vö. HF 8/209 (1857.09.15.), 917.

⁶⁹³ PLL 4/43 (1857.02.22.), 2.

⁶⁹⁴ A fürdőt fűtötték, így a téli időszakban is üzemelt. Vö. HF 8/263 (1857.11.17.), 1148.; BH 6/272 (1857.11.27.), 6.

⁶⁹⁵ HF 8/71 (1857.03.28.), 315.; BH 6/48 (1857.02.28.), 2.; HF 8/77 (1857.04.04.), 341.; HF 8/83 (1857.04.11.), 369–370.

⁶⁹⁶ HF 8/95 (1857.04.27.), 429.

öntöttvas kiosk áll majd. Nyáron itt cigányzenés összejöveteleket szerveznek. Úgy halljuk, hogy a Császárfürdő személyzete magyar nemzeti egyenruhát kap. Őfelségeik jelenléte alatt a Császárfürdőben bált vagy koncertet rendeznek, amelynek bevételét jótékony célra ajánlják fel. Továbbá Őfelségeik jelenlétének ideje alatt néhányan a Császárfürdőben töltik majd szabadságukat. Úgy értesültünk, hogy a kereskedelmi és mezőgazdasági miniszter, Őexcellenciája Toggenburg lovagja,⁶⁹⁷ valamint az angol követség számára is béreltek szállást.”⁶⁹⁸

A Császárfürdő igen előkelő közönséget vonzott: politikusokat, diplomatákat, valamint az arisztokráciát. Ágai Adolf a következő képet festette a rendkívül népszerű Császárfürdőről, visszagondolva annak fénykorára:

„Régi dicsőségéből alászállva lapul meg a hivalgó új fürdő mellett a meghanyatlott Császárfürdő — hajdan királya mind a többinek. Platános udvarán, melynek lombjai alatt vigadoztak a mai nemzedék anyái, akkor még lenge hajadonok, szépséges fiatal asszonyok: ma már nem tánczol senki. Itt forogtak igézetes kellemben, a hevítő csárdás hangjain Batthyány Emma és Bajza Lenke, nagy Magyarországon akkor a legszebb két hajadon. S akik tánczra lendültek velük: daliás legények, deli ifjak, ez idő szerint bizony mohos öreg urak, vagy kopasz urambátyámok.”⁶⁹⁹

A korabeli sajtóban több beszámolót találunk a Császárfürdőben rendezett zenés eseményekről, köztük a reuniókról és a bálokról is. A szezon első reuniójára 1857. június 1-én került sor a Patikárus Ferkó vezette cigányzenekar („Nationalmusik-Gesellschaft”), valamint a kertben játszó, M. Wolf által vezetett fürdőzenekar (Kaiserbad-kapelle) részvételével. (7. ábra)

⁶⁹⁷ Georg von Toggenburg (1810–1888) osztrák titkos tanácsos, jogász, politikus, kereskedelmi miniszter.

⁶⁹⁸ „Dieser weit beliebte Kurplan nimmt bekanntlich neben seiner Bedeutung für die Förderung der Sanität, auch in dem Register der Budapester Unterhaltungspläne einen hervorragenden Rang ein. Die neue Unternehmung ist daher auch nach dieser Seite hin sehr thätig, und das gesunde Publikum wird von mancher angenehmen Neuerung überrascht werden. So wird der Garten in einen herrlichen Blumenpark umgewandelt, in dessen Mitte sich ein gußeiserner Kiosk befindet. Hier werden im Sommer Reunionen mit Zigeunermusik abgehalten. Das dienende Personal des Kaiserbades erhält, wie wir hören, eine ungarische Nationaluniform. Während der A. h. Anwesenheit Ihrer Majestäten wird im Kaiserbade ein Ball oder Konzert stattfinden, dessen Ertrag wohlthätigen Zwecken gewidmet sein wird. Auch werden während der Dauer der A. h. Anwesenheit einige von den h. Herrschaften im Kaiserbade ihr Absteigquartier nehmen, und sind, wie uns gesagt wird, für den Herrn Minister des Handels und Ackerbaues, Sr. Exz. den Herrn Ritter, von Toggenburg, so wie für die englische Gesandtschaft daselbst Lokalitäten gemiethet worden.” PLL 4/93 (1857.04.24.), 3.

⁶⁹⁹ A császárlátogatásról a következő fejezetben lesz bővebben szó. Ágai: *Utazás Pest-Budáról*, 74.

7. ábra. A Császárfürdőben rendezett első reunió 1857. június 1-én

A két együttes a közönség legkedveltebb darabjait („die beliebtesten Piecen”) játszotta, valamint egy új táncot, a „Kaiserbadtänzét” a helyi amatőr zenész-zeneszerzőtől, Willibald Deuschtól. A *Pester Lloyd*ban, valamint a *Pesth-Ofner Localblatt und Landboté*ban fennmaradt hirdetések alapján a fürdőudvart, valamint a kertet kivilágították. Az eseményre délután 4 órától lehetett érkezni, és 16 krajcár ellenében belépni. A gőzhajók este 9-ig, az omnibuszok este 10-ig közlekedtek.⁷⁰⁰

V.3.3. Reunió, soirée. A vendéglátás zeneéletének színterei

Érdeemes bővebben kitérnünk a reuniók színtereire, valamint európai példáira. William Weber kötetében az alacsony társadalmi státuszú koncertek („low-status concerts”) közé azokat az eseményeket sorolta, amelyeket a legszélesebb társadalmi háttérrel rendelkező közönség látogathatott.⁷⁰¹ Weberhez hasonlóan John Rink szintén egy kategóriába tette a sétányhangversenyekkel az olcsóbb koncerteket („promenades and 'cheap concerts”), amelyeket Londonban és Párizsban leginkább a középosztály és a dolgozói réteg látogatott, hiszen csak ez volt számukra megfizethető.⁷⁰² London és Párizs világához képest eltérő társadalmi réteget szólított meg a bécsi kávéházi zenélés, ahol a 19. század második felében a

⁷⁰⁰ POLL 8/124 (1857.05.31.), 8.; PLL 4/124 (1857.05.31.), 3.

⁷⁰¹ William Weber: *Music and the Middle Class*, 99–132.; John Rink: „The profession of music”, in: Jim Samson (ed.), *The Cambridge History of Nineteenth-Century Music* (Cambridge University Press, 2008): 63–64.

⁷⁰² *Ibid.*

kávéházi élet gyakorlatilag a szalonéletet váltotta fel.⁷⁰³ Pest-Budán a metropoliszok közül leginkább Béccsel találjuk a legtöbb közös jellemzőt: a kávéházakban rendezett népszerű koncerteken népdaltársaságok, valamint a *Wienerlied*-repertoárt képviselő turnézó zenészek mellett jellemzően katonazenekarok játszottak csekély belépődíj fejében. Ezeknek az eseményeknek a törzsközönsége változatos volt: a télen a fővárosban tartózkodó arisztokrácia, a mágnások, a tehetős polgárság, a hivatalnoki réteg, valamint a művészek, és egyéb érdeklődők.

Isoz kiemelte, hogy a hazai reunió-előadások bécsi mintára jöttek létre, amelyet az új sajtókutatások fényében megerősíthetünk. Amennyiben a lehetséges bécsi mintákat keressük, érdemes a *Wiener Zeitung* 1830-as évfolyamait áttekinteni. A *Wiener Zeitung* hirdetései között – a *Pesth-Ofner Localblatt und Landboté*hoz hasonlóan – számos reunió-eseményt találunk, amelyek előadói sorában id. Johann Strauss, Joseph Lanner, valamint a később pest-budai zeneéletben is aktív Franz Morelli zenekarait találjuk. Utóbbi előadók nevei közönségük számára gyakorlatilag garanciáját adták a minőségi szórakoztató- és tánczenei alkalmaknak. Az 1836. május 28–29-i hétfőgőn a bécsi közönség mindhárom zenekar eseményére elmehetett: 28-án Franz Morelli a zum goldenen Vogel kerthelyiségében adott reuniót este 7 órától, 29-én Joseph Lanner és zenekara szolgáltatták a zenét az Augartenben, id. Johann Strauss pedig a Dommayer Casinóban várta „Conversation”-nal az érdeklődőket.⁷⁰⁴ Jellemző, hogy a reuniók gyakorlatilag napszaktól függetlenül megrendezésre kerülhettek, a délutánitól egészen az esti órákig – ez a jellegzetesség nemzetközi szinten azonosnak tűnik.

A reunió mint a nyilvános zenei élet egyik műfaja a Habsburg Birodalmon belül és azon túl is általánosan ismert lehetett. Főleg Bécsből számos példát találhatunk reuniókra: már az 1820-as években is ennek gyakorlatáról beszélhetünk. A reunió a következő, 1830-as évtizedben terjedhetett el birodalomszerte. Pozsonyban feltehetően az 1840-es évek végétől válhatott népszerűvé a műfaj, ahogyan arról a pozsonyi *Pannonia* című lap 1847-ben kiadott számából értesülhetünk:

„A Pozsonyban újdonságnak és Németország számos városában igen népszerű nagybőjti mulatságnak számítanak a reuniók, amelyeken a legújabb és legnépszerűbb tánczenedarakok előadása idézi fel a barátságos karneváli emlékeket. Megerle igazgató úr [pozsonyi Városi Színház] ezt a mulatságot is meg akarja ismertetni velünk, és a bőjti időszakban több reuniót is

⁷⁰³ Henry-Louis de La Grange, *Gustav Mahler Volume 2: Vienna: The Years of Challenge (1897–1904)* (Oxford–New York: Oxford University Press, 1995): 3.

⁷⁰⁴ *Oesterreich-Kaiserliche privilegierte Wiener Zeitung* [?]/121 (1836. május 28.), 6.

szervez. Az első ilyenre holnap kerül sor, a programban számos nagyon népszerű zenedarab szerepel, és délután fél háromkor kezdődik. Ezekben a reünión minden bizonnyal nagyszámú részvételre kell számítani.”⁷⁰⁵

A pest-budai (és egyben magyarországi) *couleur locale*-t a cigányzenekarok játéka biztosította, akik esetenként egy másik zenekarral felváltva zenéltek ugyanazon az alkalmon. A katonazenekarok játéka is adhatott helyi szint a repertoárjukban fellelhető magyar opera- és népszínműrészletek előadásával, vagy ezeknek a *potpourri*ban, polkákban, keringőkben és egyéb táncokban fellelhető motívumai által.

Isoz szerint a „szerény beléptdíj mellett rendezett reünión anyagi haszna indította a nagy vendéglők tulajdonosait arra, hogy [1848-ig] fejenként tíz krajcár belépődíj szedése ellenében a vacsorázóknak, zenei reünión kedveskedjenek.”⁷⁰⁶ A vendéglősöknek egyértelműen anyagi hasznot jelentett a reünión, hiszen a népszerű zenekarok népszerű repertoárja mindenképpen becsalogatta a közönséget. A belépődíjak ára ugyan 10 év alatt részben emelkedett, ám elérhető maradt 1857-ben is – a vendéglátóhelyek jellemzően 10–16 krajcárt kértek el egy-egy belépőért, és egyes esetekben csökkentett árú gyermekjegyet is kiadtak.

Tudjuk, hogy a zenekarok fellépéseikért fizetést kaptak, ám az egyes zenekarok díjszabásáról egyelőre nem áll rendelkezésre forrás. Fizetségükért a zenekarok jótékony célból lemondhattak, amire a korabeli sajtó cikkei, beszámolói is felhívják a figyelmet. Erre példa a cs. k. 18. Constantin nagyherceg gyalogezred zenekara, amelynek tagjai a mainzi löporraktár felrobbanásában károsultak javára az Aranyhorgonyban (zum goldenen Anker) rendezett reünión keretében mondott le bevételéről a jótékony cél érdekében.⁷⁰⁷

Az 1850-es években a reünión és zenés rendezvények esetén a zenészek alkalmazásának engedélyét a városi tanácstól kellett megkérnie az adott vendéglátóipari egység működtetőjének. A Budapest Főváros Levéltárában található tanácsulési jegyzőkönyvekben megtalálhatóak e bejegyzések. A kérelem benyújtását követően például a Tüköry-sörház és az

⁷⁰⁵ Fordítás tölem. – „Eine in Preßburg neue, in vielen Städten Deutschlands sehr beliebte Fastenunterhaltung sind die Reunionen, in welcher durch den Vortrag der neuesten und beliebtesten Tanzmusikstücke freundliche Faschingserinnerungen wachgerufen werden. Herr Director Megerle will dieses Amusement auch bei uns einführen und wird während der Fasten mehre Reunionen veranstalten. Die erste derselben findet morgen statt, das Programm enthält eine Reihe sehr belibster Tonstücke und beginnt Nachmittags um halb drei Uhr. Ein zahlreicher Besuch dieser Reunionen steht mit Gewißheit zu erwarten.” [n. n.], „Reunion in Redoutensaal”, *Pannonia* 11/21 (1847. február 20.), 3.: <https://www.difmoe.eu/view/uuid:8e10fed0-4926-4283-86f8-ec0b6c6c3046?page=uuid:41cf337d-2f10-46c0-8167-cb263d9ff45b> (utolsó letöltés: 2021. június 21.).

⁷⁰⁶ D'Isoz: *A művészi zenét népszerűsítő reünión*, 269.

⁷⁰⁷ „Bei der am nächsten Sonntag, im Saale »zum goldenen Anker« stattfindenden Musikkreunion zum Besten der Verunglückten in Mainz, wird die Musikkapelle des I. k. k. LIR. Großfürst Constantin, in Rücksicht des wohlthätigen Zweckes gratis wirken.” POLL 8/283 (1857.12.11.), 1.

Aranyhorgonyhoz vendéglátóhelyek 1857. január 10-én szerezték meg (újra) az engedélyüket.⁷⁰⁸ Az engedélyezés gyakorlatának az 1840-es évekből is maradt fenn dokumentuma, amelyet szintén a Budapest Főváros Levéltára őriz. Ennek értelmében a hatóságok 1846-ban falragaszok útján értesíthették a budai (ekkor ofeni) kerületeket arról, hogy a zenei események tartásához szükséges bérleti díjat egy évre 60 forintnyi összegben határozták meg, amelynek megváltása egy naptári évet fed le: 1846. január 1.-től december 31-ig. Az ehhez szükséges engedélyeztetési folyamat megkezdéséhez a zenei eseményt rendezőnek a városi tanácssteremben január 2-án tartandó, reggel 9 órakor kezdődő engedélyező ülésen kellett részt vennie. A bérleti feltételeket munkaidőben, a kerületi könyvelői irodában lehetett megtekinteni.⁷⁰⁹

A szabályozás további menetét illetően egyelőre nem sikerül tisztábban látni, az azonban valószínűnek tűnik, hogy a zenészek bérezését és a belépőjegyek díjszabását a vendéglátóipari egység gondjaira bízta.⁷¹⁰ Ennek további vizsgálatához a legkézenfekvőbb egy napot mint pillanatképet kiragadni mikrohistoriai nézőpontból. (28. táblázat) A mindennapok és az ünnepek emlékezetének izgalmas metszetét adhatja az 1848-as forradalom kilencedik évfordulója, 1857. március 15-ének vizsgálata, amely megemlékezések szempontjából a sajtóban eseménytelen volt.⁷¹¹

Szintér	Időpont	Program	Belépőjegyek ára
„Zur Bier-Quelle“ Eck der Gitter- und Neuweltgasse	[?]	„Reunion, durch eine Abtheilung der Kapelle des löbl. k. k. L.-J.-R. Baron Bianchi.“	[?]
Zum Römer	[?]	„findet im Saale "zum Römer," durch das verstärkte Orchester des A. Hanke, Große Reunion statt.“	[?]
Zum goldener Anker (Hermi nenplatz)	15:00	„Letzte Gesangs-Produktion Tyroler Sängergesellschaft im Vereine mit den 4 ungar. Sängerdilettanten. Abwechselnd wird die	16 kr.

⁷⁰⁸ „Bericht über die Eintheilung der Gastlokaltäten von welchen die Musik [...] gebühren zu ertruhen[?] sind. die in Vorschlag gebrachte Eintheilung wäre mit dem zu genehmigen, daß der Lokale zum goldenen Anker u[nd] die Tüköry sche Bierhalle ebenfalls in die 1ste Class eingereicht werden dürfte.“ Budapest Főváros Levéltára, Pest város tanácsülési jegyzőkönyvei, HU_BFL_IV_1202_a_457, f.88.

⁷⁰⁹ „Vom Magistrate der k. freien Hauptstadt Ofen wird hiemit bekannt gemacht: daß die im Bezirk dieser Stadt abzuhaltenden masquirten Bälle, musikalische Akademien und Reunionen auf 1 Jahr, das ist: vom 1. Jänner bis letzten Dez. 1846, in Pacht gegeben werden. Die Herren Pachtlustige mit versehenem Neugelde von 60 fl. CM. haben sich bei der am 2. Jänner 1846, Früh um 9 Uhr abzuhaltenden Licitation im Rathszimmer einzufinden; inzwischen können die Pacht-Bedingnisse in der städt. Buchhalterei in den gehöhnlichen Amtsstunden eingesehen werden. Ofen, den 26. Dez. 1846.“ HU BFL IV. 1002. n. USZ. 047. 0051 – Hirdetmények a városi álarcosbálok, koncertek és egyéb összejövetelek tartására az 1846. évre, 1845. 12. 26 (Irat), f.51

⁷¹⁰ A belépődíjakat lásd az 1. táblázatban.

⁷¹¹ Március 15-e kimagasló történelmi eseményként való értelmezése és emlékezete már az azt követő első évben felmerült, a „megemlékezési folyam” következő, egyúttal pedig kezdeti dátumává azonban csak 1860. március 15-e vált. Gyáni: *A történelmi tudás*, 154., 157–159., 164., 166.

		Kapelle des 1. k. k. L.-J.-Rgmts. Graf Khevenhüller die neuesten Piecen zur Aufführung bringen.”	
Tüköry-söracsarnok	16:00	„Große Musik-Soirée [...]. Herr Kapellmeister Dubez.”	10 kr.; Gyermejkjegy: 6 kr.
Stippanitz'schen Pracht-Salon, Eck der Königs- und Fabriksgasse	16:00–19:00	„Musik-Reunion durch die Gesellschaft Caspar Hajek”	16 kr.
	19:00	„Große Vorstellung des beliebten Wiener Volkssängers und Lokaldichters Herrn Karl Kampf, welcher mit seiner aus fünf Mitgliedern bestehenden Sänger-Gesellschaft [...] die Ehre hat sich zu produzieren.”	16 kr.
Pachl-Salon (altes Theatergebäude)	16:30	„erste jener drei Kammermusik-Konzerte statt, welche die Herren Karl und Joseph Huber arrangieren.”	
Stadt Wien (Waitznerstraße)	17:00	„Musik-Soirée [...] unter persönlicher Leitung des Herrn Kapellmeisters Carl Morelly abgehalten wird.”	
David Bayer-ház (Leopoldstadt, Järggasse Nr. 3)	18:00	„Zither-Concert-Soirée mit Gesang, [...] durch die Gesellschaft Mutzbauer, Honetz und Lasky.”	10 kr.
pesti Német Színház	19:00	„Ein Lump. Original-Posse mit Gesang in 3 Aufz. von Friedr. Kaiser. Musik vom Kapellmeister Karl Binder”	[?]
pesti Nemzeti Színház	19:00	„Fáncsy Ilka k. a. föllépteül: Kisértet. Eredeti népszimnű dalokkal 3 felv. Irta Szigeti József. Zenéjét szerkesztette Bognár Ignác.”	Fszt. és 1. em. páholy: 6 ft.; 2. em. páholy: 5 ft.; Fszt. zártszék 1 for.; 2. em. zártszék: 40 kr. Fszt. bemenet: 40 kr.; 2. em. bemenet 24 kr.; Karzat: 10 kr.; Gyermejkjegyek: 12-20 kr.; Támlásszék az erkélyen 1 ft. 30 kr.

28. táblázat. 1857. március 15-e zenei eseményei a korabeli magyar és német nyelvű sajtó alapján

A 28. táblázatban látható zenei színterek pusztán töredékét jelenítik meg a pest-budai kávéházak sokaságának. 1857. január 22-én a *Hölgyfutár* 41 kávéházzal tesz említést, melyek közül a Korona, az Angol királynő és az Európa a legkedveltebbek, míg az ifjúság a Kammon és Fillinger kávéházakat részesíti előnyben.⁷¹² Augusztusban már a kávéházak megszaporodásáról ír a lap: „A *dolce far niente* boldog fészkei, a kávéházak, a fővárosban egyre szaporodnak, s a díszesebbek száma — közelebbi összeszámítás szerint, már is negyvenhatra megy.”⁷¹³ Az év során növekedett a kávéházak megnyitójának aránya, amely egyúttal a korabeli Meyerbeer-recepcióra is rávilágított: a sóhivatal közelében egy Észag csillaga nevű vendéglő

⁷¹² HF 8/17 (1857.01.22.), 69.

⁷¹³ HF 8/180 (1857.08.08.), 796.

is nyílt.⁷¹⁴ A színterek vonatkozásában, a táblázatra visszatérbe érdemes ezúttal két színteret kiemelni: a Tüköry söracsarnokot és az Aranyhorgonyhoz című vendéglőt, amely a *Hölgyfutár* szerint „népmulatságoknak” adott otthont.⁷¹⁵

A söracsarnok épületegyüttese, benne a serfőzővel a mai Szent István körút 2-16. szám alatt helyezkedett el.⁷¹⁶ A Tüköry söracsarnokban és a hozzá tartozó kerthelyiségben leggyakrabban a már említett Josef Dubez és az általa vezetett cs. kir. 4. sorgyalogezerd zenekara lépett fel,⁷¹⁷ jellemzően vasárnap délutánonként.⁷¹⁸ Dubez nem csak hangszerelt, zenét szerzett és katonazenekart vezetett, de alkalmanként hegedűn és gitáron is játszott egy-egy reunión.⁷¹⁹ Egy-egy ilyen alkalom és az ott előadott Dubez-féle reunió élénk leírását adja a *Hölgyfutár*.⁷²⁰

A zene és az étel színvonala egyaránt fontos volt a *Hölgyfutár* számára: december 28-án a Dubez által rendezett jótékony reunió kapcsán a következőt jegyezte meg hírvonatában: „Tegnap a „Tüköri söracsarnok“-ban Dubez zenekara reuniót rendezett a mainzi kártvallottak javára. Igen sokan hallgatták a jó zenét, és még többen itták a friss sört, a szerencsétlenek iránti — részvétből.”⁷²¹ Dubez zenekarának előadásai valóban rendkívüli népszerűségnek örvendtek, erről a magyar és német nyelvű sajtó egyaránt hírt adott.⁷²² Béccsel összevetve is megállapíthatjuk a *couleur locale* jellegzetességeit, amely leginkább a játszott repertoárban és az előadókban nyilvánult meg – a katonazenekarok és cigányzenekarok külön-külön, illetve együttes játékában.

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy az egyes metropoliszok társadalmi és gazdasági feltételeinek különbözőségei folytán a hangversenyélet és a szórakoztató célú hangversenyek közönsége közötti ellentétek kevésbé tűnnek élesnek, mint Londonban, vagy akár Párizsban. A pest-budai bálók esetében sokszor érzékelhető a társadalmi osztályok közötti egyenlőségre való törekvés, amelyre a sajtó buzdít leginkább. Erre többek közt a Császárfürdő kapcsán olvasott beszámolók alapján, de John Paget egy tanulmányos történetéből⁷²³ és a Redout báljai kapcsán tett megjegyzéséből is következtethetünk:

⁷¹⁴ HF 8/258 (1857.11.11.), 1125.

⁷¹⁵ HF 8/17 (1857.01.22.), 69.

⁷¹⁶ Magyar Nemzeti Múzeum, leltári szám: TF T.2515, 1864.

⁷¹⁷ Vö. Galván – Karch: *A katonazenekarok szerepe II.*

⁷¹⁸ POLL 8/15 (1857.01.20.), 1.

⁷¹⁹ HF 8/68 (1857.03.24.), 301.; POLL 8/79 (1857.04.07.), 1.

⁷²⁰ HF 8/80 (1857.04.08.), 355.

⁷²¹ HF 8/295 (1857.12.28.), 1285.

⁷²² POLL 8/176 (1857.08.04.), 1–2.; POLL 8/257 (1857.11.10.), 2.

⁷²³ „Magyarországon egy jó kabát minden vámfizetéstől megóvjá viselőjét. A törvény úgy rendelkezik, hogy sem a nemeseknek, sem a polgároknak nem kell vámot fizetniük, s mivel kabátot kizárólag e két osztály tagjai viselnek, ez többnyire elégséges biztosíték viselőjének társadalmi hovatartozásáról. A fenti állítás fordítottja azonban már

„Végighajtottunk a kikövezett, kőkerítéses Duna-soron s megérkeztünk a Redoute-hoz: ezt a hatalmas, elegáns formájú tánchelyiséget telente zsúfolásig megtölti a nemesek és polgárok vidám tömege, kik között a valcer és a galopp egyúttal egyenlőséget teremt.”⁷²⁴

V.3.4. Promenádok

A reuniók tanulságaiból kiindulva a promenádok zenéje és közönsége kapcsán hasonló következtetéseket vonhatunk le. William Weber már idézett kötetében a promenádkoncerteket a vendéglátásban rendezett zenei alkalmakhoz hasonlóan a szélesebb társadalmi rétegek számára elérhető népszerű repertoárt játszó eseményekkel egy csoportként kezelte, akárcsak John Rink is.⁷²⁵ A promenádkoncertek városról városra eltérő gyakorlatáról azonban érdemes röviden szólnunk, ezzel egyúttal árnyalva a szakirodalom megállapításait. Ez már csak azért is szükséges, mert éppen a szélesebb közönség számára elérhető koncertek alapján érzékeltethetőek a metropoliszok és a nagyvárosok közti különbségek a 19. században. Érdemes példaként ismét Londont felhozni: a metropolisz széleskörű színtérkínálatával Pest-Buda már csak kiépültségének és lakossága létszámának függvényében sem vetekedhetett.⁷²⁶ A londoni promenádkoncertek a műsorszerkesztésben és az előadókban is eltértek a pest-budaitól: a 19. század végére egyre előkelőbbnek számított ez a koncertműfaj, amelyből egy napjainkig tartó hagyomány nőtte ki magát, a BBC Proms. Annyi bizonyos, hogy a katonazenekarok játéka az 1850-es évek londoni közparkjaiban is szokásos zenei gyakorlat volt.⁷²⁷

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a promenádkoncert nem egyedülállóan a metropoliszok sajátja, amelyre a *Grove* szinte utalásszerű „Promenade” szócikke egyáltalán nem utal.⁷²⁸ Definícióját adja azonban magának a műfajnak, amelyet a következőképpen pontosíthatunk: a 19. századi polgárosodó zenekultúra a sétánykoncertekben ötvözött két, eredetileg az arisztokráciára jellemző szokást, amelyet az új társadalmi-kulturális renchez adaptált, ez pedig a sétálás (flangálás, *flânerie*) és a koncertlátogatás gyakorlata. Nem

nem feltétlenül igaz, mert aki a nemeseket fel akarná ismerni azokban a furcsa álruhákban, amiket alkalomadtán magukra öltenek, legalábbis Falstaff ösztönére lenne szüksége, mellyel megérzi a nemes vért. Már-már arra gyanakodtam, talán valami titkos jelet viselnek, mert én ugyan képtelen lettem volna eldönteni, ki nemes és ki nem a hídon átszaladók között, de az egyik vámos sokkal egyszerűbb magyarázattal szolgált. »Őszintén szólva – mondta – mindenkit megállítunk, akiből kinézzük, hogy fizetni fog, aki aztán hajlandó, attól elvesszük a pénzt, aki meg nem, azt tovább engedjük fizetés nélkül.«” Vö. Paget: *Magyarország és Erdély*, 160.

⁷²⁴ Ibid, 151.

⁷²⁵ Weber: *Music and the Middle Class*, 99–132.; Rink: *The profession of music*, 63–64.

⁷²⁶ Vö. Edward Croft-Murray [revised by Simon McVeigh], „3. Pleasure gardens.”, in: „London (i).” *Grove Music Online*: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000016904> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁷²⁷ Rodmell: *Music and Institutions*, 280–281.

⁷²⁸ Vö. „Promenade Concerts”, in: *Grove Music Online*.

feledkezhetünk meg azonban a 18. század végén a Habsburg Birodalom városaiban és arisztokrata udvaraiban II. József rendeleteit követően népszerűvé vált – arisztokrata udvarokban a korábbi virtuóz hangszeres együtteseket felváltó – *Harmonie*-együttesek gyakorlatáról sem.⁷²⁹

A pest-budai viszonyok leginkább a bécsihez közelítenek, de az egyes nyugati városok társadalmi és gazdasági feltételeinek különbözőségei folytán a hangversenyélet és a szórakoztató célú hangversenyek közönsége közötti ellentétek (források hiányában is) kevésbé tűnnek élesnek, mint Londonban, kiindulva Weber összehasonlításából. Ám még Béccsel összevetve is megállapíthatjuk a *couleur locale* jellegzetességeit, amelyek egyértelműen csak a magyarországi városok, vagy a nagyobb településeken tevékenykedő katonazenekarok és cigányzenekarok játékában keresendők.

Széchenyi-tér

A mai V. kerületi Szabadság tér déli részén elhelyezkedő egykori Széchenyi sétatér, vagy egyszerűen sétatér az 1840-es években létesült: a gróf Széchenyi István kezdeményezésére létrejövő kis fásított tér első platánját Széchenyi felesége ültette, 1846 márciusában. A téren jellemzően katonazenekarok játszottak, de a sétatéren lévő kioszknál frissítőket is lehetett kapni.⁷³⁰ Ágai Adolf élénk színtérleírásai a Széchenyi-sétányról is találó képet festettek:

„Hálával telt el Pest a legnagyobb magyar iránt. De mivel ezelőtt hatvan évvel még nagyon szegény város volt, úgy adózott kegyeletének, hogy Széchenyi Istvánról nevezett el egy sor gémberedett akáczafát s néhány orgonabokrot, melyek ott sínlettek ritkásan elszórva egy keskeny földcsíkon a szürke magyar Bastille s mocskos, ragyás elejű házak között. Még akkor az Erzsébet-tér Újvásártér volt s a Bel- s Lipótváros ráérő közönsége ide ömlött esténként kávéra, fagyfaltra, míg szemben az esetlen kioszkkal a *Sárközy Feri* bandája váltakozott a *Kecskeméthy Józsiéval*. Amaz a legcsinosabb primások egyike; nyugodt, szinte előkelő, aki nem rég jött vala meg Parisból, ahol első diadalát vívta ki a magyar zene. Sárközy, aki világhíras mázt hozott magával a Szajna mellől, inkább a nemzetközi táncmuzsikát művelte. Elragadóbban Strauss sem játszott az édesmaga keringőit. [...] Kecskeméthy Józsi, a kicsi cigány gigerli, megelégedvén a kontrásságot, egyszer csak megvált Feritől s maga szökkent egy csapat élére. Szerzői tehetségre amannál különb, de nem csárdásokat, hanem inkább francia négyeseket szerzett — némelykor bizony a szomszédból. Formás darabjaival csaknem elhomályosítá Ellenbogen Adolfot.”⁷³¹

⁷²⁹ Sas: *Többszólamú*, 212–246.

⁷³⁰ *Budapest-Lexikon* II. 398.

⁷³¹ Ágai: *Utazás Pest-Budáról*, 102–104.

Páva-sziget

A Városliget már az 1840-es években a főváros egyik kedvelt szabadidős helyszínévé vált. Az 1850-es években a budai hegyek, a Városmajor, a Császárfürdő és az Orczy-kert mellett a Városliget vonzott nagyszámú látogatót.⁷³² A szabadidős programok része volt a katonazenekarok koncertjeinek meghallgatása is. Erről Podmaniczky Frigyes is beszámol a *flâneur* szempontjából, naplótöredékeiben: 1856 nyarán, hosszabb európai körutazásának végén első útja a Városligetbe vezetett, melynek elhanyagolt állapota készítette arra a bárót többek között, hogy a főváros felemelkedésének ügyén munkálkodjon. Podmaniczky lesújtó véleménye minden bizonnyal azt a sokkhatást tükrözte, amely a 19. századi metropoliszok fejlettsége, a pezsgő, kényelmes és lehetőségekkel teli körülmények megtapasztalását követően a provinciális Pesttel szembesült, amely élmény érezhetően arcul csapta. E sokkhatás a nagyközönségnek szánt naplóbejegyzés formájában élénk képet rajzolt a Pávasziget zeneéletéről, amely által magunk elé képzelhetjük a szabadtéri koncertek közönségének egy rétegét.⁷³³

Podmaniczky negatív élményének némiképp ellentétét festi le a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* tudósítása, amely a városligeti Pávasziget egy különleges reünijáról számol be. Július 12-én 2500 lámpással világították ki a Pávaszigetet, mivel Ott vendéglős egy nagyobb, három részből álló zenés nyári fesztivált rendezett a szigeten. A különleges alkalmon több katonai- és cigányzenekar részt vett. Az első részben délután 4 órától 6-ig katonazenét, 6-tól 7-ig tánczenét játszó vonósokat („Streichmusik. Aufführung der beliebtesten Tanzstücke”), 8-tól 9-ig pedig ismét katonazenét hallhatott a közönség 12 krajcár belépőért. A 70 zenész közreműködésével este 11-ig tartó est műsorán Flotow *Martha*-operájának nyitánya, egy szárnykürtre írt variáció, egy eufóniumra írt cavatina, valamint Rossini *Tell Vilmos*ának nyitánya került előadásra, Paba említett *Zapfenstreich-Potpourrija* mellett.⁷³⁴ Ezzel az

⁷³² Magyar Erzsébet, „Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek.” *A Habsburg monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Budapest társas életében (~1870–1918) (Kitekintéssel Bécsre, Prágára és Zágrábra)*, PhD disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2008), 85–86.

⁷³³ „[...] egy vasárnapon értem vissza Pestre. – Átöltözködve s megebédelve, délután bérkocsit szólítva a városligetbe hajtottam. – Alig talállok szavakat azon lehangoló érzés ecsetelésére, amely az egymást érő s mind előre törekvő s a haladás korszakát már megkezdett nagy városok után, Pest ez egyetlen mulató helye, a városliget láttára rajtam erőt vett. – Elhagyottságot s pusztulást észleltem, bár hová tekinték. – A ligetben a vasárnap daczára alig egy néhány ember lézengett. – A tó mocsárhoz hasonló külsőt mutatott, félig sással benöve. – Csak a páva –, most nádorszigeten szemlélttem egy kis csődületet, oda törekedtem tehát. – A jelenlegi fürdő előtti szabad téren katonai zenekar játszott, s a köré kisebb mesteremberek a magukkal hozott eledelt fogyasztva valának letelepedve családjaikkal egyetemben, a kik néhányai kissé fölöntvén a garatra kölcsönöztek élénkséget a lehangoló képnek. – Sehő a haladásnak, a kényelemnek, a művelődésnek legkisebb nyoma sem volt észlelhető, – hanyatlás, pusztulás mindenfelé.” Vö. Podmaniczky Frigyes, *Naplótöredékek 1824–1887*, III. (Budapest: Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 1888): 61–62.

⁷³⁴ POLL 8/155 (1857.07.10.), 4.; POLL 8/156 (1857.07.11.), 4.; POLL 8/157 (1857.07.12.), 5.; POLL 8/158 (1857.07.14.), 2.

eseménnyel kapcsolatban ismét előkerül a Prágával való párhuzam, különösen a szigetkoncert kapcsán: „Ahogy Prágának, a száz tornyú városnak is van egy csodálatos »Szofia-szigete« a Moldvában, úgy Pestnek is van egy »Pávaszigete« a városi erdőben.”⁷³⁵

A naplórészlet és a sajtó tudósításai egy év eltéréssel nagyon különböző képet mutatnak be a promenádzene feltételeiről. Igaz, egészen más körülmények között is készült a két beszámoló. A *flâneur*ök tapasztalata tehát itt egészen eltérő.

V.3.5. A tánc színterei

Az arisztokrácia jellemzően november elejére már visszajött a birtokokról, vagy a külföldi utazásokból a téli báli szezonra. Általában ekkorra időzítették az országgyűlés üléseit, valamint egyéb társasági programokat. Az eltérő társadalmi rétegeknek szóló bálakat és táncmulatságokat eltérő szintereken rendezték, a bálrendezés azonban minden rétegben szokásos volt.⁷³⁶ Az előkelőbb és vagyonosabb körök számára 1857-ben leginkább a budai országház termei, a pesti Nemzeti és a Német Színházak rendezvényei, a Lloyd-társaság és az Európa-szálló díszterme szolgált színtérként. Táncmulatságokat, vagy a korabeli szóhasználat szerint „táncvigalmakat” jellemzően vendéglátóipari helyiségekben rendeztek. A fellépők jellemzően katona- és cigányzenekarok voltak, ettől kevés esetben olvashatunk eltérő felállást. A báli élet színtereit a legrészletgazdagabban a korabeli Pest-Buda magyar és német nyelvű sajtójának hasábjai alapján rekonstruálhatjuk. A bálozás gyakorlatát ezúttal egy pillanatkép, 1857. február 22-e segítségével mutatom be.

A farsangi időszak január elejétől-közepétől február végéig, húshagyó keddig tartott. Jellemzően a pesti jótékony nőegylet által rendezett bált tekintették a szezon nyitányának.⁷³⁷ Ahogyan arról a *Budapesti Hirlap* 1857. február 22-i száma is tudósított: „A farsang végét járja: az utolsó napokat tehát egész serege özönli el a tánczvigalmaknak. Ma van a [nemzeti] színházi utolsó álarczos bál. Hétfőn »ifjak bálja« az Európában,⁷³⁸ és színész-bál a színházi helyiségekben, kedden még egy ráadás-Marasztónibál,⁷³⁹ s ez üstökösök mellett egy özön apróbb báli csillagzat, melyek az utolsó éjeket a jókedv sugaraival bevilágítják.”⁷⁴⁰ 1857. február 22-én tehát leginkább bálokkal és „táncvigalommal” találkozhatott a *flâneur*, gazdasági és társadalmi helyzetétől függően pedig a következő eseményekből válogathatott:

⁷³⁵ POLL 8/159 (1857.07.15.), 1.

⁷³⁶ F. Dózsa Katalin: „A társasági élet szerepe”, 303–318.

⁷³⁷ VU 4/1 (1857.01.18.), 27.

⁷³⁸ Európa-szálló, a színtérről később szólunk.

⁷³⁹ Marasztóni Jakab (1804, Velence – 1860, Pest) festő, litográfus, az Első Magyar Festészeti Akadémia létrehozója 1836-ban telepedett le Pesten. Többször tartott bálakat a műtermében.

⁷⁴⁰ BH 6/43 (1857.02.22.), 2.

Szintér	Időpont	Program	Belépőjegyek ára
Gasthauslokalitáten des Herrn Beisser, Josefstadt	[?]	Faschings-Ball	[?]
Zu den 3 Raben (vormals „Peter und Paul“, in der kleinen Akaziengasse Nro. 47.)	[?]	Tanz-Unterhaltung [...] Ein gut besetztes <i>Orchester unter der Leitung des Herrn Johann Panhans</i> - wird die neuesten Tanzpiecen vorzutragen die Ehre haben. [...] Rudolph Weiss.	12 kr.
Zum goldenen Anker (Herminenplatz)	[?]	Gesellschafts-Ball. [...] <i>Herr Kapellmeister Pába</i> dirigirt persönlich die Musik. M. Maschek.	30 kr.
Tüköryschen Bierhalle	16.00	Große Musik-Soirée [...] <i>Herr Kapellmeister Dubez</i> abwechselnd mit den 5 Tyroler Sängern. [...] Anna Zartl. Reunion [...] durch die Mitwirkung der <i>fünf Tiroler Sänger, Peter Meister und Gesellschaft</i> , [...] mit dem Vortrage von Musikstücken, die heitern gemüthvollen Gesangspiecen der Tiroler abwechseln werden.	10 kr. Kinder: 6 kr.
Udvardi'schen Saale (Steinergasse Nro. 1)	16.00	Tanz-Unterhaltung [...]. Das gut besetzte <i>Orchester des 8. Jäger-Bataillon</i> , wird die neuesten Piecen vortragen. [...] M. Hölle, Gastgeber	10 kr.
Stadt Wien (Waitznerstrasse)	17.00	Musik-Soirée [...] unter persönlicher Leitung des <i>Herrn Kapellmeisters Carl Morelly</i> abgehalten wird. Besonders zu bemerken: „Die Vergänglichchen,“ Walzer; und „Faren-Polka“ von C. Morelly. M. Wieninger.	[?]
David Bayer-ház (Leopoldstadt, Järgergasse Nr. 3, im David Bayer'schen Hause)	18.00	Zither-Concert-Soirée mit Gesang , durch die <i>Gesellschaft Mutzbauer, Honetz und Lasky</i> . Daniel Guggenberger, Gastgeber	10 kr.
Römer-Saale (Königsgasse Nr. 46)	18.00	letzte Tanz-Unterhaltung [...] durch das <i>verstärkte Orchester des Herrn Anton Hanke</i> statt. Besonders zu erwähnen ist zum ersten Mal : „Die Libussa-Polka“, von Josef Heger. Josef Kovácsics.	12 kr.
Stippanitz'schen Salon (Eck der Königs- und Fabriksgasse)	19.00	letzten Fasching, Jur über Jur, Grosser Würstel-Ball [...] bei brillanter Beleuchtung. Stippanitz.	40 – 50 kr.
pesti Nemzeti Színház	21.00	Utolsó álarczos bál. „A zenekart <i>Ellenbogen Ádolf</i> vezérlendi. – <i>A csárdásokat a Sárközy Ferenc népzeneársasága</i> játssza.”	15 ft és 20 kr. között

29. táblázat. 1857. február 22. zenés eseményei a kezdés időpontjainak sorrendjében⁷⁴¹

⁷⁴¹ BH 6/43 (1857.02.22.), 2–3.; POLL 8/41 (1857.02.20.), 4.; POLL 8/42 (1857.02.21.), 4.; POLL 8/43 (1857.02.22.), 1.; POLL 8/43 (1857.02.22.), 8.; POLL 8/44 (1857.02.24.), 2.; VU 4/8 (1857.02.22.), 68.

Ahogy az a 29. táblázat is mutatja, jelezvén a farsangi időszak végének közeledtét, egyes összejöveteleket utolsó (*letzte*) táncos eseményként hirdettek, például a Königsgasse 46-os szám alatt lévő Römer-Saale este 6 órakor, vagy a Königs- és Fabrikgasse sarkán lévő Stippanitz'schen Salon este 7 órakor kezdődő eseményét, hasonlóan a pesti Nemzeti Színházban rendezett álarcos báléhoz. Ez a kiírás azonban nem jelentette feltétlenül azt, hogy valóban ezek voltak a szezon utolsó táncos rendezvényei: amennyiben még remény volt további, népes látogatóval kecsegtető rendezvény megszervezésére, úgy a nagy érdeklődésre való tekintettel szerveztek egy újabb bált, vagy farsangi táncos mulatságot. A felsorolt 10 eseményből 7 táncos összejövetel volt, ezen kívül *soirées* fordulnak elő. A február 22-i 10 eseményből 8 esetben derül ki az előadóegyüttes kiléte is. Ezen túl további különbséget tehetünk a bálók típusai között. A forrásokban többféle megnevezéssel illették az eseményeket: farsangi bál (*Faschings-Ball*), táncvigalom (*Tanz-Unterhaltung*), zártkörű társasági bál (*Gesellschafts-Ball*), álarcosbál stb.

Kitűnik a táncos események közül a „letzten Fasching, Jur über Jur, Grosser Würstel-Ball”, amelynek február 22-én Stippanitz-szalonnak adott otthont. Ismét feltételezhetnénk a bécsi eredetet, ám ennek nem találtam nyomát, csak feltételezhető, hogy Bécsből vettük át, bár konkrét Würstel-Ballra találatot az ANNO adatbázisa nem hozott. Pusztán egy bécsi élclap, a *Jörgel Briefe* közölte a 1854. február 13-i számában egy nagyszabású Würstel-Fest képzel, koncerttel és tűzijátékkal tarkított programját.⁷⁴² Ennek egyszerűsített verzióját valósította meg a Stippanitz-szalonnak három évvel később, mely eseményre elővételben 40, helyben 50 krajcárért engedte be a közönséget, az eseményt briliáns kivilágítással fokozta, meglepetésként pedig négyfontos párizsi virslibe rejtettek egy császári aranydukátot, valamint egy háromfontos ezüstöt, ezt lehetett megnyerni az eseményen.

Táncvigalmak

A hirdetésekben jelzett elnevezéseken túl leginkább a jegyárak és az események szinterei alapján következtethetünk a különböző társadalmi osztályokra mint közönségre, valamint arra, hogy egy adott esemény táncvigalom vagy bál volt-e. Hogy további különbséget tegyünk álarcosbál és nyilvános álarcos táncmulatság között, Podmaniczkyt kell idéznünk, aki így ír 1850-es évek legelején, a politikailag jóval kiélezettebb helyzetben:

„Egy a leégett redoute-teremben elhelyezett német színházban tartott álarcos-bál alkalmával például, egyik barátom egy ott járó-kelő férfi álarcossal mókázott kissé erősen, mert nem képzelhette, hogy művelt férfi arra adja fejét, hogy álarcot öltve töltsen az időt egy nyilvános

⁷⁴² *Jörgel Briefe* 23/7 (1854.02.13.), 12–14.

tánczvizalomban. Barátom tréfájának levét én ittam meg, mert másnap a rendőrfőnök, Prottmann, magához hivatott, kijelentvén nekem, hogy ha még egyszer álarczban megjelenő tisztet insultálok, azok engem egyszerűen le fognak vágni, mint útonállót. — [...] Hasonló viszonyok között bajos mulatni,— pedig fiatalok voltunk ám s szerettük a hogy épen lehetett, jól eltölteni időnket.”⁷⁴³

A műveltség és a nyilvános álarcosbál Podmaniczky e beszámolója szerint legfeljebb heccből férhetett össze. Ez elképzelhető, hiszen azok a viselkedési és társadalmi normák, amelyeket az eltérő társadalmi rétegek hordoztak, egyértelműen kiütözköztek egy, a gátlásokat valamennyire oldó közös térben. Ennek ellenére magát a tényt fel kell ismernünk: báró Podmaniczky Frigyes mégiscsak részt vett egy álarcos táncvizalomban.

A bécsi sajtóban megjelenő hirdetésekkel összevetve kijelenthetjük, hogy Pest-Budán a társasági, azaz zártkörű *Gesellschaft-Balloknak* egy provinciálisabb változata jelenik meg, ám helyi jellegzetességként ezúttal is kiemelendő, hogy a tánczenekarok mellett katonazenekarok és cigányzenekarok olykor együttes fellépése adta meg a lokális jelleget.

Európa-szálló

A pesti Nemzeti Színház mellett az egyik legelegánsabb bál a jogászbál volt, valamint az Urak bálja, amelynek 1857-ben az Európa-szálló díszterme adott otthont. Az 1833-ban Ullmann Móric által vásárolt telken Hild József által tervezett Európa-szálló épülete változatos események, koncertek és bálók helyszíne már kezdetektől⁷⁴⁴ – és ez 1857-ben is így volt. Az épületben került sor 1857. március 1-én a pest-budai dalárda alapító ünnepélyére, március 13-án Nossek Károly hegedűhangversenyére, április 22-én pedig Rosa Kastner bécsi születésű zongoraművésznő koncertjére. Az Európa-szálló adott otthont továbbá a Ridley-Kohne-kvartett hangversenyeinek, de itt szállásolták el a bécsi udvari színházi énekeseket is.

A koncertek mellett az Európa-szálló az elegáns bálozás egyik legfontosabb színtere volt. A jogászbál mellett az „Urak bálja” egy elegáns, az elit részvételével és szervezésével életre hívott bálsorozat volt a farsangi szezonban. 1857-ben a bálsorozat első alkalmára január 19-én került sor. A korabeli magyar és német nyelvű sajtó rendszeresen tudósított az eseményről, lévén az egyik legnépszerűbb társasági esemény volt. A *Hölgyfutár* a következőképpen ír erről, amelyet érdemes hosszabb terjedelemben közölni:

⁷⁴³ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, 8–10.

⁷⁴⁴ Watzatka: *Budapesti séták Liszt Ferencsel*, 105.

„Nálunk legtöbb figyelmet szoktak ébreszteni az urak báljai, mivel legnagyobb számmal tartatnak, és mivel ez szokta megnyitni a fashionable világ táncvigalmait, és mert (ezt egy daemon súgja nekünk) részvényesei többnyire önálló, nőtlen és így érdekes férfiak. Az idei első bál tegnapelőtt volt. Mi nagy igénynyel léptük át az Europa márvány lépcsőzetét, mivel e bállokhoz igen szép emlékek vannak kötve. S reményeinkben nem csalódtunk, — a bálvigalom népes és fényes volt. Először is szemünkbe tűntek (szénégetőnek tőkén a szeme) azok a bájos, friss arcok, kik régibb ismerőseink mellett úgy vették ki magukat, mint a teljes kaméliasfüzérben egy egy nyíló bimbó. — Hogy a részletezésben sort tartsunk, kezdjük először a termen, mely ez alkalommal fehér virágos mousselin függönyökkel volt díszítve, s nagy tükrökkel, mik többszörösen adák vissza a bál tarka képeit. A corridor egészen a nyarat képviselte, s a hűsítő terem növényfalazata közt egy szökő kútacska csevegése vegyült a vidám csárdások és quadrillek zenéjébe. E folyosót s ohajok folyosójának nevezhetnők, miután a táncosnőktől kosarat kapott bús lovag, a késedelmeskedő kedvest epedve váró hűség, a szűk topánok és cipők mártírjai, az apró aprehensiök gyötröttjei, s végre az estély fehér Othelloi rendesen, ide menekülnek magukat meghittem, soliajtozni, s bajaikat elpanaszolni a csevegő víznek és reményszinü lomboknak. De mi keressük föl a vigadókat, hol mindenesetre első teendők a bál háziasszonyáról, a haute crème egyik előkelő delnőjéről Orcy Liphay bárónőrül emlékezni, ki ünnepelt leányával Orcy Sarolta bárónővel (a csárdások királynőjével) az aristokraciát képviselte. A kolonokban figyelmünket ismét a már föntebb említett nyíló bimbók kötötték le, kik most bár először vezettettek nyilvános mulatságokba, mégis az egészenk fesztelen vidorságukkal és mosolygó kedélyökkel az életszin verőfényét kölcsönözték. Csak egy kolont jegyeztünk meg, mindjárt a zenekar alatt, melynek szép füzérében oly bájos ifjú lánykakat találtunk: mint Ónody Vilma, Kappel Malvin, Fröhlich Irma, és Birly kisasszonyok. És most képzeljen az olvasó még négy ily kedves tánckört, hogy fogalma lehessen a bál szépségéről. Az öltözékek ép oly ízletesek voltak, mint a hölgyek szépek. Legtöbb volt a fehér illusió szövet fehér selyem szalagos, csipkés és hímzett volánokkal. A vigalom szelleme általában magyaros volt, s a csárdásokat lankadatlan tűzzel hosszabbítgaták. A bál csaknem reggeli öt óráig tartott, s az utósó tánc a cotillon volt, melyet Dobsa Lajos irótársunk ügyesen, s azon lelkes türelemmel rendezett, mely egy pesti cotillon rendezési diadalával jár. (Bizonyosan e rendezésben többet izzadt mint midőn egy egy drámáját írta.) Még egyet jegyzünk meg. Pesti hölgyeink menyire szem előtt tartják az uralkodó divatot, tanúsítja azon körülmény, hogy bár Párisban huszonnégy óra előtt bukott meg a crinoline, huszonnégy óra múlva egy pesti bálban már egyetlen egy sem volt. Ez első bál után bátran figyelmeztethetjük szépeinket, hogy siessenek e bál sorozat örömeit élvezni, anyival inkább, mivel rendesen e bálók értéke ép úgy növekszik, mint a hajdani sybillák könyve, mennél jobban fogy, annál becsesebb.⁷⁴⁵

⁷⁴⁵ HF 8/16 (1857.01.21.), 65.

Josef Dubez katonazenekara,⁷⁴⁶ valamint Patikárus Ferkó cigányzenekara játszott,⁷⁴⁷ utóbbiak egy új művet, Hupf Ágoston *Urak csárdását* mutatták be a báli közönségnek.⁷⁴⁸ Az urak bálja kapcsán csaknem az összes orgánium kiemelte a rendkívül előkelő közönséget,⁷⁴⁹ az eseményre ugyanis a győri, komáromi, kecskeméti, szegedi és székesfehérvári előkelő családok is meghívást kaptak.⁷⁵⁰

Császárfürdő

Egy bálról érdemes még bővebben beszélnünk, ez pedig az első császárfürdői bál, amelyet a tervezett dátum, 1857. június 4-e helyett 8-ára halasztottak el. A bál hangulatáról, közönségéről és zenéjéről bőbeszédűen beszámolt a korabeli sajtó, kiemelve az ezeregyéjszaka hangulatát idéző dekorációt és enteriőrt. A *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* a következőképpen tudósított az estről:

„Tegnapelőtt a legkedvezőbb előjelek között rendezték meg az idei első császárfürdői bált. Enyhe holdvilág és csillagos égbolt mosolygott a helyszínre, ahol a házigazda buzgalma és ízlése az Ezeregyéjszaka meséjét tudta megidézni. Az új, ízlésesen berendezett és saját táncparkettel ellátott kiosk ideálisnak bizonyult a bálók megrendezésére. A frissítőket és a leveseket az udvaron, a lombos fák alatt lehet elfogyasztani, ahol az udvar teljes hosszában közepen a legkellemesebb a séta. A jelenlévő társaság eleve jól megválasztott volt, és új vonzerőt adott neki a helyi arisztokrácia nagyszámú tagja, akik egy margitszigeti mulatságról visszatérve megálltak a Császárfürdőben, és a Patikárus banda varázslatos hangjaira (egyébként a jól betanult Kaiserbadkapelle játszott) *con amore* Csárdást táncoltak. Az élénk társaság éjjel utáncig táncolt, és a táncvígalmak gyakori ismétlésének vágya mintha minden mulató tekintetből tükröződött volna.”⁷⁵¹

A császárfürdő saját fürdőzenekara mellett tehát Patikárus Ferkó cigányzenekara szolgáltatta a csárdást. Ezt a jelenséget külön érdemes hangsúlyoznunk. A tánczenekarok, fürdőzenekarok, katonazenekarok játéka mellett divatos volt cigányzenekart is fogadni, amely a bálokon a csárdásokat játszotta.

A *Hölgyfutár* a báli közönségről adott részletes listát:

⁷⁴⁶ POLL 8/16. (1857.01.21.), 1.

⁷⁴⁷ HF 8/13 (1857.01.17.), 53.

⁷⁴⁸ POLL 8/11 (1857.01.15.), 1.

⁷⁴⁹ NK 1/3 (1857.01.22.) 46.; HF 8/13 (1857.01.17.), 53.

⁷⁵⁰ POLL 8/1 (1857.01.01.), 2.

⁷⁵¹ POLL 8/131 (1857.06.10.), 2.

„Az idő kedvezett, a legszebb nyári holdas éj volt, és az úszó gőzösök, robogó bérkocsik szebbnél szebb hölgyeket szállítanak a császárfürdő szalonjába, hogy az, egy 'ezer egyéjszakai rózsakert' legyen. Szép hölgyek, kellemes lég, csinos hely, zeneszó, és kedélyesség ez éji vigalmat igen kedvessé tevék. A megjelent főrangú delnők, mint Csekonics-Lipthay, Almay-Fellner bárónők, s több más urhölgyek, s a pesti előkelő társas körök ismert szépei, gr. Battyáni Emma, Orcy Sarolta és Leona bárónők, Almay Gizela, Bajza Lenke, és a többi szép ifjú leányok, e mulatságnak kiváló fényt kölcsönöztek. A nemzeti színház nőtagjai közül a bájos Aranyvári Emilia és Téli Emilia kisasszonyok szinte érdekesíték a kedélyes tánccolonne-okat. Az irodalmi világból is többen valának jelen, többi közt Kempelen Roza, Podmanicky Frigyes báró, és az idegen nevezetességek közül Pischek nagyhirű baritonista. Szóval oly társaság gyűlt össze, melyre a császárfürdő jelenlegi vezetői méltán büszkék lehetnek. A tánc igen kedélyesen folyt a szalonban, melyet világító színes golyók ékítének, mint a platánokat is, miknek hűsében az étkező asztalok álltak. Óhajtuk, hogy a következő bálók, méltó folytatásai legyenek e szép kezdetnek, mely mindenkit kielégített. Van azonban egy pár körülmény, miken változtatva, e bálók még kedvesebbé válhatnak. Itt is például, mint más mulatságokban, igen föltűnően meglátszik ama válaszfal, mi a különböző rangú és gazdagságú osztályokat elkülönzi. Fölvilágosodott főrangú hölgyeinkre vár a szép föladat, hogy e társaséleti kaszt szellemet érintkezéseik és szivélyességök által megszüntessék. Ez esetben e mulatságok is sokkal fesztelenebbek és sokkal kedélyesebbek lennének. A másik a fényűzés. Hölgyeink itt is (mint a farsangi bálókban) a legdrágább selyem, és más hasonló drága kelmékben jelennek meg, holott nyári bálókban világszerte a legegyszerűbb öltözékek divatoznak. Az egyszerűség már magában is oly báj, mely a természetesség hatásával bír, s a magyar hölgyeknek különben sincs szükségük tulságos piperékre, hogy magukat és társaságukat fényessé tegyék. A magyar hölgyeket nem anyira külpompa emeli, mint inkább a szépség, a miveltség és a lelkesen dobogó sziv.”⁷⁵²

V.4. A zeneélet aktorai. Hálózatok és *Kulturtransfer*

Richard Sennet a nagyvárosi személyiség kettős arculatát vázolta fel: egyszerre szereplő (*actor*) és szemlélő (*spectator*) is.⁷⁵³ A zeneélet aktorait, a *flâneur*-öket mindenképpen érdemes eszerint vizsgálnunk: egyszerre megfigyelői és formálói is az eseményeknek. A zeneélet aktorainak felvázolását, a csomópontok és hálózatok főbb kérdéseinek meghatározását illetően több szempont szerint indulhatunk el, amelyet rendkívül gazdag szakirodalom segít. A zeneélet szereplőinek meghatározása centrumában állhatnak a zenészek, zeneszerzők vagy a zeneélet

⁷⁵² HF 8/131 (1857.06.10.), 595.

⁷⁵³ Gyáni *Nemzeti vagy transznacionális*, 316.

további, fontos intézményei (kiadók, hangszerkészítők stb.) is. Az egyes aktorok lehetőségeinek, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális szerepének, valamint hatásuknak vizsgálatához számos kötetből kiindulhatunk.

A Walter Salmen által szerkesztett *The social status of the professional musician from the Middle Ages to the Nineteenth Century* című kötet a zenészek 19. századi kihívásaival kapcsolatban megjegyzi, hogy zenészeknek a polgári társasági életben való részvétele mellett a jótékonyági ügyekhez való hozzájárulása is elvárás volt. Salmen szerint ugyanis ahogyan a zenészek egyre nagyobb szabadságot és függetlenséget nyertek, úgy nőtt a felelősségük is, hogy tehetségüket a társadalom javára fordítsák. A dolgozatban eddig említett események alapján egyértelmű, hogy mindezekre a pest-budai zeneéletből is hozhatunk példákat. Salmen kötetében megjegyzi, hogy ebben az időszakban sok zenész kulturális nagykövetségként tekintett magára, aki külföldön népszerűsítette országa zenéjét és kultúráját.⁷⁵⁴ Ez a 19. századi magyar nemzeti zenekultúrára vonatkozóan mind Liszt Ferencre, mind például a világszerte turnézó cigányzenekarokra és zenés színházi társulatokra, népdaltársaságokra is igaz.⁷⁵⁵

A szakirodalom különböző lehetőségeket vázol fel a téma tárgyalására, amelyek szempontjai a vizsgált századok fényében eltérnek egymástól. Míg például Hans Engel a 20. századra vonatkozóan alapvetően a zeneélet főbb színterei (opera, zenekar, kórusélet, templom, katonazene, szórakoztató- és tánczene) alapján a zenészek karrierlehetőségeit, alkalmazását vette számba,⁷⁵⁶ addig a 18. századra vonatkozóan Sas Ágnes a zenészek három rétegét vizsgálta: a városi zenészt, a városban lakó, letelepedett, engedéllyel rendelkező, adófizető zenészt, valamint a városba újonnan érkezett, illetve rövid ideje letelepült, vagy csak ideiglenesen ott tartózkodó, átutazó „idegen”, „külső” zenészt és az amatőröket.⁷⁵⁷ Kiindulhatunk a zeneszociológia elméleteiből is. Eszerint a zenészek társadalmi helyzetével kapcsolatban több szempontot vehetünk figyelembe: a zenészek csoportstátuszát és személyi státuszát, a specializáció és professzionalizáció kérdését, a zenészek társadalmi szerepét, az egyesület- és az intézménytörténet, valamint az intézményesülés folyamatát.⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ Walter Salmen, *The social status of the professional musician from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (New York: Pendragon Press, 1984): 265–281.

⁷⁵⁵ Vö. Sárosi: *Cigányzene; uő, Dudások, cigányzenészek - A hangszeres magyar népzenei hagyomány* (Budapest: Nap, 2017); Szíjjártó Csaba, *A cigány útra ment...: Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncársaságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig* (Budapest: Masszi, 2002).

⁷⁵⁶ Vö. Hans Engel, *Musik und Gesellschaft* (Berlin: Halensee, 1960): 101–103., lásd a II. „Der Musiker. Seine Berufe und Lebensformen” című fejezetet, 101–197.

⁷⁵⁷ Sas *Többszólamú*, 13–16.

⁷⁵⁸ Walter Salmen – Hans Neuhoff – Anne Weber-Krüger, „Musiker in der Gesellschaft”, in Helga de la Motte-Haber-Hans Neuhoff (Hg.), *Musiksoziologie* (Laaber: Laaber-Verlag, 2007): 181–299.

A következő alfejezetben a zenészek és intézmények sokoldalú hálózatainak illusztrálására teszek kísérletet. Az intézményi hálózatok kapcsán az egyes zenei intézmények közös személyi metszeteit és együttes munkájukat vizsgálom, különös tekintettel a színházak, oktatási intézmények, a katona- és cigányzenekarok játékára. Az egyesületek zeneéletben betöltött szerepét ezúttal a nem-zenei intézmények, a Lloyd Társaság és a Pesti és Budai Jótékony Nőegyletek munkásságán keresztül vizsgálom. Kitérek ezen kívül a pest-budai zeneélet egyéni szereplőire is, akiknek működését három szempontból elemzem: a külföldi vendégelőadó Rosa Kastner zongoraművész, valamint időbeli kitekintésként id. Ábrányi Kornél mint a zeneélet sokoldalú személyisége szempontjaiból.

V.4.1. Intézményi hálózatok

A leggazdagabb szakirodalom leginkább az intézménytörténetek vonatkozásában áll rendelkezésünkre; a különböző városok (főváros, vidéki város, provinciális települések) zeneéletének feldolgozása éppen ezért kezdődik praktikusán az intézménytörténeti áttekintésekkel. Ezek az intézménytörténetek a vonatkozó alfejezetek referenciáiként szolgálnak majd. A következőkben öt szempontból vizsgálom röviden a pest-budai zeneélet 1857-es intézményi összefonódásait: foglalkozom a Nemzeti Zenede és a pesti Nemzeti Színház meghatározó szerepével, a magyarországi zeneéletben is jelentős szerepet betöltő Habsburg Birodalom katonazenekarainak rendszerével, a katonazenekarok és a Zenede, valamint a katona- és cigányzenekarok Nemzeti Színházzal való kapcsolatával, végül a katonazenekarok és cigányzenekarok együttes játékával.⁷⁵⁹

V.4.1.1. A Nemzeti Zenede és a pesti Nemzeti Színház hálózatai

A disszertáció csaknem legkevésbé meglepő állítása, miszerint a Pest-budai Hangászegyleti Zenede és a pesti Nemzeti Színház intézményei elsődleges fontosságúak voltak a pest-budai koncertélet egészének vonatkozásában.⁷⁶⁰ A Hangászegylet oktatási intézményeként induló Zenede elnöke a forradalmat követően, 1850. február 3-tól báró Prónay Gábor lett. Ezzel egyidejűleg az iskola egyre fontosabb szerepet töltött be a pest-budai nyilvános zeneéletben.⁷⁶¹ Az oktatási feladatok felvállalása mellett a Hangászegyleti Zenede szövevényes

⁷⁵⁹ Terjedelmi okokból most nem lesz szó a német színházak és a pest-budai zeneélet eddig tárgyalt összefonódásain túli személyi hálózatok vizsgálatáról. A színház személyi állományának, valamint az intézmények iratanyagának feltárása ezen túl is további, egyre sürgetőbb alap kutatásokat igényelne.

⁷⁶⁰ Tari Lujza, „Vörösmarty Mihály, a Pestbudai Hangászegyleti zenede muzsikusai és más 19. századi zenészek”, in: Kecskeméti Gábor (et. al.), *Irodalomtörténeti Közlemények* 125/4 (2021): 501–517.

⁷⁶¹ Tari Lujza, „A Hangászegyleti Zenede (1839–1867) és a Nemzeti Zenede (1867–1890)”, in Tari Lujza – Sz. Farkas Márta, *A Nemzeti Zenede* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneműv. Egyetem, 2005): 44–47.

intézménytörténetének már a kezdetektől része volt a hangversenyrendező tevékenység is.⁷⁶² A pesti Nemzeti Színház Albrecht főherceg elképzelései nyomán 1852-től szintúgy privilegizált helyzetbe került, mindamelllett, hogy az intézmény a pest-budai közönség erkölcsi és anyagi támogatását is élvezhette.⁷⁶³

A két intézmény tagnévsorában személyi összefonódások is voltak, amely jelenségre részben Ágai Adolf is megemlékezik:

„Erkel Ferenczen kívül több jeles zeneköltőnk is ült még ott a Nemzeti Színház orchestrumában: Császár Ferencz, Doppler Ferencz és Károly, és Huber Károly, az öreg Thern után legszorgalmasabb művelője a magyar »szalon-népdalnak«. [...] — Therntől származik zenéje a Hortobágyi nótának. (»Hortobágyi pusztán fúj a szél ...«) Kissé akadémikus ugyan, de magyar dalnak mindenképen többet ér, mint az, melyet a »szép Babette«-ről énekeltek hajdanán. (»Én magyar leány vagyok — a nevem Babett. — Ám piroska minden lyány — rózsza nem lehet« stb.)» [...] „A Doppler testvérek fuvola-kettőse mindannyiszor eseményszámba ment, valahányszor alkalma került. Két tudónek egyazon lélekzete, két szívnek egyazon dobbanása. A legjobb víg magyar dalműnek — megállaná helyét bármely előkelő opera játékrendjében ma is — szerzője az idősebbik Doppler. Ki ne emlékezne vidám érzettel az «Ilka» aranyos: és magyaros zenéjére? [...] Ne feledjem ki a sorból Ridley-Cohne hangversenymestert, aki számos jeles hegedű-művészt nevelt a hazának. Úgy Császárnak »Morzinay Erzsébet«, mint Dopplernek »Vanda« és »Vadon fia« című későbbi művei csak rövid életet folytattak.”⁷⁶⁴

Ennek kapcsán egy jellemző jelenségre is fel kell hívni a figyelmet. A professzionális (vagyis zenélésből élő, tanult) zenészek 19. századi magyarországi tevékenységéről elmondható, hogy egy zenész több pozícióval, több feladat- és munkakörrel is rendelkezhetett egyszerre. Erkel Ferenc például dolgozott magántanárként, ezzel egyidejűleg zeneszerzőként és karmesterként tevékenykedett, valamint hangszerelt és betanított a Nemzeti Színházban. Thern Károly dolgozott a Nemzeti Színházban, zeneszerzőként működött, a Zenede összhangzattan- és zongoratanára volt, emellett az Auróra-körben is tevékeny szerepet vállalt. Bräuer Ferenc a Belvárosi Főplébániatemplom karnagya volt, de vállalt magántanítványokat és a Zenede aligazgatói szerepkörét is magának tudhatta. E szereplők szerteágazó tevékenysége egyértelmű bizonyítéka a zenei intézmények személyi összefonódásainak, valamint az egyházi zenészi pálya mellett a két említett intézmény a zenészek alkalmazása szempontjából

⁷⁶² Ibid., 11–74.

⁷⁶³ A színház nyugdíjintézete javára rendszeresen szerveztek jótékonysági koncerteket a színházon kívül is – ez a német színházak esetében, legalábbis 1857-ben nem mondható el.

⁷⁶⁴ Ágai: *Utazás Pestről-Budapestre*, 55–56.

megbízhatóságukat is garantálta. A Zenede és a Nemzeti Színház még egy további intézmény személyi állományában osztozik, a Filharmóniai Társaságban: Erkel Ferenc, Huber Károly és Ridley-Kohne Dávid mellett Szuk Lipót is az aláírók névsorában volt a Doppler-testvérek mellett.⁷⁶⁵

A két intézmény szempontjából a szakirodalom alapján a következőkben csak pár jellemző momentumot emelek ki. Mindenekelőtt Ridley-Kohne Dávid és Huber Károly személyét emelném ki: mindketten tanítottak a Zenedében, és mindketten tagjai voltak a Nemzeti Színház zenekarának is. Pályájuk további közös vonása, hogy mindketten alapítottak egy-egy vonósnégyest, mellyel a korabeli pest-budai hangversenyéletben egyedülálló színvonalon képviselték a vonósnégyes- és vonós kamarazene játékot és annak minőségi repertoárját. Ridley-Kohne Dávid kvartettjének 1857 novemberétől kezdődő hangversenyeiről már szeptember végétől elkezdtek cikkezni a lapok.⁷⁶⁶ Hangverseny-sorozatukat nagy várakozás előzte meg, mint említettük a *Magyar Sajtó*ban is beharangozták, miszerint a Kirchlehner, Spiller, Suck és Ridley-Kohne-féle kvartett még az év végén 6 zeneversenyt rendez az Európa-szállóban Haydn, Mozart, Beethoven, Mendelssohn, Hiller, Gade, Schumann és Onslow szerzeményeivel.⁷⁶⁷ A koncerteket a *Nővilág* is beharangozta.⁷⁶⁸

Nem pusztán a Zenede tanári karának tevékenysége kötötte össze az oktatási intézményt a Nemzeti Színházzal: a Zenede növendékei kiegészítőként olykor a Nemzeti Színház operaelőadásaiban is részt vettek, melyre a két intézmény levéltári iratanyagának dokumentumai világítanak rá. A Nemzeti Színház kötetes irataiban és a Nemzeti Zenede jegyzőkönyveiben is fellelhető az a feljegyzés, ami szerint a Nemzeti Színház igazgatója a Zenede segítségét kéri az 1850-ben színre kerülő Meyerbeer-opera, *A próféta* előadásához, mivel az opera előadása gyermekkart is igényel. Az iskola ezügyben külön bizottságot állított fel, mivel a részvételhez szülői beleegyezésre is szükség volt.⁷⁶⁹

A Nemzeti Színház és a Nemzeti Zenede még egy további intézménnyel összefonódott, ez pedig a katonazenekarok hálózata. A következőkben a katonazenészek Habsburg Birodalmon belüli működéséről, majd az intézmények közös személyi metszeteiről lesz szó.

⁷⁶⁵ Bónis: *Filharmóniai Társaság*, 10.

⁷⁶⁶ PLL 4/217 (1857.09.24.), 3.; HF 8/218 (1857.09.25.), 955.

⁷⁶⁷ MS [?]/245 (1857.10.27.), 2.

⁷⁶⁸ NV 1/43 (1857.11.01.), 683.

⁷⁶⁹ NSZ Kötetes Iratok 694: Igazgatósági jegyzőkönyv. 1849. szeptember 16-1851. októberig, 17r; Tari – Sz. Farkas *A Nemzeti Zenede*, 93.

V.4.1.2. A Habsburg Birodalom katonazenekarainak hálózata

Az állomáshelyek folyamatos változtatásával a birodalom tartományaiban a soknemzetiségű, színes repertoárral rendelkező zenekarok folyamatos jelenlétükkel elsőrangú kultúrahordozó szerepet tölthettek be. Így nemcsak a nemzetek közötti, hanem a társadalom különböző rétegei, színhelyei és zenei intézményei közti összekötő kapocsként is funkcionáltak. A katonazenekarok a helyi polgári értékrend és zenei intézményrendszer alapvető részeként biztosították a nyilvánosság zenés színtereit, így a színházak, a mulatóhelyek, és a szabadidős, valamint koncerthelyszínek közötti átmenetet. A zenekarok repertoárjának kialakításában a karmesterek nemzetisége mellett szerepet játszott a helyőrségek *couleur locale*-ja is.

A katonazenekarok nemcsak a hatalom reprezentánsaiként képezték alapvető részét a Habsburg Birodalom zenei intézményrendszerének, a magyarországi városokban és kisebb településeken a zenei és kulturális élet számos területén tevékenykedtek. Operák és zenés színművek bandaszólamainak előadásában vettek részt, nyilvános koncerteket adtak, de kapcsolatban álltak oktatási intézményekkel és más zenekarokkal is.

Az 1850-es évektől a szakirodalom szerint virágkorukat élő katonazenekarok a Habsburg Birodalomban az intézményesülő koncertélet számos helyszínén, sokszor a hiányzó intézményes feltételek ellenére biztosították a minőségi zenekari zenét. Kétségtelenül igaz, hogy a 19. század közepére már Európa-szerte elismertnek számítottak a Habsburg Birodalom katonazenekarai. A Prágában született Eduard Hanslick 1850-ben a következőképpen reflektál erre a jelenségre:

„Az ezredek gyakran állomásoznak olyan helyeken, ahol az emberek életükben először hallják a zenekar hangját, és így először tapasztalhatják a nagyszerű, teljes és tiszta zenei hangzást. Nem csoda, hogy ezek a benyomások annyira erőteljesek, hogy a kisvárosok emberei még évek múltán is emlegetik ezeket a koncerteket.”⁷⁷⁰

Bár Hanslick túlzó megfogalmazásából a birodalom vidéki zeneéletének némiképp elhagyatottabb állapotára következtethetnénk, minden bizonnyal korábban is jelen lehetett valamilyen zenekari vagy hangszeres zene a vidéki településeken. Ha a 18. században a vándortársulatok turnéiból, a vidéki színházakból, vagy az arisztokrata udvarok zenekaraiból

⁷⁷⁰ „Der Stab eines Regiments kommt häufig in Orte, wo nie ein Orchester ertönt hat, wo man nun die ersten Eindrücke einer großartigen, vollen, reinen Musik empfängt. Kein Wunder, wenn diese Eindrücke so mächtig sind, daß in solchen Städtchen sich jahrelang die Erinnerung daran erhält.” Eduard Hanslick, „Österreichische Militärmusik”, in: uő, *Aus dem Concertsaal. Kritiken und Schilderungen aus den letzten 20 Jahren des Wiener Musiklebens* (Wien: Braumüller, 1870): 53.

indulunk ki, már lehet fogalmunk a nyilvános, félnyilvános és privát szféra zeneéletéről. Ennek ellenére bizonyára voltak olyan helységek, ahol kevesebb színvonalas előadás hangzott el.

A Galván Károly és Karch Pál által közölt adatok szerint 1857-ben a Habsburg Birodalom hadseregének 141 zenekara, 142 karmestere (a hadseregkarmesterrel együtt) és több mint 5000 katonazenésze volt.⁷⁷¹ Az 1850-es években Pest-Budán jelenlegi tudomásunk szerint huszonöt ezred állomásozott.⁷⁷² A katonazenekarok nagy száma és a minőség biztosítása is indokoltá tette Ferenc József császár 1851-ben kiadott körrendeletét. A Habsburg Birodalom hadseregének összetételét illetően 1849 őszére fogalmazódott meg egy jelentős átszervezés gondolata, egységesítési és központosítási célzattal. Ferenc József új szervezeti és igazgatási rendszert vezetett be, négy hadseregpáncsnoksággal, Bécs, Verona, Buda és Lemberg székhelyekkel. A Szent Korona országaiban négy Országos Katonai Parancsnokságot létesített, Temesváron, Nagyszebenben, Zágrábban és Budán – az utóbbi központi szerepet töltött be. A hadsereg korszerűsítése érdekében kidolgozott reformok részeként a katonai zenekarokat is át kívánták alakítani. Ezt szolgálta a Ferenc József által 1851. április 8-án aláírt katonai zeneügyet szabályozó körrendelet.⁷⁷³

Az átszervezések folyamányaként a katonazenekarok összefogásának céljából létrehoztak egy hadsereg- karmesteri állást.⁷⁷⁴ A pozícióra gróf August Degenfeld-Schonburg, a 36. gyalogezred altábornagya-táborszernagya kérte fel Andreas Leonhardtot (1800–1866), az akkor már huszonhat évnyi tapasztalattal rendelkező katonakarmestert.⁷⁷⁵ A zenekarok élén álló karmester nem feltétlenül volt katona (*unobligat* karmester volt az erre használt terminus), sőt, gyakrabban szerződtek egyenruhával ellátott polgári személyeket. Az *unobligat* karmester általában zenei végzettséggel rendelkezett, az ezred tisztikarának alkalmazottja volt, de elsősorban művészként tekintettek rá.⁷⁷⁶ Erre példa Andreas Leonhardt, aki a csehországi Chebben végezte zenei tanulmányait. 1818 és 1827 között a cs. kir. 2. (Sándor cár) sorgyalogezrednél volt katonakarmester.⁷⁷⁷ Az ezred 1820-tól Nápolyban állomásozott, így Leonhardtnak lehetősége nyílt Niccolò Antonio Zingarellitől, a helyi konzervatórium

⁷⁷¹ Galván – Karch: *A katonazenekarok szervezete 1850–1914 között*, 16.

⁷⁷² Galván Károly és Karch Pál gépiratos jegyzéke alapján. Vö. uők, *Helyőrségek Magyarországon 1849–1914*. A–F. (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztálya, 1983). A Pest- Budán állomásozó katonazenekarok jegyzékét, a karmesterek névsorát Galván és Karch mellett a Brixel–Martin–Pils-jegyzék is hozza.

⁷⁷³ Zirkularverordnung vom 10. April 1851, M. K. 2079 g., AVB 1851/53. A dokumentum szövegét teljes egészében, eredeti nyelven idézi Galván – Karch: *Helyőrségek Magyarországon 1849–1914*, Jegyzetek: 3–8.

⁷⁷⁴ Marosi László, *Két évszázad katonazenéje* (Budapest: EMB, 2011): 72.

⁷⁷⁵ Rameis: *Die Österreichische Militärmusik*, 40–41.

⁷⁷⁶ Galván Károly – Karch Pál, *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, I–V. Gépirat (Budapest: MTA BTK ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983): 13–15.

⁷⁷⁷ Brixel–Martin–Pils: *Das ist Österreichs Militärmusik*, 325.

igazgatójától, a nápolyi dóm karnagyától órákat venni. Mikor az ezredet Prágába helyezték át, Václav Tomášecknél folytatta zeneszerzés-tanulmányait,⁷⁷⁸ aki többek közt a zongoravirtuóz Alexander Dreyschock és a már említett zenei író, Eduard Hanslick tanára is volt. 1829-ben ismét Itáliába ment az akkor Lembergben állomásozó cs. kir. 55. (Bianchi) gyalogezreddel,⁷⁷⁹ ám hamar megpályázta a 27. sorogyalogezred karmesteri pozícióját,⁷⁸⁰ melyet 1830-tól egészen 1846-ig töltött be.⁷⁸¹ Felvételét a cs. kir. 4. (Hoch- und Deutschmeister) sorogyalogezredbe időközben elutasították. Amíg 1835-ben a 27. ezredet Grazba nem helyezték, Leonhardtot a bolognai és modenai filharmóniai társaság tiszteletbeli tagjává választották. Grazban számos lehetősége nyílt kipróbálnia magát karmesterként és karnagyként is; a Musikverein igazgatói és énektanári állást kínált fel számára, melyet azonban túlterheltsége miatt nem vállalt.⁷⁸²

Leonhardt sokoldalú tapasztalatából adódóan jól ismerte a zenekarok zenei és szervezési hiányosságait, így 1850-ben hasznos javaslatokat tett a katonazenekari rendszer megreformálására, az együttesek újjászervezésére. Rögzítette többek közt a különböző fegyvernemek zenekarainak egységes hangszerelését és erőfeszítéseket tett a jobb képességű zenészek alkalmazása érdekében.⁷⁸³

A rendeletben meghatározták továbbá az egyes ezredkehez felvehető zenészek létszámát és összetételét is. A sorogyalogezredek esetében ezt 48 főben maximalizálták, egy zenekarban tehát tíz *oboista* (egy őrmester, négy tizedes, öt őrvezető) és még harminchét zenész (közlegény) lehetett. (Az *oboista* megnevezés még a 18. századi Harmonie-együttesek gyakorlatára utal: a nyolcfős zenekarok összetétele leggyakrabban 2 oboa, 2 klarinét, 2 fagott és 2 vadászkürt/trombita volt. Esetenként előfordult, hogy a zenekar 6, 9, vagy 10 főből állt, melyek hangszerösszeállítása eltérő volt.) Az *oboisták* kislétszámú, hivatásos zenészekből álló együttesét bővítették ki később a *bandistákkal*, akik a harci állományba tartozó katonák közül kerültek ki, és akiknek zenei képzéséről az *oboisták* gondoskodtak.⁷⁸⁴ Az ezreddobos őrmesteri rangot és zsoldot kapott. 31 főben határozták meg a vadászszázadok zenekarainak létszámát, az egy évvel későbbi rendelet pedig 24 főben a határőr-gyalogezredek zenekaraiét.⁷⁸⁵ Az 1851-

⁷⁷⁸ Constantin Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, 15 (Graz: Universitätsbibliothek Graz, 1866): 8–9.

⁷⁷⁹ Antoniček: „Leonhardt Andreas”, in *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, 5 (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1972): 144.

⁷⁸⁰ Wurzbach: *Biographisches Lexikon*, 9.; Antoniček: *Leonhardt Andreas*, 144.

⁷⁸¹ Brixel–Martin–Pilz: *Das ist Österreichs Militärmusik*, 331.

⁷⁸² Wurzbach: *Biographisches Lexikon*, 9.

⁷⁸³ Rameis: *Die Österreichische Militärmusik*, 41.

⁷⁸⁴ Lásd bővebben Marosi: *Két évszázad katonazenéje*, 30.

⁷⁸⁵ A vértesezredek, dragonyosezredek, huszárezredek és ulánusezredek zenekarának létszáma szintén 24 fő lehetett. Lásd Galván–Karch *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, 16.

es körrendelet maximalizálta az egyes zenekarokhoz felvehető zenésztanulók létszámát is, melyet a századok létszámához igazítottak.

Az 1851-es rendelet kitért a katonazenekarok szolgálaton kívüli foglalkoztatását is tárgyalta. A határozat értelmében

„a zenebandák alkalmazása privát célokra az illető parancsnokok belátására és kellő tapintatára van bízva, mégis az az akaratom, hogy a zenebandák nyilvános vendégfogadóknban való alkalmazása csak felügyelet alatt engedélyezhető és a zenebandáknak minden körülmények között a katonai intézmény jellegét meg kell őrizniök.”⁷⁸⁶

A zenekarok nyilvános szereplésért kapott fizetése alapjaiban járult hozzá az adott zenekar fenntartási költségének biztosításához, hiszen évente egy-egy sorgealozzredű zenekar 500 forintnyi átalányt kapott a hadikincstártól, holott egy-egy banda fenntartási költsége akár 3600 forintba is kerülhetett. Továbbra is szükséges volt tehát a nyilvános fellépések biztosította bevételi forrás mellett a tisztikar anyagi hozzájárulására is.⁷⁸⁷

V.4.1.3. A katonazenész-utánpótlás és a Nemzeti Zenede

A hatalmas létszám fenntartásának érdekében az utánpótlásról is gondoskodni kellett, melyre Európa-szerte megoldás volt a katonai zeneiskolák alapítása. Erre sor került Potsdamban (1724), Párizsban (1836) és Londonban (1857), a Habsburg Birodalomban pedig elsőként Prágában (1856) nyílt ilyen intézmény.⁷⁸⁸ Magyar területen nem szerveztek külön oktatást a katonazenészek képzésére, de a Pestbudai Hangászegyleti Zenede tanulói közül kerültek ki későbbi katonazenészek és katonakarmesterek. Név szerint legalább tíz növendékről tudunk, akik közül heten ezredkarmesterként, hárman pedig ezredzenekari zenészként működtek. (30. táblázat)

Zenede növendéke	Születésének és halálának dátuma	Betöltött pozíció	Működése	Zenede növendéke
Fischer Ede? (Fischer Eduard)		ezredkarmester	1862–1869: 25. sorgealozzred 1869–1877: 31. sorgealozzred 1869–1871: Fiume 1871–1877: Nagyszeben 1880–1886: 24. sorgealozzred	1864/65-ös tanév

⁷⁸⁶ Marosi, *Két évszázad katonazenéje*, 79.

⁷⁸⁷ Galván–Karch: *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, 14., 23–24.; Marosi *Két évszázad katonazenéje*, 77.

⁷⁸⁸ Vičarová: *Military Bands*, 292.

Fischer János (Fischer Johann)	1830?–?	ezredkarmester	1859–1864: 15. (Nassau) sorgezred 1859–1863: Komárom 1863–1864: pest	1865-ben a Nassau-ezred karmestere, a Zenede végzett növendékeként tartja számon
Grafmiller Ferenc	?	ezredkarmester	?	
Kirchner Ferenc	?	ezredkarmester	Velence	
Kreicsik Tamás	?	ezredkarmester	Kellner-ezred	
Panhans Antal (Panhans Anton)	1836, Pest 1888, Tulln	ezredkarmester	1858: Havi Mihály 3 évre bérbe vette a Kolozsvári színházat, ott 1 évig Káldy Gyula mellett korrepetitor és hegedül is. 1863.08.01.–1866.06.30.: 6. huszárezred 1867.05.02.–1887.09.30.: 30. gyalogezred 1867–1869: Debrecen 1860–1870: Nagyvárad	Az 1850-es években növendék.
Stein Móric	?	ezredzenei zenész	?	?
Witte János (Witte Johann Anton)	1840–1901	ezredkarmester	1860.03.31.–1868.04.30: 9. gyalogezred 1860–1863: Pest 1863–1865: Komárom 1865.10.01.–1867.03.30: 21. gyalogezred 1868.01.01.–1889.08.31.: 48. gyalogezred 1874–1875: Zágráb 1877: Sopron 1886–89: Komárom	1865-ben már végzett növendék
Zartl József ⁷⁸⁹	?	ezredzenei zenész	4. (Deutschmeister) sorgezred	
Zsák Vilmos (Zsak Wilhelm/Wilhelm Zak)	1836, Temesvár–?	ezredkarmester	1863–1864: 73. sorgezred 1864: Pest 1864–1867: 15. sorgezred 1865–1866: Debrecen 1865-ben a debreceni színház megnyitására ünnepi nyitányt szerez. 1867–1868: 29. vadászászlóalj 1883–1885: 4. (Deutschmeister) sorgezred	1853–1855: zongora és zeneszerzés növendék, Sipos Antal osztálytársa. Zeneszerzéstanára Thern Károly.

30. táblázat. A Zenedében tanult katonazenészek és katonakarmesterek⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ Talán a vendéglős-család tagja: Anna Zartl 1857-ben a Tüköry-söracsarnokot üzemeltette, Leopold Zartl pedig a Sörforráshoz címzett vendéglőt a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* hirdetései alapján.

⁷⁹⁰ Táblázat adatai: Sz. Farkas Márta (összeáll.), „Zenede-lexikon”, in Tari – Sz. Farkas, *A Nemzeti Zenede*, 321–378.; Galván–Karch, *Helyőrségek Magyarországon 1849–1914. A–F*; Brixel–Martin–Pilz: *Das ist Österreichs Militärmusik*, 325–362., Rameis: *Die Österreichische Militärmusik*, 153–179.

A Nemzeti Zenedében tanult növendékek pályájával kapcsolatos alapvető információk tisztázása nehéz feladat, ugyanis az intézmény egykori katonazenész-növendékeiről alig áll rendelkezésre bármiféle leírás. Grafmiller Ferenc és Stein Móric nevének csak a magyar változata maradt fenn. Kirchner Ferenc, Kreicsik Tamás és Zartl József működése esetében szintén csak utalásszerű információk birtokában van a jelenlegi kutatás. Eduard és Johann Fischer karrierjéről már több minden elmondható. Johann Fischer a cs. kir. 15. (Nassau) sorgezred karmestere volt. A zenekar a magyar nyelvű sajtó hasábjain gyakran feltűnik, különösen az 1857-es császárlátogatások idején.⁷⁹¹ Johann Fischer utóda Zsák Vilmos volt, aki a Zenedének 1853 és 1855 között volt a növendéke (az évkönyvben Wilhelm Zak néven hivatkoznak rá).⁷⁹² Zeneszerzés-tanulmányait Thern Károly irányítása alatt végezte, Sipos Antal osztálytársaként pedig zongorázni tanult.⁷⁹³ Tisztázásra vár még többek között, hogy Zsák mikor volt az iztriai Pazin város zenekarának karmestere, zongoratanító Pest-Budán, illetve Oroszországban színházi karmester.⁷⁹⁴

Anton Panhans pályafutása körvonalaiiban megrajzolható. Az 1850-es években volt a Zenede növendéke. Annyi bizonyos, hogy mikor 1858-ban Havi Mihály három évre bérbe vette a kolozsvári színházat, Panhans itt volt zenekari igazgató, 1859 húsvétjáig.⁷⁹⁵ Ezt követően, 1863 és 1866 között a württembergi király szolgálatában álló 6. huszárezred karmestere volt, 1867-től pedig a 30. gyalogezrednél szolgált húsz évig. Ez utóbbi gyalogezred Debrecenben és Nagyváradon töltött huzamosabb időt.⁷⁹⁶ A 9. sorgezred katonakarmestere, Johann Anton Witte is, aki az 1850-es években lehetett a Zenede növendéke. Az ezrednél Karl Morelli volt az elődje, akinek fővárosi zeneéletben játszott szerepére később térünk ki.

V.4.1.4. Katonazenekarok és cigányzenekarok mint színházi kisegítők

A Habsburg-tartományok széleskörűen elterjedt gyakorlatához híven a pesti Nemzeti Színházban is alkalmaztak katona- és cigányzenekarokat.⁷⁹⁷ Erről nemcsak az intézmény színlapanyaga, de egyéb levéltári forrásai, valamint a korabeli sajtó is tájékoztatják a kutatót. Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézetben őrzött, alapszinten rendezett Simonsics-hagyatékban fennmaradt „Szükséges eszközök listája” címmel ellátott cédulák „Elegyes”

⁷⁹¹ Lásd VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja.

⁷⁹² Sz. Farkas Márta, i. m., 378.

⁷⁹³ Galván Károly – Karch Pál, *Katonakarmesterek magyar helyőrségekben 1850–1914*. Gépirat (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983) 42.

⁷⁹⁴ Sz. Farkas Márta: i. m., 378.

⁷⁹⁵ Hankiss Elemér – Berczeli A. Károlyné összeáll., *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1961): 577. sz., 6.; 578. sz., 6.

⁷⁹⁶ Galván–Karch, *Katonakarmesterek magyar helyőrségekben 1850–1914*, 24.

⁷⁹⁷ Vičarová: *Military Bands*, 301–302.; Kopeczký – Krupková: *Provincial Theater*, 32–36.; Elschek: *A History of Slovak Music*, 234–237.

fülének kéziratos megjegyzései között lehet fellelni utalásokat a katonazenekarok közreműködésére. A dokumentumokon feltüntetik az intézmény számára a katonazenekarok jelentette pluszköltségeket is, mely az 1850-es évek elején átlagosan 20 forint körüli összeg volt. Ebben az időszakban a Nemzeti Színház legdrágább jegyei 6 forintba kerültek (31. táblázat).

Jegytípus	1850.02.01.	1851.06.10.	1852.10.02.	1853.05.21.
Földszint és első emeleti páholy	5 for.	5 for.	6 for.	6 for.
Második emeleti páholy	4 for.	4 for.	5 for.	5 for.
Támlásszék az erkélyen	-	-	-	2 for.
Földszinti támlás karszék	1 for. 20 kr.	1 for. 20 kr.	-	-
Földszinti zártszék	50 kr.	50 kr.	1 for.	1 for.
Második emeleti zártszék	30 kr.	30 kr.	40 kr.	40 kr.
Földszinti bemenet	30 kr.	30 kr.	40 kr.	40 kr.
Második emeleti bemenet	20 kr.	20 kr.	24 kr.	24 kr.
Karzat	8 kr.	8 kr.	10 kr.	10 kr.
Tíz évnél nem idősebb gyermekeknek földszinti jegy	-	-	20 kr.	20 kr.
Második emeleti gyermekjegy	-	-	12 kr.	12 kr.

31. táblázat. Jegyárak 1850-től 1853-ig Bellini *Normájának* előadására a Nemzeti Színház színlapjai alapján

A Nemzeti Színház színlapanyaga, a jegyzőkönyvek és a fennmaradó „Szükséges eszközök listája” alapján az intézményben hosszabb időszakokon keresztül, általában három évadra alkalmaztak egy-egy katonazenekart. Az alkalmazás mikéntjéről és feltételeiről a fennmaradt jegyzőkönyvek nem árulnak el sokat. Az Országos Széchényi Könyvtárban fennmaradt színlapanyagon három katonazenekar van feltüntetve: a cs. kir. 5. tüzérezred, a cs. kir. 35. (Khevenhüller) sorgyalozezred és a cs. kir. 9. sorgyalozezred zenekara (32. táblázat).

Nemzeti Színházban	Zenekar	Ezredkarmester	Játszott művek
1849.11.24.–1851.11.12.	cs. k. 5. (Bianchini) tüzérezred	Johann Baumgartner	Bellini: Norma Meyerbeer: Próféta Verdi: Macbeth Donizetti: Belizár Doppler, F.: Vanda (Scribe–Reissiger: Yelva)
1851.11.14.–1854.04.25.	cs. k. 35. (Khevenhüller) sorgyalozezred	Josef Alscher	Doppler, F.: Vanda Meyerbeer: Próféta Bellini: Norma Erkel F.: Bátor Mária Meyerbeer: Hugonották Verdi: Rigoletto Berlioz: Benvenuto Cellini
1854.06.03.–1854.08.26.	cs. k. 9. sorgyalozezred	Karl Morelli	Verdi: Rigoletto

			Bellini: Norma
--	--	--	----------------

32. táblázat. A Nemzeti Színházhoz szerződött katonazenekarok a színház színlapjai alapján (1849–1854)⁷⁹⁸

Johann Baumgarten⁷⁹⁹ (? , 1811–Kecskemét, 1878) 1839-től volt a cs. kir. 5. tábori tüzérezred katonakarmestere. Alkalmazásának évében írt kompozícióját, az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában kéziratban fennmaradt *Ungarische Nationalmelodie* című szerzeményét Liszt Ferencnek ajánlotta.⁸⁰⁰ 1852-ben Sopronban a cs. kir. 14. gyalogezerdnél, majd ugyanettől az évtől a cs. kir. 2. vértesezerdnél szolgált katonakarmesterként 1864-ig. Pályáját Kecskeméten, dalárda-karmesterként fejezte be.⁸⁰¹

A Josef Alscher által vezetett cs. kir. 35. (Khevenhüller) sorgyalogezerd zenekara 1851-től állt a Nemzeti Színház szolgálatában. A Brixel–Martin–Pils-féle jegyzék szerint 1854-től,⁸⁰² a Galván–Karch-jegyzék szerint 1859-től váltotta őt Ferdinand Hiller.⁸⁰³ A zenekar több alkalommal állomásozott Pesten: 1849-ben, 1851 és 1853, valamint 1858 és 1859 között. Az eddigi kutatásokat azonban részben kiegészíthetjük: tudjuk, hogy 1857-ben is a zeneélet aktív része volt a Khevenhüller-gyalogezerd, Alscher vezetésével.

Ahogy a 32. táblázatban is látszik, 1851 és 1853 a Nemzeti Színházban a Khevenhüller-ezerd zenekara részt vett többek közt Verdi *Rigolettó*jának és Bellini *Normá*jának előadásaiban, illetve 1852. december 23-án, a Pestbudai Hangászegyleti Zenede javára rendezett jótékonyági „nagy ének- és zene- academián” is felléptek. A színház zenekarát alkalmanként, így ezúttal is amatőr zenészekkel bővítették ki. A műkedvelőkkel kiegészített nemzeti színházi zenekar előadta Beethoven 3. szimfóniáját, az est második részében pedig elhangzott Meyerbeer kevésbé ismert *Ein Feldlager in Schlesien* című *Singspiel*jének nyitánya,⁸⁰⁴ amely a színház zenekara, a műkedvelők, illetve a Khevenhüller-ezerd zenekarának egyesített játékában szólalt meg. Beethoven op. 80- as Karfantáziáját („Ábránd”, zongorára, karénekekkel, Beethoventől”) és az 1809-től haláláig, 1821-ig Pesten élő cseh zeneszerző, Tomáš Václav Tuček⁸⁰⁵ egy kórusra és zenekarra írt művét is játszották. A disszertációhoz végzett

⁷⁹⁸ Vö. A Pesti Magyar–Nemzeti Színház (NSZ) műsora és zenei repertoárja (1837–1884) adatbázis: http://db.zti.hu/zene_szinhasz/.

⁷⁹⁹ A sajtóban Baumgartner néven is hivatkoznak rá.

⁸⁰⁰ OSZK Zeneműtár, jelzet: Ms. mus. 1374.

⁸⁰¹ Galván–Karch: *Katonakarmesterek magyar helyőrségeiben 1850–1914*, 4.

⁸⁰² Brixel–Martin–Pils: *Das ist Österreichs Militärmusik*, 334.

⁸⁰³ Galván–Karch: *Katonakarmesterek magyar helyőrségeiben 1850–1914*, 4.

⁸⁰⁴ A színlapon *Vielka* címmel feltüntetett Meyerbeer-mű nem szerepelt a Nemzeti Színház repertoárján. Vö. OSZK Színház történeti- és Zeneműtár, NSZ Színlapok, 1852. december 23.

⁸⁰⁵ Adrienne Simpson – Peter Branscombe, „Tuček family”, in *Grove Music Online*: <http://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000028543> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

kutatás alapján úgy tűnik, az Alscher által vezetett Khevenhüller-ezred zenekara a pest-budai zeneélet aktív résztvevője volt: a fürdőzenélésben, jótékonyági hangversenyeken és reprezentációs alkalmakon is felléptek, például a császárlátogatások alkalmával vagy a Habsburg- család tagjainak születésnapjára és névnapjára ünnepségein a város különböző színterein.

A Nemzeti Színházban fellépő katonazenekarokról elsősorban a színlapok tájékoztatnak, mely adatok a korabeli sajtó, illetve az esetlegesen fennmaradt jegyzőkönyvek alapján egészíthetők ki. Azonban a színlapokon 1856-tól nem tüntetik fel a bandák nevét. Ennek okára az 1856-os év jegyzőkönyvében található utasítás ad magyarázatot Meyerbeer *Éjszak csillaga* című operájának előadása kapcsán:

„Az Éjszak csillaghoz [!] a cs. kir. katonai banda közreműködése is kieszközöltetvén a cs. kir. katonai városcommandó értesíti az igazgatóságot azon felsőbb rendeletről, mely szerint a színlapon a banda meg nem nevezhető.”⁸⁰⁶

A rendelkezés oka egyelőre nem tisztázott. A színlapokon ez év után nem, de a sajtóban továbbra is feltüntetik a közreműködő zenekarokat. Az 1856. augusztus 9-i *Éjszak csillaga* előadáson például, melyben a főszerepet Hollósy Kornélia énekelte, a *Pesti Napló* szerint a második felvonás fináléjában a helyben állomásozó cs. kir. 4. (Hoch- és Deutschmeister) sorgyalogezred zenekara működött közre.⁸⁰⁷

A katonazenekarok más együttesekkel is felléptek, legtöbbször cigányzenekarokkal, amire a császárlátogatások idején számos példát találunk. Sárközi Ferenc primás életútja ebből a szempontból releváns. 1847-ben alapított zenekarával az 1848-as forradalom kitöréséig Pesten maradt. A kor közvélekedése szerint az ő zenekara volt az első, amely önként jelentkezve a honvédség kötelékébe lépett.⁸⁰⁸ Ő volt az egyetlen cigányzenész, akit Kossuth Lajos nevezett ki hadnaggyá,⁸⁰⁹ a hadseregben szolgáló cigányzenészek vezetőjévé és egyben a 47. honvédszászlóalj karmesterévé. Bandája részt vett Budavár bevételében, valamint a komáromi, debreceni és sarkadi ütközetekben is, Világosnál pedig tisztként hadifogságba került.⁸¹⁰ Emiatt

⁸⁰⁶ Igazgatósági jegyzőkönyv 1856. Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti tár. NSZ kötetes iratok 697, 4v, §21.

⁸⁰⁷ PN 1/116 (1856.08.09.), 3.

⁸⁰⁸ Markó Miklós (szerk.), *Cigányzenészek albuma* (Budapest: Markó Miklós, 1896): 27.; BH [?]/89 (1897.03.30.), 3.

⁸⁰⁹ Kállai Ernő, „A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában”, in: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.), *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002): 331.

⁸¹⁰ BH [?]/89 (1897.03.30.), 3. Boka Károly, Bunkó Ferenc és többek közt Farkas Miksa bandája is csatlakozott a honvédekhez, lásd bővebben: Markó *Cigányzenészek albuma*, 38–39.; Marosi *Két évszázad katonazenéje*, 56.

az 1850-es években nehézségei támadtak. Ekkor Matók Béla ügyvéd és amatőr dalszerző vette őt és zenekarát a szárnyai alá, és engedélyt szerzett számukra, hogy országszerte turnézhasanak. Matók a katonazenekarok mintájára egyenruhát (fekete atilla, fekete nadrág és kalap) csináltatott Sárközi zenekarának.⁸¹¹ Sárközi Ferenc és zenészei a katonazenekarokkal közös zenéléseken és önálló turnékon túl a Nemzeti Színházban több ízben felléptek, zenéltek bálokon, és aktívan részt vettek a hétköznapi vendéglátóipari zenélésben, így a már említett Komlókertben is rendszeresen játszottak. De az 1857-es császárlátogatás idején szintúgy Sárközi zenekara volt az országjárás egyik legtöbbet játszó bandája.⁸¹²

A cigányzenekarok szintúgy felléptek kiegészítőként a Nemzeti Színházban, jellemzően a zenés színművek vagy az operák csárdásainak, vagy toborzói betéteinek előadóiként. Erre vonatkozó feljegyzéseink az 1850-es években szinte végig megtalálhatók. A nemzeti színházi színlapanyag alapján Doppler Ferenc *Ilka és a huszártoborzó* című magyar operájának toborzóját játszotta Sárközi, majd Kecskeméti József cigányzenekara. Ezen kívül Sárközi Ferenc egy zenés színművet is szerzett, *Mikulás* címmel, amelyben szintén játszott katonazenekar – a kompozíciót Ellenbogen Adolf hangszerelte. 1857-ben a Nemzeti Színház színpadán is felléptek alkalmanként cigányzenekarok, leginkább az álarcosbálok alkalmával, Ellenbogen Adolf mellett. Ebben az évben háromszor került sor Doppler Ferenc *Ilkájának* előadására, ahol Kecskeméti József és Sárköziék „magyar népzeneársasága” adta elő a toborzót.

Dátum	Zeneszerző: Műcím	Zenekar	Előadás apropója
1857.01.25.	Álarcosbál	Sárközi Ferenc zenekara	csárdás
1857.02.08.	Álarcosbál	Sárközi Ferenc zenekara	csárdás
1857.02.12.	Doppler Ferenc: <i>Ilka és a huszártoborzó</i>	Kecskeméti József zenekara	toborzó
1857.02.15.	Álarcosbál	Sárközi Ferenc zenekara	csárdás
1857.02.22.	Álarcosbál	Sárközi Ferenc zenekara	csárdás
1857.05.12.	Doppler Ferenc: <i>Ilka és a huszártoborzó</i>	[?]	[toborzó]
1857.12.08.	Doppler Ferenc: <i>Ilka és a huszártoborzó</i>	Sárközi Ferenc zenekara	toborzó

33. táblázat. A pesti Nemzeti Színházban fellépő cigányzenekarok a színház színlapanyaga alapján

⁸¹¹ A cigányok számára az önálló fellépések mellett a katonazenekarokkal közös, szórakoztató zenélés egyúttal a társadalmi felemelkedés és érvényesülés lehetőségét jelentette. Kállai: *A cigányzenészek helye és szerepe*, 329.; Markó: *Cigányzenészek albuma*, 27–28.

⁸¹² Csárdásrepertoárja tekintetében 1857-re már több kompozíciója megjelent: Wagner Józsefnél a *Rózsa kedvenc* (1851), a Treichlingernél az *Erdélyi csárdások* (1852), *A névtelen csárdás* (1853), vagy az 1855-ös jogászbálra írt *Jogász csárdás* (1855).

Ezzel kapcsolatban fontos megemlítenünk egy további jellegzetességet: a katona-és cigányzenekarok együttes játékát, amelyre az 1850-es években több alkalommal sor került, különösen a bálók alkalmával, de a császárlátogatás során is több példát hozhatunk az együttesek közös játékára. A Lloyd-épület dísztermében például a farsangi szezonban, 1857. február 16-án a nőegyleti bálon Dubez katonakarmester mellett Kecskeméti József zenekara lépett fel, amely a csárdásokat játszotta.⁸¹³

V.4.2. Polgárosodó mecenatúra: férfiklubok és nőegyletek

Az arisztokrácia és a nemesség szerepe a 19. században Európa-szerte átalakult. Magyarországon ez az időszak egyet jelentett a rendiség felől a polgári társadalom felé való elmozdulással is. A nemesség megőrizte mecénási szerepét, amely egyre inkább polgári jelleget vett fel.⁸¹⁴ Az arisztokraták leggyakrabban pénzadományokkal segédkeztek, jótékonyági eseményeket szerveztek vagy vettek rajtuk részt. A 19. század számos társadalmi változást tartogatott – ez az időszak egyúttal a polgári egyesületek kialakulásának időszaka is. Az egyesületek számos célból jöhettek létre: tudományos, kulturális, kereskedelmi, vagy akár jótékony célból. Egyesületet férfiak és nők is alapíthattak, tagjaik pedig egyaránt lehetek mágnások, vagyonos polgárok, arisztokraták, vagy kismemesek – már ha megfeleltek az adott egyesület feltételeinek. Az egyesületek zeneéletben betöltött tevékenysége azonban egyelőre nem került a kutatás fókuszába.

A privát férfiklubok a társasági összejöveteleik által kulturális és zenei értelemben ízlésformáló közösségként is működtek a 19. században. Simon McVeigh tanulmányában a különböző társadalmi rétegek által és ezek számára rendezett, a 18. századi végi londoni zenei klubok működését a korabeli sajtó alapján rekonstruálta és vizsgálta, az Anacreontic Society nyomán. E londoni klubok zenetörténeti adatait, így a koncertek műsorát McVeigh szintén a korabeli sajtó és a szakirodalom alapján rekonstruálta.⁸¹⁵ Tudható, hogy brit mintára gróf Széchenyi István megalapította a Nemzeti Casinót Pest-Budán, de országszerte további casinók is létrejöttek.

⁸¹³ POLL 8/39 (1857.02.18.), 1.

⁸¹⁴ Laszlo Deme, „From Nation to Class: The Changing Social Role of the Hungarian Nobility” (1988), *International Journal of Politics, Culture, and Society* ¼ (1988), 568–584. Ennek 19. századi, zenetörténeti szempontú vizsgálatára érdemes lenne további hangsúlyt fektetni.

⁸¹⁵ Simon McVeigh, „Trial by Dining Club: The Instrumental Music of Haydn, Clementi and Mozart at London’s Anacreontic Society”, in Bennett Zon (ed.), *Music and Performance Culture in Nineteenth-Century Britain: Essays in Honour of Nicholas Temperley* (Farnham: Ashgate, 2012): 105–138.

A polgári egyesületek létrehozásával, különösen a pesti jótékony nőegylet első évtizedével Tóth Árpád történész foglalkozott behatóan.⁸¹⁶ A 19. század közepére már több nőegylet létezett a Habsburg Birodalomban, 1860-tól pedig birodalomszerte megszorodott a ezek száma, a Magyar Királyság területén is. Ilyen volt például a soproni, a kecskeméti, a váci, vagy a pozsonyi nőegylet, illetve Pest-Budán az izraelita nőegylet, később pedig a nőképző egyesületek is. Ezek az egyletek javarészt mind a helyi igényekre szabták működésüket.⁸¹⁷ Mivel az iratanyag nagyrészt a 19. század második feléből maradt fenn, az 1850-es évek működését tekintve a pesti és budai jótékony nőegyletek kapcsán gyér forrásanyaggal rendelkezünk. Úgy tűnik azonban a korabeli sajtó és a fennmaradt nyomtatványok alapján, hogy a jótékonyági vásárok, bálók és koncertek megrendezését majdnem minden nőegylet feladatának tartotta.

V.4.2.1. Pesti és budai jótékony nőegyletek

A pesti és budai jótékony nőegyletek a 19. század folyamán a testvérvárosok kulturális és társadalmi életének fontos részét képezték, egyúttal formálták is azt. A József nádor második felesége, Hermina főhercegnő kezdeményezésére 1817-ben létrejövő jótékony nőegyletek elsősorban a szegénykérdés és a munkanélküliség problémájának kezelésére jöttek létre. Ez a két egylet volt az első a magyarországi nőegyletek sorában. A jótékonyág felől közelítve ezek a szervezetek koncerteket, bálokat vagy vásárokat rendeztek a legfőbb kulturális intézmények, szereplők és színterek bevonásával. Bár Hermina főhercegnő az alapítást követően pár hónappal elhunyt, szellemi öröksége egészen a 20. századig megmaradt.⁸¹⁸

A társadalmi problémák iránt fogékony Hermina főhercegnő a budai és pesti jótékony nőegyletek létrehozásával a napóleoni háborúk által okozott gazdasági és társadalmi károkat kívánta enyhíteni. Ebben az időszakban 40%-os volt a devalváció. A főhercegnő már meglévő mintát ültetett át a pest-budai gyakorlatba. Az egyesület-történetek alapján a bécsi „Kleine Gesellschaft adeliger Frauen” alapszabályából kiindulva adta be egyesületalapítási kérelmét I. Ferenc császárhoz.⁸¹⁹ A budai nőegylet alapítását I. Ferenc császár 10 nappal később

⁸¹⁶ Tóth Árpád, *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban* (Budapest: L'Harmattan, 2005).

⁸¹⁷ Ambrus Attila Józsefné Kéri Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*, Akadémiai nagydoktori disszertáció (Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2016): 119–124.

⁸¹⁸ Tóth Árpád, *A társadalmi szerveződés polgári és rendi normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka, 1817–1848*, FONS (1998), 4, 411–479; Tóth: *Önszervező polgárok*, 59, 71.

⁸¹⁹ *Verfassung der Gesellschaft adeliger Frauen zur Beförderung des Guten und Nützlichen* (Bécs: k. n., 1810); Ország Sándor, *A Budai Jótékony Nőegylet: 1817–1897* (Budapest: k. n., 1898); Katona Lajosné, *Az 1817-ben alapított budai jótékony nőegylet vázlatos története (1817–1934)* (Budapest: k. n., 1934); Tóth Árpád, „Asszonyok a városi szegénység ellen: A Pesti Jótékony Nőegylet korai története (1817–1833)”, in Gyáni Gábor (szerk.), *Nők a modernizálódó magyar társadalomban* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006).

engedélyezte, nem sokkal később pedig a pestiét is. Hermina főhercegnő tragikusan korai halálával József nádor harmadik felesége, württembergi Mária Dorottya vitte tovább a kezdeményezést, akinek tevékenységét az 1848/49-es forradalom után, az 1850-es években Albrecht főherceg felesége, Hildegárd főhercegnő igyekezett feléleszteni.⁸²⁰

Az 1857-es évben a budai jótékony nőegylet működésére vonatkozóan fennmaradt taglista alapján az egyesület tagjai az arisztokrácia, a birtokos nemesség és a tehetősebb polgárság hölgyei voltak.⁸²¹ Az egylet elnöke 1857-ben az országos elismert Forrayné Brunsvik Júlia bárónő volt,⁸²² Brunsvik Teréz unokahúga, az első pesti bölcsőde elnöke. Édesanyja, Majthényi Annamária és lánya, Nádasdy Júlia mindnyájan a pesti jótékony nőegylet tevékenységének segítői voltak, egyúttal pedig a kulturális élet támogatói.

A pesti jótékony nőegylet 1857-ben Szőgyény Antónia (1803–1890) vezetésével működött, aki Görgei Artúr unokatestvére és a világosi báró, Bohus János aradi ispán felesége volt. Családjuk világosi kastélyában került sor az oroszokkal szembeni fegyverletétel aláírására. Szőgyény Antónia három évtizedig volt a pesti jótékony nőegylet elnöke, tevékenységét pedig közmegebecsülés övezte.⁸²³ Kánya Emília, a későbbi Osztrák-Magyar-Monarchia első szerkesztőnöje az 1860-ban saját maga által indított *Családi Kör* című női hetilapba publikált cikksorozatában is megemlékezik követendő példaként szolgáló munkásságáról.⁸²⁴ A zenészek közül is többen csodálták: az 1860-as években zeneművet is dedikáltak számára.⁸²⁵

A nőtörténeti kutatásokat illetően hiánypótló, Fábri Anna által főszerkesztett *Nők és hivatásuk* című forráskiadásban kiemelik, hogy a nők szerepköre és a jótékony intézménye szorosan összekapcsolódott egymással a 19. században, ez minden társadalmi rétegre érvényes volt. Az egyik elfogadott módja a nők nyilvános társadalmi életbe való belépésének kifejezetten az egyesületek terén való jótékony tevékenykedés volt. „A nőegylet sajátos tér volt a ‘nőies’

⁸²⁰ Tóth: *Társadalmi szerveződés polgári és rendi normái*; uő: *Önszervező polgárok*, 59., 71.

⁸²¹ Dolánszky Antal, *Darstellung des Ofner wohlthätigen Frauen-Vereins und seines Wirkens* (Pesth: Aloys Bucsánszky, 1857).

⁸²² A *Hölgyfutár* 1857. július 2-i számához egy acélmetszetet mellékeltek az ő arcképével, és az alábbi leírással: „E név országszerte ismeretes, rajta a nemzetiség szeretetének, s a jótékony eszméjének fénye ragyog. [...] Gróf Forrayné, néhai gróf Forray András, csongrádi főispán neje, sz. Brunsvik Julia, csillagkeresztes, és udvarhölgy, Ő cs. k. Fenségének, Mária Dorottya boldog emlékeztető nádornénk főudvarmesternője volt, számos éven keresztül. Újabb időben a budai jótékony nőegylet, és a pesti bölcsőde elnöke. [...] a lelkes grófnő, ki minden alkalmat megragad, hogy a nemzetiségért, s így az irodalomért is tehessen, áldozhasson.” Vö. HF 8/148 (1857.07.02.), 668.

⁸²³ Tóth, *Önszervező polgárok*, 59–71.

⁸²⁴ „A legnemesebb erények sugártengere veszi körül, míg felette sötét felhőként borong az a gondolat: milyen sok szerencsétlen van a világon, és az az óhaj: hogyan lehetne minél több bánatkönnyet fölszárazítani.” Vö. *Családi Kör*, 1866. január.

⁸²⁵ Lásd Bohus-Szőnyénj Antónia *Ő Méltóságának mint a „Pesti jótékony Nőegylet” Elnöknőjének: Pesti Jótékony Nőegyletj négyes zongorára szerzé és ezen Egylet javára kiadja Oláh Ödön* (Pest: Szerzői, 1866).

magán- és ‘férfias’ közélet között, egy félig nyilvános szféra.”⁸²⁶ Bár az 1850-es években már folyt diskurzus a női emancipáció kérdéséről a magyar nyelvű sajtóban is, a nőegyletek az 1850-es években nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Tevékenységük elsősorban a jótékonyásra korlátozódott, és minden e köré szerveződött.⁸²⁷

Jótékonyági koncerteket és bálakat mindkét nőegylet tartott az 1857-es évben. (34. táblázat)

Dátum	Budai Jótékony Nőegylet	Pesti Jótékony Nőegylet
1857.01.10.	jótékony álarcosbál (budai Országház)	
1857.01.11.		jótékony álarcosbál (pesti Nemzeti Színház)
1857.02.08.	jótékony álarcosbál (budai Országház)	
1857.02.16.		jótékony álarcosbál (Lloyd Társaság díszterme)
1857.02.27.		jótékonyági előadás (pesti Német Színház)
1857.04.25.	jótékonyági koncert Hildegárd névnapjának előünnepén (krisztinavárosi aggápolda)	
1857.05.12.		jótékonyági koncert a császárlátogatás alkalmából, Erzsébet császárné jelenlétével (pesti Nemzeti Színház)
1857.08.22.	jótékony reunió Josef Dubez vezetésével (zur Heilquelle szálló kerthelyisége)	
1857.11.04.	jótékony táncvigalom – “Soirée dansante” (zum Facan vendéglő)	

34. táblázat. A pesti és budai jótékony egyletek tevékenységének zenei vonatkozásai 1857-ben a korabeli magyar és német nyelvű sajtó alapján

Hogy pontosan milyen szervezési munkálatokkal járhatott egy ilyen bál megszervezése, arra a Budapest Főváros Levéltárában található, 1830-as évek beli dokumentumok segíthetnek magyarázatot találni. A pesti Redout-épületben rendezett 1833-i évi bálra kötött szerződésekből kiderül, hogy alkalmaztak cukrászt (a neves Peter Fischert, akinek az 1850-es években még mindig megvolt az elismert kioszkja), egy későbbi, 1835. november 6-i dokumentumból pedig megtudjuk, hogy megszervezték a ruhatárat és beszerezték az esetlegesen hiányzó fogásokat és

⁸²⁶ Fábri Anna et. al. (szerk.), *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895* (Budapest: Kortárs, 2006): 126.

⁸²⁷ *Ibid.*

állványokat, illetve hangsúlyt fektettek a jó zenekarok alkalmazására, és a zenészek ruházatára is.⁸²⁸

A pesti jótékony nőegylet 1857. január 11-i álarcosbáljának megszervezése hasonló előkészületeket igényelhetett. A Nemzeti Színházban megrendezett jótékonybálat a *Napkelet* szerint “roppant számú közönséget, s elég sok csinos, de semmi különösen feltűnő álarczást gyűjtött össze. Csak éjfél után lehetett kissé szabadabban mozogni, s reggel felé a néptáncz is élénkebben folyt.”⁸²⁹ A beszámoló alapján a szervezők két zenekart fizettek, amelyeket a nemzeti színházi zenész-zeneszerző, Ellenbogen Adolf, illetve a nemzetközileg is elismert cigányprímás, Sárközy Ferenc vezetett. A *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* beszámolt a jegyvásárlási lehetőségekről is.⁸³⁰ A jótékonybálat Albrecht főherceg és felesége, a jótékony nőegylet fővédnöke, Hildegárd főhercegnő is megtisztelte jelenlétével, erről a *Vasárnapi Ujság* a következőket írta:

“Az összesereglett báli közönséget öröme derité ő cs. kir. Fenségeik Albrecht Főherceg s magyarországi Főkormányzó urnak és Hildegarde Főhercegasszonynak kegyes megjelenésök, kik jó ideig az udvari páholyból szemlélvén a hullámzó mulatókat, a Főherceg ő Fensége ez idő közben a terembe lejönni, s körülsétálni méltóztatott.”⁸³¹

Ehhez képest a radikálisan nemzeti hangvételű *Hölgyfutár* szerint “Az elegáns világ ezúttal is inkább a páholyi nézők, mint a résztvevők sorához csatlakozott.”⁸³²

A budai jótékony nőegylet pártfogója, Hildegárd főhercegnő névnapját megelőzően, április 25-én a krisztinavárosi Aggápolda javára szervezett jótékonybálat koncertet. A *Budapesti Hirlap* beszámolója szerint:

„Kreutz Fer[enc], Bognár Fer[enc], Tiller József, Geller Ferdinánd és Kotzián Mátyás urak sípzongora mellett egy épületes imadalt s néhány az alkalomhoz választott versszakokat énekeltek [...] Lányi-Csáky grófnő ez alkalmi ünnepélyre a szegények közt leendő kiosztás végett 10; Redl-

⁸²⁸ BFL, HU_BFL_IV_1002_n_USZ_047_0051 „Hirdetmények a városi álarcosbálok, koncertek és egyéb összejövetelek tartására az 1846. évre”.

⁸²⁹ NK 1/2 (1857.01.15.), 32.

⁸³⁰ „Eintrittskarten und Loose für den Maskenball sind bei folgenden Herren zu haben: Adolf Aebly, Servitenplatz um „Schweizer“, Josef Medetz, Georg Kilian, Franz B. Liedemann, F. L. Hausner, in der Waitznergasse; M. Lueff und Geibel, am Christofsplätzchen; Gustav Emich und Georg Mercse, Ecke der Herrengasse; im Schopfschen Kaffeehause; Galab, Friseur (Dianabad); in dem k. k. Tabakverschleiß des Herrn Nagel, neben dem Nationaltheater; ferner bei Herrn Karl Nöthig, Spezereihändler in Ofen, Festung, Paradeplatz – und bei allen Ausschußfrauen.– Logen, so lange sie nicht vergriffen sind, bei der Ausschuß Vorsteherin, Frau Antonie von Bohus-Szögyény, 2 Adlergasse Nr. 19, Vormittags von 8 bis 11 Uhr.” POLL 8/4 (1857.01.06.), 2.

⁸³¹ VU 4/1 (1857.01.18.), 27.

⁸³² HF 8/8, (1857.01.12.), 34.

Szécsen Malvina bárónő pedig 5 főt ajándékoztak. Eckermann József építőmester szipzongoráját ezuttal is díjtalanul volt szíves átengedni.”⁸³³

A nőiség és a jótékonyág fogalmainak összekötése Európa-szerte jelen volt a 19. században is. A jótékony nőegyletek működése gyakorlatilag az arisztokrata családok mecénáskultúrájának polgári formában való továbbéléseként is értelmezhető. A zeneéletben betöltött tevékeny szerepükkel, így például koncertek és bálók szervezésével a pesti és budai jótékony nőegyletek intézményesült formában egyértelműen szerepet játszottak a zeneélet mindennapi és a reprezentatív alkalmainak formálásában.

V.4.2.2. A Pesti Lloyd Társaság

A jótékony nőegyletek mellett egy további, nem-zenei egyesület tevékenysége is kiemelendő. 1853-ban nem csak a Filharmóniai Társaság első koncertjére került sor, de ebben az évben alakult meg a fővárosi kereskedelmi életének fellendítése céljából a Pesti Lloyd Társaság is, amely a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület 1830-ban elkészült, később Lloyd-palotaként említett épületének 1. emeletét bérelte. Ugyanebben az épületben kapott helyet korábban a gróf Széchenyi István által alapított Nemzeti Casino is.

A bálók, hangversenyek és egyéb rendezvények gyakoriak voltak az épületben, egyúttal a Lloyd Társaság szervezésében is létrejöttek kulturális események – erre már a disszertáció előző fejezeteiben hoztunk példát. A társulat nevéhez köthető a *Pester Lloyd* című folyóirat elindítása is, amely leginkább a kereskedők és iparosok szakmai tájékoztatását tűzte ki célul.⁸³⁴

A Lloyd Társulat zenei tevékenységéről sem jelent meg eddig tanulmány, mindössze annyit tudtunk, hogy a társaság épületében zenei vagy zenés események kerültek megrendezésre. Ennek kapcsán tanulságos kiindulópont a Lloyd Társaság évkönyveinek alapszabályai és házirendje, amelyben találunk erre vonatkozó utalásokat. A társaság tagjainak szigorú viselkedési kódexet írtak elő, melyet mindenképpen be kellett tartani, ha valaki a társaság tagja akart maradni – ez pedig igencsak előnyös volt. Tag csak az lehetett, aki rendelkezett pest-budai ingatlannal, tehát vagyoni és státuszbeli feltételeknek kellett megfelelnie. A csatlakozáshoz szükséges volt továbbá az első aláírás utáni 3 évre előírt tagdíj

⁸³³ BH 5/98 (1857.04.30.), 2.

⁸³⁴ *Budapest Lexikon II.*, 34–35., 301.

kifizetésének vállalása.⁸³⁵ Szabályozták a társaság által előfizetett lapok és könyvek,⁸³⁶ valamint a Lloyd helyiségeinek használatát is. szintén szabályozták.⁸³⁷ Érdeemes megjegyezni, hogy a Lloyd Társaság évkönyvei alapján az általuk szervezett jótékonyági bálok bevételének egy részét jótékony célra adományozták.⁸³⁸ Deutsch Antal, a Pesti Lloyd Társaság történetét összefoglaló, 1903-ban megjelent munkájában egyértelműen kiemelte a társaság kezdetektől intenzív tevékenységét.

„Nagy vonzó erőt gyakoroltak a társulat hangversenyei, melyek a legkiválóbb műélvezetet nyújtották. A társulat akkor is értett hozzá, hogy az első művészeket megnyerje; példaként fölemlítjük, hogy Dreyschok Károly, a híres zongoraművész a Lloyd termében is hallatta művészetét és ide jegyezzük egyik hangverseny műsorát az 1855. évből, melyben következő művészek szerepelnek mint közreműködők: Erkel Ferencz, a magyar nemzeti színház első karmestere, Bulyovszky Lila, továbbá Benza, Kőszeghi, Füredi, Ellinger és Stoll énekesek, Doppler Ferencz és Károly akkori híres fuvolaművészek.”⁸³⁹

Az 1853-as évkönyv tagjainak névsora igencsak tanulságos: számos, a zenetörténet-írásból is ismerős név szerepel a listán. A tiszteletbeli tagok között volt gróf Almásy Móric mellett Liszt Ferenc közeli barátja, báró Augusz Antal, báró Eötvös József író–jogász–országgyűlési képviselő, gróf Fáy András műpártoló és zenei akadémiákat is rendező zeneszerző–író–politikus, a pesti Nemzeti Színház egykori, valamint akkori igazgatója, Simoncsics János és gróf Festetics Leó, a Nemzeti Színház cenzoraként is tevékenykedő Palugyay Imre, a Zenede igazgatója és elnöke, Mátray Gábor és báró Prónay Gábor, valamint a pest-budai rendőrigazgató, Josef Prottmann. A rendes tagok névsorában felfedezhetjük a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* szerkesztőjét, Gustav Birnbaumot, Emich Gusztáv és Heckenast

⁸³⁵ Az alapítás évéből, 1853-ból fennmaradt évkönyvben található alapszabály 4.§.-a tisztázza a tagjelöltség feltételeit is: „A pesti Lloyd tagja lehet minden illendő magaviseletű s feddhetlen jellemű férfi. Azon tagok, kik az alapszabályok jóváhagyásáig aláírtak, többé semmi kérdés alá nem jöhetnek. Egy újabb tag fölvételére megkivántatik, hogy az négy választmányi tag által az igazgatóságának ajánltassék, – melly is ezen esetre annak a belépést tüstént megengedheti, s minden ilyen fölvételt a legközelebbi választmányi ülésben jegyzőkönyvbe ígtattat.” *A Pesti Lloyd évkönyve 1853*, 4.

⁸³⁶ Erre az alapszabály 25.§.-a tér ki. Eszerint „A könyvek, hirlapok, térképek a egyéb a társaságot illető tárgyak használata, annak helyiségein kívül senkinek meg nem engedtetik.” *Ibid.*

⁸³⁷ Lásd alapszabály 24. 1. §: „A pesti Lloyd helyiségei, annak tagjai, s az ezek által alapszabályszerűleg bevezetett idegenek számára, esti 11. óráig nyitva állanak, s rendszeren ez időtájban bezáratnak. Azonban, ha ez órában még vendégek jelen vannak, akkor kivételkép az illető szobákban a világítás még meghagyatik, de a többiben megszüntetik. Mindazáltal legfőlebb 12. óraker a helyiségek minden körülmények közt – kivéve midőn tánczvigalmak tartatnak – bezárandók.” *Ibid.*, 14.

⁸³⁸ „A tánczvigalmi jövedelemből a nyugdíj és betegápoló intézetnek ki fizetett egy harmad része. 205 fl. 30 kr.” in: „A Pesti Lloyd évi Számadása / Jahresrechnung des Pester Lloyd”, *Ibid.*

⁸³⁹ Deutsch: *A Pesti Lloyd*, 70–71.

Gusztáv nyomdászokat, Hupf Ágoston zeneszerzőt, Tüköry Sándort, a sörcsarnok tulajdonosát, vagy a német színházak akkori igazgatóját, Theodor Wittét. Rendes tagok voltak a háztulajdonos Ullmann- és Zitterbarth-család tagjai is, akiknek bérházaiban reuniókat is szerveztek.⁸⁴⁰ A névsor láttán nem meglepő, hogy a Társaságban rendezett Lloyd-zeneestélyeken a pest-budai zeneélet elitje megfordult, ahogyan az sem, hogy a társaság lapja, a *Pester Lloyd* elsőként értesült a pest-budai zeneélet híreiről.

A nem-zenei egyesületek a jótékony nőegyletek és a Lloyd Társaság egyértelműen összeköthetők a pest-budai nyilvános zeneélettel mint annak tevékeny és fontos szervezői. Tevékenységük kapcsán hangsúlyoznunk kell zenetörténeti jelentőségüket, amely a 19. századi polgárosodó zenei mecenatúra jellemző példája. E két egyesület zenetörténeti vonatkozásairól további kutatásokat lenne érdemes folytatni.

V.4.3. A karrierék metszéspontja: Pest-Buda

Sebestyén Ede 1940-ben megjelent, „Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében” című tanulmányában 1800-tól, Joseph Haydn és Ludwig van Beethoven pest-budai koncertjeitől eredezteti a külföldi művészek Pest-Budára áramlását. Sebestyén nagyvonalú állítását már árnyalták és pontosították a 18. százados kutatások, amelyek rámutattak arra, hogy a kulturális transzfer jelensége már 1800 előtt is folyamatos volt.⁸⁴¹ A 19. század első felében Pest-Budán fellépő hazai és külföldi szólisták vendégelőadásait a forradalom időszakát leszámítva általános jelenségnek tekinthetjük. Már Sebestyén is felsorolta a század első felének legnevesebb vendégelőadóit, köztük Johann Nepomuk Hummelt, Liszt Ferencet, Heller Istvánt, Josef Lannert és a Straussokat, James Oury-t, Henri Vieuxtemps-et, Ole Bullt, Anton Rubinsteint és Hector Berliozt.⁸⁴² Újabb kutatások nyomán Clara Schumann és Rudolf Willmers fellépéseit is említhetjük.⁸⁴³ Láthattuk az előbbi fejezetekben, hogy magyarországi

⁸⁴⁰ *A Pesti lloyd évkönyve 1853-ra, szerkeszté Weiszkircher Károly / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1853*, red. durch Karl Weißkircher (Pest: Emich Gusztáv, 1853): 31–66.

⁸⁴¹ Vö. „Templom mint koncertterem” című fejezet, in Sas: *Többszólamú*, 62–88.

⁸⁴² Forrásait a tanulmány végén közli, melyek között a korabeli lapokat, Isöz Kálmán és Haraszi Emil egy-egy tanulmányát, valamint saját korábbi munkáit említi. Vö. Sebestyén: *Buda és Pest nagy hangversenyei*.

⁸⁴³ Clara Schumann 1856-as fellépésével kapcsolatban lásd Mikusi Balázs említett tanulmányát. Lásd még: Tari Lujza, „A magyar hangvétel változása C. M. v. Weber *Rondójától R. Willmers Fóti Daláig*”, in Sz. Farkas Márta (szerk.), *Zenetudományi Dolgozatok 2000. Szabolcsi Bence emlékére születésének 100. évfordulója alkalmából* (Budapesti: MTA Zenetudományi Intézet, 2000); Eckhardt Mária, „Clara Schumann koncertjei Pest-Budán a korabeli magyar sajtó tükrében”, *Magyar Zene* 57/3 (2019): 291–320.

zenészek az országhatáron belül is turnéztak, valamint a Pest-Budára szerződött előadók karrierjüket további városok zenei intézményeiben is folytathatták.⁸⁴⁴

A pest-budai zeneélet aktorai közül már láthattunk példát az intézmények személyi állományainak közös metszeteire, valamint a klubok és egyesületek zeneéletre gyakorolt hatására. A következőkben a pest-budai vendéglőadók koncertezési lehetőségeiről Rosa Kastner zongoraművész pest-budai turnéja alapján beszélünk, a zeneélet intézményi és személyes hálózataiba, a zeneélet szerkezetének személyes működtetésébe pedig id. Ábrányi Kornél kapcsolati hálózatán keresztül tekintünk rá.

V.4.3.1. Vendéglőadók Pest-Buda színpadain – Rosa Kastner koncertjei

A *Budapesti Hirlap* egy, a külföldi vendéglőadók szempontjából rendkívül élénk szonorról számol be 1857. decemberében:

„A jelenlegi saison idegen művészek forgalma tekintetéből is igen élénk. Meyer Lipót a jeles zongoraművész e napokban érkezett ide keleti útjából, de miután előbb Bécsbe szándékozik, itten adandó hangversenyeit néhány napra elhalasztá. Múlt szombaton az Aurora daltársulat estélyében hallata magát; a 'nocturne', melyet előadott, rövid volt, de előadása magán hordá a művészi bélyeget. Haase úr a jeles frankfurti színművész, ki a pestbudai színpadokon mintegy tizenötször folytonosan tele házak előtt vendégszerepelt, tegnap d.e. utazott vissza Frankfurtba, miután tegnapelőtt több műbarát igen vidor lakomát rendezett tisztetére az 'Angol királynő'ben. Vendégszerepléseit nyomon követi egy másik német művészi föllépte Berlinből, neve: Ascher, ki a finomabb komikumban mint a berliniek kedvence ismeretes. Előadásait három rövid vígjátékkal csütörtökön kezdi meg. Ezekon kívül a híres mórt Ira Aldrigeot is várják, ki közelebb egy Gratzból kelt levelében jelenté ideérkezését.”⁸⁴⁵

A pest-budai magyar és német nyelvű sajtó egyaránt lelkesen írt a legtöbbször a Habsburg Birodalom területéről érkező hangszeres művészek itteni tevékenységéről. A hangszeres előadók közül 1857-ben mint említettük Bécsből Karl Nossek hegedűművész és Rosa Kastner zongoraművész többek közt az Európa-szálló dísztermében léptek fel, az Aradon dolgozó Laszner Ignác csellista a Tigrisben koncertezett. A Lloyd dísztermében fellépő zongoraművészek sorában a londoni Dörpel (?–?) mellett Czerny tanítványa, Leopold von

⁸⁴⁴ „Bogya Róza kisasszony csakugyan elfogja hagyni színházunkat, s mint mondják az aradi operához szerződik. E körülmény az aradi opera emelkedésére igen nagy befolyással lehet. A t. énekesnő — ki az Auróra estélyeken dalaival oly szép tetszésben részesült — közelebb drága karpereccel lepetett meg, mit tisztelői elismerésük jeléül — nyújtottak át.” HF 8/58 (1857.03.12.), 250.; „Stéger, feledhetlen hőstenorunk, most a darmstadti színházhoz, két óra 16,000 pftért szerződött.” HF 8/207 (1857.09.12.), 909.

⁸⁴⁵ BH 6/276 (1857.12.02.), 2.

Meyer (1816–1883) is szerepelt.⁸⁴⁶ Az újabb sajtókutatások nyomán akár az egyes hangszeres művészek turnéútvonala és egyúttal a *Kulturtransfer* gyakorlati működése is feltárható: a Pesten fellépő da Ponte nővérek mellett Eduard Rappoldi hegedűművész Pesten és Prágában is koncerteztek.⁸⁴⁷

Érdekes ezúttal bővebben tárgyalnunk és kontextusba helyezni Rosa Kastner pestbudai szereplését. Dana Gooley *The Virtuoso Liszt* című könyvében részletesen elemezte az 1830-as és 1840-es évek során addig sosem látott méreteket öltött párizsi virtuózok forgalmát.⁸⁴⁸ A párizsi színpadok és szalonok fellépői divatos beszédtemát szolgáltatottak a párizsi zenei diskurzushoz, amely sokszor a sajtónyilvánosságban is megjelent.⁸⁴⁹ Előfordult, hogy a zongoristákat játékművészetük alapján bizonyos szalonok saját zenei vagy akár politikai-kulturális ideáljait megtestesítőnek tekintették.⁸⁵⁰ Arthur Loesser a zongoravirtuózok népszerűségét a megnövekedett és fejlődő polgári réteggel hozta összefüggésbe: a polgárság egyre inkább részesülhetett a felsőbb társadalmi osztályok pompájából.⁸⁵¹

Bár korának elismert zongoraművésze volt, Rosa Kastner a 19. századi virtuózokról szóló szakirodalomban alig kerül említésre. A császári-királyi kamaravirtuóz címmel pesti fellépései alkalmával kitüntetett zongoraművész, Kastner tehetségét a zeneesztéta-zenekritikus Eduard Hanslick is méltatta. Rosa Kastner 1835-ben született, feltehetően Bécsben, tanárai sorában Sigimund Thalberget említette, gyermekkorában többek közt Clara Schumannal is fellépett közösen.⁸⁵²

Néhány fennmaradt, róla szóló visszaemlékezés alapján egy karrierjét tudatosan építő művész képe rajzolódik ki előttünk: Giacomo Meyerbeer is megemlékezik naplóiban mint feltörekvő zongoraművésze: Kastner először 1854. augusztus 19-én kereste fel Meyerbeert, hogy meghívja őt egy koncertjére.⁸⁵³ A zeneszerző ezt követően 1862-ben írt egy kevésbé jóindulatú bejegyzést naplójába. Marie Escudier, Kastner férje, a *La France musical* szerkesztője, Meyerbeer egyik legnagyobb kritikusa volt, és úgy vélte, Escudier szokatlanul szívélyes üdvözlése sokkal inkább Kastner németországi karrierjének beindításáról, semmint

⁸⁴⁶ Vö. BH 6/276 (1857.12.02.), 2.

⁸⁴⁷ Vö. <https://prague-concerts.info/en/event/12851>; <https://prague-concerts.info/en/event/5589>

⁸⁴⁸ Dana Gooley, *The Virtuoso Liszt* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004): 59.

⁸⁴⁹ Kivételt képezett a *Gazette musicale*. Ibid., 59.

⁸⁵⁰ Weber: *Music and the Middle Class* (1975): 7–9.

⁸⁵¹ Arthur Loesser, *Men, Women, and Pianos: A Social History* (New York: Dover Publications, 1990).

⁸⁵² Vö. Claudia Schweitzer, „Kastner, Kästner, Rosa Alexandra, verh. Escudier”, in: *Europäische Instrumentalistinnen des 18. und 19. Jahrhunderts* (Sophie Drinker Institut, 2012): <https://www.sophie-drinker-institut.de/kastner-rosa> (utolsó letöltés: 2023. december 8.). A két zongoraművésznő pályájának összehasonlítását érdemes lenne önálló kutatásoknak is vizsgálni.

⁸⁵³ *The Diaries of Giacomo Meyerbeer: The years of celebrity, 1850-1856*, Vol. 3., ed. by Robert Ignatius Letellier (Madison–Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press; London: Associated University Press, 1999): 283–284.

Meyerbeer elismeréséről szolt.⁸⁵⁴ Liszt Ferenc megítélése jóval pozitívabb és támogatóbb volt; ez egyben Escudier-hez fűzött munkakapcsolatuk különbözőségéről és Meyerbeertől eltérő természetükről is árulkodik. Liszt 1856-ban hallotta először Kastnert Prágában, akit kitűnő zongoristának, egyben kellemes személyiségnek tartott. Kastner és Escudier 1860-as házasságkötését követően Liszt a házaspár mindkét tagjával tartotta a kapcsolatot – Escudier adta ki ugyanis korábban, 1852-ben Liszt Chopinről írt kötetét.⁸⁵⁵

A császárlátogatáson is fellépő Rosa Kastner 1857. április 17-én érkezett Pestre, a hírt az aznapi *Pest-Ofner Zeitung*-ban olvashatjuk. Érkezését követően Kastner többször fellépett a főváros színpadain: április 22-én az Európa-szálló dísztermében többek közt Liszt Ferenc *Próféta*-fantáziáját és Louis Lacombe egy karakterdarabját játszotta,⁸⁵⁶ április 26-án a pesti Német Színházban, május 2-án pedig a Lloyd-épületben adott koncertet. Május 2-i hangversenyéről a *Divatcsarnok* kritikusja dicsérően írt, felsorolva az est hozzávetőleges műsorát, melyen Kastner Händel variációit (valószínűleg a No. 5 E-dúr billentyűs szvit utolsó tételét (HWV 430)), Chopin Gyászindulóját és Beethoven valamely szonátáját játszotta, továbbá közreműködött Mendelssohn egy triójának előadásában is.⁸⁵⁷

Leopold von Rausch két koncertről közölt kritikát a *Pesth-Ofner Localblatt*-ba, mindkettőt Rosa Kastner zongoraművész két vendégfellépése kapcsán. Kastner első koncertjéről (április 22., Európa-szálló) az esemény főbb adatainak ismertetését követően a közönség összetételére is reflektált: „igen nagy tudású közönség gyűlt össze, amelyben elegáns világunk is képviseltette magát”, ti. Hildegárd főhercegnő is jelen volt a szerda délben megrendezett előadáson. Rausch felhívta a figyelmet Kastner öt megelőző hírnevét, amelyhez Kastner igencsak méltónak bizonyult, valamint részletezte a fellépő előadói adottságait is: értő, tiszta és árnyat játék, meglepően nagyszerű technika, a műértők tiszteletét is kivívó előadó, játéka finomságot tükröz, előadásmódja nemes. A közönséget „elvarázsolta”, tapssal többször kihívták minden egyes darab után. A játszott repertoár a *Localblatt*-ból itt csak részben derül ki:

⁸⁵⁴ 1862. július 25-én Wiesbadenben adták Gounod *Faustját*, ennek az előadásnak a szünetében került sor a találkozásra. „He has done this, no doubt, because he has married the pianist Rosa Kastner, and believes that I can be of use to her concert career in Germany. A journalist thinks that he is allowed to treat an author in any way he pleases.” Vö. *The Diaries of Giacomo Meyerbeer: The last years, 1857-1864*, Vol. 4., ed. by Robert Ignatius Letellier (Madison–Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press; London: Associated University Press, 1999): 267.

⁸⁵⁵ Liszt Ferenc levele Agnes Street-Klindworth-hoz, 1859. április 24., Weimar. *Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth: A Correspondence, 1854-1886*, intr., transl., ann., ed. by Pauline Pocknell (Hillsdale–New York: Pendragon Press, 2000) (*Franz Liszt Studies Series* 8): 159–160.

⁸⁵⁶ *Pest-Ofner Zeitung* 5/93 (1857.04.24.), 3.; *Délibáb* 5/17 (1857.04.26.), [?]. Utóbbi lap szerint a „legsikerültebb darabok” Liszt Ferenc *Próféta*-átirata, a *Les patineurs* (S. 414/2) és Louis Lacombe *A folyam* (Op. 22/2) című darabjai voltak.

⁸⁵⁷ *Divatcsarnok* 5/5 (1857.05.15.), 228.

szó esik egy Liszt-műről, egy Mendelssohn-trióról, Varációkról, valamint azt követő művekről. A vele egy színpadon fellépő előadók (Huber, Ellingerné, és a Jekelfalussy helyett fellépő Ellinger) „szintúgy dicséretes” fellépését is méltatta.⁸⁵⁸

Kastner 1857. április 26-án, vasárnap délben, a pesti Német Színházban tartott teltházás koncertjének körülményeit Rausch is részletezte. Az eseményen Hildegárd főhercegnő ismét jelen volt. Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) osztrák humorista, író és lapszerkesztő „humorisztikus felolvasást” tartott, középpontban a női nem gyengeségeivel. Saphir előadását illetően Rausch megjegyezte, „barátai előtt úgy tűnt, hogy a legjobb, amit valaha írt. Saphirt a felolvasás alatt a legelragadóbb taps szakította meg, valahányszor egy-egy szép gondolat vagy találó csattanó hangzott el, és az előadás egészét a hallgatóság legbarátságosabb, leghízelgőbb egykedvűsége kísérte.” Rosa Kastnerrel közös fellépése kapcsán Rausch ezúttal nem Kastnert, hanem Saphir teljesítményét és recepcióját helyezte a középpontba, mondván a koncert „háziasszonyát már kellőképpen méltattuk lapunkban”. Hozzáfűzte, Kastner „kiemelkedő virtuozitása ma is a legfényesebben megmutatkozott.” A repertoárra és az előadókra vonatkozóan annyit tudunk meg, hogy egy zenekari kísérettel előadott Beethoven-darab mellett „ízléses dalok”, és „bravúros magyar dalok” is elhangzottak, előbbieket a pesti Német Színház művésze, Zengraf Elisa, utóbbiak pedig Ellinger József előadásában. Beszámolójában Rausch külön felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdag program miatt Kastnernek kevesebb lehetősége volt az ismétlésre – az egyes számok ismétlése tehát a korabeli koncertélet egy újabb fontos jellemzője.⁸⁵⁹

Utolsó előadásait követően Kastnerről a *Divatcsarnok* valóságos ódákat zengett. Kritikájának befejezését pedig egy, a pest-budai befogadástörténet izgalmas szempontjával zárta:

„És ime Kastner Róza ismét koszorús fővel jelen meg a zongora (e halvány orchestre) mellett, és egyik percben elbájol, a másik percben elragad mindenkit. Művészi tisztasággal játszván: a hangok oly kedvesen hömpölygenek ujjai alatt, mintha nem is Händel változatait, hanem édesen csergő patakot hallanánk, melynek suttagásába beleszól a lombok nesze és a pacsirta trillája. De majd ünnepi komolysággal fölriad Chopin gyászindulója, s mély bánat erejét érezzük szivünkre nehezülni. Ott mosolygó kék eget láttunk: itt fölleges borút, s mindezt a zene és képzelem erejével. [...] Művészi képzettségét a beethoveni sonatában és Mendelsohn triójában leginkább kifejté. Azonban a zeneköltészet ez örökbecsű teremtményei nálunk nem a legnagyobb hatásúak.

⁸⁵⁸ POLL 8/92 (1857.04.23.), 2.

⁸⁵⁹ POLL 8/96 (1857.04.28.), 2.

A mai romlott ízlés több élvet talál valamely Verdi operába, mint Haydn symphoniáiban, habár az a dicső, jó elem itt, mint a homöopathiai gyógyszer, egy tömörben hat, amott pedig, mint az alleopatháknál, üveg vízben van föleresztve.”⁸⁶⁰

A közönség ízlésével kapcsolatos megjegyzés figyelemreméltó, egyúttal Rausch a zenei értékhez fűződő gondolataira is rámutat: a Haydn által képviselt „régizene”⁸⁶¹ egyértelműen magasabb erkölcsiséget képvisel mint Verdi operái.

Számos beszámólót olvashatunk a Kastner közreműködésével létrejövő pesti jótékony nőegylet szervezésében létrejövő jótékonyági koncertről is, amelyet a császárlátogatás alkalmából május 12-én rendeztek a Nemzeti Színházban – erről később, a császárlátogatás kapcsán szólunk részletesen.

V.4.3.2. A zeneélet kulcsfigurája. Id. Ábrányi Kornél levelezése

Id. Ábrányi Kornél (1822–1903) a magyarországi zenei élet meghatározó alakja volt, széleskörű hazai és nemzetközi levelezése, munkásságának jelentősége és értékelése azonban még feldolgozásra, részben pedig újrafeldolgozásra vár. Ábrányi levelezése sokrétű nemzeti és nemzetközi kapcsolati hálót tár fel. Az OSZK Kézirattárában őrzött levélanyagban található több ezer levélből több mint 300 kapcsolódik Ábrányi Kornélhoz.⁸⁶² Ezek az egodokumentumok sajátos dimenziót képviselnek a 19. századi magyarországi zenetörténet kutatásában: kiegészítik a hivatalos levéltári dokumentumokat, egyúttal a sajtónyilvánosság mögött meghúzódó személyes kapcsolati hálózat működésébe nyújtanak betekintést, a hazai és nemzetközi információcseré új dimenzióját megmutatva. E leveleknek köszönhetően tehát a hivatalos, nyilvános világ részben összekapcsolható a privát szférával, ezáltal további magyarázatot kaphatunk a sajtórepresentáció megszervezésére, a kapcsolatszerzés és a nemzetközi kapcsolatok ápolásának mibenlétére és fontosságára vonatkozóan.

Bár életrajzát illetően akadnak még hiányosságok, Ábrányi életútja körvonalazható.⁸⁶³ Az Ábrányi-család nyírábrányi és nagyváradi birtokai a reformkorban a magyar szellemi élet egyik központjának számított. A magyar zenei élet jeles képviselői látogatták az Ábrányi-házat, így

⁸⁶⁰ *Divatcsarnok* 5/5 (1857.05.15.), 228.

⁸⁶¹ Vö. Illés Szabolcs, *A Teremtéstől Krisztusig: Haydn oratóriumai Ábrányi és Liszt korában. Az első hazai „régizenei” koncertek* (Budapest: BTK Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022), DOI-hivatkozás: <https://doi.org/10.23714/mzo.017>.

⁸⁶² Isov Kálmán, *Zenei kéziratok I. kötet: Zenei levelek* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1924).

⁸⁶³ Szőnyiné Szerző Katalin, „Ábrányi Kornél, id.”, in Carl Dahlhaus – Hans Heinrich Eggebrecht (Hg.). *A magyar kiadást illetően lásd Brockhaus–Riemann Zenei lexikon*, szerk. Boronkay Antal (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), I., 11–12.; Ferenc Bónis, „Ábrányi, Kornél id.”, in *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11228> (utolsó letöltés: 2023. december 8.); Grosz Sára Aksza, „Id. Ábrányi Kornél életrajza” (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022): <https://zti.hu/files/mzt/abranyi/eletrajz.html> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

például a híres cigány hegedűművész Bihari János (1764–1827), Rózsavölgyi Márk (1789–1848), vagy Lavotta János (1764–1820).⁸⁶⁴ Csermák Antallal együtt utóbbi személyek a 19. századi magyar nemzeti zene pantheonjának alakjai: a század folyamán számos partitúra jelent meg haláluk után gyűjteményes kötetekben, és igény mutatkozott életművük gyűjteményes kiadására is. A fiatal Ábrányira minden bizonnyal jelentős hatást gyakorolhattak ezek a személyes korai zenei élmények, amellet, hogy 1834-ben találkozott a fiatal Erkel Ferencel (1810–1893), aki szintén hosszabb ideig tartózkodott az Ábrányi-családnál.⁸⁶⁵ Erkel és Ábrányi személyes és szakmai kapcsolata napjainkig is kritikai feldolgozásra szorul. Magyar nyelven írt levelek hangneme mindvégig szívélyes és tiszteletteljes volt évtizedeken át, bár soha nem használták a *per tu* formát.

A fiatal Ábrányi korán elkezdte zenei tanulmányait. Gyermekkorától foglalkozott zeneszerzéssel is.⁸⁶⁶ Jogi tanulmányait követően, 1843-ban európai körútra indult, hogy zenei ismereteit elmélyítse. Ugyanebben az évben, 1843-ban találkozott Liszt Ferencel.⁸⁶⁷ 1844-ben visszatért Pestre, Erkel Ferenc *Hunyadi László*-jának bemutatójára (1844. január 27.), egy évvel később Londonba, majd 1846-ban Bécsbe utazott, ahol zongoraleckéket vett Joseph Fischoftól (1804–1857).⁸⁶⁸ Zeneszerzői tanulmányait az 1850-es években Pest-Budán fejezte be Michael Brand irányításával, aki 1859-ben magyarosította a nevét Mosonyi Mihályra.

Ábrányi önkéntesként és a nemzetőrség tagjaként részt vett az 1848/49-es eseményekben. Világos után magántanárként zongorát tanított, emellett újságírással foglalkozott: 1855-től az egyik legtekintélyesebb politikai lap, a *Pesti Napló*, majd a *Magyar Sajtó* zenei szerkesztőjeként működött. Ugyan utóbbi lapok jellemzően politikai napilapok volt, hasábjaikon megjelentek a zeneletről, színházi életről, kultúráról szóló cikkek is. 1860-ban többedmagával megalapította a már többször említett első magyar nyelvű zenei folyóiratot, a *Zenészeti Lapokat*, amelynek megszűnéséig, 1876-ig volt főszerkesztője. Ugyanakkor több magyar és német nyelvű folyóiratban is publikált. Az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia 1875-ös megalapítása után Ábrányi zeneelméletet, zeneesztétikát és zeneszerzést tanított az intézményben, utóbbi

⁸⁶⁴ Vö. Fehér Éva, „Eredetiség és emlékezet: A »virtuóz triász« recepciója az 1849–1867 közötti irodalmi és sajtóvilágosságban”, *Magyar Zene* 58/3 (2020): 290–317.

⁸⁶⁵ Grosz: *Id. Ábrányi Kornél életrajza*, 2.

⁸⁶⁶ Vizinger Zsolt, „Komponálás tetszetős modorban. id. Ábrányi Kornél zeneművei” (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022, Ábrányi-honlap): <https://doi.org/10.23714/mzo.018> (utolsó letöltés: 2023. december 8.).

⁸⁶⁷ Ábrányi Kornél, „Érintkezésem Miczkievics Ádámmal (1844–45)”, in: uő, *Életemből és emlékeimből: a történelem, irodalom és művészet köréből* (Budapest: Franklin Társulat, 1897): 17.; Grosz: *Id. Ábrányi Kornél életrajza*, 2–3.

⁸⁶⁸ *Ibid.*

tárgyat Volkmann Róberttel (1815–1883) együtt vitte.⁸⁶⁹ E tárgyakhoz tankönyveket írt,⁸⁷⁰ és fordítóként is dolgozott.⁸⁷¹ Ábrányi Kornélnak nagyban köszönhető továbbá az Országos Dalosszövetség elindítása is.⁸⁷² Ez, a gyakorlatilag a zeneélet minden szegmensét felölelő tevékeny jelenlét talán magától értődően vonzotta a személyével és személyiségével kapcsolatos negatív kritikákat: a korabeli sajtó gyakran célkeresztbe vette őt, bírálva fáradhatatlan, egyúttal sokakat fárasztó működését.⁸⁷³ Ennek ellenére számos tisztelője akadt, akik halála után is megőrizték emlékét.⁸⁷⁴

Az előbbieket fényében meglepő, hogy Ábrányi levelezése nem, vagy csak töredékesen került még publikálásra.⁸⁷⁵ Az intézményes keretek között folyó zenetörténeti kutatás eddig csak részben tette lehetővé ilyen nagyszabású kutatási projekt felkarolását. Elsőként Isoz Kálmán katalogizálta a jelenleg az OSZK Kézirattárában őrzött zenei leveleket (ma Fond XII), és közölte őket incipites formában. Az Ábrányinak címzett és a tőle származó levelekből a nemzeti zene és a zenei minőség ügye iránt elkötelezett személyiség képe sejlik fel. A több mint 200 személlyel, magyar, német, francia és angol nyelven váltott levelek tanúskodnak arról, hogy Ábrányi milyen sokoldalúan használta befolyását: részt vett a zenei élet intézményesítésében, jótékonyságban, cikkeivel és kapcsolataival pedig támogatta a zenei élet szereplőit.

Az Ábrányi-levelezés feldolgozása interdiszciplináris megközelítésben árnyaltabb nézőpontot biztosít a korszak zenei életének értékeléséhez: az utóbbi évek 19. századi kutatásai egyre inkább rávilágítottak arra, hogy a 19. századi magyarországi zenei élet történetének

⁸⁶⁹ Mikusi Balázs, *Robert Volkmann* (Budapest: BMC, 2019) (*Magyar zeneszerzők*); *A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve: dokumentumok, tanulmányok, emlékezések* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Zeneműkiadó, 1977).

⁸⁷⁰ *Elméleti és gyakorlati öszhangtan (Harmonie-Lehre.)* I. kötet (Budapest, 1874, 2. bőv. kiadás. Uo. 1881.); *Zenészetűi aesthetika, elméleti s gyakorlati szempontból tárgyalva. Az orsz. m. kir. zeneakadémia használatára.* 1. rész (Budapest, 1877); *A magyar dal és zene sajátságai, nyelvi, zöngidomi s műformai szempontból. Az orsz. m. zeneakadémia használatára.* 1. rész (Budapest, 1877); *Általános zenetörténet* (Budapest, 1886).

⁸⁷¹ *Carmen.* Dalmű 4 felv. Meilbac és Halévy után ford. Budapest, 1876. (*Nemzeti Színház Könyvtára* 108.); *Tannhäuser.* Reg. dalmű 3 felv. Wagner R. után ford. Pest, 1871. (*Nemzeti Színház Könyvtára* 13.); 45. Wagner R. *A bolygó hollandi.* Dalmű 3 felv. Ford. ifj. Ábrányi Kornél. (23 l.) 1873.; Scribe és Saint Georges. *A korona gyémántjai.* Vig dalmű 3 felv. Ford. id. Ábrányi Kornél. Zenéjét írta Nuber. (79 l.) 1880. Barbier Gy. és Carré M. Philemon és Baucis. Dalmű 2 felv. Zenéjét szerzé Gonnod Károly. Magyarra ford. id. Ábrányi Kornél.

⁸⁷² Ábrányi Kornél, *Az orsz. m. daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig* (Budapest: Orsz. Magy. Daláregyesület, 1892); Rudolf Gusztin, „Choral Movement and Nationalism in Nineteenth-Century Hungary” (DOI: 10.21857/y6z0lbr8nm); Rudolf Gusztin, „Életem s csekély munkaerőm javát vette igénybe.” Id. Ábrányi Kornél és a magyarországi dalármozgalmak kapcsolata”: <https://doi.org/10.23714/mzo.022> (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).

⁸⁷³ Emese Tóth, „General Bumbum.” A Borsszem Jankó Ábrányi-portréja”: <https://doi.org/10.23714/mzo.024> (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).

⁸⁷⁴ Murvai-Böke Gabriella, „A magyar művészet töretlen lelkű apostola.” Id. Ábrányi Kornél emlékezete a 20. század elején: <https://doi.org/10.23714/mzo.025> (Budapest: Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).

⁸⁷⁵ Vö. Isoz: *Zenei levelek.*

értékelését alapvetően befolyásolta Ábrányi Kornél szellemi hagyatéka.⁸⁷⁶ Ha Ábrányi hatástörténetét a hálózatelmélet segítségével közelítjük meg, ki kell emelnünk az informális hálózatok szerepének fontosságát, amelynek jelentőségére a digitális bölcsészettudományok és a hálózatok kutatás már többször felhívta a figyelmet.⁸⁷⁷

A Fond XII forráscsoport közel 2500 levele alapján a hosszú 19. század időszakából megállapítható, hogy id. Ábrányi Kornél kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett. (8. ábra) Csak az utóbbi forráscsoport alapján legalább 207 személlyel levelezett. A digitális eszközök segítségével könnyen láthatóvá tehetjük személyes hálózatát, amelyből látványosan kirajzolódik, hogy Liszt Ferenc, Erkel Ferenc és id. Ábrányi Kornél (*nodes*) rendelkezett a források szerinti legtöbb kapcsolattal (*edges*). A személyek sorát tekintve a legkevésbé meglepő Liszt Ferenc elképesztő kapcsolati hálózata, amely nemzetközi szinten is minden bizonnyal kiemelkedő – bizonyítja ezt a Liszt-kutatás számos kiadott levélkötete, emellett már többen felhívták a figyelmet számos publikálatlan levelére, írásaira is. Erkel központi alakja is evidensnek tűnik; az elismert zeneszerző és tanár egyben a kulcsfontosságú hazai zenei intézmények, a pesti Nemzeti Színház, a Filharmóniai Társaság, majd a Zeneakadémia vezetője volt. Amennyiben azonban valaki a magyar zenei életbe akart betörni, elismerést, nevet, vagy kapcsolatot szerezni, annak előbb vagy utóbb id. Ábrányi Kornéllal kellett felvennie a kapcsolatot.

⁸⁷⁶ Vö. Kim *A döntő szó ügyis*.

⁸⁷⁷ Vö. Barabási Albert-László, *A hálózatok tudománya* (Budapest: Libri, 2017); Rab Virág, *Kapcsolati hálózatok a történelemben* (Budapest: Gondolat, 2019); Zupančič, *The Prague Conservatory*.

zongoraművész (1855–1922) hozzá írt levele is bizonyítja.⁸⁷⁸ Ábrányi a Zeneakadémián tanította Juhászt, a Liszt által is nagyra tartott tehetséget. Juhász levelei arról tanúskodnak, hogy Ábrányi tanárként is mindig a nemzeti zene ügyét tartotta a legfontosabbnak, ennek szellemében tanítványait is erre tanította. Vélhetően a nemzeti mozgalom fontosságát gyakorta túlsúlyozta, hiszen Juhász némileg vitába keveredett egykori mesterével: Juhász szerint a politikában a „nemzeti” és a „kozmpolita” ugyan szöges ellentétben áll egymással, de a zenében és a művészetben mindez nem számít: „Hiszen a zsenialitás a maradandó értékkel bíró zenei szépség atyja, amely önmagában mint *adomány* kivétel és nem szabály”. Bár, mint Juhász írta mesterének, aki Ábrányi óráit hallgatja, az soha nem feledkezik meg hazafias kötelességeiről.⁸⁷⁹

Tanítványai közül azonban többen is osztották a radikálisan nemzeti nézeteit: Főkövi Lajos (1851–1900) a zeneakadémiai évek után Szegeden telepedett le, ahol a 19. század második felében zenetanárként, a zenetörténet és a zenepedagógia egyik meghatározó alakjaként működött.⁸⁸⁰ Főkövi később is rendszeresen publikált zenei cikkeket Mozarttól, Schubertől, Beethovenről és Wagnerről a *Szegedi Hiradó*ban, emellett zenepedagógiai tanulmányai is megjelentek. Munkásságára egyértelműen hatással volt egykori mestere gondolkodása, ez leveleiben különösen a Zeneakadémia nem-nemzeti szellemű oktatása miatti aggodalmában nyilvánult meg.⁸⁸¹

Ábrányi véleményét a magyar zene fontosságáról és az ennek szellemében született új kompozíciókról nemcsak tanítványai, hanem az egykori Magyar Királyság területéről származó zeneszerzők egész sora kikérte. Legtöbbjük neve és munkássága napjainkig is az ismeretlenség homályába vész: Fáy Antal Miskolcra, Hajdú László Túrkevéről, Joó Károly Szentesről, Kapossy György Nákra, de levelezett sepsiszentgyörgyi (ma Románia: Sfântu Gheorghe) vagy losonci (ma Szlovákia: Lučenec) zeneszerzőkkel is, akik mind bíztak Ábrányi ítéletében. Ezek a szerzők elküldték Ábrányinak műveiket, és néha többszöri lektorálás után megkérték őt, hogy hozza őket kapcsolatba egy-egy kiadóval, amennyiben a mester kiadásra érdemesnek találja kompozícióikat.

Emmerth Henrik 1885. december 20-án Székesfehérvárról írt levelet Ábrányinak, visszaemlékezve arra az időre, amikor Ábrányi lakásán a „magyar zene fejlődéséről”

⁸⁷⁸ Juhász Aladár levele Ábrányi Kornélnak: 1878. június 15. OSZK Kézirattár, FOND XII/487.

⁸⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁸⁰ Habermann Gusztáv, *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez – Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 19 (Szeged: k. n., 1992), 85.

⁸⁸¹ Főkövi Lajos levelei Ábrányi Kornélnak: Szeged, 1883. május 24., Ozor, 1898. augusztus 11. OSZK Kézirattár, FOND XII/317. Zenei újságírói tevékenysége még feldolgozásra vár, vö. Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái III. Fa-Gwóth* (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894): 662–663.

beszélgettek. Ennek hatására Emmerth két magyar rondót írt, amelyek – beszámolója szerint – Székesfehérváron már sikert arattak. A művek kiadása előtt Ábrányi őszinte véleményét is kikérte. Bár a válaszlevél elveszett, Ábrányi feltehetően tovább bátorította Emmerthet, felhívva a figyelmét arra, hogy iratkozzon fel az újonnan indult magyar nyelvű zenei folyóiratra, a *Zenelapra*, amely 1886 januárjában jelent meg első számával.⁸⁸² Következő levelében Emmerth arra kérte Ábrányit, hogy művét kezelje úgy, mintha a sajátja lenne, változtasson rajta tetszése szerint.⁸⁸³ A levélben említett kompozíciók minden bizonnyal azonosak a Harmonia kiadó „2 rondo magyar irányban zongorára” címmel megjelent művekkel, amelyek feltehetően nem sokkal a levelezés után jelentek meg.⁸⁸⁴ Ez alapján kijelenthető, hogy Ábrányi véleménye meghatározta a kor „nemzeti” stílusában komponáló zeneszerzők jelentős részének hangját.

A zeneszerzők mellett zenészek is kérték segítségét, munka lehetőség iránt érdeklődve. Az 1857-ben még a Nemzeti Zenede hallgatójaként Pest-Budán,⁸⁸⁵ az 1870-es években már Bécsben élő baritonénekes, Bignio Lajos (1839–1907) többször lépett fel nagy sikerrel a pesti Nemzeti Színház színpadán. Bignio 1872-ben vendégszerepelt a Nemzeti Színházban, ekkor kérte fel báró Orczy Bódog, az intézmény vezetője, hogy 1873 áprilisában jöjjön ismét Pestre. Mivel ezt akkor nem tudta teljesíteni, levelében arra kérte Ábrányit, érdeklődjön a nevében a színháznál, vajon aktuális-e még a felkérés.⁸⁸⁶ Bignio levelét követően pár nappal, ugyanebben a tárgyban 1873. október 4-én jelent meg egy rövidhír a *Pesti Napló*ban, ahová Ábrányi rendszeresen publikált:

„(Bignió Lajos) a bécsi dalműszínház jeles tagja, mint értesülünk, jövő tavasszal vendégszerepelni fog a nemzeti színháznál. Több külföldi színháztól kapott ugyan meghívást, de Bignio úr a nemzeti színháznak adott elsőbbséget, hová kedves emlékek kötik.”⁸⁸⁷

Bár a hír szerzőjét nem ismerjük, forrása minden bizonnyal Ábrányitól ered. Bignio tervezett fellépése azonban (egyelőre ismeretlen okokból) nem valósult meg.

⁸⁸² Emmerth Henrik levele id. Ábrányi Kornélhoz. Székesfehérvár, 1885. december 20. OSZK Kézirattár, FONDXII/258/1.

⁸⁸³ Emmerth Henrik levele id. Ábrányi Kornélhoz. Székesfehérvár, 1885. december 26. OSZK Kézirattár, FONDXII/258/2. A *Zenészet*i Lapokkal kapcsolatban lásd Szerző Katalin, „Zenészeti Lapok 1860-1874”, in: RIPM (2005): <https://ripm.org/pdf/Introductions/ZLAintroor.pdf> (utolsó letöltés: 2023. július 21.).

⁸⁸⁴ Emmerth Henrik, *2 rondo magyar irányban zongorára* (Budapest: Harmonia, s. a.).

⁸⁸⁵ Márta Sz. Farkas (ed.), „Zenede-lexikon”, in Lujza Tari et. al., *A Nemzeti Zenede*, 328.

⁸⁸⁶ Bignio Lajos levelei Ábrányi Kornélnak. Bécs, 1873. szeptember 29. és 1873. október 13. OSZK Kézirattár, FONDXII/118.

⁸⁸⁷ *Pesti Napló* 24/228 (1873.10.04.), 2.

Külföldi zenészek rendre Ábrányitól tudakolták meg a magyarországi zeneélet viszonyait és kérték segítségét, vagy ajánlását. Összekötő, központi szerepére számos példát találunk az OSZK Kézirattárában őrzött leveleinek sorában: levelezett Jules Massenet francia, valamint Jan Levoslav Bella szlovák zeneszerzővel is. Számos zenész szeretett volna még támogatására és kapcsolati hálózatára alapozni: Paola Rossini énekesnő 1889-ben például meghívta magához a kritikust a Magyar Királyi Operaházban való fellépése előtt, biztosítani akarván jó sajtóját.⁸⁸⁸

A nemzetközi híráramlás működése szempontjából is releváns Edward Morris Bowman (1848–1913) amerikai orgonaművésszel váltott levelezése. Bowman kilétét megküldött névjegye alapján sikerült kideríteni: leveleit E. M. Bowman monogrammal írta alá – pusztán ezek alapján nem lehetett beazonosítani kilétét.⁸⁸⁹ Az orgonaművész 1874-ben kereste fel levélben Berlinből Ábrányit, kérve, hogy kösse össze őt Liszt Ferencsel. Levélváltásuk a kapcsolati háló kölcsönös szakmai előnyeire is rávilágít: Ábrányi szívességét Bowman amerikai zenei hírekről való tudósításokkal viszonzozza majd, ígérete szerint.⁸⁹⁰

Bowman 1874. április 16-án írta Berlinből első levelét Ábrányinak. Liszt barátságára hivatkozva kereste fel Ábrányit, amelyet – ahogyan erre jelen levél is rávilágít – nemzetközi szinten is tényként kezelhettek („as you are in such friendly relation with our Piano-King, Dr Franz Liszt”). Ábrányitól szerette volna megtudni, mikor szándékozik Liszt újra megkezdeni Weimarban a nyári tartózkodását, hogy Berlinből majd odautazhasson egy személyes találkozásra. Ahogyan Bowman kiemelte, európai tartózkodásának egyértelműen csúcspontját jelentené, ha találkozhatna Liszttel, „akit mi amerikaiak még jobban dicsőítünk az európaiaknál, már ha ez lehetséges”.⁸⁹¹ Akár még a hosszabb pesti utazásra is vállalkozna, csak hogy a találkozó létrejöhessen. Levelében Bowman rövid bemutatkozást közölt, amely szerint Franz Brendelnél tanul zongorát, elméletet pedig Carl Friedrich Weitzmannnál, akik jelenleg is fordítja zeneelmélet-könyvét angol nyelvre. Hosszas távollét után vissza kell térnie Amerikába, azonban örülne neki, hogyha megismertkedhetne Liszttel. Berlint május 1-én kell elhagynia, de akár egy hosszabb pesti utazásra is vállalkozna az ügy érdekében. Ebben kéri Ábrányi segítségét.

Ábrányi válaszlevelét nem ismerjük, azonban tudunk létezéséről: május 6-án újra levél érdekezett Bowmantól Berlinből, amelyben megköszöni az Ábrányitól kapott információt.

⁸⁸⁸ Paola Rossini levele Ábrányi Kornélnak. Budapest, 1889. október 12. OSZK Kézirattár, FONDXII/942.

⁸⁸⁹ William Howard Benjamin, *Biographies of Celebrated Organists of America* (Albany, New York: The Benjamin Publishing Company, 1908): 24.

⁸⁹⁰ E. M. Bowman levelei Ábrányi Kornélnak. Berlin, 1874. április 16., 1874. május 6., Róma, 1874. június 1. OSZK Kézirattár, FONDXII/138.

⁸⁹¹ „whom we Americans apotheosize more than you Europeans if that were possible.” Vö. E. M. Bowman levelei Ábrányi Kornélnak. Berlin, 1874. április 16. OSZK Kézirattár, FONDXII/138/1.

Ellentétben tehát a sajtóban olvasható híradásokkal, amelyeket olvasott, személyesen Ábrányitól tudakozódva megtudta, hogy Liszt nem Pozsonyban, hanem Rómában tartózkodik. Kérte újra tehát Ábrányit, hogy amennyiben lehetséges, úgy május 11-ig küldje meg számára Liszt tartózkodási helyét, hiszen legkésőbb aznapig el kell hagynia berlini szállását. Szívesen fogadná mindemellett Ábrányi lapjának egy példányát (minden bizonnyal a *Zenészet* *Lapokat*⁸⁹²), cserébe pedig viszonzná a neki tett szívességet valamilyen formában.⁸⁹³

Következő levelét Bowman 1874. június 1-én már Rómából küldte, és sikeres szakmai találkozóról számolt be, továbbá megköszönte Ábrányinak az általa szerkesztett és megküldött a lapot, azonban mivel az magyar nyelven van, „le kell mondanom az olvasás élvezetéről.”⁸⁹⁴ Megerősítve a szívessége viszonzását, ígéretet tesz amerikai zenei hírek küldésére.

A következő rövid levelet Bowman a saját névjegyére írta („E. M. Bowman | St. Louis | Missouri | U. S. America | Jefferson ave' | & | Benton Str.”), dátum nélkül, de minden bizonnyal 1874 júliusában vagy azután került feladásra Saint Louisból, Missouriból. Teljesítve Ábrányinak tett ígéretét, koncertprogramot és sajtóvisszhangokat küldött koncertjéről, továbbá hírt adott arról, hogy „az operai és koncertszezón itt is ígéretes.”⁸⁹⁵ Biztosította további híradási szándékairól, és ismételten kérte, hogy fejezze ki köszönetét Liszt felé, aki olyan szívélyesen foglalkozott velük.⁸⁹⁶ Ezt követő további levélváltásukra nincs bizonyíték.

Ábrányi ajánlólevele számos kaput megnyithatott a Habsburg Birodalom, később Osztrák-Magyar Monarchia városainak zeneéletében, egyúttal a sajtóban is. Az 1850-es években egy Heller nevű bécsi zenész kereste meg Ábrányi Kornélt ajánlásért. Minderről Ábrányi egy 1856. május 13-án, Pompéri Jánosnak írt leveléből értesülünk, melyben beajánlja lapjának az ifjú művészt. Pompéri ekkor a *Pesti Napló* szerkesztője volt, rövid ideig a lap főszerkesztőjeként is működött,⁸⁹⁷ de a Zenedéhez is köthető tevékenysége.⁸⁹⁸ Aktív újságírói tevékenységéhez híven Ábrányi maga is része volt a *Pesti Napló* szerzői körének, hosszú élete során számos kritikát és véleménycikket is közölt ott, az 1890-es években pedig ő vezette a *Pesti Napló* zenei hasábját, ahogyan azt a szerkesztőség hozzá írt levele is bizonyítja.⁸⁹⁹ A

⁸⁹² A *Zenészet* *Lapokról* bővebben lásd Szerző Katalin, „The Most Important Hungarian Music Periodical of the 19th Century: *Zenészet* *Lapok* [Musical Papers] (1860-1876)”, in *Periodica Musica* 4 (1986): 1–5.

⁸⁹³ E. M. Bowman levele Ábrányi Kornélnak. 1874. május 6. OSZK Kézirattár, FONDXII/138/2.

⁸⁹⁴ „I must forego the pleasure of reading it.”, Ibid.

⁸⁹⁵ „The operatic and concert season here promises well.” E. M. Bowman levele Ábrányi Kornélnak, 1874. [július után] OSZK Kézirattár, FONDXII/138/4.

⁸⁹⁶ Ibid.

⁸⁹⁷ Vö. József Szinnye, *Magyar írók élete és munkái X. Ótocska—Popea* (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1905): 1380–1384.

⁸⁹⁸ *Pesth-Ofner Zeitung* 5/127 (1857.06.05.), 2.

⁸⁹⁹ A *Pesti Napló* szerkesztőségének levele id. Ábrányi Kornélhoz, Pest, 28 December 1895. OSZK Kézirattár, FONDXII/866.

Pompérinak írt levél hangvételéből megítélve a két személy egyértelműen baráti viszonyt ápol egymással.

„Soraim átadója Heller úr fiatal hegedű művész 's a' birodalmi főváros egyik legtehetségesebb zeneművésze, 's hazánkfia, becses lapotok pártfogását kéri, személyes barátságunknál fogva feljogosítva érzem magamat tégedet mint a' lap érddemes [!] 's hatásos ujdondászat felkérni, fogadd őt szívesen 's művészi érdeme szerint szólj rólla művészeti criticádban.”⁹⁰⁰

Amennyiben a *Pesti Napló* megjelent számaiból indulunk ki, 1856. május 18-i datálással megjelent egy rövid kritika Joseph Hellmesberger, az elismert bécsi hegedűművész tanítványáról, Julius Hellerről. Julius Heller 1825. július 25-én született Lehotán (ma Szlovákia), Bécsben folytatott tanulmányokat, majd a bécsi Hofoper zenekarának volt tagja. 1857-ben Trisztbe költözött, és átvette a helyi *Società musicale di Trieste*, egyúttal a Schillerverein vezetését is. 1858 év végén Heller és vonósnégyese (Alberto Castelli – 2. hg., Carlo Coronini – brácsa, Carlo Piacezzi – cselló) megkezdék a “Concert Spirituel” című koncertsorozatot. Heller ezt követően a trieszti zeneélet meghatározó alakjává vált – itt halt meg, 1901-ben.⁹⁰¹

Az Ábrányi ajánlására írt cikk hangvétele udvarias, és a kritikus megjegyzések ellenére az írás szerzője úgy véli, „Heller úr mindazonáltal jeles tehetség s a zenebarátok és a közönség figyelmét megérdemli.”⁹⁰² Összehasonlításképpen érdemes a cikket összevetni a Cz. monogram alatt publikáló zenekritikus, minden bizonnyal Alexander Czeke bírálatával.⁹⁰³ Czeke a *Pesth-Ofner Localblatt und Landboté*ban közölt kritikát egy nappal a *Pesti Naplót* megelőzően. Hangvételéből kevésbé udvarias véleménye árulkodik: Heller ígéretes, de inkább 2. vagy 3. vonalbeli teljesítményt nyújtott a pesti Nemzeti Színházban két felvonás között megtartott koncertjén. A Nemzeti Színház színlapanyaga alapján közölt műsor szerint Heller *A párizsi adós* című egyfelvonásos vígjáték, valamint a Cesare Pugni által komponált, Campilli által koreografált kétrészes balett, *A festész álomképe* felvonásai között lépett fel, a bevett koncertezési gyakorlat részeként. Ahogyan arra a színlap rávilágít, a vígjáték után Henry Vieuxtemps 3. hegedűversenyéből adta elő az Adagio és Rondeau tételeket, a balett első

⁹⁰⁰ Ábrányi Kornél levele Pompéri Jánosnak: Pest, 1856. május 13. OSZK Kézirattár, Levelestár.

⁹⁰¹ [n. n.]: „Julius Heller”, *Neue Musikalische Presse* 8/19 (1899.05.07.), 1.; Luisa Antoni, „Die Aufnahme Schönbergs und seiner Schule in Triest”, transl. by Tobias Schwembacher: <https://ul.qucosa.de/api/qucosa%3A32354/attachment/ATT-0/> (utolsó letöltés: 2023. október 1.). Köszönöm az információt Martin Eyblnek.

⁹⁰² *Pesti Napló* 7/1864 (1856.05.18.), 3.

⁹⁰³ POLL 7/113 (1856.05.17.), 1.

felvonását követően pedig Charles-Auguste de Bériot 10. air varié-ját játszotta. Az előadott műveket zongorakísérettel adta elő, a zongorakísérő személyére vonatkozóan csak találgathatunk.⁹⁰⁴

Helleréhez hasonló példát találhatunk még az Ábrányi-levelezésben. Dunay Margit ifjú zongoraművész, Dunay Ferenc tankerületi főigazgató lánya a Vigadó kistermében adott koncertet 1896. január 20-án, melyről a *Pesti Napló* hasábjain építő jellegű, pozitív kritika jelent meg.⁹⁰⁵ Dunay 1896 januárjában küldte meg levelét Bécsből, Ábrányi támogató sorait megköszönve, egy róla, Dunay Margitról készült fénykép társaságában.⁹⁰⁶ E levél nyomán elindulva érdemes feltenni azt a kérdést, hogy mennyire térhetett el egy-egy Ábrányi-bírálat a korabeli kritikusi véleményektől. Ságh József zenekritikus, Ábrányi egykori tanítványa, majd veje, (Sgh) monogrammal a *Budapest* című lapban megjelent írásában „sok tehetséggel megáldott fiatal” művésznőről ír, aki azonban „nem bír az athléta hatalmas karjaival”, „műsorának egyes darabjait átható bájjal adta elő, de azokban, amelyek nagy erőt igényelnek, nem mutatkozott elég erősnek s azért ezekben gyakran hideg és száraznak tűnt fel.”⁹⁰⁷

A *Pesti Hírlap* kritikus szerint Dunay Margit igen merész műsort állított össze, amelynek csak az egyik része volt Schumann grandiózus *Carnavalja*. A hírlap kritikus szerint Dunay „nemcsak fizikai kitartásának, hanem jó memóriájának is adta bizonyítékát — egyébként pedig csak azt igazolta, hogy mai nyilvános szereplése idő előtti volt. [...] most még csak növendék, aki a tanterembe való, de nem a hangversenyterembe.”⁹⁰⁸

És mi szerepelt Ábrányi kritikájában? Kritikái inkább tanácsok voltak:

„Kiváltképpen meglátszik rajta, hogy Bécsben olyan légkörben szívta magába a művészeti elixirt, ahol a technikai bravúroskodásnak a túltengése az uralkodó planéta. [...] Én abban a véleményben vagyok, hogy a hangversenyző kisasszonynak most már még egy külön művészeti kurzust kellene végeznie, amelyben nem a technikai szentkápráztatás, hanem az átszűrődött előadás plasztikája lenne az uralkodó planéta. Egy oly disztíngvált talentum, mint az övé, csak így juthatna arra a magaslatra, amely, úgy látszik, élete ambíciója. [...] Ha megváltoztatja tanulmányai atmoszféráját, biztos és szép jövő vár reá a művészet mezején.”⁹⁰⁹

⁹⁰⁴ Lásd OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtár, NSZ színlapok, 1856. május 15.

⁹⁰⁵ *Pesti Napló* 47/20 (1896.01.21.).

⁹⁰⁶ Dunay Margit levele Ábrányi Kornélnak. Bécs, 1896. január 24. OSZK Kézirattár, FONDXII/236. A fénykép nem található.

⁹⁰⁷ *Budapest* 20/20 (1896.01.21.), [o.n.]

⁹⁰⁸ *Pesti Hírlap* 18/20 (1896.01.21.), 3.

⁹⁰⁹ *Pesti Napló* 47/20 (1896.01.21.), 3.

A *Pesti Napló* hasábjából és Dunay leveléből Ábrányi újabb kritikusi álnevét is azonosíthatjuk: (i. l.) = Ábrányi Kornél. Ábrányi bírálatai építő jellegűek, s burkoltan (esetenként nyíltan) megmutatkozik bennük a birodalommal szembeni kritikus hozzáállás.⁹¹⁰ Külön kitér egy-egy mű művészi megformálására, a műsorválasztásra tesz javaslatokat, továbbá hangsúlyozza az előadó érdemeit.

Id. Ábrányi Kornél nyilvánosságnak szánt soraiból, és az OSZK Kézirattárában megőrzött leveleiből egy olyan személy képe bontakozik ki, aki tevékenységével hatással bírt külföldi és magyarországi zenei intézmények megítélésére, létrejöttére és működésére. Véleménye a magyarországi zenei közgondolkodás alapvető részét képezte és formálta, írásainak hatását és elterjedését pedig sokoldalú kapcsolati hálózata is tovább erősítette. Leveleinek kritikai olvasata tehát nemcsak személyes életútjába, hanem a nyilvános zeneélet működésének részleteibe is betekintést enged. E forráscsoport későbbi, kritikai feldolgozása szintén elengedhetetlen lesz a magyarországi zeneélet mélyebb megértéséhez.

⁹¹⁰ Vö. VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja.

VI. Reprezentáció

VI.1. Reprezentáció mint zenei kulturális gyakorlat

Hanns-Werner Heister „Konzertwesen”-szócikke szerint a mindennapok tagolásához az ünnepek adhatnak kiinduló- és támpontot, a mimetikus szertartások (*Zeremonie*) ugyanis keretet adnak a mindennapok eseményeihez.⁹¹¹ A ceremóniák és az ünnepek által nyújtott keret révén ugyanis újabb nézőpontból vizsgálhatjuk a mindennapok zeneéletét, együttes, egymással kontrasztot alkotó vizsgálatuk pedig a nyilvános zeneélet szerkezetébe nyújt mélyfúrászerű betekintést. Az ünnepek és ceremóniák zenetörténeti vizsgálata egyértelműen összefonódik a zenei reprezentáció kérdésével, de egyúttal összekapcsolódik a zenei kultuszok kutatásával is.

A kultusz kutatás és a reprezentáció a zenetudományi elemzésekre is hatással volt. A reprezentáció praxisát társadalmi konstrukcióként értelmezve számos tanulmány született arról, hogy egy-egy előadás milyen eszmei vagy társadalmi osztályt reprezentálhat, mindegyik milyen (szimbolikus vagy valós) szintéren került sor, vagy éppen egy adott előadásnak milyen szerepe, recepciója volt, alakított-e ki maga körül szabályrendszert, vagy vált-e viszonyítási ponttá.⁹¹² E tanulmányok, kötetek mind egyetértenek abban, hogy az egyes zenei előadások, zeneművek, műfajok önmagukon kívül is közvetíthetnek üzenetet, állíthatnak fel hierarchiát, vagy éppen törölhetnek el; és mivel az egyes zeneművek, műfajok, vagy zenefogyasztási szokások jelezhetik, bemutatják a társadalmi határokat, ezért azok a társadalomtörténeti kutatások számára is kiindulópontul szolgálhatnak.⁹¹³

Mindezek a megfigyelések és szempontok az 1857-es pest-budai zeneéletre is érvényesek. A zenetörténeti szempontból is ünnepnek nevezhető alkalmi konstrukcióknak jelen megfigyelések szerint három fázisát különíthetjük el: a szervezési és előkészítő szakaszt, a megvalósulási–megvalósítási szakaszt, valamint az ünnepség utóéletét és hagyományozódását. A disszertáció munkálatai keretében végzett magyar és német nyelvű sajtókutatások alapján az 1857-ben megült ünnepek és ünnepi alkalmak listáját azok reprezentációja alapján a következőképpen tudjuk csoportosítani: egyházi–felekezeti ünnepek, kulturális-nemzetépítő ünnepek, állami–birodalmi, valamint egyéb ünnepek és évfordulók.

⁹¹¹ Hanns-Werner Heister, „Konzertwesen,” in: *MGG Online*.

⁹¹² Hottmann – Christine Siegert *Feste – Opern – Prozessionen*.

⁹¹³ Stokes *Ethnicity, identity and music*.

Az egyházi ünnepek sorában az 1857-es év sajtótapasztalatai nyomán szinte csak a keresztény ünnepkörre vonatkozóan találunk információt. Az alapvetően katolikus egyházi ünnepkör szokásrendjére berendezkedő, 1857-es pest-budai mindennapok zenés repertoárját áttekintve az évadot a böjt, a húsvét, az advent és a karácsonyi ünnepkör tagolta. A naptári évet zenetörténeti szempontból is a keresztény hagyományok tagolják. Ennek megfelelően ide sorolhatjuk a sajtóban is külön figyelemmel kísért pünkösdi,⁹¹⁴ mindenszenteki és karácsonyi zenés liturgiákat,⁹¹⁵ de az alkalmi egyházi reprezentatív eseményeket is, mint például a Kerepesi-sírkert kápolnájának toronyharangszentelése,⁹¹⁶ vagy az 1857 júliusában megrendezett, többnapos óbudai egyházi napok fesztiválja.⁹¹⁷ Itt említhetjük a naptári évet tagoló szilveszteri és a farsangi időszak báli szezonját is.

A kulturális–nemzetépítő ünnepekhez sorolhatjuk a nemzet szempontjából jeles intézmények, szereplők megemlékezéseit, évfordulós eseményeit. Részben ide sorolható a Pest-Budai Dalárda két alapítványi ünnepélye, a Nemzeti Színházban Balog István színész 50. évfordulójának megünneplése, amelyhez Mátray Gábor írt új kompozíciót, valamint az 1857-ben meghirdetett zeneműpályázat, a Petőfi Sándor *Honfidal* című versére írt megzenésítések ünnepélyes keretek között történő bemutatása. Utóbbi pályázat folyamatába a dolgozat betekintést nyújt, emellett – időben – kitekint az 1859-ben megült, de már 1857-ben szerveződő Kazinczy-centenárium zenetörténeti vonatkozásaira is.

Külön érdemes említenünk a zenei ünnepeket. 1857 vonatkozásában egyértelműen a régi hagyományt folytató november 22-i Szent Cecília-ünnepet kell említenünk elsőként – utóbbi azonban a sajtóban kevésbé dokumentált, részletes bemutatására ezért a dolgozat nem vállalkozhat.⁹¹⁸ Kiemeljük azonban röviden két kultikus zenei figura, Wolfgang Amadeus Mozart és Ludwig van Beethoven kultuszának 1857-es reprezentatív eseményeit, illetve elemezzük azokat a nemzetépítés szempontjából. Érdemes megemlítenünk az egyéb ünnepélyes alkalmakat is, például az Anna-napot, melynek keretében főváros szerte rendeztek reüniokat, bálakat és táncvigalmakat is.⁹¹⁹

A nemzetépítés és a birodalom ünnepei részben összekapcsolódnak az állami ünnepek vizsgálata kapcsán. Állami évfordulók között kell említenünk az államalapító Szent István augusztus 20-i ünnepét és annak zenei vonatkozásait, valamint a Habsburg-uralkodóház

⁹¹⁴ HF 8/122 (1857.05.29.), 553.

⁹¹⁵ BH 6/250 (1857.11.01.), 2.

⁹¹⁶ HF 8/94 (1857.04.25.), 423.

⁹¹⁷ Ezekről az eseményekről a dolgozat terjedelmi okokból nem számolhat be.

⁹¹⁸ HF 8/267 (1857.11.21.), 1163.

⁹¹⁹ PLL 4/173 (1857.07.31.), 3.; PLL 4/174 (1857.08.01.), 3.

tagjainak tiszteletére rendezett díszelőadásokat, például I. Ferenc József születés- és névnapjainak ünnepeit. Ide sorolhatjuk még az 1857-es magyarországi körutazás különleges, ünnepélyes eseményeit is. A dolgozatban ezúttal a pesti Nemzeti Színház vonatkozásában vizsgálom a Habsburg-ház tagjainak évfordulós ünnepségeit a nemzeti és birodalmi reprezentáció tengelyén elhelyezve azokat. A fejezetben vizsgált események szorosan kapcsolódnak az 1857-es évhez, de az előző fejezetekhez képest a vizsgált téma szélesebb időszíkot vizsgál egy-egy téma kidolgozásához. A **VI. Reprezentáció**-fejezet a **V. Mindennapok**-fejezet tanulságaira építve, a korabeli magyar és német nyelvű sajtó levéltári primer forrásokkal való összevetése mentén vizsgáljuk a zenei reprezentáció kulturális gyakorlatát 1857-ből kiindulva. Elsőként a Nemzeti Pantheon mint zenei inspiráció témakörét elemezzük két kiemelkedő esemény – az 1859-ben megült Kazinczy-centenárium és a *Honfidal*-pályázat ünnepélyes bemutatójának – zenei vonatkozásai mentén; ezt követően a nemzeti zenei reprezentáció eszközeiként kezelt 1857-es zenei évfordulókkal foglalkozunk, majd a nemzeti–birodalmi reprezentáció tengelyére helyezve tekintünk rá a Habsburg-ház tagjainak a Nemzeti Színház zenés előadásai keretében megrendezett ünnepeire. A dolgozat zárófejezete az 1857-es magyarországi császárlátogatás mikrohistóriai feldolgozásával zárul: a zenés események és az ez alkalommal készült új kompozíciók reprezentativitásának mibenlétét, a reprezentáció eszközeit és azok értelmezési lehetőségeit bemutatva.

VI.2. Nemzeti Pantheon mint zenei inspiráció

A nemzetépítés ügye mellett elkötelezett értelmiség a magyar nemzeti irányt követni vágyó művészek elé a múlt és a jelen kiemelkedő alakjait igyekezett példaként állítani egy virtuális nemzeti panteon felállításával, a „nemzeti géniusok” mintájával.⁹²⁰ A folyamatos nemzeti–kulturális egység eszméjét igazolandó, a panteon tagjai *kollektíve* egyfajta végtelen láncolatot alkottak a történelemben. A panteon egyes tagjai pedig, mint egyéni utak, példájukkal lehetőséget biztosítottak arra, hogy az adott művész tehetségétől függően vagy epigonná, vagy a nemzeti művészet új követendő példájává válják. A nemzeti mozgalom ügyét segítők egyre inkább igényt formáltak a nemzetet megfelelően reprezentáló művészeti alkotásokra is.⁹²¹ E

⁹²⁰ Margócsy István, „...Égi és földi virágzás tükré...”: *tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról* (Budapest: Holnap, 2007): 21–26.

⁹²¹ Lajtai Mátyás–Varga Bálint szerk., *Tény és Fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon* (Budapest: MTA BTK TTI, 2015) (*Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből* 1): 7.

művészeti alkotások leginkább a nemzet ikonikus történeti nagyságait idézték meg, vagy egy-egy kanonikus figurától használtak szöveget a megzenésítéshez.

VI.2.1. Kazinczy-centenárium

1859-ben a Kazinczy Ferenc születésének centenáriumára rendezett országos ünnepegsorozat széleskörű jelentőséggel bírt. A nemzeti panteonnak egyértelműen része volt a nyelvújító Kazinczy Ferenc, kinek személye, egyúttal ünnepe is a nemzetépítő mozgalom jelképévé vált. 1857-ben vetődött fel, hogy a nyelvújító Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulóját méltó módon megünnepeljék, ennek tényleges megszervezését egy évvel később a Magyar Tudományos Akadémia vállalta magára. Az Akadémia nyelvtudományi osztálya különbizottságot hozott létre, mely bizottság az itáliai Dante-kultusz és a weimari Goethe- és Schiller-kultusz mintájára hivatkozva kezdték meg az előkészületeket.⁹²² Id. Ábrányi Kornél a következőképpen írt erről:

„Egy alkalmi indítványra az egész országban egyhangú jelszó lett a 'Kazinczyünnepély', [...] s nem volt valamire való város és falu e hazában, mely ily ünnepélyt ne rendezett volna. [...] A főváros példájára az egész ország mint villanyütésre, visszatért nemcsak a magyar nyelv és zenére, hanem még a viseletre is.”⁹²³

Az 1859. október 27-től megrendezésre kerülő ünnepegsorozat fontos forrása a *Vasárnapi Ujság* külön ebből az alkalomból kiadott Kazinczy-száma, illetve Kempelen Győző az évfordulóra megjelent kötete, ahol többek közt városokra lebontva értesülünk az ünnepek menetéről.⁹²⁴ Az országhatárokon is átívelő rendezvények a tudósítások alapján a legtöbb településen hasonlóképpen zajlottak: Kazinczy-émlékbeszéd, költemények és zeneművek váltották egymást, a legtöbb alkalommal elhangzott a *Hymnus* és a *Szózat* is. Pesten az egész napos ünnepség megkoronázásaként a Nemzeti Színházban Erkel Ferenc *Bátori Máriájának* nyitányát adták elő, majd Tóth Kálmán és Tompa Mihály költeményét szavalták, végül pedig Vörösmarty Mihály *Az áldozat* című szomorújátéka került színre.⁹²⁵

Az Akadémia különbizottságának tagjai felhívást intéztek a kortárs alkotóművészekhez is egy „történeti és széptani emlékirat” megírására Kazinczy életművéről, illetve további

⁹²² Praznovszky Mihály, „*A szellemiadal ünnepei*” : *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén* (Budapest: k.n., 1998).

⁹²³ Ábrányi Kornél, *Mosonyi Mihály élet és jellemrajza* (Pest: Corvina, 1872), 33.

⁹²⁴ VU 4/44 (1859. október 30.); Kempelen Győző, *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben* (Szeged: Burger Zsigmond, 1860).

⁹²⁵ OSZK NSZ színlapok)1859. október 27).

költemények megírására buzdítottak, melyek tárgya „Kazinczy Ferenc emlékezete”.⁹²⁶ A Kazinczy-évfordulónak valóban lényeges hozadéka volt, hogy a legkülönbözőbb művészeti területeken hívott életre alkotásokat. Ugyan zeneművek komponálásával kapcsolatos pályázati kiírásra egyelőre nem derült fény, mégis számos zenész merített inspirációt a Kazinczy-centenáriumából mint a magyar nemzeti kultúra egyetemessé válásának szimbólumából. Margócsy István⁹²⁷ és Praznovszky Mihály⁹²⁸ irodalomtörténészek a kultusz kutatás szempontjából vizsgálták a Kazinczy-évforduló irodalmi és kulturális jelentőségét. Praznovszky publikációjában zeneművekkel is foglalkozott, azonban a teljesség igényére érhető okokból nem törekedett. Az irodalomtörténész kezdeményezésén kívül egyelőre nem tudni olyan összefoglaló igényű tanulmányról, amely a Kazinczy-ünnepségekre készült zenei alkotásokat veszi sorra. Terjedelmi korlátok miatt egyelőre felsorolás szintjén tudunk hozzájárulni ennek kutatásához. A táblázat elkészítésekor részben kiadott zeneművekről, részben kéziratokról, vagy említés szintjén fennmaradt forrásokról számolhatunk be. Mona Ilona kötete, a Magyar Zenetörténeti Osztály Magyar Zenetörténeti Adattára, a *Vasárnapi Ujság* Kazinczy-száma, Praznovszky gyűjtése, a Zeneakadémia könyvtára, a Zenetudományi Intézet Szakkönyvtárának Major Ervin-cédulakatalógusa és a Liszt Ferenc emlékmúzeum és Kutatóközpont Liszt-hagyaték katalógusának vizsgálata alapján, alfabetikus rendben a következő zeneművek készültek el:⁹²⁹

Szerző	Cím	Apparátus	Kiadás éve
Kohn Adolf	Kazinczy emlék	zg	1860
Denk Adolf	„magyar szerzemény”	[?]	[?]
Főkövy Jozefa	Alagya Kazinczy sírjánál	[?]	[?]
Kéler Béla	Kazinczy-emlék	[?]	[?]
Matolay Viktor	Kazinczy Ferenc emléke	zg	[1859]
Matolay Viktor	Kazinczy Ferenc emléke. Játszatott Széphalmon Kazinczy Ferenc születésének évszázados ünnepein	zg	1860
Mosonyi Mihály	Hódolat Kazinczy Ferenc szellemének	zg	1860

⁹²⁶ VU 4/35 (1859. augusztus 28.).

⁹²⁷ Margócsy István, „Magyarok Mózese (Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról),” in: uő, „...Égi és földi virágzás tükré...”: *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról* (Budapest: Holnap Kiadó, 2007): 249–268.

⁹²⁸ Praznovszky *A szellemdiadal ünnepei*, 49–50.

⁹²⁹ Mona Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1898); VU 4/44 (1859.10.30.); Eckhardt Mária szerk., *Liszt Ferenc hagyatéka a Budapesti Zeneművészeti Főiskolán II. Zeneművek* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1993).

Nikolics Sándor	Kazinczy Induló	zg	[1860]
Palotási (Pecsenyánszky) János	Kazinczy-palotás	zg	1869
Petényi Ottó	Kazinczy-induló	[?]	[?]
Rácz Fábián	Komoly magyar „Kazinczy emlék”	zkar	[1859]
Rodinszky Ede	Kazinczy-dal	[?]	[?]
Rodinszky Ede	Kazinczy Ferenc szelleméhez	[?]	[?]
Szepesi Imre	Kazinczy Ferencnek százados születésnapjára Kazinczy Hymnus (Tompa Mihály versére)	vkar, org. kísérettel	1859
Tasnády Károly	Kazinczy-induló	„öt tagból álló zenekar”	[?]

35. táblázat. Kazinczy-centenáriumra elkészült zeneművek

A táblázatban szereplő tizenöt mű közül hetet bizonyosan kiadtak, így Cohn Adolf, Kéler Béla, Matolay Viktor, Mosonyi Mihály, Nikolics Sándor, Palotási János és Szepesi Imre kompozícióit; a többi kéziratban vagy pusztán említés szintjén maradt fenn. Denk Adolf kompozíciójáról és Petényi Ottó *Kazinczy-induló*járól címükön és szerzőjükön kívül semmit sem tudunk, illetve kérdéses még, hogy a *Vasárnapi Ujság*ban említett Fökövy Jozefa kompozíciója valóban megjelent-e. Hat mű előadói apparátusa kérdéses. Meglepő azonban, hogy az ünnepségeken is esetleg előadható énekkari művek vagy dalok helyett a kilenc ismert mű közül hat zongorára íródott.

E ponton érdemes visszatérnünk a Mosonyi Mihály név alatt elsőként publikáló szerzőre, aki eredetileg Michael Brand néven Fraukirchenben, német anyanyelvű családba született.⁹³⁰ Joggal merül fel a kérdés, hogy miért döntött Brand a névváltoztatás mellett, milyen okok vezették erre a döntésre, illetve hogyan értékelték ezt a fordulatot kortársai, nem utolsósorban saját maga? További kérdés, hogy miért éppen Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulójára időzítette névváltoztatását?

Tanítványainak visszaemlékezései alapján a név- és művészi szemléletváltást váratlan fordulatként értékelhetjük. E váltással kapcsolatban elhíresült anekdotát id. Ábrányi Kornél terjesztette el. Eszerint Rózsavölgyinél egy új magyar komponista tűnt fel, Mosonyi Mihály, aki a *Hódolat Kazinczy Ferencz szellemének* című zongoraművével mutatkozott be a

⁹³⁰ Valkó Arisztid, „Levéltári adatok Mosonyi Mihály életrajzához és emlékének megőrkítéséhez,” in: Bónis Ferenc szerk., *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére* (Budapest: Zeneműkiadó, 1973): 63–72.

közönségnek. Rózsavölgyin kívül a szerző mindenki számára ismeretlen volt, így a magyar zenei élet összes szereplője élénken érdeklődni kezdett a titokzatos művész iránt, aki sokak otthonában vizitkártyát hagyott. Mikor a Brand-tanítvány Ábrányi és maga Brand legközelebb találkoztak, a rejtélyes Mosonyi is szóba került: mindketten méltatták az újonnan feltűnt tehetség első megjelent kompozícióját, majd Brand leült a zongorához és kívülről eljátszotta a Kazinczy-darabot. Ábrányi számára ekkor vált világossá, hogy Mosonyi Mihály valójában maga Brand, a mestere.⁹³¹ Magától értődően nem elégethetünk meg pusztán ezzel az anekdotával, amennyiben a név- és szemléletváltás okait szeretnénk vizsgálni.⁹³² Minden bizonnyal több irányból érkezhettek impulzusok Michael Brand felé, a zeneszerző személyes érintettségén túl is.⁹³³ Ennek közelebbi vizsgálatához idézzük Bertha Sándor *Vasárnapi Ujság*beli visszaemlékezését:

„míg a zenében én voltam az ő tanítványa, addig ő az enyém volt a magyarságban. Mert 1859-ig ő nemcsak névleg volt nem-magyar – családi neve Brand –, de még nemzeti törekvéseinkkel szemben is műveltsége, ismeretségi köre, szellemi láthatára után legfőleg a közönyösek közé volt sorolható. Irt ugyan már előbb is magyar irányú zenedarabot; reá nézve ez azonban csak inkább alkalmi ötletnek tűnt fel. Figyelmét a németországi zeneviszonyok foglalkoztatták, melyekben tevékeny részt vehetni lett volna vágyai netovábbja. E célból szerzett is német szövegű operát [*Kaiser Max auf der Martinswand*], adott is ki Lipcsében Lenau verseire komponált dalokat [*Sechs Lieder*, op. 5, *Schilflieder*, op. 6].”⁹³⁴

A tanítvány hathatós lelkesedése és folytonos győzködése végül lassan célba érhetett – Bertha szavaival élve Brand egy idő után „érezni kezdte, hogy a magyarság és a civilizáció nem zárják ki egymást.”⁹³⁵ Ábrányi is kifejti, hogy tanulmányai során nagy buzgalommal kívánta beavatni Brandot a magyar zene egyetemessé tételének ügyébe, ám úgy tűnt, a mestert kevésbé ragadta el a lelkesedés, mint tanítványát; Ábrányi szerint olykor őt magát is más irányba akarta terelni.⁹³⁶ Mindkét visszaemlékezésben hangsúlyos szerepet játszik Brand kezdeti „közönye” a

⁹³¹ Ábrányi *Mosonyi Mihály*, 30–31.

⁹³²A névváltoztatásra hivatalos úton is sor kerülhetett, ezt támasztja alá Mosonyi halotti anyakönyve: „Nomen et Conditio defuncti item eius coniugis vel parentis: Mosonyi (Brand) Mihály zeneszerző.” Valkó Arisztid (1973), 64.

⁹³³ Az identitásváltást megerősíthette a családi kapcsolata is, pontosabban sógorával, a szintén német származású Weber Henrik festőművésszel ápolt jó viszonya. Erről bővebben lásd Peternák Anna, „A 200 éve született Mosonyi Mihály emlékezete : Mosonyi és sógora – Portrék és zsánerképek Weber Henrik életművéből”, *Gramofon* 20 (2015/2016. tél): 6–10.

⁹³⁴ Bertha Sándor, „A magyar zenészvilág múltjából”, *VU* 30/40 (1883. október 7.), 644–645.

⁹³⁵ *Ibid.*

⁹³⁶ Ábrányi Kornél (id.), *Életemből és emlékeimből: a történelem, irodalom és művészet köréből* (Budapest: Franklin Társulat, 1897): 352.

magyar zene ügyét illetően, továbbá mindkét forrás a *Hódolatot* jelöli meg a fordulópont szimbólumaként.

Ábrányi és Bertha írásaival kapcsolatban megkérdőjelezhető Brand magyar zene iránti „érdektelensége”. Rózsavölgyi és Ábrányi felkérte őt a császári pár, Ferenc József és Erzsébet 1857-es magyarországi látogatása alkalmából ugyanabban az évben, 1857-ben kiadott *Erzsébet-émlény* zongoraalbumban való közreműködésre. Az albumról a fejezet zárórészében bővebben szólunk majd. Annyit azonban meg kell előlegeznünk, hogy az *Erzsébet-émlény* eredeti célkitűzése nem volt más, minthogy „változatos formában bemutassa a magyar műzene életképességét”.⁹³⁷ Brand eredetileg elutasította a felkérést, melyhez „a magyar zenében való járatlanságát hozta fel mentségül,” de többek kérésére végül eleget tett a felkérésnek.⁹³⁸ A járatlanság azonban nem egyértelműen a közöny szinonimája, még ha annak jelentéstartalma sugallhat is udvarias távolságtartást.

A tudatos stílusváltás okaival kapcsolatban Mosonyi szempontjából eddig főként Liszt Ferenc hatását emelte ki a szakirodalom – ezt tovább erősítheti egy, a Mosonyi-kutatásban eddig nem idézett forrás a *Zenészet*i Lapokból. Mosonyi 1861-ben írt cikkében a névváltoztatás és művészi szemléletváltás gyújtópontjaként az éppen akkor magyar nyelven megjelent *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* című, Magyarországon botrányt kavart könyvet is említi:

„Ha a sors nem lett volna csekély személyünk iránt oly mostoha, s a szomszéd német határok helyett valahogy az alföld rónáit határozza meg születési helyünkkel; ugy már rég sikraszáltunk volna a magyar zene mivelése s emelése érdekében. Nálunknál méltóbb s választottabb magyar zeneirőktől vártuk sok éven át hogy föllépnek majd a kezdeményezéssel; de mind hiába, miglen Liszt műve megjelenése után – mely annyi zajt ütött a magyar irodalomban, s melyet csak felette nagyon kevesen olvastak át figyelemmel – elhatároztuk, hogy az igazság érdekében a mennyire erőnk engedi, szolgálni, s tovább hallgatni nem fogunk.”⁹³⁹

Mosonyi tehát úgy vélhette, hogy az addigi passzivitás helyett cselekedni kell: a nemzeti mozgalom hívei által olyannyira áhított magyar zene „egyetemes” minőségét olyasvalakitől kell várni, aki “született magyar”. Mosonyinak ezt az állítását a zenetudós Bartalus István is

⁹³⁷ Ábrányi *A magyar zene a XIX-dik században*, 243–245.; Mosonyi Mihály, „A magyar zene”, *Zenészet*i Lapok I/1 (1860. október 3.).

⁹³⁸ *Ibid.*

⁹³⁹ Mosonyi Mihály, „Palotási (Pecsenyánszky) János összes-költeményei,” *Zenészet*i Lapok 1/20 (1861. február 13.), 157–158.

megelőlegeti.⁹⁴⁰ Brandra nyilvánvalóan nagy hatással volt a Liszttel való találkozás, és a vele való eszmecsere. Az, hogy Brand tőle kért útmutatást, valószínűleg szintén ösztönzőleg hatott arra, hogy az akkor kifejezetten modernnek és haladó szellemiségűnek számító nemzeti irányba induljon tovább.⁹⁴¹

Mosonyi Mihály szerteágazó tevékenysége a névváltoztatástól kezdve valóban alapjaiban járult hozzá a magyar zeneélet aktivizálódásához.⁹⁴² Kortársai számára kétségkívül a magyar zenei elit élvonalába tartozott.⁹⁴³ Eszméinek később írásban is hangot adott, az 1860-ban többek közt általa és id. Ábrányi Kornél által alapított *Zenészet* egyik szerkesztőjeként.⁹⁴⁴ Azzal a gesztussal pedig, hogy művészi szemléletváltását névváltoztatással nyomatékosította, egyértelműen kinyilvánította a magyar nemzethez való csatlakozásának vágyát, mindeközben Wagner, Liszt és Schumann művei iránt való rajongását sem tagadta meg. Michael Brand Mosonyi Mihályvá válásának különlegessége, egyúttal két kultusz, egy irodalmi és egy zenei összefonódása egyedülálló és tudományos szempontból is figyelemre méltó jelenség. Utóbbi identitásváltozás pedig 1857-ben vette kezdetét.

VI.2.2. Honfidal-pályázat

A nemzeti géniuszek emlékezete, ünneplése egyúttal a mindennapok részévé is válhatott. Amellett, hogy a jeles személyek tiszteletére emlékkompozíciók készültek, a korabeli sajtóban több zeneműpályázatot is hirdettek újabb kompozíciók létrehozására, a nemzeti zenei repertoár

⁹⁴⁰ „Mosoni azon meggyőződésre jutott, hogy a magyar zene művelését csak oly művésztől lehet e zene belső sajátságánál fogva várni, ki született magyar. Ezen teljesen zeneművészi meggyőződésen alapul Mosoni azon elhatározása, melyet ezennel tudatni kívánok a fiatal zenebarátokkal, hogy ő ez elvből kiindulva, csak oly tanítványokat vállal el az őszhangzattan és zeneszerzés mezején kiképzésre, kik tősgyökeres magyarok.” VU 7/3 (1860. január 15.).

⁹⁴¹ Celia Applegate Felix Mendelssohnról írott tanulmányában kiemeli, hogy a *kozmpolita* kifejezés sokkal inkább bírt pejoratív jelentéstartalommal a 19. században, mint a *nacionalista*. Liszt Ferenc esete napjainkban például ebből a szempontból különös paradoxont eredményez: európeai szellemiségére sokkal inkább használható a *kozmpolita* kifejezés, azonban a 19. századi magyar értelmiségi réteg Lisztre mint magyar nemzeti zeneszerzőre és zongoristára tekintett. Applegate tanulmányára Dana Gooley is hivatkozik tanulmányában. Vö. Celia Applegate, „Mendelssohn on the Road: Music, Travel, and the Anglo-German Symbiosis,” in: Jane Fulcher (ed.), *The Oxford Handbook of the New Cultural History of Music* (New York: Oxford University Press, 2011), 228–244.; Dana Gooley, „Cosmopolitanism in the Age of Nationalism, 1848–1914,” *Journal of the American Musicological Society* 6/2 (Summer 2013): 523–549.

⁹⁴² Erről bővebben: Juhász Veronika, „...Hazánk fiatal nemzedékétől várhatjuk csak a magyar zene kimivelését...’ Hogyan támogatta Mosonyi Mihály a magyar zene ügyét,” *Magyar Zene* 54/1 (2016. február): 80–84.

⁹⁴³ Szabolcsi Bence, „Népies dalszerzők. Erkel és a romantikus opera” és „A romantika hangszere zenéje. Liszt és Mosonyi. A romantikus program” in uő, *A magyar zenetörténet kézikönyve* (Budapest: Magyar Kórus, 1947), 36–44.; Dobszay László, „Erkel Ferenc (1810–1893)”, „A kismesterek” és „Liszt Ferenc és Magyarország” fejezeteket in: uő, *Magyar zenetörténet* (Budapest: Planétás, 1998²): 295–318.

⁹⁴⁴ Az első magyar nyelvű, kifejezetten zenei témájú sajtóorgánium, a *Zenészet* Ábrányi Kornél kezdeményezésére kezdte meg működését 1860. október 3-án. A hetilap szerkesztőbizottságának további tagjai: Mosonyi Mihály, Bartalus István, Szénfy Gusztáv és Rózsavölgyi Gyula. A lap történetéről ld. bővebben: Szerző Katalin, „Zenészet

gyarapítására. A pályáztatás már valóban gyakorlatnak számított:⁹⁴⁵ 1843-ban Vörösmarty Mihály *Szózatának*, 1844-ben pedig Kölcsey Ferenc *Hymnusának* megzenésítésére hasonlóképpen a sajtóban hirdettek zeneszerző-pályázatot.⁹⁴⁶ 1857-ben báró Prónay Gábor, a Zenede elnöke javaslatára írták ki a legújabb felhívást.⁹⁴⁷

Prónay alapötlete szerint három egymást követő évben került volna sor a pályaművek benyújtására, minden évben más műfajban. Az első évben egy „koszorús magyar költő” népszerű versének megzenésítése, a második évben egy „magyar szellemű classicai szerkezet”, a harmadik évben pedig egy régi magyar nóta létrehozására pályázhattak volna a zeneszerzők. A pályanyertes mű szerzője számára 10 aranydukát jutalmat javasolt Prónay, a kiadott kompozíciókból pedig a Zenede bizottsági tagjai számára egy-egy ingyen példányt ajánlott fel.⁹⁴⁸ A nyomtatási költségekre Kubinyi 20 pengőforintot adományozott.⁹⁴⁹ Az intézmény jegyzőkönyve alapján az ötletet 1857. február 3-án hozta fel Prónay, a március 19-i ülésen pedig meg is határozták a kompozíció alapjául szolgáló, „valamely koszorús magyar költőnek általánosan közkedvességet nyert költeményét”. Petőfi Sándor *Honfidalára* esett a választás.⁹⁵⁰ A zongorakíséretes vokális pályaműveket a határozat szerint jeligével, lepecsételve, idegen kézírással kellett benyújtani.

A pályázat megalapítását követően a felhívást pár nap múlva közölte a sajtó: a *Budapesti Hirlap* és a *Pester Lloyd* is március 24-én jelenttette meg az első rövidhíreket.⁹⁵¹ A hónap végéig kiderültek a pályázati kiírás részletei, illetve a Zenede pályáztatással kapcsolatos jövőbeli tervei. A *Pester Lloyd* március 31-i számában közzétett felhívás szerint a Prónay báró által kihirdetett és szervezett, a Zenede keretein belül létrejövő pályázatot énekhangra és zongorára kell elkészíteni, és Ritter Sándor egyleti titkárnak kell azt eljuttatni, 1857. szeptember

⁹⁴⁵ Vö. Borz Zsófia, „’Ó mennyi dal szállt néma sírba véle...’: A Nemzeti Zenede támogatásával létrejött síremlékek”, *Zenetudományi Dolgozatok 2021–2022* (Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2022), 291–315.

⁹⁴⁶ Riskó Kata, „Erkel Hymnusának keletkezése és hagyományozódásának története az első világháborúig”, in: Tóth Magdaléna (szerk.): *A magyar Hymnus képes albuma* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum, 2017), 97–127.

⁹⁴⁷ 1857-ben a pest-budai dalárda is kiírt zeneműpályázatot férfikvartettek megírására, vö. BH 6/238 (1857. október 18.), 2–3.

⁹⁴⁸ „Minden évben egy magyar szellemű zenemű szerzésére, mellyből egy példányt minden tag ingyen kapna, [a Zenede] pályadíjúl 10db aranyat fölajánl oly feltételek mellett, hogy 1-ső évben valamely koszorús magyar költőnek általánosan közkedvességet nyert költeményére, a’ 2-dik évben magyar szellemű classicai szerkezetre, melly legfeljebb 4 ívre terjedhet, a’ 3-dik évben egy régi magyar jellegű nótára, pályázat hirdetessék.” Iványi-Papp *Választmányi ülések*, 118–119.

⁹⁴⁹ *Ibid.*, 118.

⁹⁵⁰ *Ibid.*

⁹⁵¹ „A hangszegyesületi zenedében annak elnöke b. Prónay Gábor ur által egy magyar dalzenére kitűzött jutalom érdekében a dalszöveg kijelölésére fölkért bizottmány Petőfi Honfidalát ajánlotta.” BH 6/68 (1857.03.24.), 2. Mit Bezug auf den, vom Vorstande des Pester Musikvereines Herrn Baron Gabriel Prónay auf ein ungarisches Gesangstück ausgesetzten Preis, hat das mit der Beurtheilung des Gesangstextes betraute Comité das Gedicht Petőfi’s „Honfidal” empfohlen.” PLL 4/69 (1857. március 25.), 3.

30-áig. A *Pester Lloyd* hasábjából kiderülnek a további pályáztatási tervek is, miszerint 1858-ban magyar stílusban, zongorára komponált lassú és frissre, 1859-ben pedig ugyancsak 10 aranydukátért kamarakompozíció megkomponálására lehetett benyújtani a pályaműveket.⁹⁵² A *Családi Lapok* pár nappal később közölte ugyanezt a felhívást.⁹⁵³ A pályázatot – talán elegendő pályázó híján – 1857 augusztusában újra hirdetni kezdték a magyar nyelvű sajtó hasábjain.⁹⁵⁴

1857 október végén, elsőként a *Pester Lloyd* tudósított a pályázat eredményességéről: 19 pályázótól 21 kompozíció érkezett be a zsűrihez.⁹⁵⁵ A zsűri egyöntetűen egy Asz-dúr szerzeményt szavazott meg győztesnek. A nyertes zeneszerző kilétét azonban nem fedték fel, az eredményhirdetésre egy ünnepi koncert keretében kívántak sort keríteni. Ezen a koncerten nemcsak a nyertes pályaműveket, hanem Thern Károly, Gotthard Wöhler és Bräuer Ferenc, a Zenede tanárainak kompozícióit is bemutatni kívánták. Előbbi szerzők három kórusműve ugyanis a császári pár első közös magyarországi körutazása tiszteletére került bemutatásra, ezek első nyilvános elhangzására a tervek szerint a díjnyertes pályaművekkel együtt került sor.⁹⁵⁶ Az eredményhirdetés dátumáig azonban nyilvánosságra hozták a nyertes pályaművek mottóit: az egyik a „Musica noster amor” és a másik, kissé hosszabb mottó, a „Nehéz ugyan magyar gondolatokat művészileg zenére tenni, de még nehezebb egy magasztos kőteményre egyszerű, rövid, népies, s a kőtemény szellemét még is kifejező zenét írni”.⁹⁵⁷ A nyertes mottót illetően az adatok nem egyértelműek: a Zenede jegyzőkönyve alapján a „Sirva vigad a magyar – borúra derű” jellegű kompozíció nyert.⁹⁵⁸ A sajtó novemberben közölte a beérkezett mottók hosszabb listáját – ezek alapján azonban még nem sikerült további kompozíciókat vagy szerzőket beazonosítani.⁹⁵⁹

Az eredeti tervek szerint az ünnepi koncerttel egybekötött eredményhirdetést 1857. december 8-án tartották volna meg a Nemzeti Múzeum dísztermében,⁹⁶⁰ az időpontot azonban egyelőre ismeretlen okok miatt 1858. január 3-ára halasztották el.⁹⁶¹ A magyar és német nyelvű sajtó hasábjából rekonstruálhatjuk a fél 5-kor kezdődő hangverseny műsorát (36. táblázat),

⁹⁵² PLL 4/73 (1857. március 31.), 3.

⁹⁵³ CsL 6/I/15 (1857. április 9.), 212.

⁹⁵⁴ BH 6/191 (1857. augusztus 23.), 3.; HF 8/193 (1857. augusztus 26.), 850.; VU 4/35 (1857. augusztus 30.), 363.

⁹⁵⁵ PLL 4/245 (1857. október 27.), 3.; BH 6/246 (1857. október 28.), 2.

⁹⁵⁶ PLL 4/253 (1857. november 5.), 3.; NV 1/45 (1857. november 15.), 715.

⁹⁵⁷ PLL 4/254 (1857. november 6.), 3.; HF 8/255 (1857. november 7.) 1111.

⁹⁵⁸ MS [?]/258 (1857. november 11.), 2–3.

⁹⁵⁹ A mottók listája a *Pester Lloyd*-ban illetve a *Budapesti Hirlap*-ban került felsorolásra, vö. PLL 4/258 (1857. november 11.), 3.; BH 6/258 (1857. november 11.), 2.

⁹⁶⁰ HF 8/254 (1857. november 6.), 1107.; BH 6/254 (1857. november 6.), 2.

⁹⁶¹ HF 8/275 (1857. december 1.), 1198.

amelynek bevételét a Zenede és a Múzeumkert javára ajánlották.⁹⁶² A pályázatot Doppler Károly nyerte, a zeneműből 500 példányt nyomtattak.

I. rész – a Zenede által a császárlátogatás alkalmából szervezett Vocal-Serenade műsora

1. Thern Károly: Magyar himnusz / Ungarischer Hymnus („énekhangra és pléhangszerekre” / „für Chor und Blechinstrumente”)
2. Gotthard Wöhler: A Császárné üdvözlése / Gruß an die Kaiserin (énekkar / Chor)
3. Bräuer Ferenc: Örömkar / Jubel-Chor (“énekkarra és pléhangszerekre” / “für Chor und Blechinstrumente”)

II. rész – Petőfi Honfidalának megzenésítésére beérkezett nyertes szerzemények

- 1a. Esz-dúr darab (szoprán hangra, zongorakísérettel / für eine Sopranstimme mit Begleitung des Claviers). Ea.: Huber Ida, zenedei növendék
- 1b. Esz-dúr darab (vegyeskari változat / dasselbe Lied mit gemischtem Chor).
- 2a. Asz-dúr darab – “díjjal koszorúzva” / “mit dem Preis gekrönt” (bariton hangra, zongorakísérettel / “für eine Baritonstimme mit Begleitung des Claviers”). Ea.: Istitoris Kálmán, zenedei növendék
- 2b. Asz-dúr darab (vegyeskari változat / dasselbe Lied mit gemischtem Chor).

36. táblázat. A Nemzeti Múzeum dísztermében 1858. január 3-án tartott hangverseny műsora a sajtó alapján

VI.2.3. Zenei évforduló mint a nemzeti reprezentáció eszköze

Az egyértelműen a magyar nemzeti kultusz elmélyítését szolgáló évfordulós kompozíciók, pályázatok mellett érdemes megemlékezni azokról a – szintén kultikus – zeneszerzőkről is, akiknek a tiszteletére megemlékezést, de legalábbis ünnepi hangversenyt szerveztek. A nyugati zenetörténeti kánon kulcsfiguráinak hatása ugyanis az 1850-es évek Pest-Budáján is megnyilvánult: a kanonikus zeneszerzők és a repertoár pedig újabb okot szolgáltatott a nemzetépítési stratégiák érvényesítésére.

Wolfgang Amadeus Mozart és Ludwig van Beethoven magyarországi recepciójáról a 19. században még nem sokat tud a kutatás,⁹⁶³ azonban e recepciótörténet egy-egy szeletét, évfordulós ünnepeik magyarországi megnyilvánulásait érdemes röviden értékelnünk.

⁹⁶² BH 6/294 (1857. december 24.), 2.; MS [?]/294 (1857. december 24.), 3.; POLL 8/298 (1857. december 25.), 1.; PLL 4/295 (1857. december 25.), 3.; HF 8/296 (1857. december 29.), 1289.

⁹⁶³ Sebestyén Ede: *Mozart és Magyarország* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991); Eckhardt Mária et. al. (közr.): *Liszt és Beethoven. Kiállítás* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem–Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, 2003); Horváth Pál: „Untying the 'Musical Sphinx': Beethoven's Symphony No. 9 in Nineteenth-Century Pest-Buda”, *Studia Musicologica* 61 (2020), 33–50.; Vizinger Zsolt: „Beethoven kései vonósnegyeseinek fogadtatása Pest-Budán a 19. században”, *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018* (Budapest: ELKH BTK Zenetudományi Intézet, 2019): 205–220.

Utóbbi események részletezését ugyanis a korabeli sajtó minduntalan aktuálpolitikai színezettel látta el – az ünnepségeket és egyben a kultikus zeneszerzőket igyekeztek eszközként használni a magyar zene ügyének javítására. Beethoven és Mozart évfordulójáról részben 1857-ben is megemlékeztek – tekintettel arra, hogy évfordulójuk ebben az évben nem volt kerek, a megemlékezés volumene kisebb volt.

1856 januárjában Wolfgang Amadeus Mozart születésének 100. évfordulóját Európa-szerte ünnepelték, amelyről a pest-budai magyar és német nyelvű sajtó is tudósított. Hírt adtak többek közt a bécsi Mozart-ünnepekről, továbbá Lisztről, aki a bécsi Mozart-ünnepek díszhangversenyén lépett fel karmesterként. A *Budapesti Hirlap*, bár irányultságát tekintve a birodalmi nézőpontot tükrözte, hangot adott a Hangászegyleti Zenede felé irányuló elvárásának, hogy az intézmény járjon közben Liszt Ferencnek az ünnepeken való közreműködése ügyében.⁹⁶⁴ A *Budapesti Hirlap* e javaslata nem valósult meg, az évfordulós koncerten a Filharmóniai Társaság zenekarát ezúttal is Erkel Ferenc vezényelte.

1856. január 27-én a Nemzeti Múzeum dísztermében megrendezett koncerten kizárólag Wolfgang Amadeus Mozart művei hangoztak el, amely a korban – ahogyan arra a jelen dolgozat előző fejezete is rávilágított – igencsak szokatlan műsorszerkesztési stratégia volt. A zenekar Mozart Jupiter-szimfóniáját, a d-moll zongoraversenyt (Erkel Ferencsel, mint szólistával), továbbá a *Titus kegyelme* két operarészletét, végül pedig a „Dir, Seele des Waltalls” kezdetű kórusművet adta elő.⁹⁶⁵ A Múzeum dísztermében rendezett Mozart-koncert bevételét egy újonnan létesítendő Mozart-alapítvány alapjául szánták, amely a szegénysorsú, idős zenészek számára szolgált volna támogatásul.⁹⁶⁶

1857-ben a Mozart-alapítvány kapcsán ismét említésre került az előző évi centenáriumi ünnepség, ezúttal csak a német nyelvű sajtóban. 1857. január 14-én a *Pester Lloyd* számol be Tárca-rovatában az 1856-os magyarországi Mozart-jubileumról, melynek eredményeképpen egy Mozart-alapítvány alapköveit is letették a magyar zenészek nyugdíjalapjaként, valamint a zenészőzvegyek segítésére.⁹⁶⁷ A Mozart-alapítvány további sorsáról azonban egyelőre nem találtam további nyomot.

⁹⁶⁴ „Liszt Ferencz a jövő hét folytában Bécsbe váratik, hogy Mozart 100 éves születésnapja emlékünnepe a f. hó 27- és 28-n adandó két nagy díszhangversenyben igazgasson. Hangászegyesületi zenedénk valószínűleg szintén lépéseket fog tenni, hogy nagy művész hazánkiát közénk is meghija.” BH 7/10 (1856. január 11.), 3.

⁹⁶⁵ Bónis Ferenc szerint a d-moll zongoraverseny közel állhatott Erkelhez, ugyanis később, 1890-ben is ezt a kompozíciót választotta búcsúkoncertjén. Bónis *Filharmóniai Társaság*, 14–15.

⁹⁶⁶ *Budapesti Hirlap*, 1856. január 18.; *Budapesti Viszhang*, 1856. január 17.

⁹⁶⁷ „Mozart’s hundertjähriger Geburtstag im vorigen Jahre wurde auch bei uns, wie fast überall, durch ein solennes Konzert gefeiert, und nach dem Vorgange anderer Städte von Bedeutung von den reitenden Persönlichkeiten der Beschluß gefaßt, den mit unbedeutenden Ertrag des Konzerts als Grundstein zu einer Mozartstiftung anzulegen, die bei weiterem Heranwachsen und größerer Ausdehnung eine Quelle werden sollte, den Musiker Ungarns in

1857-ben, nem kerek évforduló kapcsán is ünnepelték a Beethoven-napot egy Lloyd-esten, ám az előadás kapcsán egyetlen orgánus sem kapcsolódott a nemzetépítés ügyéhez. Ennek ellenére érdemes röviden említenünk az 1857. március 26-i Auróra-kör megemlékezését, amelyet a *génusz* Beethoven emlékének szenteltek. Beethovent mint a zene univerzális zsenijét ünnepelték, ezt a magyar és német nyelvű sajtóban egyaránt azonos módon közölték. A játszott repertoárról a *Hölgyfutár* mellett a *Pester Lloyd* számolt be részletesen. Beethoven fekete lepellel leborított mellszobra mellett a német színházi igazgató, Theodor Witte mondott beszédet. Ezt követően csak Beethoven-kompozíciókat adtak elő: a *Leonóra*-nyitányt nyolckezes változatban, részleteket énekeltek a *Fidelióból*, valamint az *Adelaide* hangzott még el.⁹⁶⁸

Ludwig van Beethoven ünneplésének korábbi és későbbi alkalmai között is találunk példát arra, hogy a zeneszerző előtt a magyar nemzet mint kollektív identitás tisztelt. 1851-ben Beethoven halálának 25. (helyesen 24.) évfordulója tiszteletére szintúgy rendeztek hangversenyt, amelynek a Pesti Nemzeti Színház adott otthont. Az 1851. március 25-i „Nagy hangverseny” műsora két szakaszból állt, jövedelmét pedig a Pest-Budai Hangászegyleti Zenede számára ajánlották fel. A színlapon külön feltüntetésre került, hogy a fellépő művészek az emlékünnepre és a jótékony célra való tekintettel ingyen lépnek fel.

„Mind a nemzeti színház igazgatósága, mind a hangászegylet a halhatalan szerző fennebbi művei előadatása által legczélszerűbben véli nyilvánithatni azon kitűnő figyelmet, melylyel a magyar nemzet mindenkor viseltetett az egész világban classicaai szerzőnek ismert s a zeneművészetre nézve igen is korán elhunyt férfiú munkáji iránt.”⁹⁶⁹

A Szigeti József által felolvasott felvezető beszédet követően a Nemzeti Színház zenekara és a Pest-Budai Hangászegyleti Zenede az 5. (c-moll) szimfóniát adta elő közösen. A második szakaszban Ernstné Kaiser Jozefa, Lovassy Betti és Kőszeghy Károly, a Nemzeti Színház művészei adtak elő egy tercettet a *Fidelióból* (minden bizonnyal a „Gut Sohnchen, gut” az I. felvonásból), ezt követően a Pesti Német Színház zenekarának hegedűművész-szólistája, Singer Edmund játszotta el Beethoven hegedűversenyét Josef Joachim kadenciájával. Az ezt követő c-moll zongoraverseny szólistája pedig Alfred Jaëll osztrák zongoravirtuóz,⁹⁷⁰ Carl

alten und kranken Tagen zu erfrischen, sowie seine Witwen und Waisen vor dem ersten, drühendsten Mangel zu schützen.” PLL 4/10 (1857. január 14.), 2.; PLL 4/39 (1857. február 18.), 3.

⁹⁶⁸ PLL 4/69 (1857. március 25.), 3.; HF 8/69 (1857. március 26.), 308.

⁹⁶⁹ OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtár, NSZ Színlapok (1851. március 25.).

⁹⁷⁰ Horst Leuchtmann: „Jaëll, Alfred”, *Grove Music Online* (2001): <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.14091>.

Czerny és Ignaz Moscheles egykori tanítványa volt, aki ekkor Pest-Budán koncertezett.⁹⁷¹ A koncert zárásaként a Színház és a Hangászegylet egyesített kórusa és zenekara a Rabok karát („O welche Lust”) adta elő, szintén a *Fidelióból*.⁹⁷²

VI.3. A Habsburg-ház tagjainak ünnepei a pesti Nemzeti

Színházban

Nemcsak a nemzet, de a Habsburg Birodalom mint egység számára fontos ünnepek reprezentációjának is része volt a zene. Az előző, a nemzetépítés szempontjából kiemelt ünnepek és ünnepi események jellemzően alulról, a nemzeti ügyért tenni akaró egyének és szervezetek részéről szerveződött. Ezzel ellentétben a Habsburg-uralkodóház tagjai tiszteletére rendezett események a császári jelmondat, a *Viribus unitis* megnyilvánulásaként elvárás szerűen kerültek megrendezésre.

A kulturális gyakorlatok, ünnepek, rituálék egyúttal a nemzeti identitást erősítő és továbbörökítő ún. „model-learning” során is fontos szerepet játszottak.⁹⁷³ A 19. század második felében egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a politikai megemlékezések és a monarchiabeli rituálék, amelyek ráerősítettek a mindenkori uralkodó személyét övező szakralitásra.⁹⁷⁴ Ennek egyértelműen része volt a Habsburg szakralitás (*Pietas Austriaca*) megjelenítése – a történelmi és prófétikus hagyomány rituális gyakorlatok segítségével történő legendává válását különösen Bécsben operák, zeneművek bemutatásával erősítették.⁹⁷⁵

Operák mellett bálók, bankettek, színházi előadások is a reprezentáció részét szolgálták. A birodalmi ünnepek kivételének alapfeltétele volt a pompa, hiszen a zene mellett az építészet, a díszítés és az öltözködés is a Habsburg-dinasztia hatalmának és gazdagságának megjelenítését szolgálta. Az ünnepekhez dísztermeket, vagy az adott település identitásának meghatározása szempontjából a legfontosabb épületet használták.⁹⁷⁶

Nem felejthetjük el, hogy egy-egy színtéren fellépni vagy oda ellátogatni akár politikai állásfoglalás is lehetett – különösen igaz volt ez a színházakra. Nemcsak Magyarországon, de

⁹⁷¹ Pl. a Pesti Nemzeti Színházban, 1851. március 13-án adta első, 22-én pedig utolsó koncertjét. Vö. OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtár, NSZ színlapok (1851. március 13–22.).

⁹⁷² E grandiózus koncerten túltett az a jóval nagyobb szabású ünnepeksorozat, amelyre Ludwig van Beethoven születésének centenáriuma alkalmából került sor, 1870-ben, ekkor Beethoven születésének századik évfordulóját Európaszerte koncertekkel, kiadványokkal, színdarabokkal ünnepelték.

⁹⁷³ Blessing, Werner: „The Cult of Monarchy”, *Journal of Contemporary History* 13/2 (1978), 357.

⁹⁷⁴ Ez különösen Erzsébet személyével kapcsolatban izgalmas jelenség – magyarországi Szent Erzsébet kultusza és az azzal való összekapcsolás, ezt lásd az Erzsébet operánál és az Emlénnel kapcsolatban kifejtve.

⁹⁷⁵ Tanner, Marie: *The Last Descendant of Aeneas. The Hapsburgs [!] and the Mythic Image of the Emperor* (Yale, 1993); David Wyn Jones: *Wien 1700 1800 1900*.

⁹⁷⁶ Šimetin Šegvić *Zagreb/Agram*, 377.

Lengyelországban és Csehországban is volt példa a német és a nemzeti színház egy városban, egy időszakban való párhuzamos működésére. A színterek közönség általi használata mellett az előadott művek, operák repertoárja szintén rendelkezhetett politikai többlettartalommal, amelyre a 19. század során Európa-szerte megjelenő nemzetépítő mozgalmak egyértelműen hatással voltak.⁹⁷⁷

Érdeemes itt újra felidéznünk a nemzeti és német színházak közötti előadásbeli és minőségbeli különbségeket, amelyek a magyar nyelvű sajtó által fűtött nemzeti érzelmű polémia kedvelt témáivá váltak. A *Hölygfutár* egy cikke ennek eklatáns példája: Donizetti *Lucia di Lammermoor* című operája gyakran játszott darab volt, sikeres szereposztással, Hollósy Kornélia, Stéger Ferenc és Giovanni Reina főszereplésével. A mű 1850. január 12-i előadásáról egy névtelen külföldi látogató a *Hölygfutár*hoz beküldött beszámolóját olvashatjuk, aki a pesti Nemzeti Színház mellett a német színházi viszonyokra is reflektál, előítéleteit felfedve:

„E napokban »Lammermoori Lucia« adaték a német színházban, s én elégtelenül távozám. Tegnap a magyar színházban ugyanazt adák, s én—először léptem azon műcsarnokba, gondolván, ha már a németben is gyöngye volt e gyönyörű daljáték, hát ugyan mikép fogják azt semmivé tenni a magyarok, kik csak verekedni tudnak. Bocsánat, mi külföldiek nem legjobban voltunk eddig értesítve a magyar művészet állása felől. Költőnek kellene lennem, ha kellemes meglepetésemet kellő színekkel akarnám fösteni; de az nem levén, csak egyszerűen és röviden akarok bocsánatot kérni elfogultságomért nyilvánosan, és elmondom egyszersmind szerény véleményemet ezen előadásról. Én Luciát hallottam Malibrantól, s hallottam utóbb Persianitól, ki csak kevéssel állott Malibran alatt; Hollósi Kornéliát bátran Persian mellé teszem, sőt nem vagyok túlzó, ha mondom, hogy az örültségi jelenetben nekem az ő éneke jobban tetszett. Stéger hatalmas tenorista lesz, sőt már most is olly erőt fejte ki, melly bámulatra ragadott; az első felvonási finálét és a haldoklási jelenetet csak Morianitól hallám meghatóbban énekeltetni, de a többi Edgárokat—pedig hallottam legalább tizet—mind diadalmasan legyőzé Stéger. Reina roppant hangja még sok simításra képes. A hatos dal a második felvonás végén, a karok általában, a zene olly pontosak, olly kielégítők valának, hogy engem csodálkozásra ragadtak. Ezen nyilatkozattal tartozni véltem elégtételül egyoldalú balitéletemért.”⁹⁷⁸

A sikerben nagy szerepe volt az Erkel Ferenc vezette zenekarnak és a szólistáknak. A színház operaelőadásai nagy sikert arattak, gyakoriak voltak a teltházas produkciók, amelyek a kritikák

⁹⁷⁷ Vö. Müller *Das Publikum*, passim.

⁹⁷⁸ HF, [?]/11 (1850. január 14.), 48.

szerint mind minőségben, mind mennyiségben felülmúlták a Pesti Német Színház előadásait.⁹⁷⁹ Fontos további szempont, hogy az operaelőadások lényegesen kevesebb gondot okoztak a nyelvértés problémáját illetően az előadás élvezhetősége szempontjából. A személyzet és a pénzügyi lehetőségek eltértek a nemzeti és a német színházak esetében, amelynek a repertoár tekintetében is voltak következményei. A német színházak kőszínházi társulata jóval szűkebb zenés repertoár előadására volt képes az intézmény folyamatos pénzügyi deficitjei miatt. Nem csak ez volt a baj: a német színházak közönsége egyértelműen elpártolt az intézménytől, amelynek a legfőbb oka a folyamatos igazgatóváltások okozta bizonytalanság és bizalomvesztés lehetett. Wolfgang Binal a pest-budai német színházak működését tárgyaló kötetében az 1850-es évek végével kapcsolatban a *Wiener Allgemeine Zeitung* hírére közölte: „A közönség egyébként szinte jeges hidegséggel viselkedik az új színházvezetéssel szemben, a ház, mindkét oldalon [pesti Német Színház és budai Várszínház], állandóan üres.”⁹⁸⁰ Erre a részletre fontos felhívni a figyelmet: a közönség ugyanis nem a színház *németségével*, hanem a színház vezetésével szemben fogalmazott meg kritikát távolmaradásával. A következőkben ebből kiindulva a pesti Nemzeti Színház ünnepi és ünnepélyes eseményeit vizsgálom, különös tekintettel a Habsburg uralkodóház tagjainak tiszteletére rendezett előadásokra.

A színház a nemzeti mozgalmak előretörésével az új kulturális mondanivaló közvetítésének alapvető eszköze volt, pártolása pedig „hazafiúi kötelesség” – ezért is válhatott a színház ügye politikai, sőt, országgyűlési kérdéssé a 18–19. század fordulóján. A magyar zenés színházi intézményesülésében kulcsszerepet játszottak a Magyarországon tevékenykedő németajkú és német származású zenészek.⁹⁸¹ A 19. század elején Pest-Buda már fejlett operai gyakorlatra alapozhatott, de a magyar nyelvű zenés színházi helyzet csak később, az 1820–1830-as években lendült fel. Ennek köszönhető, hogy 1837-ben megnyílhatott a Pesti Magyar Színház, melyet 1838. március 9-én először világítottak ki gázlámpákkal. Az ünnepi alkalmat József nádor születésnapja szolgáltatta. Hasonló díszkivilágítást – a színlap szerint – addig még maga Bécs sem látott. Az első alkalmat továbbiak követték, az ünnepi kivilágítás pedig a színház rendkívüli eseményeinek állandó kísérőjévé vált, melyet a rendkívüli előadások színlapjai is mindannyiszor előre jeleztek.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Mályuszné *A rendi nemzeti színháztól*, 37–40.

⁹⁸⁰ „Übrigens benimmt sich das Publikum der neuen Theater-Direktion gegenüber it einer fast eisigen Kälte, das Haus, so hüben wie drüben, ist fortwährend leer (...).” Binal *Deutschsprachiges Theater*, 243.

⁹⁸¹ Tallián *Schodel Rozália*, 140.

⁹⁸² A Pesti Magyar–Nemzeti Színház (NSZ) műsora és zenei repertoárja (1837–1884) adatbázis: http://db.zti.hu/zenes_szinhaz/.

A Nemzeti Színház mindennapi előadásainak⁹⁸³ prózai és zenés repertoárja szervesen összefügg az ünnepi alkalmakéval. Ünnepi alkalmak alatt azon esteket értjük, amelyek esetében a színház vezetősége indokoltnak érezte az ünnepélyes díszkivilágítást és a színlapra is kivetette „a nézőhely teljes ünnepélyes kivilágításával” feliratot. A disszertációhoz feldolgozott nemzeti színházi színlapanyag alapján merült fel az ünnepi események egyik jellemzőjeként és a mindennapoktól való megkülönböztető jellegzetességként a színlapokon található felirat: „a nézőtér teljes ünnepélyes kivilágításával”. A felirat használata nem logikus és nem egységes, azonban a rendezőség a következő esetekben tüntette fel ezt a feliratot a színlapokon: (1) jótékonysági előadásokon, (2) vendégelőadók fellépésekor, (3) a kulturális nemzetépítés előadásainak esetében, valamint (4) a színház saját évfordulóit, illetve (5) a birodalmi reprezentáció eseményeinél. Bár a felirat nem jelenik meg minden előbb felsorolt esetben, utóbbi felvázolt kategóriák alapján egyértelműen elkülöníthetjük az ünnepi vagy ünnepélyes eseményeket mindennapok rendjétől. A következőkben röviden, példákkal ismertetem a Nemzeti Színház ünnepi eseményeit.

A jótékonysági események jellemzően *potpourri*-repertoárral rendelkező előadásain a támogatott intézmények és személyek sora igencsak hosszú (árvaházak, kórházak, intézmények, magánszemélyek stb.). Eklatáns példa a Nemzeti Zenede számára szervezett jótékonysági koncertek sora,⁹⁸⁴ melyre bő tíz év alatt kilenc alkalommal került sor.⁹⁸⁵ A Nemzeti Zenede javára tartott első díszelőadás alkalmából Liszt Ferenc adott koncertet 1840. január 11-én,⁹⁸⁶ a szereplők mindegyike aznap este ingyen lépett fel.⁹⁸⁷ A Nemzeti Színházba gyakran visszatérő Liszt Ferenc mellett számos kortársa is fellépett az intézményben, köztük az egykori Liszt-tanítvány, a Wagnerrel is szoros kapcsolatban álló Hans von Bülow, de a híres

⁹⁸⁴ Az intézményről bővebben lásd: Tari–Sz. Farkas *A Nemzeti Zenede*.

⁹⁸⁵ 1842. május 31., 1850. november 28., 1851. március 25., augusztus 15., december 19., 1852. április 2., május 6., május 30. 1852-ben a Zenede tanárai hirtelen ötlettől vezérelve adtak egy rövid koncertet Ferenc József tiszteletére a látogatás alkalmából. A koncert után – az intézmény jegyzőkönyvei alapján – az uralkodó támogatta a Zenedét, többet között a Beethoven kritikai összkiadás köteteinek megküldésével. Lásd Iványi–Papp *Választmányi ülések*, 105–146.

⁹⁸⁶ Lásd az 1840. január 11-i színlap feliratát: „A’ nézőhely teljes ünnepélyes kivilágításával. | LISZT F. úr | művész hazánk’ fíjának | Nagy hangversenye, két osztályban; | Egy Pesten felállítandó nemzeti CONSERVATORIUM penzalapja’ megkezdésére”.

⁹⁸⁷ A koncertműsor a következő volt: I. rész. Mozart: *Varázsfuvola*, nyitány (Pest-budai Hangászegyleti Zenede, a Nemzeti Színház zenekara); Spohr: *Dal* [?] (Gyöngyösi kisasszony), Auber: *A portici néma*, duett (Szmolka és Reder urak, a Pest-budai Hangászegyleti Zenede tagjai), Beethoven: *Karfantázia* op.80. (Liszt Ferenc, Pest-budai Hangászegyleti Zenede, a Nemzeti Színház zenészei). II. rész. Weber: *Oberon*, nyitány; Donizetti: *Marino Faliero*, duett (Augusz és Eckstein urak, műkedvelők), Beethoven: 7. szimfónia, Andante, Weber: *Koncertstück* op.79. (Liszt Ferenc); Haydn: *Évszakok* – részlet (Pest-budai Hangászegyleti Zenede, a Nemzeti Színház kórusának tagjai).

zenészcsaládból származó Anton Rubinstein, vagy a nemzetközileg elismert norvég hegedűvirtuóz, Ole Bull.

A kulturális–nemzetépítő alkalmak közé leginkább a „nemzeti géniusok”⁹⁸⁸ évfordulóinak ünnepeit sorolhatjuk, mely ünnepek országos szinten is nagy jelentőséggel bírtak. Kiemelendő például a Magyarország felzárkóztatásáért anyagiakban is sokat áldozó gróf Széchenyi István haláláról való megemlékezés, vagy a Nemzeti Színház életre hívása szempontjából is fontos Kisfaludy Károly, és Kazinczy Ferenc már említett évfordulóinak megemlékezései.

A jótékonyági előadások repertoárja vegyes volt, a támogatott intézmények és személyek száma szintúgy kiterjedt (árvaházak, kórházak stb.). Ezek közé az események közé nem számítom bele a szintén Nemzeti Színház rendjéhez tartozó „jutalomjátékokat”,⁹⁸⁹ melyeknek a színház tagjaként, vagy vendéglőadóként általában az utolsó fellépés teljes (olykor majdnem teljes) bevételének saját jövedelemként való elszámolása volt a célja. Jótékony célú előadásnak tekintem azonban a Nemzeti Színház zene- és énekkarának, valamint a színház nyugdíjintézetének segítésére rendezett eseményeket, mint például egy, a fellépők saját anyagi haszonszerzésén túl megfogalmazott cél, egy-egy intézmény vagy a színház egykori, nehéz sorsa jutott tagjának támogatása.

Jótékony célból megrendezett hangversenyre a nemzeti színházi színlapok alapján 1857-ben is sor került. A társadalmi előrelépés és egyúttal a köztisztelet mélyítése jegyében a színlapon külön feltüntették, hogy ezen alkalmakkor a pénztárnál külön adakozók névsorát közzéteszik az újságokban. Az 1857-ben a Nemzeti Színházban rendezett jótékonyági események programját és jutalmazottjait tekintve jellemzően a színház nyugdíjalapja javára rendeztek előadást, a vizsgált évben hét alkalommal.

Feltűnő, hogy zenés darabok kerültek színpadra, és majdnem kizárólag operák: Verdi, Donizetti és Rossini művei, Meyerbeer és Halévy operái, valamint az újonnan komponált háromszerzős *Erzsébet* opera és az Egressy Béni által megzenésített *Mátyás diák* előadására. Sor került egy, a polgári lövölde javára rendezett bálra, valamint ún. „egyveleg”-előadásokra is. Az előadott művek jellemzően a színház repertoárdarabjaiból kerültek ki, jeles szólista esetén pedig az adott énekes nevét külön, nagyobb betűkkel kiemelve jelezték a színlapokon, így például Emmanuele Carrion, Luisa Leszniewska vagy például Ernstné Kaiser Jozefa esetében.

⁹⁸⁸ Assmann *A kulturális emlékezet*, 56–60.

⁹⁸⁹ A színlapokon szerepel a következő feliratként is: pl. „Eötvös Borcsa javára” (1857. január 2.), „Kaiser-Ernstné javára” (1857. január 17.) stb.

Dátum	Kinek	Mit adtak elő	
		Zeneszerző	Magyar cím/ Eredeti cím [Forrás szerint]
1857.01.29.	Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára	Verdi, Giuseppe	<i>A szicíliai vecsernye / I vespri siciliani</i> [Guzman Johanna]
1857.01.31.	Nemzeti Színházi zenekar javára	Meyerbeer, Giacomo	<i>Ördög Róbert / Robert le diable</i> [Ördög Robert]
1857.02.08.	Pesti polgári lövölde alapítványa javára	Álarcos lövész-bál. „A zenekart Ellenbogen Adolf verézlendi; a magyar zenét Sárközy Ferenc népzenei társasága játssza.”	
1857.02.2?	Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára	Egressy Béni	<i>Mátyás diák</i>
1857.05.12.	Pesti jótegyenlet javára	„Ének-, zene- és tánc-egyveleg 2 szakaszban. Melyben Kastner Róza k. a. cs. k. kamaraművésznő, Kaiser-Ernstne [!], Aranyvári Emilia, Doppler testvérek, Füredi, Campilli, Huber nemzeti színházi tagok veendnek részt [!].”	
1857.06.27.	Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára	Verdi, Giuseppe	<i>A szicíliai vecsernye / I vespri siciliani</i> [Guzman Johanna]
1857.08.01.	Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára [„Carrion ur fölléptével”]	Donizetti, Gaetano	<i>Lucrezia Borgia / Lucrezia Borgia</i> [Borgia Lucrezia]
		[?]	[?] / [?] [Komoly kettős tánc Aranyvári Emilia és Campilli által]
		Rossini, Gioacchino	<i>Hamupipőke / La Cenerentola</i> [Cenerentola operából ária]
		Rossini, Gioacchino	<i>Rigoletto / Rigoletto</i> [Rigoletto opera 4-dik felvonásának legnagyobb része] ⁹⁹⁰
1857.08.11.	Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára [„Lesniewszka Luiza kisasszony fölléptével”]	Verdi, Giuseppe	<i>A trubadúr / Il trovatore</i> [Troubadour]
1857.09.28.	Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára	Donizetti, Gaetano	<i>Dom Sébastien / Dom Sébastien, Roi de Portugal</i> [Dom Sebastian]

⁹⁹⁰ Az opera 3 felvonásos, beazonosítása egyelőre problematikus.

1857.10.24.	Az [nemzeti színházi] ének-karszemélyzet javára [„Kaiser-Ernstné assz. föllépteül”]	Erkel Ferenc– Doppler, Franz– Doppler, Karl	<i>Erzsébet / Erzsébet</i> [Erzsébet]
1857.12.17.	Nemzeti Színházi nyugdíjintézet javára [„Kaiser-Ernstné assz. föllépteül”]	Halévy, Fromental	<i>A zsidó nő / La Juive</i> [Zsidónő]

37. táblázat. Jótékonyági előadások a pesti Nemzeti Színházban 1857-ben az intézmény színlapanyaga alapján

A vendégelőadók nevei közt 1837–1884 között számos nemzetközileg ismert zenész szerepelt, így például Ole Bull (1839), Julius Egghard (1852), Julius Schulhoff (1852), Hans von Bülow (1853) vagy Anton Rubinstein (1858), valamint Liszt Ferenc, aki több alkalommal is fellépett a színház színpadán. A színlapanyag alapján több jótékonyági koncertet is szerveztek a Nemzeti Zenede létrehozásának céljából.⁹⁹¹ Az első hangversenyt 1840. január 11-én, ezt követően pedig a következő tíz évben még kilenc alkalommal került erre sor az intézmény javára szervezett előadásra. Az első ilyen jótékony célú hangversenyt a Zenede felállításának céljából szervezték. A színlap fejlécén a következő felirat szerepelt:

„A’ nézőhely teljes ünnepélyes kivilágításával. | LISZT F. úr | művész hazánk’ fíjának | Nagy hangversenye, két osztályban; | Egy Pesten felállítandó nemzeti CONSERVATORIUM penzalapja’ megkezdésére”⁹⁹²

A Pest-budai Hangászegylet tagjai, valamint a Nemzeti Színház fellépői az esemény céljának tiszteletére ingyen léptek fel. Itt kell megemlítenünk még az ún. „nemzeti géniuszok” tiszteletére rendezett eseményeket, köztük a már említett gróf Széchenyi István (1791–1860), valamint a nyelvújító Kazinczy Ferenc (1759–1831) és Kisfaludy Károly tiszteletére rendezett eseményeket.

A politikai reprezentációs alkalmak közül már csak mennyisége tekintetében is kiemelkedik a Habsburg-család tagjainak tiszteletére rendezett, csaknem száz alkalomra tehető díszelőadások sora (*IV. Függelék*). A Nemzeti Színház életének első, nagyobb szabású, a

⁹⁹¹ Tari – Sz. Farkas *A Nemzeti Zenede*, passim.

⁹⁹² OSZK NSZ színlapok (1840. január 11).

Habsburg-család valamely tagját üdvözlő ünnepe József nádor születésnapja volt. A nádor tiszteletére adott előadásokon a Nemzeti Színház repertoárjának széles skáláját felvonultatták. Az operák közül Bellini *Normája* (1838. március 9.) és *Beatrice di Tendája* (1839. március 9.) éppúgy feltűnik, ahogyan Thern Károly⁹⁹³ *Gizul* című operája (1842. március 8.), vagy éppen Étienne Méhul *Józsefe* (1843. március 18.). Erkel Ferenc népszínműhöz írt zenéjét, a *Két pisztolyt*⁹⁹⁴ 1844-ben két alkalommal is előadták születés- (1844. március 9.) és névnapjának megünneplésére (1844. március 18.).

Név	Időszak	Események száma
József nádor ⁹⁹⁵	1838–1844	15
V. Ferdinánd	1838–1844	13
Savoyai Mária Anna	1838–1839, 1841–1844	6
Württembergi Mária Dorottya	1840–1841, 1844	2
I. Ferenc József	1849–1867	50
Albrecht főherceg	1851	< 2
Wittelsbach Erzsébet	1854, 1857, 1863–1867	12
Rudolf trónörökös	1858	1

38. táblázat. A Habsburg-család tiszteletére rendezett ünnepi alkalmak számai a színpadok alapján

Az I./V. Ferdinánd tiszteletére adott esteken is hasonló volt a gyakorlat: az operák sorában szintén előkerült a *Norma* (1838. május 30.), de előadták Donizetti *Szerelmi bájtalát* (1839. április 19.) és Weber *Bűvös vadászát* (1844. május 29.), egy alkalommal pedig Mendelssohn *Paulus* oratóriuma is elhangzott (1841. május 30.). Eredeti magyar színművet is találunk, mégpedig Szigligeti Ede⁹⁹⁶ *Micbán családja* című darabjának premierje a Nemzeti Színházban a császár névnapján történt (1840. május 30.). Felesége, Savoyai Mária Anna tiszteletére Hérolld *Zampája* (1838. július 26.), Württembergi Mária Dorottya névnapján pedig a Donizetti-opera

⁹⁹³ Thern Károly (1817–1886) osztrák származású magyar zeneszerző, karmester, tanár, zongoraművész. 1836-ban költözött Pestre. Hamar felkeltette a magyar irodalmi társaság figyelmét Gaál József *Peleskei nótáriusához írt színpadi zenéjével* (1838). 1841-től helyettes karmesterként dolgozott a Nemzeti Színházban, ebben az évben írta *Gizul* (1841) operáját.

⁹⁹⁴ Erkel Ferenc népszínművei közül a *Két pisztoly* volt a legsikeresebb a maga több mint 90 előadásával. A zenét azonban nem egészében Erkel írta. Vö. SZACSVAI KIM 2012. 89–140.

⁹⁹⁵ Két alkalommal a színház zárva volt, melyet a táblázat nem tüntet fel. Lásd a *IV. Függelék*et.

⁹⁹⁶ Szigligeti Ede (1814–1878) magyar színész, rendező, színműíró és igazgató. Már a Nemzeti Színház megnyitásától kezdve annak tagja. Az intézményben eltöltött négy évtizede alapvető hatást gyakorolt a magyar színházra: titkárként a műsorstruktúrára is alapvető hatással volt. Több mint száz darabot írt és lényeges a népszínmű műfajában gyakorolt hatása is.

szövegekönyvének alapjául szolgáló Eduard Schenk *Belizár* című színműve adatott elő (1841. február 6.).

A nádori szerepkört 1851-től fő kormányzóként betöltő Albrecht herceg és felesége, Hildegárd a Nemzeti Színház gyakori látogatói voltak, főleg az intézmény zenés előadásait tekintették meg.⁹⁹⁷ A Habsburg-család különösen 1849 után bírt jelentős befolyással az alapvetően nemzeti céllal létrejött intézmény fölött: beiktatásának évétől kezdve a főherceg a bécsi udvari színházak mintájára kívánta működtetni a színházat, melyben többek közt a gazdasági *Comité* volt segítségére.⁹⁹⁸ Talán ennek köszönhető, hogy Albrecht főherceg nem feltétlenül tartott igényt a felügyelete alatt álló Nemzeti Színházban saját ünnepnapjai megülésére.

Míg Albrecht főherceg a pesti Nemzeti Színház, úgy Hildegárd főhercegnő, mint láthattuk a pesti és budai jótékony nőegyletek pártfogója volt, amely intézményeket a Habsburg-házba házasodott főrangú nők már a kezdetektől támogattak. Érdekes Hildegárd személye kapcsán kiemelni egy Habsburg-patrónakultusz megjelenését, amellyel a császárlátogatás zenei reprezentációjának tárgyalását előlegezzük meg. Id. Ábrányi Kornél visszaemlékezéseiből kiindulva Hildegárd főhercegnő rendkívül pozitív színben tűnik fel:

„I. Lajos bajor király nagy műveltségű, jótékony szellemű s fenkölt esztétikai ízlésű leánya, a bájos Hildegard hercegasszony, aki nagyobb mérvű népszerűsége is tett szert, sokban hozzájárult ahoz, hogy a magyar szellemi viszonyok s a nemzeti érzület lehetőleg inkább tért nyerjenek, mint szűkébb korlátok közé szórhassanak. A bajor Wittelsbach kir. dinasztíának veleszületett művészszereteténel fogva, a hercegné is nagy kedvelője volt a művészetnek, kiváltképen pedig a zenének. Rendesen látogatta a nemzeti színház operai előadásait, melyek akkor elsőrendű színvonalon álltak s a kiválóbb hangversenyekről sem hiányzott, sőt a jótékony céluakat gazdag támogatásban is részesítette. A hercegnő rokonszenve a magyar nemzet iránt az időben köztudomású volt s az akkori befolyásos egyéniségek eleget tudtak beszélni az ő jó hajlamáról s közvetítéséről, melyet nem egyszer latba vetett a túlszigoru intézkedésekkel szemben. Azt lehet mondani, hogy a magyar nemzet későbbi védangyala s jószelleme: Erzsébet császárné, magyar királyasszonynak úgyszólván megelőzője, előkészítője volt.”⁹⁹⁹

⁹⁹⁷ A közönséget leginkább az operaelőadások vonzották a Nemzeti Színházhoz, melyek – az eddigi tanulmányok alapján – felülmúlták a Pesti Német Színházét. Lásd Binal *Deutschsprachiges Theater*; Mászulyné *A rendi nemzeti színházról*, 37–40. Bővebb kutatást igényel azonban annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az uralkodóház tagjai mely előadásokon voltak jelen.

⁹⁹⁸ Lásd Mászulyné *ibid.*, Kerényi *Magyar színház történet*, 373–375.

⁹⁹⁹ Ábrányi *A magyar zene a XIX-dik században*, 215.

Feltűnő, hogy a dicsérő szavak mögött mintha e két nőalakot helyeznék az uralkodó, I. Ferenc József és a helytartó, Albrecht főherceggel szemben. Hildegárdot mind „előfutárt” emelte ki tehát Ábrányi, aki a művészetet, a szellemi haladást egyértelműen támogatta – ezt a jelen kutatás eredményei alapján bőséges adatokkal tudjuk bizonyítani. Hildegárd volt tehát Ábrányi leírása alapján Erzsébet császárné majd királyné előképe.

I. Ferenc József az 1850-es években többször járt a pesti Nemzeti Színházban, amelyre különösen az 1852-es császárlátogatás szolgált példát. A szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy ekkor, a megtorlási folyamat részeként betiltottak népszerű magyar operákat,¹⁰⁰⁰ például Erkel *Bátori Máriáját* és *Hunyadi Lászlóját*, erre azonban egyelőre nem találtam levéltári bizonyítékot: 1852-ben ugyanis többször is előadták a *Bátori Máriát* „A nézőhely teljes ünnepélyes kivilágítása mellett” 1857. június 25-én, július 3-án, 5-én, és 10-én is.¹⁰⁰¹ A szakirodalom e rejtélyes megjegyzésének értő elemzésére további alapkutatásokra lesz szükség. Annyi azonban bizonyos, hogy a békülés szándékával létrejövő 1852-es magyarországi körutazása alkalmából az előadni kívánt művek listáját előzetesen be kellett mutatni.¹⁰⁰²

Az 1852-es látogatás alkalmával Ferenc József először tekintette meg Doppler Ferenc magyar operáját, az *Ilka és a huszártoborzót*, 1852. június 6-án. Ezt követően, július 12-én, a „nézőhely teljes ünnepélyes kivilágítása mellett” Császár György *A kunok* című, szintén magyar operáját láthatta. Utóbbi két opera egyértelműen a legtöbbször előadott művek között szerepelt a *Gott erhalte* mellett a Ferenc József tiszteletére a pesti Nemzeti Színházban előadott ünnepi előadásokon.¹⁰⁰³ *A kunokat* a császár tiszteletére rendezett előadások alkalmával csaknem minden évben elővették 1851-től kezdve, és húsz év ünnepi alkalmaiból kilencszer ez került műsorra. Még I. Ferenc József és Erzsébet 1854-ben megkötött esküvője alkalmából is *A kunokat* adták elő a *Gott erhalte* mellett.

VI.4. Az 1857-es császárlátogatás zenei reprezentációja

A nemzetközi és a magyar történetírásban egyaránt hosszú ideig tartotta magát az az álláspont, miszerint a magyar polgárság és a társadalom felsőbb rétegei nem tekintették sajátjuknak az uralkodói körutazások I. Ferenc József tiszteletére rendezett ünnepségeit, egészen a császár

¹⁰⁰⁰ Kerényi *Magyar Színháztörténet*, 373.

¹⁰⁰¹ Vö. OSZK NSZ színlapok, ill. http://db.zti.hu/zenes_szinhasz/.

¹⁰⁰² Manhercz, „Ferenc József 1857-es magyarországi utazása,” 80.

¹⁰⁰³ Nagy Ildikó, „Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon”, *Aetas* 32/4 (2017): 21–62.

1867-es magyar királlyá koronázásáig.¹⁰⁰⁴ E korábbi értelmezések a zenés színház oldaláról is megkérdőjelezhetővé váltak, amelyhez elég röviden rátekinünk a pesti Nemzeti Színház műsorára a színlapok és a korabeli sajtó alapján.¹⁰⁰⁵ Ebből a kezdeti felismerésből kiindulva jelen alfejezet a teljes 1857-es császári körutazás zenei recepcióját tette vizsgálat tárgyává a korabeli pest-budai magyar és német nyelvű sajtó, valamint levéltári és egyéb források alapján. A császárlátogatás zenei reprezentációjának feldolgozása nemcsak közelképet ad a korszak zenei intézményrendszerének hálózatos működéséről, hanem arra is készítet, hogy újra gondoljuk a neoabszolutizmus politikai és kulturális reprezentációjáról alkotott eddigi elképzelésünket. A források együttes vizsgálata egyben az 1848/1849-es forradalmat követő magyarországi zenei mindennapok és ünnepek értelmezéséhez nyújt újabb szempontot, a nemzeti és birodalmi narratívák értelmezési kereteinek összefüggéseit illetően.

Érdekes kiindulópontként használunk id. Ábrányi Kornél az 1857-es magyarországi császárlátogatásra való visszaemlékezését, amelyet csaknem fél évszázaddal később vetett papírra:

„[1857-ben] I. Ferenc József (akkor még csak osztrák császár) az ő hódító szépségü s szivjósága nevével először indult országos körutra, hogy előkészítője legyen egy áldásosabb jövőnek. Eltűnt akkor az összes társadalmi rétegek közti különbség, hogy a nemzet egyhangú őszinte lelkesedéssel fogadja, ünnepelje az uralkodó párt. – Nem várt családi gyász szakította félbe a diadalmas utat ép Debrecenben. De utána mind magasabbra hágott a feltámadás napja, mert attól kezdve Erzsébet szive meg nem szűnt egyre melegebben dobogni a magyar nemzetért.”¹⁰⁰⁶

Ábrányi zárójeles megjegyzése – I. Ferenc József akkor *még csak* osztrák császár – jól illeszkedik a rebellis magyarság képének több évszázados hagyományába,¹⁰⁰⁷ amelynek hatása

¹⁰⁰⁴ „Imperial celebrations in Cisleithania presented Franz Joseph as father of all his peoples (including those of Hungary) and as the supranational symbol binding together the monarchy as a whole. However, the Hungarian noble elites viewed celebrations of Franz Joseph as emperor as holidays in a neighboring country. Hungary officially recognized only anniversaries of Franz Joseph’s 1867 crowning as Hungarian king.” Vö. Unowsky *Pomp and Politics*, 7. A szerző ezen a helyen oldalszámjelzése nélkül Gerő Andrásra hivatkozik: *Francis Joseph, King of the Hungarians* (New York, Social Science Monographs, 2001).

¹⁰⁰⁵ Békéssy Lili, „A Nemzeti Színház ünnepei : Az intézmény és a Habsburg-dinasztia”, in Barna Gábor – Taupert Dóra (szerk.): *Emlékező rítusok és ünneplés. Évfordulók, jubileumok, szent évek* (Budapest, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2018), 187–208.

¹⁰⁰⁶ Ábrányi *A magyar zene a XIX-dik században*, 242.

¹⁰⁰⁷ A birodalmon belüli kölcsönös bizalomvesztés eredetét Gergely András a 17. századi, a vallásszabadság ügyével kapcsolatos nézeteltérésig vezeti vissza. Lásd Gergely András: „Államjogi kapcsolat, államjogi szemlélet az osztrák–magyar együttélés idején”, in Gergely Jenő (főszerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század* (Budapest, ELTE BTK, 2000), 159–166. A színművek cselekményeiben kialakuló rebellis magyarság képét egyes színháztörténeteszek szintén erre az időszakra teszik. Lásd Tóth G. Péter: „»Európa véres színháza.« A fájdalom, a kegyetlenség és a vértanúság kultúrája a kora újkori Magyarországon”, in Polgár Cecília (szerk.): *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*. A Hajnal István Kör –

még napjaink nemzetközi történetírásában is érzékelhető. Érdekes ezzel párhuzamosan említenünk Erzsébet császárné kezdődő kultuszát; Wittelsbach Erzsébet ekkor járt először Magyarországon. Ábrányi krónikája, *A magyar zene a XIX-dik században* napjainkig kiindulópontul szolgál a korszak zenetörténetének értelmezéséhez. Az 1900-ban kiadott reprezentatív kötetből a nemzetépítés narratívájának elsődlegessége bontakozik ki a birodalommal szembeni kritikus retorika mellett. Ezalól egyértelműen kivételt képez az 1857-ben útjára induló magyarországi Erzsébet-kultusz, amelynek zenetörténeti vonatkozásait is tárgyalni fogjuk a következőkben.¹⁰⁰⁸

A neoabszolutizmus korabeli *Kaiserreisék* forrásanyagával az utóbbi években elsősorban a történészek foglalkoztak.¹⁰⁰⁹ A magyarországi császárlátogatások Österreichisches Staatsarchivban őrzött iratanyagát (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, illetve Kriegsarchiv) Petra Promintzer vizsgálta; kutatásait közel ötven évvel később Manhercz Orsolya folytatta, valamint tanulmányozta a Magyar Nemzeti Levéltár Abszolutizmuskori Levéltárának részlegeiben található iratokat, és feldolgozta a császárlátogatás nemzetközi sajtóanyagát.¹⁰¹⁰ Alapkutatásaik tették lehetővé a látogatás eddig feltáratlanul maradt zenei vonatkozásainak vizsgálatát. A Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött iratanyag nem bővelkedik zenetörténeti utalásokban,¹⁰¹¹ így jelen kutatás utóbbi források újbóli átnézése, az egyes intézmények levéltári dokumentumainak feldolgozása, valamint a város- és intézménytörténeti szekunder irodalom áttekintése mellett elsősorban a korabeli pest-budai sajtóból kiindulva tesz első ízben kísérletet a császári pár 1857-es első közös országos látogatása zenei reprezentációjának

Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26. (Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002) (*Rendi Társadalom – Polgári Társadalom* 14), 22–23.

¹⁰⁰⁸ A kultusz kialakulásáról lásd többek közt Gerő András: „Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné”, in uő, *Magyar polgárosodás* (Budapest, Atlantisz, 1993), 379–396.; Alice Freifeld: „Empress Elisabeth as Hungarian Queen: The Uses of Celebrity Monarchism”, in Laurence Cole – Daniel Unowsky (eds.): *The Limits of Loyalty: Imperial symbolism, popular allegiances, and state patriotism in the late Habsburg Monarchy* (New York–Oxford, Berghahn Books, 2007), 138–161. Ahogyan arra Vikárius László is felhívta a figyelmet, Erzsébet kultusza és annak megnyilvánulási formái, különösen annak nyilvánossága mindenképpen emlékeztethetnek minket a brit Viktória-kultuszra. Erről lásd többek közt John Plunkett: *Queen Victoria : First Media Monarch* (Oxford, University Press, 2003).

¹⁰⁰⁹ Daniel L. Unowsky: „Nasz Pan Kajzer: Imperial Inspection Tours in Galicia 1851, 1868”, in Unowsky *Pomp and Politics*, 33–51.; Werner Telesko (Hg.): *Die Repräsentation der Habsburg-Lotharingischer Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur 1618–1918: Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture 1618–1918* (Bécs–Köln–Weimar, Böhlau, 2017).

¹⁰¹⁰ Lásd Petra Promintzer: *Die Reisen Kaiser Franz Josephs (1848–1867)*. Dissertation (Wien, Universität Wien, 1967); Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*; uő: „Az 1857-es császári utazás sajtója”, in Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből* (Budapest, ELTE, 2009), 56–75.; uő: „Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Times hasábjain”, *Magyar Könyvszemle* 125/1 (2009), 47–65.

¹⁰¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Abszolutizmuskori Levéltár, K. k. Statthaltereier Abtheilung Ofen, Kaiser-Reise, D 120, 1–3. doboz. A Manhercz Orsolya által átnézett levéltári források listáját lásd Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 268–270. Ezúton szeretném megköszönni Manhercz Orsolya és Dobszay Tamás az anyag feldolgozásának kezdetén nyújtott tanácsait, az általuk ajánlott szakirodalmat, javaslatokat.

rekonstruálására. A téma feldolgozatlansága folytán a fejezet a következőkben a zenei események értékelésére koncentrál.

VI.4.1. Előzmények

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverését követően a békülés szándékával I. Ferenc József több alkalommal utazott Magyarországra, elsőként 1852-ben, majd pedig Wittelsbach Erzsébettel közösen először 1857-ben.¹⁰¹² Mindkét udvari körutazás (*Hofreise*) grandiózus előkészületeket követelt, amelynek a zenei reprezentáció is egyértelműen része volt.¹⁰¹³

A lapokban megjelent cenzúrázott tudósítások az 1852-es császárlátogatás eseményeiről lelkesen szólnak, azonban a valóság ennél jóval árnyaltabb volt. 1852-ben még mindig rendkívül feszült volt a politikai közhangulat, lévén három év telt csak el az 1848/49-es forradalom óta.¹⁰¹⁴ Az 1852 augusztusában lezárult országjárás követően Ferenc József szeptemberben ismét visszatért Pest-Budára, ahol 2 hetes hadgyakorlaton vett részt. Ennek kapcsán érdemes kiemelni egy további eseményt, a nagy katonai zeneestélyt, ahol maga a hadseregkarmester, Andreas Leonhardt vezényelt négy katonazenekart, a cs. kir. 15. (Nassau), a cs. kir. 20. (Welden) és a cs. kir. 35. (Khevenhüller) sorgyalogezredek, illetve a cs. kir. 6. vadászászlóalj zenekarát, a pesti helyőrség összes dobosával együtt. A játszott darabokat, melyek „kitűnő pontossággal adattak elő”, ezúttal pontosan feljegyezték a sajtóban:

1. Andreas Leonhardt: *Ünnepi induló*;
2. Franz Doppler: *Ilka*, nyitány;
3. Gaetano Donizetti: *Lucia di Lammermoor*, finálé;
4. Csárdás (?);
5. Giuseppe Verdi: *A két Foscari*, részletek;
6. Gott erhalte.¹⁰¹⁵

A katonai zeneestély mellett még egy további eseményről érdemes megemlékeznünk.

Az 1857-es császárlátogatás zenetörténeti szempontú kutatása során a sajtó újbóli feldolgozása alapvető fontosságúnak bizonyult: a dolgozat a beszámolókat, híreket,

¹⁰¹² Petra Promintzer, *Die Reisen Kaiser Franz Josephs (1848–1867)*. PhD disszertáció. (Bécs: University of Vienna, 1967); Manhercz Orsolya, „Az 1857-es császári utazás sajtója”, in *Fejezetek a tegnap világából: Tanulmányok a 19–20. század történelméből*, ed. Gergely Jenő (Budapest: ELTE, 2009), 56–75; uő, „Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Times hasábjain”, *Magyar Könyvszemle* 125/1 (2009): 47–65.

¹⁰¹³ Manhercz, *Magas rangú hivatalos utazások*, 18., 20., 170.

¹⁰¹⁴ Boisits: *Musik und Revolution*.

¹⁰¹⁵ PN (1852. június 14.).

hirdetéseket középpontba helyezve az objektívebben értékelhető tényanyag számbavételét és elemzését tűzte ki célul, amely a Magyar Zenetörténeti Adattár feldolgozásával kezdődött.¹⁰¹⁶ A fejezethez leginkább a *Budapesti Hirlap* és a *Pest-Ofner Zeitung* vonatkozó számai szolgáltak alapul, de a teljesség igényével dolgoztam fel a korabeli sajtóorgánumok hozzáférhető számaint. A neoabszolutizmus korabeli *Kaiserreisék* főbb levéltári és sajtóanyagát az utóbbi években történészek részben feldolgozták,¹⁰¹⁷ ezek a munkák a zenei reprezentáció kutatása szempontjából is alapvető kiindulópontnak bizonyultak. A zenei vonatkozások részletes tárgyalására eddig ugyanis nem került sor – ennek részben oka, hogy az utazás osztrák és magyar levéltári forrásanyaga nem bővelkedik zenetörténeti utalásokban, és az eddig elkészült sajtókutatások esetében is más került középpontba.¹⁰¹⁸ Jelen kutatás a császárlátogatás Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött iratanyagának újbóli átnézése mellett éppen ezért indult ki elsősorban a korabeli sajtóból.

A *Kaiserreisével* kapcsolatos tudósítások megírásával a kormány, mint láttuk Falk Miksát bízta meg 1857-ben, aki név nélkül közölt magyar és német nyelvű tudósításokat az utazás két hivatalos lapjában, a *Budapesti Hirlapban* és a *Pest-Ofner Zeitungban*.¹⁰¹⁹ A vezércikkeken kívül mindkét lap tárcacikkeiben is megemlékezett a körút egyes eseményeiről, jellemzően a külsőségekre koncentrálva. A médiumok által közvetített lelkesültség a mai olvasó számára meglepő, azonban az uralkodópár iránti érdeklődés, az ünnepélyesség mértéke, a látványosságok valóban izgatott várakozást válthattak ki a lakosságból.¹⁰²⁰ Ugyanakkor a lapok szigorú (ön)cenzúrája, másrészt pedig a tény, hogy a tudósításokat Habsburg Albrecht főherceg, az utazás főszervezője személyesen ellenőrizte, erőteljesen megkérdőjelezi a sajtóhírek elfogulatlanságának hitelességét.¹⁰²¹

A császárlátogatásról megjelenő írások, bár olykor tartalmukban eltértek egymástól, hangvételüket azonos elfogódottság jellemezte. A sajtóvétségek elkerülése érdekében minden orgánum kizárólag a fent említett két lap cikkeire támaszkodva közölhette beszámolóját. Az összegyűjtött sajtóanyag alapján megállapítható, hogy a magyar nyelvű lapok (pl. a *Pesti*

¹⁰¹⁶ Vö. III. *Forráshelyzet és módszertan*.

¹⁰¹⁷ Lásd Promintzer: *Die Reisen Kaiser Franz Josephs (1848–1867)*; Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*; uő: „Az 1857-es császári utazás sajtója,” in Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok a 19–20. század történelméből* (Budapest, ELTE, 2009), 56–75.; uő: „Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a *Times* hasábjain” in *Magyar Könyvszemle* 2009/1, 47–65.

¹⁰¹⁸ MNL Abszolutizmuskori Levéltár, K. k. Statthaltereii Abtheilung Ofen, Kaiser-Reise, D 120, 1–3. doboz. A Manhercz Orsolya által átnézett levéltári források listáját lásd Manhercz, *Magas rangú hivatalos utazások*, 268–270.

¹⁰¹⁹ Manhercz, *Magas rangú hivatalos utazások*, 163.; Dezsényi Béla – Nemes György: *A magyar sajtó 250 éve*, I (Budapest, Művelt Nép, 1954), 135.

¹⁰²⁰ Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 172., 189–200.

¹⁰²¹ *Ibid*, 162.

Napló) a *Budapesti Hirlap* tudósításait vették át, a német nyelvű lapok (pl. a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*) pedig a *Pest-Ofner Zeitungét* – a szó szerinti átvételeket az egyes cikkek végén vagy elején közölt zárójeles utalásokkal (B. H., POZ stb.) tették egyértelművé. A tudósítások és egyéb, változó részletességű leírások leginkább a zenés alkalmak menetéről és milyenségéről szóltak, kevesebbet tudhatunk meg a zenekarokról, a játszott művekről pedig elenyésző mennyiségben található adat.

VI.4.2. Az 1857-es császárlátogatás napirendje

A magyar nyelvű sajtó először 1856. november 26-án írt a tervezett útról, az útvonalakról pedig 1857 márciusától számoltak be a lapok.¹⁰²² A útvonaltervezet pontosítására minden bizonnyal 1857 áprilisának legvégén, a testőrség és csendőrség kapitányával, Karl Ludwig von Grünne gróffal történő egyeztetéseket követően került sor.¹⁰²³ Az utazást eredetileg is több szakaszra osztották,¹⁰²⁴ az első szakasz végül 1857. május 4-én vette kezdetét. A császári pár ünnepélyes keretek közt, hajóval érkezett Bécsből Pest-Budára, majd – Zsófia és Gizella hercegnők megbetegedése miatt – május 12-e helyett május 23-án hagyták el a fővárost Jászberényen keresztül.¹⁰²⁵ Zsófia hercegnő állapotának romlásával pár nappal később ismét változtatniuk kellett a programon és május 28-án, a debreceni népnépelet otthagyva a császári pár visszatért Budára. A hercegnő május 29-én bekövetkezett váratlan halála miatt a körutazás csaknem két hónapra félbeszakadt. A császári pár és kísérete Pozsony érintésével június 1-én már újra Bécsben tartózkodott. A későbbiekben a gyászoló Erzsébet nem kísérte el férjét, így augusztus 8-tól Ferenc József nélküle folytatta a körutat. Sopronból indulva látogatást tett többek közt Szombathelyen, Körmenden, Keszthelyen, Balatonfüreden, Veszprémben és Székesfehérváron. Augusztus 15-én néhány napra visszatért Bécsbe, majd augusztus 23-án

¹⁰²² BH 4/274 (1856. november 26.) és 5/59 (1857. március 13.); DB 5/11 (1857. március 15.); PU 3/13 (1857. április 1.); NK 1/13 (1857. április 2.); NV 1/13 (1857. április 5.).

¹⁰²³ Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 144–145., 150., 165.

¹⁰²⁴ Az eredeti tervet Promintzer közli a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchive, Obersthofmeister- amt, Zeremonialakten Nr. 328. *Reise des Kaisers nach Ungarn I*, Prot. 69, Hofreiseprotokol alapján. Lásd Promintzer *Die Reisen Kaiser Franz Josephs*, 153.: Május 4–12-ig tartózkodás Budán, 1. szakasz: május 13–29. Jászberény, Szeged, Gyula, Nagyvárad, Debrecen, Tokaj, Miskolc, Kassa, Eperjes, Lőcse, Rozsnyó, Rimaszombat, Eger, Buda. Május 30-tól június 12-ig tartózkodás Budán, június 11-én az Úrnapi körmeneten való részvétel, rövid látogatással Esztergomba, az Ipolyságba, Balassagyarmatra és Vácra. 2. szakasz: június 13–23. Székesfehérvár, Veszprém, Keszthely, Körmend, Sopron, Kismarton, Pozsony, Bécs.

¹⁰²⁵ A változást illetően a lakosságot falragaszok útján értesítették: „Legújabb hír. Gróf Grünne, Ő cs. kir. apostoli Felsőge 1-ső főhadisege és cs. kir. atábornagy úr ő nagyméltóságától épen most, délutáni 3 órakor vett távirati sürgöny ezeket tartalmazza: Bonyhády István cs. kir. megyefőnök urnak Szegeden. Budán, május 13-án 1857. Felkérem, az udvari gazdasági osztályt és minden hozzá tartozót Budára visszamenesztelni, miután Ő cs. kir. Felsőgeiknek inneni elutazása 10 nappal továbbra halasztott. Erről a t. cz. közönség tudomás és mihez tartás végett értesítetik. Szegeden, május 13-án 1857. Csongrád megye cs. kir. Főnöke, Bonyhády István s. k.”, lásd FSZEK Budapest Gyűjtemény, Szöveges plakátok, 1857, 56006.

útjának harmadik szakasza keretében Pozsonyt követően többek közt Balassagyarmat, Rimaszombat, Rozsnyó, Lőcse, Eperjes, Kassa, Miskolc, Eger, Gödöllő és Vác településeket látogatta meg – itt fejeződött be a Kaiserreise szeptember 5-én (39. táblázat).

1. szakasz

05.04.: (hajóval) Dévény, Pozsony, Komárom, Visegrád, Nagymaros, Tótfalu, Pócsmegyer, Monostor, Krottendorf, Verőce, Vác, Dunakeszi, Újpest, Pest, Buda. 05.04.–05.18.: Pest, Buda, Óbuda. 05.18.: Adony, Buda. 05.19.: Buda. 05.20.: Vác. 05.22.: Pest-Buda. 05.23.: Buda, Rákos, Cinkota, Isaszeg, Kóka, Nagykáta, Jászberény. 05.24.: Jászberény, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged. 05.25.: Szeged, Körtevényes, Hódmezővásárhely, Orosháza, Kígyósi puszta, Gyula. 05.26.: Gyula, Doboz, Sarkad, Széltarcsa, Szalonta, Gyalu, Ürögd, Nagyvárad. 05.27.–05.28.: Nagyvárad. 05.28.: Nagyvárad, Mezőkeresztes, Peterd, Szentmárton, Berettyó-híd, Berettyóújfalú, Debrecen, Tarcal, Dugó majorság, Hajdúhadháza, Geszteréd, Nagykálló, Nyíregyháza, Királytelegd, Rakamaz, Tokaj. 05.29.: Buda (Zsófia főhercegnő halála). 05.30.: Pozsony. 06.01.: Buda. 06.03.: Laxenburg.

2. szakasz

08.08.: Laxenburg, Lajtaszentmiklós, Sopron. 08.09.–08.11.: Sopron. 08.11.: Sopron, Nagybarom, pulyai járás, Nagymarton, Kőszeg, Szombathely, Körmend. 08.12.: Körmend, Zalaölvő, Zalaegerszeg, Pácsa, Zalaapáti, Keszthely. 08.13.: Balatonberény, Balatonkeresztúr, Balatonfüred, Aracs, Veszprém. 08.14.: Veszprém, Kikiri-tó, enyingi járás, Palota, Székesfehérvár, móri járás, Mór, Sárkány, Kisdér (08.16.–08.22. Ausztriában).

3. szakasz

08.23.–08.26.: Pozsony. 08.26.: Pozsony, Ipolyság, Balassagyarmat. 08.27.: Balassagyarmat, Hugyag, Pető, Szakáll, Losonc, Osgyán, Rimaszombat. 08.28.: Rimaszombat, Rozsnyó. 08.29.: Rozsnyó, Dobsina, Sztracena, Csütörtökhely, Lőcse. 08.30.: Lőcse, Eperjes. 08.31.: Eperjes, Kassa. 09.01.: Kassa. 09.02.: Jászó, Kassa. 09.03.: Kassa, Miskolc, Diósgyőr, Visnyó, Miskolc. 09.04.: Miskolc, Szentpéteri járás, Eger. 09.05.: Eger, Kerecsend, Kápolna, Halmai, Gyöngyös, Hatvan, Gödöllő, Vác, Bécs.

39. táblázat. Az 1857-es körutazás végleges útvonala
a *Budapesti Hirlap* és a *Pest-Ofner Zeitung* tudósításai nyomán

Az egyes programjavaslatokat és tervezeteket a különböző intézmények, a települések bizottságai, illetve a megyei bizottságok nyújthatták be.¹⁰²⁶ Az 1857-es vizitre a városi bizottságok országszerte számos felújítást, építkezést, alapkőletételt szerveztek.¹⁰²⁷ Pest-Budán

¹⁰²⁶ Manhercz Magas rangú hivatalos utazások, 145–148.; Kovács József László: „Az 1857-es császárijárás irodalmi visszhangja”, in Kalla Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok* (Budapest, Agroinform, 2000), 255–256.; Bukszár Zsanett: „Ferenc József miskolci látogatásai (1857, 1881)”, *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon* 2/1 (2015), 46–75.

¹⁰²⁷ Az utazás megtervezésekor az 1852-es magyarországi körút rendelkezései számítottak precedens értékűnek. Lásd Manhercz Magas rangú hivatalos utazások, 148.

ez évre készült el a budai váralagút, a miskolci színház május 14-én a császár jelenlétében tervezték megnyitni,¹⁰²⁸ Nagyváradon május 27-én a vasútállomás,¹⁰²⁹ Nyíregyházán pedig egy reál fiúiskola alapkövetését ütemezték a *Kaiserreise* idejére.¹⁰³⁰ A császári család látogatásáról az egyes intézmények a sajtóban kihirdetett dátumnál korábban értesültek: a Nemzeti Zenede tanácsulési jegyzőkönyvei az 1857. február 3-i ülésen említik először a császár látogatását – aznap alapította meg báró Prónay ötlete mentén a Zenede a zeneműpályázatát, első körben Petőfi *Honfidalán*nak megzenésítésére.¹⁰³¹ A pesti Nemzeti Színház legkésőbb 1856. szeptember 12-én kezdte meg a felkészülést a vizitre. A jegyzőkönyvek alapján az előkészületekre kapott pénzüsszeget a díszpáholy felújítására és az épület bővítési, korszerűsítési munkáira fordították.¹⁰³²

Grünne gróf Albrecht főherceggel folytatott levelezéséből tudható, hogy a főszervezők a vidéki települések részéről pozitív fogadtatásra, Pest-Budán azonban a magyar főurak tiltakozására számítottak. Hogy az esetleges demonstrációknak elejét vegyék, a császár jóváhagyásával a főherceg és Grünne a magyar főurakat is be akarta vonni a körutazás későn megkezdett szervezési munkálataiba. Az újdonságnak számító kezdeményezés azonban nem járt egyből sikerrel, a megalakult bizottság a tagok diszkrepanciája miatt még 1857 februárjában feloszlott. A magyar főurak hamar belátták, hogy utóbbi lépésük politikai szempontból elhamarkodott volt – a főherceg pedig újra bevonta őket az előkészületekbe.¹⁰³³ A szervezésben aktívan részt vevő gróf Almásy Móricot a császár helyettes udvari főceremónia-mesternek nevezte ki, feladata többek közt az volt, hogy minden településre Ferenc József előtt 24 órával érkezzen meg.¹⁰³⁴

A levéltári iratanyagok, valamint az újonnan feldolgozott sajtó alapján részletesen rekonstruálható az 1857-es magyarországi körutazás napirendje. A zenei események, különösen a fellépő zenészek és a játszott repertoár tekintetében forrásaink kevésbé részletezők, felvázolhatók azonban a körutazás zenei eseményeinek műfajai. Megállapítható, hogy egyes esetekben kiküszöbölhetetlen volt ugyan az eredeti tervtől való eltérés, de a napok szerkezete a programpontok tekintetében országszerte hasonlóan alakult. A továbbiakban a napirend

¹⁰²⁸ DB 5/9 (1857. március 1.), 116.; DCs 5/5 (1857. május 15.), 229. A városhatáron a császárt fogadó Szirmay István gróf hirtelen halála miatt (leszédült a lováról és helyben meghalt) a miskolci színház megnyitására végül a császár személyes jelenléte nélkül került sor. Lásd Bukszár Ferenc József miskolci látogatásai, 56–60.

¹⁰²⁹ Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 215.

¹⁰³⁰ PU 3/14 (1857. április 8.), 129.; BH 5/82 (1857. április 10.).

¹⁰³¹ Iványi-Papp *Választmányi ülések*, 118–119.

¹⁰³² Lásd Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938), II, 260–261.; Szacsvai Kim *Erkel-műhely*, 151.

¹⁰³³ Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 144–148., 150., 165.

¹⁰³⁴ Promintzer *Die Reisen Kaiser Franz Josephs*, 138.

újonnan rekonstruált zenei vonatkozásait ismertetjük, elsőként az országos, majd külön a fővárosi eseményeket.¹⁰³⁵

A protokoll szerint a császári pár ünnepélyes bevonulását a zenekarok minden településen a „Néphymnus”, azaz a *Gott erhalte* eljátszásával kísérték. Ferenc József uralkodói jelmondatának (Viribus unitis = „Egyesült erőkke!”) zenei megnyilvánulása, a császári himnusz kötelező megszólaltatása a tartományokban tett körutak során a Habsburg Birodalom egységességét volt hivatott jelképezni.¹⁰³⁶ Utóbbira feltételezhetően csaknem minden alkalommal sor került, jellemzően katona- és/vagy cigány-zenekarok előadásában, esetenként a helyi egyházi és városi zenészek (hangszeresek és/vagy énekkar), és bizonyára rendszeresen az iskolai ifjúság bevonásával.

A Pest-Pilis megyei bizottság programtervezete szerint az országos látogatás legelső napján, május 4-én a hajóval érkező uralkodók tiszteletére két fogadóhajót terveztek kiállítani, amelyeken egy-egy cigányzenekar játszott volna díszöltözetben a császári himnuszt:

„Mindkét hajó fedélzetén lesz egy-egy zenekar, amelyek a fenséges megérkezéskor a Néphymnus [*Gott erhalte*] hangjait fogják megszólaltatni. Az egyik zenekar tagjai fehér nadrágot fognak viselni, világosbarna, fehér zsinórozású attilával és fehér tollas, fekete, kerek, magyar kalappal. A másik – cigányokból álló – zenekar öltözete piros nadrág, fehér zsinórozású, zöld attila és nemzetiszínű tollas, fekete, kerek magyar kalap lesz. Távolabb, két uszályon fogják elhelyezni azt a négy fát [oszlopot], amelyek mindegyike más színezetű lesz, a császári, az osztrák, a magyar és a bajor zászlók és címerek díszítik majd őket. Ez a négy fa fogja az alapját képezni a lágú díszben csillogó baldachinnak, amely 12 öl széles és 10 öl magas lesz, és amely alatt a császári jacht a néptömeg éljenzése közepette halad majd át. [Tehát a két fogadóhajó közrefogta a császári jachtot.]”¹⁰³⁷

A május 4-i ünnepélyes megérkezés és áthaladás alatt elhangzó *Gott erhaltét* – a fővárosi sajtó beszámolóí szerint – végül egy cigányzenekar és a dunai flottilla 12. számú katonai vadászszászadának zenekara játszott.¹⁰³⁸ Hasonlóan zajlott a császári pár fogadása országszerte: május 20-án Vácott a cs. k. 6. vadászszászadalj egy százada és zenekara köszöntötte

¹⁰³⁵ A programot illetően lásd *V. Függelék*.

¹⁰³⁶ Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 252., valamint Unowsky Nasz Pan Kajzer, 33–51. A himnuszokról lásd Nagy *Himnusz, Szózat, Gotterhalte*, 21–62.

¹⁰³⁷ Manhercz Orsolya kiegészítéseivel. Lásd Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 155–156. Az általa idézett forrás: A császári pár Pest-Pilis megyei megérkezésekor és jelenlétében lezajló ünnepségek programja. Pest, 1857. április 17., MNL Abszolútizmuskori Levéltár, D 120, 2. doboz, Nr. 208–1857. f. 22–32.

¹⁰³⁸ BH 5/103 (1857. május 6.); POZ 5/103 (6. Mai 1857). Vö. Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 150.

a császári párt és kíséretét,¹⁰³⁹ Isaszegen a gödöllői és monori nemesség nemzeti ruhában, zenekarral jelent meg, Cegléden pedig a pályaudvar előtti vásártéren egy népünnepély keretében fogadták az uralkodókat az „ausztriai néphimnusz és magyar nemzeti zene hangjai”.¹⁰⁴⁰ A „magyar nemzeti zene hangjai” alatt feltehetően a cigányzenekarok és katonazenekarok által játszott népies magyar műzenét, nemzeti(es) táncokat kell értenünk.

Magyar himnusz elhangzását (véltetően a Kölcsey–Erkel-féle *Hymnuszt*) a sajtóban csak egy alkalommal említik, itt is inkább csak utalásként: augusztus 24-én, Pozsonyban az esti fáklyás felvonuláson két katonazenekar és egy nyolcvanfős ének- kar a *Néphymnusz* elhangzását követően „egy magyar és egy német himnuszt” adott elő (2. *Függelék*). A *Hymnusz* valószínűleg a pesti Nemzeti Színházban bemutatott háromszerzős díszopera, az Erzsébet második, Erkel Ferenc által komponált felvonásának részeként is elhangzott. Erre utal az *Erzsébet* szinte teljes egészében fennmaradt, a bemutatóhoz közeli kéziratos forrásanyaga alapján rekonstruált műalakja, amelynek zenekari játszópéldányaiban a *Hymnusz* eljátszására vonatkozó bejegyzések szerepelnek. Utóbbi bejegyzéseknek a cenzori példányban, illetve a premieren is megvásárolható librettóban nem volt nyoma, a kórus szólamfüzeteiben és a karpártitúrában pedig e beírások utólagosak. Egy korai sűgópéldány és a másolt vezérkönyv azonban alaprétegében utalt a *Hymnusz* elhangzására, illetve tartalmazza a *Hymnusz* ének- és zenekari letétjét a második felvonást megnyitó kórustabló végén.¹⁰⁴¹

Az ünnepélyes bevonulást legtöbbször ágyúdörgés és a templomi harangok zúgása kísérte az adott település minden társadalmi rétegének gondosan szervezett sorfalával, diadalkapuk állításával, a város épületeinek feldíszítésével együtt, ahogyan ez május 4-én is történt. A császári pár aznap délután kötött ki a pesti Redout épülete előtt, majd a menet a budai vár felé vonult. A menet elején lévő katonai egységeket (ulánusok, vadászszázadbéli katonák, egy-egy jáász és kun bandérium) az udvari trombitások és timpanisták (*Hoftrumpeter und Pauker zu Pferd*¹⁰⁴²) követték lóháton; szintén lóháton vonult az udvartartás egy része és egyéb méltóságok, valamint a császár és személyes kísérete, majd egy nyolcvanas díszhintóban

¹⁰³⁹ BH 5/116 (1857. május 21.); POZ 5/116 (21. Mai 1857). A fellépő katonazenekarok azonosításakor felhasznált szakirodalom: Eugen Brixel – Gunther Martin – Gottfried Pils: *Das ist Österreichs Militärmusik: Von der „Türkischen Musik” zu den Philharmonikern in Uniform* (Graz–Wien–Köln, Edition Kaleidoskop, 1982) [a továbbiakban BMP]; Galván Károly – Karch Pál: *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, I–V. Gépirat (Budapest, BTK ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983) [a továbbiakban GK]. A cs. k. 6. vadászszázalaj helyőrségei: 1849–1850 Eger, 1850 Rimaszombat, 1851–1852 Pest, 1853 Vác. 184[?]-1854-ig Franz Landa karmester vezetésével, lásd GK II., 18. Továbbá Békéssy Lili: „Katonazenekarok Pest-Budán az 1850-es években”, *Magyar Zene* 56/2 (2018), 265–280., ide: 277., 279.

¹⁰⁴⁰ Isaszeg: BH 5/119 (1857. május 26.); POZ 5/119 (26. Mai 1857); Cegléd: BH 5/120 (1857. május 27.); POZ 5/120 (27. Mai 1857).

¹⁰⁴¹ Szacsvai Kimi i. m., 177.

¹⁰⁴² Promintzer *Die Reisen Kaiser Franz Josephs*, 141–142.

Erzsébet következett személyes kíséretével, illetve további méltóságokkal együtt, és végül a katonaság lovas egységei.¹⁰⁴³ A budai várban Hildegárd főhercegnő, és egy rövid pihenő után Scitovszky János hercegprímás fogadta a császári párt, és celebrálta a bevonulás zárásaként a palota kápolnájában (*Schloßkirche*) szűk körben megtartott Te Deum misét.¹⁰⁴⁴

A császári pár tiszteletére ezt követően is országshoz tartottak Te Deum szentmiséket az adott települések főtemplomában, többek között május 26-án a nagyváradi, illetve augusztus 11-én a szombathelyi székesegyházban. Augusztus 30-án a reggel 7-kor kezdődő misét Lőcsén a szepesi püspök celebrálta; ugyanezen a napon Szepesváralján ünnepélyes Te Deum misét tartottak a császár jelenlétében; Egerben, szeptember 4-én a szentmisét taracklövésekkel kísérték; Pest-Budán katonai istentiszteletre is sor került május 9-én délelőtt és 10-én, a budai tábormezőn az összes pesti és budai helyőrség századának részvételével – a tudósítások alapján utóbbin a katonai egységekkel együtt közel húszezeren vettek részt.¹⁰⁴⁵

A szentmisék zenéjéről és közreműködőiről keveset tudunk.¹⁰⁴⁶ Az előkészületek kapcsán a *Budapesti Hirlap* a Bécsben tanuló, majd 1843-tól Pécsen működő Franz Seraph Hölzl (1808–1884) a *Gott erhalte* dallamát tartalmazó Te Deumát ajánlotta a szertartásokra.¹⁰⁴⁷ Hölzl közel hatvan mise szerzője volt, műveit a birodalmi fővárosban is játszották.¹⁰⁴⁸ A *Budapesti Hirlap* feltehetően a bécsi Franz Glögglnél megjelent C-dúr kompozícióra utalhatott, amelyet a zeneszerző Ferenc József és Erzsébet 1854. április 24-i esküvőjének tiszteletére írt.¹⁰⁴⁹ Arról egyelőre nincs tudomásunk, hogy az említett Te Deum valóban elhangzott-e a körúton.

¹⁰⁴³ Ua.

¹⁰⁴⁴ „Schließlich kam man zum Te Deum in die Schloßkirche, nach dessen Beendigung sich das Herrscherpaar in die inneren Gemächer zurückzog.” Promintzer *Die Reisen Kaiser Franz Josephs*, 143. Vélhetően nem a Nagyboldogasszony-templomról lehet szó, hanem a palotában található kápolnáról.

¹⁰⁴⁵ Nagyvárad: BH 5/120 (1857. május 27.); POZ 5/120 (27. Mai 1857). Szombathely: BH 5/186 (1857. augusztus 15.); POZ 5/186 (15. August 1857). Szepesváralja: BH 5/198 (1857. szeptember 1.); POZ 5/198 (1. September 1857). Eger: BH 5/204 (1857. szeptember 8.); POZ 5/204 (8. September 1857); Pest-Buda: POZ 5/107 (10. Mai 1857) und 5/108 (12 Mai 1857); BH 5/107 (1857. május 10.), és 5/108 (1857. május 12.).

¹⁰⁴⁶ A helyi adatokkal történő kiegészítést egy nagyobb volumenű 19. századra vonatkozó egyházzenei kutatás könnyítené meg, addig is elsősorban a helyi sajtóból, illetve a várostörténetekben és intézménytörténetekben már feldolgozott levéltári anyagokból tájékozódhatunk.

¹⁰⁴⁷ BH 5/88 (1857. április 18.). Hölzl pécsi működéséről lásd Szkladányi Péter: *Hölzl Szeráf Ferenc zeneszerző munkássága és a pécsi székesegyház zenei élete karnagyi működése alatt*. Kézirat (Budapest, Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, 1981); uő: „Hölzl Szeráf Ferenc pécsi zeneszerző. A Noé című oratórium”, *Pécsi Szemle* III/2 (2000), 42–48.

¹⁰⁴⁸ „Hölzl, Franz Seraph”, in Constant von Wurzbach (Hg.): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 9 (Bécs, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1863), 116–119.; „Hölzl Szeráf Ferenc”, in Carl Dahlhaus – Hans Heinrich Eggebrecht (szerk.): *Brockhaus-Riemann Zenei Lexikon*. A magyar kiadást szerk. Boronkay Antal (Budapest, Zeneműkiadó, 1983), II, 195.

¹⁰⁴⁹ „Te Deum Laudamus. Zur allerhöchsten Vermählungs-Feier Seiner apostol. Majestät des Kaisers von Oesterreich Franz Josef I. mit Ihrer Königlich-Hoheit der Durchlauchtigsten Frau Herzogin Elisabeth in Bayern am 24 April 1854 für Sopran, Alt, Tenor und Bass, 2 Violin, Viola, Bass und Violoncell, Flaute, 2 Clarinette, 2 Fagotti, 2 Corni, 2 Clarini, 2 Tromboni, Ophicleide, Tympani und Organo componirt von F. S. Hölzl.” Opusszám nélkül, kiadói lemezszám: F.G.807. A mű kéziratban is fennmaradt, jelenleg az Österreichische

A császári pár a délelőttöket és délutánokat különböző intézmények (hivatalok, iskolák, árvaházak, börtönök stb.) látogatásával töltötte, vagy Ferenc József tartott audienciát. A császári pár a délelőttöket és délutánokat különböző intézmények (hivatalok, iskolák, árvaházak, börtönök stb.) látogatásával töltötte, vagy Ferenc József tartott audienciát. A délután 4–5 órakor kezdődő ebédek rendszerint zenekísérettel zajlottak: a Tafelmusikot általában a helyben állomásozó katonazenekarok¹⁰⁵⁰ és/vagy cigányzenekarok szolgáltatták kultúrájukon.

Május 25-én, Wenckheim József gróf gyulai kastélya előtt a korábban említett gyulai, battonyai, szarvasi és makói cigányzenekarok játszottak „nemzeti zenedarabokat”.¹⁰⁵¹ Augusztus 11-én, Körmenden Batthyány Fülöp herceg birtokán¹⁰⁵² került sor egy fényűző étkezésre, ahol a jeles vendégek egy részének a kastély üvegházában terítettek, mialatt az országSZerte nagy elismerésnek örvendő Sárközi Ferenc cigányzenekara¹⁰⁵³ a várudvar felőli bejáratnál, a helyben állomásozó „Ferenc József dzsidásezred zenekara” pedig a várkert felőli oldalon zenélt.¹⁰⁵⁴ Egy nappal később Keszthelyen az udvari ebéd alkalmával a nagy számban jelenlévő nemesség és magas rangú hivatalnokok előtt a cs. k. 2. (Schwarzenberg) ulánusezred zenekara egy cigányzenekarral felváltva „több új zeneművet jelesen adtak elő”.¹⁰⁵⁵ Az általuk játszott repertoárról a források keveset árulnak el, a játszott darabokra Sárközi Ferenc zenekarának 1860/1861-es turnéjáról fennmaradt műsora alapján következtethetünk (40. táblázat).¹⁰⁵⁶

Nationalbibliothek Musiksammlungjában őrzik. A szólamanyag jelzete: F24.St.Peter.B60. Provenienciája: „Kirchenmusikarchiv St. Peter, Wien.”

¹⁰⁵⁰ Minden bizonnyal a katonazenekarokra utalhatnak a sajtóbeszámolók „császári királyi zenekarok” meghatározásai.

¹⁰⁵¹ Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 179. BH 5/108 (1857. május 12.) és 5/123 (1857. május 30.); POZ 5/108 (12. Mai 1857) und 5/123 (30. Mai 1857).

¹⁰⁵² MórícZ Péter – Dr. Nagy Zoltán: *Körmend és a Batthyányak évszázadai. Kiállításvezető* (Körmend, Körmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2006). Online elérhető: https://muzeumkormend.hu/sites/default/files/publikacio/pdf/2017-01-02/kiallvez_magyar_2016.pdf (utolsó letöltés: 2023. december 7.)

¹⁰⁵³ Sárközi Ferencről bővebben lásd *Cigányzenészek albuma*, szerk. és kiad. Markó Miklós (Budapest, Markó Miklós, [1896]), 27–28.; Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében I. 1776–1903* (Budapest, Nap Kiadó, 2004), 99–101., 106–118., 123–125.

¹⁰⁵⁴ BH 5/190 (1857. augusztus 22.); POZ 5/190 (22. August 1857); MS 1/187 (1857. augusztus 18.). A Ferenc József dzsidásezred zenekarának beazonosítása problematikus. Feltehetően a cs. k. 4. ulánusezred zenekaráról lehet szó. Lásd BMP 357., illetve Közhasznú és mulattató nemzeti vagy hazai kalendárium, magyarországi és erdélyi katolikusok', evangélikusok' és ó hittiek számára. Krisztus urunk születése után 1856-dik szökő azaz 366 nappól álló esztendőre. 42. esztendei folytatás (Pest, Trattner, 1856), [82].

¹⁰⁵⁵ BH 5/186 (1857. augusztus 15.); POZ 5/186 (15. August 1857); DB 5/34 (1857. augusztus 23.); MN 2/66 (1857. augusztus 19.), 523. Schwarzenberg ezred: BMP 356. A katonazenekarok és cigányzenekarok együttes fellépése, vagy egymást váltó játéka a korszak gyakori jelensége volt. Vö. Békéssy *Katonazenekarok*, 279.

¹⁰⁵⁶ *Cigányzenészek albuma*, 28. Az általa idézett műsorról szó szerint közöljük.

PROGRAMM	
zum dritten Concerte	
bei	
Seiner Majestät dem Könige von Hannover.	
Hannover, den 2. April 1861.	
Erste Abtheilung	Zweite Abtheilung
1. Gott erhalte. Ungar. Volkshymne von Erkel.	1. Rákóczy-marsch von Bihari.
2. Potpourri a. d. O. »Trubadur« von Verdi. ¹⁰⁵⁷	2. Overture z. O. Kunok von Császár.
3. »Isten áldd meg a magyart«. Nationalhymne von Kölcsey. ¹⁰⁵⁸	3. Eduard csárdás von Kálozdy Jancsi.
4. Losonczi romlása. Von Borzó Miska.	4. Csárcsia csárdás von Farkas Miska.
5. Koket polka von Strauss.	5. Potpourri a. d. O. Hunyadi von Erkel. ¹⁰⁵⁹

40. táblázat. Sárközi Ferenc zenekarának koncertműsora (Hannover, 1861. április 2.)

Legtöbbször cigányzenekarok szolgáltatták a zenét a látogatás programjának gyakran részét képező népünnepélyeken is, amelyekre a császári pár személyes részvételével vagy anélkül került sor a vidéki városokban, általában a díszebéddel egy időben. Május 23-án a jászberényi Nádorkertben cigányzenekarok játszottak csárdásokat és „nemzeti táncokat”, ahová este 7 órakor érkezett meg a császári pár.¹⁰⁶⁰ Ferenc József, Erzsébet és kíséretük május 24-én Cegléden és Kecskeméten időzött,¹⁰⁶¹ ahol ezúttal az ő személyes jelenlétük nélkül ülték népünnepet a helyi lakosok. Aznap került sor arra a nagykőrösi látogatásra is, amelyen kényszerűségből Arany János is részt vehetett, és talán ez inspirálta *A walesi bárdok* című balladájának megírását.¹⁰⁶² Augusztus 9-én délután 4 órától a soproni Neuhoft Gartenben (ma Erzsébet-kert) gyülekezett az ünneplő tömeg, ahol a megye három nemzetisége (a sajtóban magyar, német és szláv nemzetiségeket említenek) külön-külön tánchelyet kapott, a nemzeti

¹⁰⁵⁷ Az opera népszerű részlete volt a 4. felvonásból Leonora és Manrico duettje, amelyet Allegri *Miserere*-je kísért („Miserere d'un alma già vicina”). E részlet a népszerű zongorafantáziák kedvelt témája volt, pl. Liszt Ferenc: *Miserere du Trovatore*, S. 433 (1859), Sigismund Thalberg: *Fantasia on Il trovatore*, op. 77., Louis Moreau Gottschalk: *Miserere du Trovatore*, op. 52 (1856–7).

¹⁰⁵⁸ Minden bizonnyal nem hangozhatott el kétszer a Kölcsey–Erkel-féle *Hymnus*. A koncertprogram első részében felfedezhető ismétlődés többféleképpen magyarázható. A Sárközi-féle cigányzenekar működésére jellemző a szavalat mint előadási mód, így valószínűbbnek tűnik, hogy másodjára Erkel egy másik néphimnuszát, vagy más népszerű, a himnusz funkcióját betöltő darabját játszhatták. Szintúgy valószínűtlen, hogy a Joseph Haydn által megzenésített *Gott erhalte* „magyarként” (amely gyakori műfajmegjelölés volt 19. században) hangzott volna el.

¹⁰⁵⁹ Az opera népszerű részletei zongoraátiratban is megjelentek. *Mona Magyar zeneműkiadók és tevékenységük* alapján: *Hattyúdál* (352), (410), (1326); *Induló* (550), (806), (810). Az opera nyitányát és a *Hunyadi László*-ból írt fantáziáját Liszt Ferenc is gyakran játszotta hangversenyein.

¹⁰⁶⁰ BH 5/119 (1857. május 26.), Tárca-rovat. A POZ hosszabb tudósítást közöl erről a napról: 5/119 (26. Mai 1857).

¹⁰⁶¹ BH 5/120 (1857. május 27.); POZ 5/120 (26. Mai 1857).

¹⁰⁶² Erről lásd bővebben Kovács *Az 1857-es császárijárás irodalmi visszhangja*, 255–256.

díszöltözetben lejtett táncok megtekintését követően pedig a kert ünnepélyes díszkivilágítására és tűzijátékra is sor került Ferenc József jelenlétében.¹⁰⁶³

A városok ünnepélyes, esti díszkivilágításának megszemplését a 19. században gyakran egybekötötték a helyi zeneegyesületek, katonazenekarok, cigányzenekarok által kísért fáklyászenés felvonulásokkal, amely egyúttal a császárlátogatás egyik gyakran visszatérő eleme volt.¹⁰⁶⁴ 1857. augusztus 10-én, Sopronban például 800 fáklyavivő gyülekezett a soproni Tanácsházterén Ferenc József ünneplésére. A tömeget ezt követően a cs. k. 39. Dom Miguel gyalogezred és a „báró Horváth dragonyosezred” zenekarainak felváltott játéka kísérte a császár szállásához, ahol „[...] a fáklyavivőkkel egyszersmind a lakosság ezrei is megjelentek, s a néphymnus eléneklése alatt Öfelségének lelkesedett éljenzésére törtek ki. [A két zenekar több darabot játszott,] melyek az evang[élikus] egyházi karnak virtuóz előadásaival igen kellemes változatosságot nyújtanak.”¹⁰⁶⁵

A helyben állomásozó katonazenekarok játékaról számol még be 1857. augusztus 27-én Pozsonyban a *Pressburger Zeitung* is, ahol 600 fáklyavivő volt jelen. A 80 fős kórust a cs. k. 42. Hannoveri király gyalogezred és a cs. k. 22. vadászászlóalj zenekara kísérte.¹⁰⁶⁶ A tömeg este fél 9-kor ért a császár szálláshelyéül szolgáló hercegprímási palota elé, és négyszöglet képezve fogta körül a zenekarokat és az énekeseket. A *Gott erhalte* elhangzása után, a császár megjelenésekor a kórus „egy magyar és német himnuszt” adott elő – a sajtóban ennél pontosabb megjelölést nem találunk.¹⁰⁶⁷ Pest-Budán, 1857. május 9-én is sor került a Ferenc József tiszteletére rendezett polgári fáklyás menetre, amelyet úgyszintén két-három katonazenekar és a Pest-Budai Dalárda tagjai kísérték.¹⁰⁶⁸ A felvonulás különlegessége volt, hogy a dalárda tagjai és egyúttal a felvonulók fekete kalappal, fehér nyakkendőben és kesztyűvel jelentek meg.

¹⁰⁶³ BH 5/182 (1857. augusztus 11.) és 5/183 (1857. augusztus 12.); POZ 5/182 (11. August 1857) und 5/183 (12. August 1857); *Oedenburger Intelligenz-und Anzeige-Blatt* 3/91 (10. August 1857).

¹⁰⁶⁴ Vö. *Székesfehérvár zenéje 1688–1892* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993), 189–192., 228–265.; Bárdos Kornél: *Eger zenéje 1687–1887* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987), 190–193., 204–250., Sas Ágnes: *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2017), 80–84., 195–259., Békéssy *Katonazenekarok*, 277–280.

¹⁰⁶⁵ BH 5/184 (1857. augusztus 13.).

¹⁰⁶⁶ BMP; Galván Károly – Karch Pál: *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, I–V. Gépirat (Budapest, MTA BTK ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983).

¹⁰⁶⁷ BH 5/194 (1857. augusztus 27.). A himnuszokról lásd még: Nagy Ildikó: „Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte: Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon”, *Aetas* 32/4 (2017), 21–62.; Kim Katalin: „Pange lingua. Erkel *Hymnus*ának keletkezéstörténetéhez”, *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018* (Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2019), 141–156.

¹⁰⁶⁸ Vö. Gusztin Rudolf: „The Institutionalization of the Choral Movement in Nineteenth-Century Hungary”, *Musicologica Austriaca*. Tatjana Marković – Fritz Trümpi (eds.): *Special Issue. Exploring Music Life in the Late Habsburg Monarchy and Successor States* (2021): <https://musau.org/parts/neue-article-page/view/105> (utolsó letöltés: 2022. február 1.).

Michael Brand két, erre az alkalomra komponált kórusművét adták elő, az *Üdvözlettel* és a *Völkerfrühling*-et – mindkét mű kottája elveszett.¹⁰⁶⁹

A katonazenekarok által kísért fáklyászenés felvonulások azonban nem korlátozódtak a császári körutazásokra – itt érdemes egy rövid kitérőt tennünk. A fáklyászene *Révai* és a *Pallas* lexikonok egybehangzó magyarázata alapján „Mostanság valamely ünnepezt egyéniség számára megtiszteltetésül v[agy] korszakos esemény ünneplésére szoktak F[áklyászenék]et rendezni. Ok az esti gyülekezésekre bizonyára az volt, hogy nagy tömegek csak napi munka után érnek rá ilyen tüntetésekből résztvenni.”¹⁰⁷⁰

A fáklyászenés felvonulás mint a reprezentáció egyik fontos műfaja az egész birodalom számára jelentőséggel bírt. Nem csak Magyarországon, hanem a Habsburg Birodalom teljes területén szokás volt az uralkodó születésnapjának reprezentatív megünneplése, még a kisebb településeken is.¹⁰⁷¹ A korabeli sajtó és a visszaemlékezések alapján úgy tűnik, a fáklyászene műfaja az 1840-es évtizedben gyakori jelenség volt Magyarországon: az ispánok tiszteletére, vagy akár egyéb méltóságoknak, tisztségviselőknél is szerveztek fáklyászenét. Petőfi Sándor feltehetően erre a nagyszámú ünnepségre utalhatott naplóbejegyzésében az 1848/49-es események kapcsán:

„Pest, április 19. 1848.

Március 16-kán az előbbi nap tiszteletére a két főváros kivilágítva ... néhány nappal utóbb fáklyászene Klauzál-nak, Nyárinak stb... aztán fáklyászene Veselényinek, [sic] Eötvös Józsefnek stb... később Batthyányi, Kossuth, Szécsenyi [sic] megérkezésekor a két főváros kivilágítva ... tennap ismét a nádor tiszteletére kivilágítás és mindenféle cerimónia. Mennyi ünnep egy hónap alatt! [...] Ha vesszük, e férfiak valamennyien megérdemelték a megtiszteltetést, melyben részesültek; de ha meg nem érdemelnék is, csakúgy megtiszteltük volna őket, és ez a szomorító a dologban. Borzasztó vasárnapi nép vagyunk! nekünk mindig ünnep kell, és ha egyszer nem lesz emberünk, akit megünnepeljünk, majd a holdvilágnak viszünk fáklyászenét s csinálunk kivilágítást.”¹⁰⁷²

A helyi méltóságok tiszteletére rendezett fáklyászenés felvonulásokról Bárdos Kornél is tesz említést városmonográfiáiban.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁹ Bónis Ferenc: *Mosonyi Mihály* (Budapest, Mágus, 2000), 27. (*Magyar zeneszerzők* 10).

¹⁰⁷⁰ *Révai nagy lexikona*, 7. kötet (Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1913), 152.

¹⁰⁷¹ Unowsky *Pomp and Politics*, 2–10.

¹⁰⁷² *Petőfi Sándor prózai művei*, szerk. Kiss József (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976), 522.

¹⁰⁷³ Bárdos Kornél: *Eger zenéje 1687–1887* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987), 203–250. és uő: *Székesfehérvár zenéje 1688–1892* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993), 228–265.

A politikai és közéleti személyiségek mellett művészek tiszteletére is rendeztek fáklyászenét Magyarországon, ám ez jóval ritkább volt, és a legtöbb esetben sokkal inkább nemzeti-politikai szándékot tükrözött. Ilyen volt például az 1843-as Kisfaludy-ünnep is, amelyről Margócsy István irodalomtörténész közölt tanulmányt, kitérve a fáklyászene műfajára.¹⁰⁷⁴

Ferenc József és Erzsébet Szegeden egy színelőadást is megtekintett: a díszelőadás keretében Vahot Imre *Huszárcsíny* című népszínművét adták elő Böhm Gusztáv zenéjével.¹⁰⁷⁵ „Őfelségeik az előadáson egész végéig jelen lenni méltóztattak és érkezésükkor valamint távozásukkor hangos örömradiállal üdvözöltettek.” Az előadást követően megtekintették Szeged ünnepélyes kivilágítását is, cigányzenekarok játéka mellett¹⁰⁷⁶ „egy külön ez alkalomra szerzett ünnepi induló lőn a fáklyás menetet kísérő zenekar által előadva, az iskolai ifjúság pedig az ausztriai néphymnust éneklé, mit az utcákon hullámzó néptömeg üdvkiáltásokkal fogadott.”¹⁰⁷⁷

Egyedül a fővárosban került sor udvari és városi/polgári bálók megrendezésére.¹⁰⁷⁸ A május 7-i udvari bál (*Ball bei dem Hofe*¹⁰⁷⁹) zenéjéről nincs adatunk. A bálon összesen hatszázan voltak jelen, Erzsébet kétszer, Ferenc József pedig egyszer táncolt.¹⁰⁸⁰ A május 10-i, szintén a palotában rendezett budai városi bálon nyolcszázan vettek részt, az eseményre este 10-kor érkezett meg a császári pár, ahol magyar táncokat is megtekintettek, köztük a csárdást is: „Albrecht főherceg a Császárnőt vezeté a mellékterembe, hol Őfelsége sokáig gyönyörködött ezen előtte még idegen és komoly úgy mint szilaj részeiben eredeti és át meg át magyar jellemű tánc nézésében.”¹⁰⁸¹

Az 1857. május 11-i polgári bálnak a pesti Német Színház adott otthont. Az erre az alkalomra átalakított színháztermet különleges dísznövényekkel és szökőkúttal díszítették, a főbejáratnál pedig Ferenc József és Erzsébet neveinek kivilágított kezdőbetűit helyezték el.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁴ Margócsy István: „A költészet ünnepe. Az 1843-as Kisfaludy Sándor-ünnep jelentősége”, *2000* 16/5 (2004. május), 66–76. Bővített változatát lásd uő: „A költészet ünnepe (az 1843-as Kisfaludy Sándor-ünnep jelentősége)”, in uő: *Égi és földi virágzás tükre – Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszokról* (Budapest, Holnap, 2007), 231–248.

¹⁰⁷⁵ A mű Toborzójáról részletesebben lásd Riskó Kata: „Népzene és közzene kapcsolata a Martinovics-nóta 19. századi forrásai alapján”, in Gilányi Gabriella – Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2015–2016 : In memoriam Kiss Gábor* (Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018), 233–253., ide: 244–247. A *Huszárcsíny* bemutatója a pesti Nemzeti Színházban: 1855. május 19. Szentpétery Zsigmond rendezése.

¹⁰⁷⁶ BH 5/123 (1857. május 30.), Tárca-rovat.

¹⁰⁷⁷ Az induló szerzőjéről és az indulóról nincsen adatunk. BH 5/120 (1857. május 27.); POZ 5/120 (27. Mai 1857).

¹⁰⁷⁸ Vér Eszter Virág: „Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916) : Az udvari bálók és fogadások”, in Gergely *Fejezetek a tegnap világából*, 92–114.

¹⁰⁷⁹ Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 173.

¹⁰⁸⁰ BH 5/105 (1857. május 8.) és 5/106 (1857. május 9.); POZ 5/106 (9. Mai 1857), Tárca-rovat.

¹⁰⁸¹ BH 5/108 (1857. május 12.), Tárca-rovat.

¹⁰⁸² BH 5/96 (1857. április 28.); POZ 5/96 (28. April 1857).

A császári pár megérkezését harsogó zene jelezte este 10-kor, az éljenzések a tudósítás alapján a zenekar által játszott *Gott erhaltét* is félbeszakították.¹⁰⁸³

VI.4.3. A főváros zenei eseményei

A látogatás Pest-Budán töltött első hete rendkívül intenzív volt. A vidéki városokhoz hasonlóan a fővárosban is csaknem minden nap vizitekre, illetve legalább három katonazenével kísért díszbédre került sor.¹⁰⁸⁴ A császári pár tiszteletére a helyi, Pest-budai dalárda és a fővárosi polgárság május 9-én több katonazenekarral együtt fáklyás felvonulást rendezett, május 8-án este pedig a város grandiózus díszkivilágítását tekintették meg, tűzijáték kíséretében. Az általános kivilágítás megszemplélésének szintúgy előre meghatározott rendje volt, melyet plakátokon közöltek magyar és német nyelven. A körút során végül csak a fővárosban látogattak koncerteket és operaelőadásokat (köztük az 1857-es vizit tiszteletére komponált Erzsébet díszopera bemutatóját), továbbá három bálon (udvari és városi/polgári) is megjelentek.

A főváros szerepvállalása egyértelműen Pest-Buda centrális jelentőségét tükrözi. Az 1857-es országos vizit esetében a zeneegyesületek, a pesti Nemzeti Színház és a pesti Német Színház,¹⁰⁸⁵ a Nemzeti Zenede, a Rózsavölgyi és Társa zeneműkiadó és a Pest-budai dalárda aktív működése és tevékenykedése kiemelendő. Utóbbi, országos szinten is jelentős szervezetek műhelyeiből kerültek ki a látogatás alkalmával bemutatott és kiadott zeneművek, amelyeket áttekintve szembetűnő Erzsébet császárné magyarországi kultuszának kibontakozása.

Május 8-án, az audienciák és küldöttségek fogadását követően a császári pár a Nemzeti Múzeum virágkiállítását tekintette meg, ezt követően pedig elkülönített vizitekre került sor: Erzsébet és Hildegárd a Josephinum árvaházban, majd az angolkisasszonyoknál tett látogatást, Ferenc József pedig a katonai intézeteket és a kórházakat szemlélte meg.¹⁰⁸⁶ Erzsébetet a Josephinum árvaházban zenével fogadták. A nagyteremben egy árva üdvözlő beszéde után ima és a *Néphymnus* közös eléneklése következett.¹⁰⁸⁷ Az angolkisasszonyoknál tett látogatást hónapok előkészülete előzte meg. A császárné és a főhercegasszony egy Mária-himnuszt énekeltek a kápolnában, a fő tanteremben ezt követően „néma ábrázolatokban”, azaz élő tablóképeket alkotva álltak fel a növendékek, feltételezhetően zenekísérettel, majd

¹⁰⁸³ BH 5/109 (1857. május 13.), Tárca-rovat; POZ 5/109 (13. Mai 1857); PU 3/19 (1857. május 13.).

¹⁰⁸⁴ BH 5/103 (1857. május 6.), 5/104 (1857. május 7.), 5/113 (1857. május 17.); POZ 5/103 (6. Mai 1857), 5/104 (7. Mai 1857); MN 3/40 (1857. május 20.), 321.

¹⁰⁸⁵ A budai Várszínház az 1857-es látogatás programjait között nem szerepelt.

¹⁰⁸⁶ POZ 5/106 (9. Mai 1857), BH 5/106 (1857. május 9.).

¹⁰⁸⁷ MN 2/38 (1857. május 13.), 304.

zongoradarabokat adtak elő. A *Néphymnus* eléneklését magyar, német, francia, olasz és angol szónoklatok követték. A programot nemzeti zene és tánc zárta: 48 kislány magyar ruhában „nemzeti fris” táncot járt, Erzsébet tiszteletére elénekelték a bajor himnuszt, egy kislány citerán játszott, feltehetően egy magyar népies műdalt, az eseményt végül egy hálaszónoklat zárta.¹⁰⁸⁸

1857-es ittléte során a pesti Nemzeti Színházat,¹⁰⁸⁹ mely intézményre Albrecht főherceg is nagy befolyással bírt, több alkalommal is meglátogatta a császári pár. A főherceg ráhatása ellenére a neoabszolutizmus éveiben sem volt sikertelen az intézményben a nemzeti program érvényesítése. Bár a rendőrök szigorral léptek fel, a színház még a magas rangú hivatalnokok vagy a dinasztia egyes tagjainak jelenlétében is gyakran vált spontán tüntetések színterévé.¹⁰⁹⁰

1857. május 12-éről azonban a sajtó különös örömmel számolt be, mivel a császárné aznap kétszer is megtisztelte jelenlétével a Nemzeti Színházat: délelőtt a Pesti Jótékony Nőegylet segélykoncertjén vett részt, este pedig Albrecht főherceggel és Hildegárd főhercegasszonnyal együtt meglepetésként meglátogatta Doppler Ferenc *Ilka és a huszártobozó* című operájának első két felvonását, „élénk érdeklődéssel és tetszéssel” kísérve.¹⁰⁹¹ A délelőtti koncert bizonyára a szervező egyesület miatt is kiemelt fontosságú volt: a jótékony felől közelítve a nőegyletek intézményesült formában aktív szervezői voltak a kulturális élet egészének.

A május 12-i, délelőtti koncert bizonyára a szervező egyesület miatt is kiemelt fontosságú volt. A látogatás alkalmából a pesti jótékony nőegylet egy jótékonyági koncertet szervezett a császári pár tiszteletére, 1857. május 12-ére, a pesti Nemzeti Színházba. Az esemény színlapja csak a fellépők névsorát közli, a programot azonban a korabeli sajtóból, leginkább a *Budapesti Hirlap* hasábjairól rekonstruálhatjuk.¹⁰⁹² Az előadás műsorát a Nemzeti Színház sikeres, főleg

¹⁰⁸⁸ *Katholikus Néplap* 10/20 (1857. május 20.), 180. A tudósítások a gyulai látogatás alkalmával említik még a bajor himnusz elhangzását: a város vezetése április 27-én zenekarainak rendelet útján írta elő, hogy mind az osztrák, mind pedig a bajor himnuszt tanulják be a látogatásra, a császárné tiszteletére. Továbbá elrendelték, hogy az „első gyulai és battonyai [véltetően cigány] zenekar” a Bárdos-hídhöz, majd a kastélyba menjen, hogy az ebéd és vacsora alatt zenéljenek. A „második gyulai banda a csabai, békési és berényi bandákkal” pedig a népünnepélyen zenéljen nemzeti táncokat. Scherer Ferenc: *Gyula város története, II. A rendezett tanácsú város* (Gyula, Stephaneum, 1938), 96.

¹⁰⁸⁹ Az intézmény működésével kapcsolatban lásd többek között Kerényi Ferenc: *A Nemzeti Színház* (Budapest, Corvina Kiadó Vállalat, 1987); uő (szerk.): *A Nemzeti Színház 140 éve* (Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1980); uő (szerk.): *A Nemzeti Színház 150 éve* (Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987); Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938–1940), Tallián Schodel Rozália.

¹⁰⁹⁰ Lásd bővebben Mályuszné i. m., 37–40., Kerényi Ferenc (szerk.): *Magyar színháztörténet 1790–1873* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990), 373–375., 386. Wolfgang Binal: *Deutschsprachiges Theater in Budapest* (Weimar, Hermann Böhlau, 1972); Mályuszné Császár Edit: „A rendi nemzeti színháztól a polgári nemzet színháza felé (1849–1873)”, in Kerényi *A Nemzeti Színház 150 éve*, 37–40.; Manhercz *Magas rangú hivatalos utazások*, 120.

¹⁰⁹¹ BH 5/109 (1857. május 13.); MN 2/39 (1857. május 16.), 312.; DB 5/20 (1857. május 17.), 249.; DCs 5/6 (1857. június 15.), 286.

¹⁰⁹² Az 1857. május 10 és 11-i színlapon szerepel az ajánló, a május 12-i színlapon hasonló szöveg. Utóbbit idézzük: „Ma, kedden, május 12-én, rendkívüli előadásul: DÉLI 12 ORAKOR: | A pesti jótékony nőegylet javára: | ÉNEK-, ZENE- és TÁNC- | EGYVELEG | 2 szakaszban. | Melyben KASTNER RÓZA k. a. cs. k.

magyar repertoárdarabjaiból, operarészleteiből állították össze. Az „ének-, zene- és táncgyüleget” a színház zenekara nyitotta meg Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlójának* nyitányával. Tern Károly két operájából hangoztak el részletek, a *Képzelt beteg*ből Füredi Mihály énekelt áriát, a *Tihany ostromának* egy kórusrészletét pedig a Nemzeti Színház énekkara adta elő. Huber Károly *Pesti emlék* című kamaraművét a szerző és a Doppler-testvérek játszották két fuvolán és hegedűn.¹⁰⁹³ A második részben Verdi *Trubadúrjának* 4. felvonásából Ernstné Kaiser Jozefa és Füredi Mihály énekelt duettet, majd az április 17-én Pestre érkezett Rosa Kastner zongoraművésznő¹⁰⁹⁴ adott elő egy szólódarabot. A május 12-i jótékonysági koncert zárásaként a Nemzeti Színház tánckarának két vezető tagja, Aranyvári Emília és Campilli Frigyes lépett színpadra a *Velencei carnevál* című kettős tánccal.¹⁰⁹⁵ Utóbbi minden bizonnyal az 1849-ben bemutatott *A jós* című balett népszerű táncja volt, zenéjét Doppler Ferenc és Ellenbogen Adolf állították össze.¹⁰⁹⁶ A jótékonysági esemény a tudósítások alapján elnyerte a császárné tetszését, amelynek bevételéhez 200 pengőforinttal járult hozzá.¹⁰⁹⁷ A nőegylet rendezvényét a *Pest-Ofner Zeitung* mellett a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* is pozitívan értékelte, a *Budapesti Hírlap* kritikusa pedig külön kiemelte Rosa Kastner szólóját.¹⁰⁹⁸ Erzsébet császárné „az előadatott ének-, zene-, s táncz-darabokat élénk érdekléssel s látható tetszéssel fogadta”,¹⁰⁹⁹ a koncert bevételéhez pedig 200 pengőforinttal járult hozzá.¹¹⁰⁰ A nőegylet eseményét *Pest-Ofner Zeitung* mellett¹¹⁰¹ a *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* is pozitívan értékelte.¹¹⁰²

Erzsébet tiszteletére nemcsak koncertet szerveztek, de két nagyszabású kompozíció is elkészült: az Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly által Czanyuga József szövegére írt *Erzsébet* című díszopera illetve az id. Ábrányi Kornél és Rózsavölgyi Gyula szervezésében létrejövő *Erzsébet-émlény* zongoraalbum. Mind az opera, mind pedig a zongoraalbum

kamaraénekesnő, KAISER-ERNSTNÉ, ARANYVÁRI | EMILIA, DOPPLER testvérek, FÜREDI, CAMPILLI, HUBER nemzeti színházi tagok veendnek részt.”

¹⁰⁹³ Huber szerzeményét (Pesti emlék, lassú és friss magyar) Treichlinger József adta ki, valószínűleg 1847-ben. *Mona Magyar zeneműkiadók és tevékenységük*, 85.

¹⁰⁹⁴ POZ 5/87 (17. April 1857).

¹⁰⁹⁵ BH 5/108 (1857. május 12.).

¹⁰⁹⁶ A darab Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtárban található forrásanyagát és előadás-történetét Varga Veronika vizsgálta. Vö. Varga Veronika: *Adalékok Doppler Ferenc nemzeti színházi balettjeinek történetéhez*. MA szakdolgozat (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2018), 16–32.

¹⁰⁹⁷ BH 5/109 (1857. május 13.); DB 5/21 (1857. május 24.).

¹⁰⁹⁸ POZ 5/109 (13. Mai 1857); POLL 8/109 (13. Mai 1857): „Das schöne Concert war in allen Theilen gelungen ausgeführt, und der wohlthätige Frauenverein erfreute sich einer guten Einnahme.”; BH 5/108 (1857. május 12.).

¹⁰⁹⁹ BH, 1857. május 13.

¹¹⁰⁰ DB, 1857. május 24.

¹¹⁰¹ POZ, 1857. május 13.

¹¹⁰² POLL, 1857. május 13.: „Das schöne Concert war in allen Theilen gelungen ausgeführt, und der wohltätige Frauenverein erfreute sich einer guten Einnahme.”

repciójának szempontjából fontos tény, hogy Wittelsbach Erzsébetet egyértelműen Árpád-házi Szent Erzsébet alakjához hasonlították a 19. században.¹¹⁰³ A császárlátogatás hivatalos magyar nyelvű sajtója, a *Budapesti Hirlap* tudósításai szerint úgy tűnik, hogy az 1857-es császárlátogatás nemcsak a Szent Erzsébet kultusz zenei vonatkozásainak adott új lendületet, de kötet, és képes album is megjelent a szent életéről.¹¹⁰⁴ Ábrányi kötetében Liszt Ferenc két kompozícióját kötötte a Habsburg uralkodópárhoz: az 1867-es Koronázási misét Ferenc József, míg a Vigadóban bemutatott Szent Erzsébet Legendáját mint annak ikerdarabját Erzsébet személyének tulajdonította.¹¹⁰⁵ Árpád-házi Szent Erzsébet és Wittelsbach Erzsébet alakja a század folyamán szinte szinonimává vált.¹¹⁰⁶

Mivel az 1857-es császárlátogatás zenei eseményei közül az Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly által komponált *Erzsébet* díszopera zártkörű, május 6-i bemutatója a szakirodalomban a legrészletesebben feldolgozott, erre csak érintőlegesen térünk ki. A készülő műről először a *Blätter für Musik* február 17-i száma írt: a cikk az opera szerzőiként csak Erkel Ferencet és Doppler Ferencet nevezte meg. A lapból a *Die Presse* is átvette a hírt.¹¹⁰⁷ A hírt szinte szóról szóra átvette a *Hölgyfutár*,¹¹⁰⁸ és a többi, művészettel érdemben foglalkozó lap is.¹¹⁰⁹ Az *Erzsébet* premierjét követően vegyes fogadtatásra talált, főleg annak zenei inkoherenciáját bírálták.¹¹¹⁰

Egyedül Alexander Czeke kísérelte meg az opera elhelyezését egyfajta birodalmi szemléletű kulturális perspektívában: a pesti zenész, zenekritikus a *Pest-Ofner Zeitungban* közölt írásában az operát illetően Doppler Ferenc zenéjét elegánsnak, eredetinek tartotta, Erkel felvonásának lendületességét, gazdagságát emelte ki, a Doppler Károly által komponált részeket pedig tetszetős francia stílusú zeneként írta le. Írásából részben az inkoherenciával vádolt zenemű felmentő gesztusa érződik ki. Czeke a hivatalos lapba írt cikkének bevezetésben kiemelte az opera szerzőinek és a mű létrejöttének legfőbb (vélt vagy valós) célját, a *Viribus*

¹¹⁰³ Alice Freideld, „Empress Elisabeth as Hungarian Queen: The Uses of Celebrity Monarchism,” in Cole – Unowsky *Limits of Loyalty*, 138–146; Vér Eszter Virág, „Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig: emlékezhelyei tükrében”, PhD disszertáció (Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2014).

¹¹⁰⁴ BH 8/243 (1857. október 24.).

¹¹⁰⁵ Ábrányi Kornél, „Egy indítvány. (A pestbudai zenedének ajánlva)”, *Zenészeti Lapok* 7/33 (1867. május 19.): 513–514.

¹¹⁰⁶ Vö. Mikszáth Kálmán, „A királyné meghalt”, *Országos Hirlap* (1898. szeptember 11.), 1.; Lásd még Daniel Unowsky, „Reasserting Empire: Habsburg Imperial Celebrations After the Revolutions of 1848–49”, in *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, ed. Maria Bucur and Nancy M. Wingfield (West Lafayette, Purdue University Press, 2001), 13–45.

¹¹⁰⁷ *Die Presse* 10/39 (1857. február 18.), 5.

¹¹⁰⁸ A szakirodalom itt nem hivatkozott pontos forrásra, csak „bécsi lapok”-ra. HF 8/41 (1857. február 20.), 173.

¹¹⁰⁹ DB 5/8 (1857. február 22.), 106.; NK 1/8 (1857. február 26.), 135.; PU 3/14 (1857. április 8.), 129.

¹¹¹⁰ Lásd bővebben a Szacsvai Kim *Erkel-műhely Erzsébet-recepcióról* szóló fejezetét és annak szakirodalmát. Továbbá: CsL 6/20 (1857. május 14.), 280.; DB 5/20 (1857. május 17.), 248. és 5/21 (1857. május 24.).

unitis zenei megjelenítését.¹¹¹¹ A császári jelmondatról mint jelképről a magyar nyelvű sajtó kritikusai és tudósítói nem emlékeztek meg.

Az *Erzsébet* operán kívül született még egy fontos mű, amelyet Ábrányi is megemlített a látogatás zenei eredményeként. A császárnénak ajánlott, a császárlátogatás alkalmából id. Ábrányi Kornél és a zeneműkiadó Rózsavölgyi által életre hívott, tizenkét zeneszerző közreműködésével létrejött az *Erzsébet-émlény* zongoraalbum.¹¹¹² Ábrányi Kornél az *Erzsébet-émlényre* mint „drága ereklyére” re hivatkozott *A magyar zene a 19-ik században* című kötetében.¹¹¹³ Ez már csak azért is problematikus, mert Ábrányi maga tevékenyen részt vett a zongoraalbum létrejöttében, amely egyúttal árnyalja is az *Erzsébet*-operáról formált negatív véleményét. Az opera jelentőségéhez hasonlítva ugyanis a zongoraalbumot jóval többre becsülte.

VI.4.4. Az *Erzsébet-émlény*

Lényeges példa a császárnénak ajánlott, id. Ábrányi Kornél és a zeneműkiadó Rózsavölgyi által életre hívott, tizenkét zeneszerző közreműködésével létrejött *Erzsébet-émlény* zongoraalbum.¹¹¹⁴ Az albummal a körút során kívánták megajándékozni *Erzsébetet*, az átadás időpontja megbízhatóbb források hiányában egyelőre tisztázatlan – a sajtóból két lehetséges dátumra következtethetünk: a *Hölgyfutár* május 25-i száma a „már csak nem teljesen elkészült” *Erzsébet-émlényről* számol be, a június 16-i *Budapesti Hirlap* pedig már „az *Erzsébetnek* átadott példányról” tudósít, amelyet Albrecht főherceg szintén megtekintett és méltatott.¹¹¹⁵ Eszerint a császárné május 25. és június 16. között kapta kézhez az albumot – utóbbi, Zsófia főhercegnő hirtelen bekövetkezett halála miatt minden bizonnyal egy császári küldöttség által vagy maga Albrecht főherceg közvetítésével juthatott el *Erzsébet*hez. Egy másik, kézenfekvőbb lehetőség, hogy a zongoraalbumot egy szintén Pesten készülő képzőművészeti albummal együtt

¹¹¹¹ POZ 5/105 (1857. május 8.).

¹¹¹² DB 5/19 (1857. május 10.). A kiadvány feltehetőleg egy bécsi mintát követve jött létre: 1854-ben Carl Haslinger Ferenc József és *Erzsébet* esküvőjét megünneplendő kiadott egy Elisabeth-Fest-Albumot, melyben a kor legelismertebb nyolc virtuóz zongorista-zeneszerzője, köztük Liszt Ferenc is közölt egy-egy szalondarabot. Elisabeth-Fest-Album für Pianoforte-Spieler. Originalbeiträge von A. Dreyschock, Spinnerlied. A. Henselt, Abendgedanken. W. Kuhe, Idylle. T. Kullak, Nocturne. F. Liszt, Berceuse. J. Schulhoff, Gebet. C. Voss, Rosenblatt. R. Willmers, Melodisches Scherzo. Hrsg. v. Carl Haslinger [1854].

¹¹¹³ Ábrányi *A magyar zene a XIX-dik században*, 242.

¹¹¹⁴ DB 5/19 (1857. május 10.). A kiadvány feltehetőleg egy bécsi mintát követve jött létre: 1854-ben Carl Haslinger Ferenc József és *Erzsébet* esküvőjét megünneplendő kiadott egy Elisabeth-Fest-Albumot, melyben a kor legelismertebb nyolc virtuóz zongorista-zeneszerzője, köztük Liszt Ferenc is közölt egy-egy szalondarabot. Elisabeth-Fest-Album für Pianoforte-Spieler. Originalbeiträge von A. Dreyschock, Spinnerlied. A. Henselt, Abendgedanken. W. Kuhe, Idylle. T. Kullak, Nocturne. F. Liszt, Berceuse. J. Schulhoff, Gebet. C. Voss, Rosenblatt. R. Willmers, Melodisches Scherzo. Hrsg. v. Carl Haslinger [1854].

¹¹¹⁵ HF 9/118 (1857. május 25.), 535.; BH 5/135 (1857. június 16.); PU 3/24 (1857. június 17.), 226.

adta át a császári párnak a képzőművészeti küldöttség¹¹¹⁶ két tagja, gróf Andrassy Manó és báró Prónay Gábor a május 6-án, délután 3 órakor kezdődő audiencián.¹¹¹⁷ A *Délibáb* május 10-i díszszámának beszámolója alapján több kötetet ajándékoztak a császári párnak, köztük egy ősi szent legendát tartalmazó (feltehetően Árpád-házi Szent Erzsébetről szóló) díszkiadványt, egy zenei és egy festészeti album díszkiadásait, illetve egy ebből az alkalomból megjelent Pest-Buda monográfiát.¹¹¹⁸

Az *Erzsébet-emplény* átadási dátumának meghatározása szempontjából zavaró, hogy nem ez a körút egyetlen, ünnepi keretek közt átnyújtott zeneműve. Vélhetően ugyanezen az audiencián került átadásra Prónay báró a Nemzeti Zenede három tanára, Thern Károly, Gotthard Wöhler, Bräuer Ferenc erre az alkalomra komponált kórusműveinek díszpéldánya, amelyeket a báró által szervezett május 11-i Vocal Serenade-on mutattak be.¹¹¹⁹ Mivel a körutazás programja rendkívül szoros volt, és szabad estét már nem tudtak biztosítani,¹¹²⁰ a Zenede és a Pest-budai dalárda¹¹²¹ e közös szerenádjára május 11-én délelőtt került sor. A palota kertjében elhangzó énekelőadást a császári pár az erkélyről hallgatta.¹¹²² Az eseményről a Nemzeti Zenede évkönyve is megemlékezett:

„Szerencsés volt ez évben a’ zenede egy rendkívüli kitüntetésben is részesülni az által, hogy legkegyelmesebb jóváhagyás folytán megengedettett, miszerint dalnok-növendékeivel a’ budapesti dalművészek és műkedvelők segédműködése mellett (mintegy két százan) Ő cs. k. Felségük előtt május 11-én délelőtti 9–10 óra közt Budán a’ cs. k. palotának Pest felé nyúló kerti terén hódolatát bemutatassa az ez alkalomra Thern Károly (magyar), és Wöhler Gotthard zenedei tanárok, ’s Bräuer József [!] zenedei aligazgató által szerzett (német szövegű) kardalok

¹¹¹⁶ A küldöttség tagjai alatt minden bizonnyal a Pesti Műegyesület tagjait kell érteni, amelynek ez évben elnöke gróf Andrassy Manó (1821–1891), egyik aktív tagja pedig báró Prónay Gábor voltak. A sajtó alapján 1854-ben a tagok névsorában szerepelt többek közt Barabás Miklós és Feszl Frigyes is; lásd Ritter Sándor titkár jelentését: BH 5/19 (1854. június 28.). Az egyesület alapításáról lásd Szvoboda Gabriella: „A Pesti Műegyesület megalakulása és első kiállítása 1840-ben”, *Ars Hungarica* 8/2 (1980), 281–321.; bővebben Szvoboda Dományszky Gabriella: *A Pesti Műegyesület története* (Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007).

¹¹¹⁷ BH 5/104 (1857. május 7.) és 5/105 (1857. május 8.); POZ 5/104 (7. Mai 1857). Ekkor adták át a császári pár tiszteletére készült képzőművészeti albumot, melynek készítésében részt vett többek közt Barabás Miklós, Karl Lotz, Than Mór és Orlay Petrich Soma is, és melynek tartalmáról bővebben a POZ közölt részletes leírást egy önálló cikkben, lásd 5/107 (10. Mai 1857).

¹¹¹⁸ DB 3/19 (1857. május 10.), 234–237.

¹¹¹⁹ A Zenede tanácsulési jegyzőkönyveinek bejegyzései szerint a március 19-i ülésen a tanácselnök báró Prónay már megtette a szükséges előkészületeket, április 7-én jelentette, hogy a szerenádon 180 fő fog közreműködni, amelyhez a Kubinyi Ágoston által átengedett Nemzeti Múzeum dísztermében próbáltak. Iványi-Papp *Választmányi ülések*, 118–119.

¹¹²⁰ Manhercz Magas rangú hivatalos utazások, 156.

¹¹²¹ PN 8/2129 (1857. február 20.). Az említett „dalárda” alatt minden bizonnyal a Thill Nándor által vezetett, és 1856-ban életre hívott Pest-budai dalárdát kell értenünk.

¹¹²² BH 5/108 (1857. május 12.); PU 3/19 (1857. május 13.), 173.; DB 5/20 (1857. május 17.), 249.; POZ 5/108 (12. Mai 1857).

előadásával. Ő cs. k. Felsőgeik mind az előadást, mind e' dalok kinyomtatott két elsejének díszkötetét egy a' zenedei elnök m. B. Prónay Gábor úr által vezérlett küldöttségtől kegyesen fogadni méltóztattak.”¹¹²³

Az évkönyvben is említett díszkiadást nem ismerjük, de a szerenádon elhangzott kompozíciókat a *Magyar Sajtóban* megjelent 1858. január 3-i koncert kritikája alapján azonosíthatjuk.¹¹²⁴ A nemzeti múzeumi hangverseny apropója egy, a Hangászegyleti Zenede nevében Prónay által közzétett, Petőfi Sándor *Honfidalának* megzenésítésére kiírt zeneműpályázat eredményhirdetése volt, amely pályázatra 19 kórusmű érkezett be.¹¹²⁵ A hangverseny kritikája külön kiemelte azt a három művet – Thern Károly *Magyar Hymnusát*, Gotthard Wöhler *A császárné üdvözlésére* című művét és Bräuer Ferenc *Örömkarát* –, amelyet Ferenc József és Erzsébet jelenlétében is előadtak az 1857. május 11-i szerenád alkalmával.¹¹²⁶ Az előzőleg a *Honfidal*-megzenésítések bemutatója kapcsán ismertetett koncert szép keretet ad a Zenede császárlátogatáshoz való hozzájárulásához: a választmányi ülés tagjai 1857. február 3-án döntöttek a közreműködésről, és aznap szavazták meg a pályázat létrehozását is. E két zenetörténeti szál 1858. január 3-án ismét találkozott az eredményhirdetéssel egybekötött ünnepi eseményen.

Az 1857-es zongoraalbum a Rózsavölgyi kiadó gondozásában jelent meg,¹¹²⁷ minden bizonnyal az *Elisabeth-Fest-Album* mintájára, amelyet a bécsi Haslinger zeneműkiadó adott ki a császári esküvő alkalmából, 1854-ben.¹¹²⁸ Az Erzsébet-emplényt valószínűleg Rózsavölgyi Gyula és id. Ábrányi Kornél közösen hívta életre, ahogyan arra maga Ábrányi is utal. A kiadványba tizenkét magyar zeneszerzőt hívtak meg: Bartay Edét, Michael Brandot, Doppler Ferencet és Károlyt, Huber Károlyt és Józsefet, Merkl Józsefet, Pető Jánost, egy M. Schmid nevű zeneszerzőt, Székely Imrét, valamint Thern Károlyt. Az *Erzsébet-emplény* szerzőinek sorában egyúttal id. Ábrányi Kornél is szerepel. Az említett szerzők valóban elismertek voltak a korabeli magyarországi zenei életben, bár életútjuk feldolgozottsága és a működésükkel kapcsolatos alap kutatások hiányára ezúttal is rá kell mutatnunk. Kivétel ezalól Székely Imre,¹¹²⁹ valamint Michael Brand,¹¹³⁰ illetve újabban a Doppler-testvérek működése. Érdekes azonban,

¹¹²³ Mátray Gábor (szerk.): *A' Pestbudai Hangászegyesületi Zenede évkönyve 1857-re* (Pest, 1858), 23.

¹¹²⁴ Mona *Zeneműkiadók* nem említi.

¹¹²⁵ PN 8/2348 (1857. november 13.).

¹¹²⁶ MS 1/294 (1857. december 24.), 3. A két német nyelvű kompozíció címét a lap magyar fordításban közölte.

¹¹²⁷ OSZK Zeneműtár, Mus pr 13560.

¹¹²⁸ Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung, SA.87.D.45.

¹¹²⁹ Kéri János, *Székely Imre*, PhD Doktori értekezés (Budapest, 2015): <http://real-phd.mtak.hu/258/1/KeryJanos.pdf>.

¹¹³⁰ Bónis Ferenc, *Mosonyi Mihály* (Budapest: Mágus, 2000) (= *Magyar Zeneszerzők* 10).

hogy Erkel Ferenc neve nem tűnik fel a szerzők névsorában. Minden bizonnyal az elsők közt lehetett, akiket Ábrányi felkeresett, hiszen Ábrányi egész életében támogatta és tisztelte Erkelt. Amennyiben pedig felkérte Erkelt az albumban való közreműködésre, úgy Erkelnek el kellett utasítania ezt a felkérést, bár ennek körülményei a megfelelő források hiányában egyelőre ismeretlenek.

Ahogy az album kiadványának első oldala mutatja, a reprezentatív kiadvány teljes címe a következő volt: „Erzsébet-emplény : 12 eredeti magyar zenemű zongorára”. Az album tizenkét zongoradarabot tartalmaz a zeneszerzők alfabetikus rendjében, haladó zongoristák számára, olykor jelentősebb technikai kihívásokkal. (41. táblázat)

<i>Elisabeth-Fest-Album</i> (Haslinger, 1854)	<i>Erzsébet-emplény</i> (Rózsavölgyi és Társa, 1857)
Alexander Dreyschock: <i>Spinnerlied</i>	id. Ábrányi Kornél: <i>Magyarország határánál</i>
Adolf von Henselt: <i>Abendgedanken</i>	Bartay Ede: <i>Ünneplő induló</i>
Wilhelm Kuhe: <i>Idylle</i>	Michael Brand: <i>Pusztai élet</i>
Theodor Kullak: <i>Nocturne</i>	Doppler Károly: <i>Magyar Idylla</i>
Franz Liszt: <i>Berceuse</i>	Doppler Ferenc: <i>Pásztor hangok</i>
Julius Schulhoff: <i>Gebet</i>	Huber József: <i>Magyar hangok</i>
Charles Voss: <i>Ein Rosenblatt</i>	Huber Károly: <i>Magyar cigány dal</i>
Rudolf Willmers: <i>Melodisches Scherzo</i>	Merkel József: <i>Magyar Impromptu</i>
	Pető János: <i>Szerenáda</i>
	M. Schmid: <i>Capriccietto</i>
	Székely Imre: <i>Honi üdvözlés</i>
	Thern Károly: <i>Csajka dal</i>

41. táblázat. Az *Elisabeth-Fest-Album* és az *Erzsébet-emplény* zongoraalbumok tartalomjegyzéke

A szándék, miszerint az albumot egyfajta nemzeti zenei reprezentációnak szánták, egyértelmű. A kompozíciók fantáziadús címei egyértelműen a magyarországi életből merítettek inspirációt (*Magyarország határánál*, *Pusztai élet*). A zeneszerzők egyúttal kapcsolódtak a nyugati szalondarabok hagyományaihoz is, már létező zsánerműfajokat használva (induló, impromptu, idill, szerenáda stb.), amelyeket a zenei *couleur locale*-lal színezték. A legtöbb kompozíció formája szabad, improvizatórikus, mint például Ábrányi *Magyarország határánál*, vagy Brand *Pusztai élet* darabjai. A legtöbb darabban a cimbalom-effektus is megjelenik, a Liszt-rapszódákat felidézve. A cimbalom-effektus egyik legegységesebb példáját Doppler Ferenc *Pásztor hangok* című kompozíciójának nyitóütemeiben találjuk. Az „a capriccietto” tempójelzéshez illesztett lábjegyzet teszi ezt félreérthetlenné: „Részint tömötten, és engedékenyen az az cigányosan játszado | Im bald drängenden, bald zurückhaltenden

Zigeuner-Styl vorzutragen.” A cigányzene karakterisztikája Huber Károly *Magyar cigány dalában* szintén visszaköszön. A darabok mélyelemzésére a továbbiakban nem kerül sor bővebben, leginkább csak annyit érdemes kiemelni, hogy az *Erzsébet-album* szerzői egy, helyi zenei jellegzetességekkel teletűzdelt reprezentatív albumot kívántak alkotni, a császári pár, különösen Erzsébet császárné tiszteletére.

Az *Erzsébet-émlény* előzménye minden bizonnyal a már említett *Elisabeth-Fest-Album* lehetett, amelyet a bécsi Carl Haslinger adott ki, 1854-ben, I. Ferenc József és Wittelsbach Erzsébet esküvője alkalmából.¹¹³¹ A reprezentatív esküvői zongoraalbumba a kor nyolc legjelentősebb zongoristáját kérték fel a közép-európai régióból, a zeneszerzők Alexander Dreyschock, Adolf Henselt, Wilhelm Kuhe, Theodor Kullak, Franz Liszt, Julius Schulhoff, Charles Voss, és Rudolf Willmers voltak. Legtöbbjük a Habsburg Birodalomban született. Az *Elisabeth-Fest-Album* létrejöttének körülményeiről keveset tudunk, de az egyes darabok keletkezéstörténetéből kiindulhatunk. Levelezésében Liszt Ferenc említi, hogy elkészült *Berceuse* (S.174/1) című kompozíciójának első változatával, amely „megtalálta helyét Haslinger esküvői albumában”¹¹³² Liszt tehát minden bizonnyal Carl Haslinger felkérése előtt megkomponálta a bölcsődalt.

Az elismert prágai születésű zongoraművész-zeneszerző, Wilhelm Kuhe (1823–1912) ego-dokumentumainak sorában szintén találunk hasznos forrást: *My Musical Recollections* címen kiadta emlékiratait. Memoárjában világossá válik, hogy 1843 és 1844 között kapcsolatban állt Klemens von Metternich herceggel, aki ekkor a Birodalomban alapvető vezetői pozíciót töltött be, és az 1848/1849-es forradalmak után Angliába emigrált. Kuhe többször játszott Metternich szalonjában:

„Az előbb említett helyen a legkedvesebben fogadott Metternich herceg, a híres osztrák államférfi, és gyakran játszottam a szalonjában. Már idős volt, de feltűnően fess, és soha nem láttam nála arisztokratikusabb külsejű személyiséget. 1848-ban szökevény volt, a forradalom miatt elűzték Ausztriából. A telet Brightonban töltötte, ahol gyakran meglátogattam. Mindig kedves volt hozzám, de minden alkalmat megragadott, hogy keserűen panaszkodjon az osztrák nép hálátlanságára. Metternich herceg nemcsak szerette a zenét, hanem kiválóan értett is hozzá.

¹¹³¹ *Elisabeth-Fest-Album für Pianoforte-Spieler. Originalbeiträge von A. Dreyschock, Spinnerlied. A. Henselt, Abgedanken. W. Kuhe, Idylle. T. Kullak, Nocturne. F. Liszt, Berceuse. J. Schulhoff, Gebet. C. Voss, Rosenblatt. R. Willmers, Melodisches Scherzo.* Hrsg. v. Carl Haslinger [1854].

¹¹³² Liszt Ferenc levele Louis Köhlernek, 1854. június 8. *Letters of Franz Liszt, Volume 1, "From Paris to Rome: Years of Travel as a Virtuoso"*. Letters assembled by La Mara and translated into English by Constance Bache. Nr. 113.: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/3689/pg3689.html>.

Fia, Richárd, a második birodalom idején osztrák követ Párizsban, örökölte apja művészet iránti szeretetét.”¹¹³³

Kuhe 1896-ban kiadott memoárjában azonban nem találunk utalást a zeneszerző-zongoraművész *Elisabeth-Fest-Album*ban való közreműködésére, sem Haslingerrel való együttműködésére. Ennek minden bizonnyal köze lehetett Kuhe Metternich herceggel való szimpatizálásának. A másik magyarázat sokkal inkább kötődik Kuhe cseh nemzeti érzelmeihez. Memoárjában ugyanis apró megjegyzést tesz Ferenc Józsefre a koronázás aktusával kapcsolatban:

„Nem sokkal azután, hogy Ferenc császár meghalt [1835], és pozíciójában fia, Ferdinánd követte, megkoronázták, ahogyan arra jól emlékszem, Csehország királyává a mi városunkban. Nagy volt a lelkesedés Prágában az ünnepek azon eseménydús két hete alatt. Az emberek Csehország minden részéből özönlöttek a városba, és örömmel, bármi áron szállást kerestek. Beszámolók, tűzijátékok, fáklyás felvonulások és színházi előadások voltak a napirenden, ami a nagyközönséget illeti. Ezeket a nemesség számára szervezett állami bálók és udvari koncertek egészítették ki. [...] Összességében ez egy változatlanul emlékezetes időszak volt. Hozzátehetem, hogy ez volt az utolsó alkalom, amikor Prágában koronázásra került sor, mivel a jelenlegi császárt, Ferenc József osztrák császárt soha nem koronázták cseh királlyá.”¹¹³⁴

Kuhe és Ábrányi emlékiratai között párhuzamot vonhatunk a koronázás aktusa kapcsán, egyúttal I. Ferenc József alakjához fűzött távolságtartó megfogalmazásakor, amelyből egyértelműen kiérződik az uralkodóval szembeni ellenszenv, amelyet sokkal inkább „a sorok közötti olvasás” gyakorlatával fedezhetünk fel. Közreműködésük a zongoraalbumokban ezért inkább a kettős lojalitás jelenségén keresztül értelmezhető. Tisztelték az uralkodó intézményét,

¹¹³³ „At the first-named place I was most kindly received by Prince Metternich, the famous Austrian statesman, and played frequently in his salon. He was already old, but strikingly handsome, and I have never seen a more aristocratic-looking personage. In 1848 he was a fugitive, having been driven from Austria by the Revolution. He spent the winter in Brighton, where I frequently visited him. He was always kind to me, but he took every opportunity of complaining bitterly of the ingratitude of the Austrian people. Prince Metternich was not merely fond of music, but understood it thoroughly. His son Richard, Austrian Ambassador in Paris during the second Empire, inherited his father's love for the art.” Wilhelm Kuhe, *My Musical Recollections* (London: R. Bentley, 1898), 31.

¹¹³⁴ „Not many months later the Emperor Francis died [1835], and was succeeded by his son Ferdinand, crowned, as I well remember, King of Bohemia in our own city. Great was the excitement in Prague during that eventful fortnight of festivity. People flocked into the town from every part of Bohemia, and were glad to secure lodgings at any price. Reviews, fireworks, torchlight processions and theatrical performances were the order of the day as far as the general public was concerned. These were supplemented for the nobility by state balls and concerts at Court. [...] Altogether it was a time full of memories yet undimmed. I may add that it was the last occasion on which a coronation took place in Prague, for the present Emperor, Francis Joseph of Austria, was never crowned King of Bohemia.” Ibid., 4–5.

egyúttal lojálisak voltak saját nemzetükhöz is, melynek kulturális függetlenségét a művészetükben fejezték ki.

VI.4.5. A látogatás értékelése

Az enyhülés ígéretét hordozó 1857-es magyarországi körutazás megítélése már a kezdetektől ellentmondásos volt. Az újabban feldolgozott forrásanyag alapján úgy tűnik, hogy a császár személyét övező ellenérzés nem volt a nemzet egészének sajátja. A cenzúra működését figyelembe véve a tudósítások lelkes hangvételét értékelhetjük propagandisztikusnak, mégis feltűnő az egyes intézmények és személyek, főként a politikai és kulturális élet vezéralakjainak aktív és agilis szerepvállalása. Amennyiben a birodalmi narratíva felől értékeljük a látogatást,¹¹³⁵ a „Néphymnus”, vagyis a *Gott erhalte* a protokollnak megfelelő elhangzását kell kiemelnünk, valamint a katonazenekarok kötelezőnek tetsző, állandó jelenlétét a látogatás során. A katonazenekarok feltűnő aktivitása egyszerre tükrözhetette Ferenc József személyes preferenciáját és volt kifejezője a birodalmi eszmének: a *Viribus unitis* reprezentációját szolgálta, azzal együtt, hogy a lokális és nemzeti értékek is megnyilvánultak a zenekarokat alkotó zenészek nemzeti sokféleségén és a játszott repertoáron keresztül.

A nemzeti narratíva felől közelítve azonban a zenészek politikai hovatartozása és aktív közreműködése zavaróan ambivalens. Míg az irodalmi élet ikonjainak egy része kirekesztő hozzáállást tanúsított a császári párt éltető alkalmi költemények szerzőivel szemben,¹¹³⁶ a zenei életben – egyelőre – nem tudunk a látogatás reprezentációját kiszolgáló zenészeket, különösen a zeneszerzőket nyíltan elutasító magatartásról. Ebben bizonyára az is szerepet játszott, hogy a komponisták az elkészült zeneművekkel a császár helyett a császárné személye felé fordultak. Az *Erzsébet* operára és az *Erzsébet-émlény* zongoraalbumra lényegében Erzsébet császárnémagyarországi zenei kultuszának megalapozásaként tekinthetünk, ahogyan azt akortársak reflexiói is tükrözik. Erzsébet császárné hatásának fontosságát sugalmazta id. Ábrányi Kornél is *A magyar zene a XIX-dik században* oldalain, ám a császárné által inspirált zeneművek esetében differenciáltabban, sőt, úgy tűnik, szubjektíven ítélt. Úgy fogalmazott, hogy az *Erzsébet* opera „Maradandóbb nyomokat nem hagyott a nemzeti zeneirodalomban, mint több más akkori termék, melyeket vagy csak a tulságos verseny-ambíció, vagy a viszonyok csábító mámora hozott létre.”¹¹³⁷ Ezzel szemben az *Erzsébet-émlény* zongoraalbum

¹¹³⁵ Gyáni *Nemzeti vagy transznacionális*, 9–18.

¹¹³⁶ Lásd többek közt Kovács *Az 1857-es császárijárás irodalmi visszhangja*, valamint Szilágyi Márton: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai* (Budapest, Argumentum, 2001), 91–92.

¹¹³⁷ Ábrányi *A magyar zene a 19-ik században*, 246–247.; uő: *Erkel Ferenc élete és működése (Kulturtörténelmi korrajz)* (Budapest, Schunda V. József, 1895), 128. Idézi Szacsvai Kim *Erkel-műhely*, 152.

jelentőségét jóval többre értékelte, a gyűjtemény fő céljaként pedig „a magyar műzene életképességének” bemutatását jelölte meg.¹¹³⁸

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az album szerzőinek sorában maga Ábrányi is jelen volt, annak összeállításában és a zeneszerzők felkérésében is aktívan részt vett. Egykori tanára, Michael Brand (Mosonyi Mihály) a kezdeti vonakodását félretéve tett eleget növendéke felhívásának: ennek hatására komponálta meg a – zeneszerzői életműve szempontjából fordulópontként számontartott – *Pusztai élet* című darabját. A zongoraművet Ábrányi a mesteréről írt monográfiájában Brand–Mosonyi névés nemzeti identitásváltásának egyik legfontosabb állomásaként jegyezte fel.¹¹³⁹ Kétségtelen, hogy az album nagyobb közönséget érhetett el az alig pár alkalommal bemutatott díszoperánál, utóbbi hatását tehát másképpen kell értékelnünk. A magyar szent életútját feldolgozó opera zenetörténeti jelentősége mellett a magyar Erzsébet-kultusz elmélyítésében játszott szerepét kell kiemelnünk, azaz a neoabszolutizmus periódusában útjának induló Árpád-házi Szent Erzsébet és Wittelsbach Erzsébet alakja között létrejövő párhuzam megerősítését. A tény tehát, hogy a zeneműveket Erzsébetnek ajánlották, értelmezhető a birodalommal vagy akár *expressis verbis* Ferenc József személyével szembeni nemzeti ellenállásként – Ábrányi szövegéből legalábbis erre is következtethetünk. Ez az ellenállás azonban nem tekinthető nyíltnak, sokkal inkább kétarcúnak, hiszen a társadalom csaknem összes rétege képviseltette magát az eseményeken, és sokan aktívan és lelkesen közreműködtek az 1857-es magyarországi körutazás sikeres lebonyolításában. Mindazonáltal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az erre az alkalomra készült kompozíciók a nemzet szempontjából is üzenetet hordoztak: a zeneművek csaknem mindegyike a magyar zene fejlődésének, szuverenitásának, szinte létjogosultságának tanúságtételeként is értelmezhető. Kézenfekvő a körút zenei eseményeit ezáltal a duális reprezentáció narratívájában értelmezni. Utóbbiak fényében tehát azt mondhatjuk, hogy a magyarországi zeneszerzők sikerrel használták fel a körutat arra, hogy a kellő tiszteletadás mellett, Erzsébet császárné alakján keresztül illően kifejezzék tiszteletüket a birodalom és a Habsburg-ház felé az unikális magyar nemzeti kultúra hangsúlyozásán keresztül.¹¹⁴⁰ Az 1857-es magyarországi császárlátogatás zenei reprezentációja kettős lojalitást tükröz – lojalitást a nemzethez és

¹¹³⁸ Ábrányi *Magyar zene a 19-ik században*, 242–245.

¹¹³⁹ A névváltoztatásra hivatalos úton is kerülhetett, ezt támasztja alá Mosonyi halotti anyakönyve: „Nomen et Conditio defuncti item eius coniugis vel parentis: Mosonyi (Brand) Mihály zeneszerző”. Lásd Valkó Arisztid: „Levéltári adatok Mosonyi Mihály életrajzához és emlékének megörökítéséhez”, in Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetörténeti tanulmányok Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére* (Budapest, Zeneműkiadó, 1973), 64. (= *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok* 3).

¹¹⁴⁰ Ábrányi is inkább a császárné alakját emeli ki, aki a magyar műzenére a legjótékonyabb hatással bírt. Lásd Ábrányi *Magyar zene a 19-ik században*, 242–247.

10.18132/LFZE.2024.15

lojalitást a birodalomhoz. Hódolattal fogadták a császári párt, ezzel együtt Ferenc Józsefet, aki 1857-ben „még csak osztrák császár” volt.

Összegzés

A disszertáció a zenei mindennapok és a zenei reprezentáció elemzését tűzte ki célul a pest-budai magyar és német nyelvű sajtó, a primer források, a primer valamint a szekunder irodalom összehasonlító analízisével, mikrohistóriai nézőpontból. Az interdiszciplináris megközelítést alkalmazó analízis alapjául a magyar és német nyelvű lapok 1857-es évfolyamainak a teljesség igényével, szisztematikusan feldolgozott adatgyűjtése (Excel) szolgált, amely a pest-budai zenei események vonatkozásában közel 6.000 tételes új gyűjtést eredményezett. A téma szűk időbeli és térbeli keretének lehetőségei által olyan intenzív forráselemzésre nyílt lehetőség, amely a mindennapok és a zenei reprezentáció kontrasztjában, eddig sosem látott részletességgel értékelte a főváros nyilvános zeneéletének gyakorlatát. Az újonnan feldolgozott, jelentős mennyiségű forrásanyag összetett, problematizált elemzését a disszertáció három nagy fejezete (**IV. A sajtó mint zenetörténeti forrás; V. Mindennapok; VI. Reprezentáció**) részletezi, amelyet egy kutatástörténeti, valamint egy a forráshelyzetet és a módszertant felvázoló fejezet előz meg.

A mikrohistóriai megközelítés és az *Alltagsgeschichte* vizsgálati szempontjai mellett a disszertáció klasszikus forráselemzésen alapul. A budapesti levéltárakban őrzött nagymennyiségű primer forrás és a szintúgy meglepő teljességgel fennmaradt magyar és német nyelvű sajtó feldolgozásához az interdiszciplináris megközelítés alkalmazása szükségszerű volt, a téma azonban mindvégig a zenetörténeti kérdések mentén haladt. Mindennek elméleti keretét a várostörténetek egyik kulcsfogalma, a *flânerie* adta: a *flâneur* az újságírók, valamint a visszaemlékezők szemszögéből mutatja be egy év városainak színtereit, repertoárját és aktorait – a *flâneur* egyszerre szemlélője és cselekvője a nyilvános zeneéletnek.

A sajtó forrásértékét a szekunder irodalom, majd az újonnan gyűjtött sajtó- és forrásanyag tanulságai mentén értékeltem. A kutatástörténet felvázolása alapján elmondható, hogy az összefoglaló igényű zenei sajtótörténeti munkák hiányában a sajtókutatás számos kihívást rejt még több kutatógeneráció számára. Egy év mikrohistóriai elemző munkája alapján azonban számos új tanulságot vonhatunk le a sajtótörténet vonatkozásában is mind a cenzúra megszervezésében és a cenzorok, újságírók zeneéletben betöltött szerepét illetően, mind a zenei hírek terjedése, a hírszerzés és a hírterjesztés folyamatára vonatkozóan – ezek témájában a kutatás egyaránt új eredményeket hozott.

A disszertáció egyik legfontosabb eredménye emellett, hogy a pest-budai magyar és német nyelvű sajtó orgánumainak összehasonlító elemzése során nemcsak a lapok részben már ismert irányultságai, nemzeti és politikai preferenciái mutatkoztak meg, hanem – és zenetörténeti szempontból ez volt talán a legnagyobb nyereség – a magyar és német nyelvű sajtóorgánumok egymástól eltérő információközlési stratégiáiról is közelképet kaptunk. A nemzetépítést szorgalmazó *Hölgyfutár* és *Vasárnapi Ujság* mellett a zenei információközlés terén középutas *Pester Lloyd*, a félhivatalos kormánylap, a *Budapesti Hírlap*, valamint a birodalmi kormányközeli *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote* eltérő arányokban közölte, vagy hallgatta el a zeneéletre vonatkozó információkat, eseményeket és történéseket. A különböző profilú és politikai beállítottságú lapok eltérő valóságreferenciaként szolgáltak olvasóközönségük számára. Az egyes lapok zenetörténeti forrásértékét vizsgálva elmondható, hogy az eltérő profilok és politikai nézetek ellenére a tájékoztatást komolyan vették, az egyes események tényszerű adatait (fellépők, játszott művek, színterek, kezdés időpontja, dátum stb.) a tárgyalt témától függően eltérő súllyal, de megbízhatóan közölték. Az egyes sajtóműfajok határai ekkor még nem élesek, az információközlés sokszor szubjektív.

Ennek ellenére a lapok elemzésekor egyértelművé vált, hogy a színterek, a repertoár és az aktorok tevékenységének felvázolása szempontjából megkérdőjelezhetetlenül leggazdagabb és mindeddig zenei szempontból feldolgozatlan forrásunk a *Pesth-Ofner Localblatt und Landbote*, amely sem más laphoz, sem más primer forráshoz nem hasonlítható mennyiségben és minőségben őrizte meg hirdetésrovatában a zeneélet több mint száz színtérének zenei gyakorlatát.

Az összehasonlító forráselemzés mikrohistóriai megközelítése, az egy év és egy város fókusza által tudjuk a maga összetettségében rekonstruálni a mindennapok nyilvános zeneéletének szerkezetét. A pest-budai magyar és német nyelvű sajtó problémaorientált elemzése a nyilvános zeneélet mindennapjainak működésére a maga teljességében ad rálátást. A városi zeneélet-történetek által felvázolt szempontok mentén (repertoár, térhasználat, aktorok) vizsgálva egy év zenei eseményeit a pest-budai zenei mindennapok gyakorlatának mindeddig nem sejtett intenzitása tárult fel. Az új forrásadatok nemcsak kiegészítették az intézménytörténetek már meglévő műsorjegyzékeit (pl. Filharmóniai Társaság, német színházak, templomi zenélés), de egyúttal újabb együttesek és eseménytípusok (pl. Auróra-kör, reuniók, vendéglátói zenélés, katonazenekarok) eddig ismeretlen repertoárjára és tevékenységére is fényt derítettek a koncertek, az opera, zenés színház és balett, a templomi zenélés, jótékonyági események, a szélesebb társadalmi rétegek számára rendezett koncertek

(reuniók, sétányhangversenyek, vendéglátói zenélés), valamint a bálók és táncmulatságok vonatkozásában.

A repertoár rétegeit egyértelműen meghatározta és kontextusba helyezte a zenei esemény lokációja, az esemény közönsége és a fellépők névsora. A zenei nyilvánosság térhasználatának elemzése elsősorban a várostörténet-írás egyik kulcsfogalma, a *flânerie* mentén haladt, a koncertek, a fürdők, a vendéglátás, a promenádok, valamint a bálozás színtereit a korabeli magyar és német nyelvű sajtó hírei, beszámolói, tárcacikkei és kritikái, valamint a visszaemlékezések és útinaplók alapján rekonstruálva. A kutatás fontos eredménye a pest-budai zenei színterek több tucatjának beazonosítása, különösen a szélesebb társadalmi rétegeket vonzó promenádkoncertek és a vendéglátás térhasználata, egyúttal a dísztermek és a különböző épületek zenei használatának elemzése (pl. Tigris-szálló, Lloyd-épület, Redout stb.). A disszertáció e szála remélhetőleg újabb kutatási irányokat vázol fel. Az egyes színterek és intézmények közötti kapcsolati hálót és a *Kulturtransfer formáit* három főbb szempont, az intézményi hálózatok, a nem-zenei egyesületek zenei tevékenysége, valamint az egyéni életutak ismertetése mentén elemezve Pest-Buda zeneélete a közép-európai nagyvárosi hálózat egyik fontos csomópontjaként tűnik fel. Ekként integrálódtak a közép-európai kulturális szcénába a magyar városok már a korábbi időszakban is, a kapcsolatok intenzitása és a város mobilitása azonban lényegesen megnőtt és lendületet vett. Ez a látlelet, amelyet az 1857-es feldolgozása eképpen biztosított számunkra átgondolásra késztet az 1850-es évekkel korábban rögzült elképzeléseinkkel kapcsolatban.

A disszertáció záró elemző fejezete a zenei mindennapok újonnan felvázolt ismeretanyagára építve az ünnepek és ünnepélyes események zenei reprezentációját vizsgálja. Elsőként a reprezentációt mint zenei kulturális gyakorlatot mutatja be az 1857-es források összehasonlító vizsgálatának tanulságai alapján, a szekunder irodalom által felvázolt lehetőségek mentén haladva. Az egy év egyházi, állami–birodalmi, nemzetépítő, kulturális és egyéb ünnepeinek felvázolását követően az elemzés a nemzeti és birodalmi tengelyen helyezte el az egyes vizsgált események és eseménysorozatok zenei reprezentációját, három fő szempontot kiválasztva. Elsőként a nemzeti Pantheon mint zenei inspiráció kérdését emeli ki, és a nemzeti zenei reprezentáció eddig kevésbé elemzett lehetőségeit vázolja fel az 1859-es Kazinczy-centenárium emlékére született új zeneművek egyéni életutakra gyakorolt hatását vizsgálva, különösen Michael Brand (Mosonyi Mihály) szempontjából. Ezt követően a Petőfi *Honfidal* című versének megzenésítésére kiírt pályázat körülményeit mutatja be, ti. e pályaművek ünnepélyes bemutatása egyértelműen összefüggött az 1857-es császárlátogatás zenei eseményeivel. A nemzetépítés céljaitól sem független a zenei évfordulók nemzeti

reprezentációs célból való felhasználása így Ludwig van Beethoven és Wolfgang Amadeus Mozart évfordulós megemlékezései során.

Ellentétes irányból közelít a Habsburg-ház tagjainak tiszteletére rendezett ünnepek szokásrendjének és alkalmainak áttekintése, amely a nemzeti reprezentáció kulcsintézménye, a pesti Nemzeti Színház díszkivilágítással rendezett ünnepi előadásait veszi számba. A kettős reprezentáció (nemzeti és birodalmi) zenei szempontú analízisének alapját az intézmény újonnan feldolgozott 1837–1867 közötti színlapanyaga adta. Az ünnepélyes előadások sorából kiemelkedett egy esemény, 1857. május 6-a, amelyen sor került Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly díszoperájának, az *Erzsébet*nek bemutatójára. Az új magyar opera I. Ferenc József császár és Erzsébet császárné első közös magyarországi körutazásának alkalmából készült, 1857-ben. E látogatás és egyben országjárás zenés eseményeit rekonstruálja a disszertáció utolsó alfejezete a korabeli magyar és német nyelvű sajtó, valamint a rendelkezésre álló primer források alapján végzett mikrohistóriai elemzés keretében, az eseményeket és a létrehozott művek recepcióját és keletkezési körülményeit a birodalmi és a nemzeti narratíva kettősségében értelmezve. A látogatás birodalmi reprezentációját illetően a *Gott erhalte* a protokollnak megfelelő elhangzását, valamint a katonazenekarok kötelezőnek tetsző, állandó jelenlétét a látogatás során a *Viribus unitis*, a császári jelmondat zenei megnyilvánulásaként is értelmezhetjük. Az 1857-es magyarországi császári körutat az *Erzsébet* opera és az *Erzsébet-emlény* zongoraalbum kultúrtörténeti értékelése mentén lényegében Erzsébet császárné magyarországi zenei kultuszának megalapozásaként tekinthetjük. A magyar szent életútját feldolgozó opera zenetörténeti jelentősége mellett a magyar Erzsébet-kultusz elmélyítésében játszott szerepét kell kiemelnünk, azaz a neoabszolutizmus periódusában útjának induló Árpád-házi Szent Erzsébet és Wittelsbach Erzsébet alakja között létrejövő párhuzam megerősítését.

A magyar és német nyelvű sajtó szisztematikus feldolgozásával és primer forrásokkal, primer és szekunder irodalommal való összevetésével Pest-Buda nyilvános zeneéletének szerkezetét eddig sosem látott részletességében értékelhetjük. A problematizált elemzés egyszerre hozott új eredményeket a zenei sajtókutatás, a mindennapok szerkezetének elemzése, valamint a zenei reprezentáció témájában. A disszertációhoz elvégzett forrásfeltáró munka azonban nem áll meg: a kutatás egyértelműen rávilágított a mikrohistóriai szemlélet és az *Alltagsgeschichte* módszertanának hasznosságára, egyúttal az 1850-es évek zenetörténeti kutatásainak sürgető feladataira, amelyek remélhetőleg a korszakról alkotott képünk zenetörténeti átértékeléséhez vezetnek.

I. Függelék

A Pest-budai Hangászegyleti Zenede vizsgahangversenyeinek műsora (Nemzeti Múzeum, 1857. július 29 – 31., augusztus 1., 3–4.)

A hangversenyek műsorát diplomatikus átírásban, betűhíven közlöm.

Forrás: OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, 1857.

1.

„A' | PESTBUDAI HANGÁSZEGYLETI | ZENEDE | NÖVENDÉKEI | NYILVÁNOS
VIZSGÁLATAINAK TÁRGYAI | 1857. Jul, 29., 30., 31., Aug., 1., 3., 's 4-kén. | Gegenstände | der am 29.,
30., 31. Juli, 1. 3., 4. August 1857. | abgehaltenen öffentlichen Prüfungen | der | Zöglinge | des |
Conservatoriums | des | Pest-Ofner Musikvereins. | PESTEN, 1857. | NYOMATOTT TRATTNER-
KÁROLYI BETŰIVEL”

2.

[üres]

3.

I.) Zene-szerzés, general-bassus és zongora-tanszakban Jul. 29-kén.

Tanár: Thern Károly ur.

In der Abtheilung der Compositionslehre, des Generalbasses, und Fortepianos am 29. Juli.

Professor: Hr. Carl Thern.

1. Zeneszerzés és Generalbassus szabályai elméletileg 's gyakorlatilag.

Grundsätze der Compositionslehre und des Generalbasses, theoretisch und praktisch.

2.) Tanulmányok Heller szerzeményeiből. Előadják zongorán Grau Otto 's Grünwald Adolf.

Etüden von Heller; vorgetragen auf dem Pianoforte durch Otto Grau, und Adolf Grünwald.

4. Chopin tanulmányai; előadja Herzka Zsigmond.

Etüden von Chopin; vorgetragen durch Sigm. Herzka.

5.) Cramer tanulmányai; előadják Mihályik Szidor és Mutschenbacher Viktor.

Etüden son Krammer; vorgetragen durch Isidor Mihályik, und Viktor Mutchenbacher.

7. Chopin tanulmányai; előadja Sipos Antal.

Etüden von Chopin; vorgetragen durch Ant. Sipos.

8. Mozart F-dur sonátája; előadja Grau Otto.

Sonate in F-dur v. Mozart; gespielt durch Otto Grau.

4.

9. Haydn J. Es-dur sonátája; előadja Grünwald Ad.

Sonate in Es-dur v. J. Haydn vorgetragen durch Grünwald.

10. Beethoven F-dur Sonátája; előadja Herzka Zsigm.

Sonate in F-dur von Beethoven; vorgetragen durch Sigm. Herzka.

11. "A vadászat" Heller szerzeménye; előadja Mihályik Szidor.

"Die Jagd" von Heller; vorgetragen durch Sidor Mihályik.

12. Beethoven Laj. D-moll sonátája; előadja Mutschenbacher V.

Sonate in D-moll von Ludwig von Beethoven, vorgetragen durch V. Mutschenbacher.

13. Chopin B-moll sonátája; előadja Sipos A.

Sonate in B-moll; vorgetragen durch A. Sipos.

II.) Felső kimivelési énektanszakban Jul. 29-én.

Tanár: Wöhler Gotthard ur.

In der Klasse der höheren Gesangs-Ausbildung am 29. Juli.

Professor: Hr. Gotthard Wöhler.

1. - a) Románcz Császár "Kunok" operájából; b) Arietta Rossinitól; énekli Szabó Klementina.

a) Romanze aus der Oper "Die Kumanen" von Császár; gesungen durch Klementine Szabó.

2. - Magándal Rossini "Tancred" operájából; - b) Mendelssohn velencei révészdzala; énekli Braun Katalin.

5.

a) Arie aus der Oper "Tancredi" von Rossini; -b) Venezianisches Gondellied von Mendelssohn; gesungen durch Katharina Braun.

3. Magándal Haydn J. "teremtés" című oratoriumából; énekli Karkis István.

Arie aus dem Oratorium: "die Schöpfung" v. J. Haydn; gesungen durch Stephan Karkis.

4. Recitativo és Aria Mozart "Figaro menyekzője" című operájából; énekli Mindszenti Kornélia.

Recitativ und Arie aus "Figaro's Hochzeit" von Mozart; gesungen durch Kornelia Mindszenti.

5.- a) „A' vihar" canzonetta; - b) "Csalogatás dal Dessauer szerzeményeiből; énekli Madzak Ottilia.

a) "La Burrasca" Canzonette; - b) "Lockung" Lied von J. Dessauer; gesungen durch Ottilie Madzak.

6. Bordal Donizetti „Borgia Lucrezia" operájából; énekli Bignio L.

Trinklied aus der Oper Lucrezia Borgia v. Donizetti; gesungen durch Bignio.

7. Recitativo és dal Bellini „alvajoró" operájából; énekli Huber Ida.

Recitativ und Arie aus der Nachtwandlerin v. Bellini; gesungen durch Ida Huber.

8. Párdal Bellini "Puritánok" operájából; éneklük Bignio L. és Karkis I.

Duett aus der Oper "die Puritaner" von Bellini; gesungen durch L. Bignio and Stephan Karkis.

9. Virág-párdal Spohr "Jessonda" operájából; éneklük Huber Ida és Mindszenti Kornelia.

Blumenduett aus der Oper " Jessonda" für zwei Soprane v. Spohr, vorgetragen durch Ida Huber und Korn. Mindszenti.

6.

III.) Hegedűtanszaki első 's második osztályban Jul. 30-kán.

Tanár: Huber Károly.

In der ersten und zweiten Klasse der Violin-Abtheilung am 30-ten Juli.

Professor: Hr. Karl Huber.

1. Hegedűtan elemei s gyakorlati előadás Huber K. hegedűtana szerint: előadják az első osztálybeli növendékek.

Theorie und praktische Spiel aus ber Violinschule des K. Huber, gespielt durch sämtliche Zöglinge der ersten Violinklasse.

2. Huber K., Allard, Spohr és Kreutzer tanulmányai; játszák a másod osztálybeliek.

Etüden von K. Huber, Allard, Spohr, und Kreutzer, gespielt durch sämtliche Zöglinge der zweiten Violinklasse.

3. Kreutzer tanulmányai; előadják néhány másod osztálybeli jelesebb növendékek.

Etüden von Kreutzer; gespielt durch vorzüglichere Schüler der zweiten Klasse.

IV.) Gordonka-tanszakban Jul. 31-én.

Tanár: Szuk Leopold ur.

In der Violonzell-Abtheilung am 31. Juli.

Professor: Dr. Leopold Suck.

1. Kummer F., Merk J. és Franchomme A. tanulmányai; előadják Grünwald Adolf, Huber Károly, és Znojemszky József.

7.

Etüden von K. Kummer, J. Merk, und A. Franchomme; gespielt durch A. Grünwald, K. Huber, J. Znojemszky.

2. Kummer kettőse két cellóra; játszák Grünwald A. s Huber K.

Duo v. Kummer für zwei Celli; gespielt durch A. Grünwald, und K. Huber.

3. Éjzene, zongorakisérettel Burgmühl G. szerzeményeiből; előadja Grünwald A.

Nocturno mit Begleitung des Piano von Burgmühl; gespielt durch A. Grünwald.

4. Zäch J. "Sarabanda" zeneműve, zongorakisérettel; előadja Huber K.

"Sarabande" mit Pianobegleitung von J. Zäch; gespielt durch K. Huber.

5. Nagy Solo, zongorakisérettel; szerzé Franchomme; előadja Znojemszky J.

Grand Solo, mit Pianobegleitung von A. Franchomme; gespielt durch J. Znojemszky.

V.) Hegedű-tanszaki harmadik 's negyedik osztályban Jul. 31-én

Tanár: Kohne Ridley ur.

In der dritten und vierten Klasse der Violin-Abtheilung am 31. Juli.

Professor: Hr. Ridley Kohne.

1. Kohne Ridley hegedű-tanulmányai; előadják a' 3. s 4-ik osztálybeliek.

Etüden v. Ridley Kohne; vorgetragen durch die Schüler der 3. und 4. Klasse.

8.

2. Teremi zeneművek David Ferdinand szerzeményeiből; előadják: Eperjessy Ist, Zsák Hugo, és Sopronyi Dezső.

Salonstücke von Ferdinand David; gespielt durch Steph. Eperjessy, Hugo Zsák, und Defid. Sopronyi.

3. Ernst teremi zeneműve; előadja Kecskeméti Gyula.

Salonstück v. Ernst; gespielt durch Julius Kecskeméti.

4. Damcke teremi műve; előadja Znojemszky Károly.

Salonstück v. Damcke; gespielt durch Karl Znojemszky.

5 Jansa "Impromptu" zeneműve; előadja Neumann Jónás.

Impromptu von Jansa; gespielt durch Jonas Neumann.

6. Beriot magánműve; előadja Grüneke Lajos.

Solo von Beriot; gespielt durch Ludw. Grüneke.

7.) Teremi művek Ernst szerzeményeiből; játszák Haris Pál s Haris Döme.

Salonstücke von Ernst; gespielt durch Paul Haris und Dem. Haris.

9. Damcke teremi műve; előadja Jeszkinszky Ant.

Salonstück von Damcke; gespielt durch Ant. Jeszkinsky.

10 David magánműve; előadja Siemel Ágoston.

Solo von David; gespielt durch Aug. Siemel.

11. Viotti versenyműve ; előadja Cservenka Kár.

Konzert von Viotti; gespielt durch Karl Cservenka.

12. David "Capriccio" műve; előadja Szander Eduard.

Capriccio von David; gespielt durch Eduard Sander.

13. Ernst változatai; előadja Sopronyi Gyula.

Variationen von Ernst; gespielt durch Julius Sopronyi.

14. Gounot elmélkedése; előadja Báthory István.

Meditation von Gounot; gespielt durch Steph. Báthory.

15. Vieuxtemps "ábránd" műve; előadja Polgár Pál.

"Révérie" v. Vieuxtemps; gespielt durch Paul Polgár.

16. Kohne Ridley verseny-műve négy hegedűre; előadják a' 3. és 4-ik osztálybeliek.

Koncert für vier Violinen von Ridler Kohne; gespielt durch die Schüler der 3. und 4. Klasse.

9.

VI.) Fuvola-tanszakban Aug. 1-jén.

Tanár: Pfeiffer Antal ur.

In der Flöten-Abtheilung am 1-ten August.

Professor: Hr. Anton Pfeiffer.

1. Böhm "havasi emlék" műve; előadja Mihákovics Geyza.

"Souvenir des Alpes" von Böhm; vorgetragen durch G. Mihalkovics.

2. Ábránd "Ernani" operából; Pfeiffer A. műve; előadja Szép Zsigmond.

Fantasie aus der Oper "Ernani" von A. Pfeiffer; vorgetragen durch Sigm. Szép.

3. Briccialdi éji zenéje; előadja Fürvasz Sándor.

Notturmo von Briccialdi; vorgetragen durch Alexander Fürwaß.

4. Pfeiffer A. változatai; előadja Richter Ferencz.

Variationen von A. Pfeiffer, vorgetragen urd Franz Richter.

VII.) Énektanszaki ifjak első 's második osztályában Aug. 1-jén.

Tanár; Langer János ur.

In der ersten und zweiten Klasse der Jünglinge ber Gesangs-Abtheilung am 1. August.

Professor: Hr. Johann Langer.

1. Zene- és énektani elmélet.

Theorie aus der Musik- und Gesangslehre.

10.

2. Panseron gyakorlatai egyes énekszóra; előadják az első osztálybeli növendékek.

Einstimmige Übungen v. A. Panseon; vorgetragen durch die Zöglinge der ersten Klasse.

3. Panseron A. gyakorlatai egyes énekszóra; előadják a' második osztálybeliek.

Einstimmige Solfeggi von Panseron; vorgetragen durch die Zöglinge der zweiten Klasse.

4. Panseron gyakorlatai két énekszóra; előadják a' másod osztálybeliek.

Zweistimmige Solfeggi von Panseron; vorgetragen durch die Zöglinge der zweiten Klasse.

5. Abt Ferencz dala: "csillagokban lesz nyugtod" - előadják a másod osztálybeliek.

"Über den Sternen ist Ruh" Lied von Franz Abt; vorgetragen durch die Zöglinge der zweiten Klasse.

6. Neukomm S. kardala három énekszóra; előadják a' másod osztálybeliek.

Dreistimmiger Chor von S. Neukomm; vorgetragen durch die Zöglinge der zweiten Klasse.

VIII) Énektanszaki ifjak harmadik 's negyedik osztályában Aug. 1-jén.

Tanár: Engeszer Mátyás ur.

In der dritten and vierten Klasse der Jünglinge der Gesangs-Abtheilung am 1. August.

Professor: Hr. Mathias Engesser.

1. Concone és Bordogni gyakorlatai egyes énekszóra.

Einsimmige Übungen von Concone und Bordogni.

2. Panseron és Concone gyakorlatai két énekszóra.

11.

Zweistimmige Übungen von Panseron und Concone.

3. "Egy titkos köny." Cavatina "bájital" operából; énekli Blau Jakab.

"Hiemlich aus ihrem Auge." Cavatine aus der Oper "Liebestrank" gesungen durch Jakob Blau.

4. Dal "Ilka" operából ; énekli Schwarz József.

Arie aus der Oper "Ilka" gesungen durch Joseph Schwarz.

5. Cavatina "Alvajáró" operából; énekli Schaffer Ferdinand.

Cavatine aus der Oper "die Nachtwandlerin" gesungen durch Ferdinand Schaffer.

6. Lindpaintner dala: "a' zászlóörs" - énekli Hirsch Salamon.

"Die Fahnenwacht" von Lindpaintner; gesungen durch Salamon Hirsch.

7. "Addio" Piatti dala; énekli Eperjessy István.

"Addio" von Piatti; gesungen durch Stephan Eperjessy.

8. "A' jó hamar mulandó' irta Kisfaludy Sándor, zenéjét Mátray G., énekli Schmidt Ján.

"Das Gute ist schnell vergänglich." Text v. Alexander Kisfaludy, Musik von G. Mátray; gedungen durch Joh. Schmidt.

9. "Őrzöm Isten" Schubert Fer. kardala; előadják a 3. 's 4-ik osztálybeli növendékek.

"Gott ist mein Hirt!" Chor von Fr. Schubert; vorgetragen durch sämtliche Zöglinge der 3. und 4. Klasse.

12.

IX.) Énektanszaki leányok első 's második osztályában Aug. 3-kán.

Tanár: Langer János ur.

In der ersten und zweiten Klasse der Mädchen der Gesangs=Abtheilung am 3. August.

Professor: Hr. Johann Langer.

1. Zene- és énektani elmélet.

Theorie aus der Musik- und Gesangslehre.

2. Panseron gyakorlatai egyes énekszóra; előadják az első osztálybeli növendékek.

Einstimmige Übungen von Panseron; vorgetragen durch die Zöglinge der ersten Klasse.

3. Panseron gyakorlatai egyes énekszóra; előadják a' második osztálybeli növendékek.

Einstimmige Solfeggien von Panseron, vorgetragen durch die Zöglinge der zweiten Klasse.

4. Panseron gyakorlatai két énekszóra; előadják a' másod osztálybeliek.

Zweistimmige Solfeggien v. Panseron; vorgetragen durch die Zöglinge der zweiten Klasse.

5. "Ave Maria" Abt Ferencz dala; éneklik a' másod osztálybeliek.

„Ave Maria” Lied v. Franz Abt; gesungen durch die Schülerinnen der zweiten Klasse.

6. Kücken F. dala "a csillagcsa" - énekli Jakob Aloysia.

"Das Sternlein" Lied von F. Kücken; gesungen durch Aloysia Jakob.

7. Rubinstein A. párdala: "vándor éji dala" - éneklik Pifko Teréz és Baubelik Francisca.

13.

Duett von Rubinstein: "Wanderers Nachtlied"; gesungen durch Therese Pifko, und Franciska Baubelik.

8. Langer J. dala "Szivem és hangod" - énekli Hutomel Eleonora.

Lied von J. Langer: "mein Herz und deine Stimme," gesungen durch Eleonore Hutomer.

9. Benedikt Gyula dala "az erdőtelken" három énekszóra; előadják Spitzer Hermina, Bencsik Maria, Zsák Mathilde.

"Im Waldesgrunde" Lied für drei Stimmen v. Julius Benedikt; gesungen durch Hermine Spitzer, Marie Bencsik und Mathilde Zsák.

10. "Alleluja" Schubert F. szerzeménye; éneklik a' másod osztálybeliek.

"Alleluja" von F. Schubert; vorgetragen durch die Zöglinge der zweiten Klasse.

X.) Énektanszaki leányok harmadik 's negyedik osztályában Aug. 4-én.

Tanár: Engeszer Mátyás ur.

In der dritten und vierten Klasse der Mädchen der Gesangs-Abtheilung am 4. August.

Professor: Mathias Engesser.

1. Concone és Bordogni gyakorlatai egyes énekszóra.

Einstimmige Übungen von Concone und Bordogni.

2. Concone és Panseron gyakorlatai két énekszóra.

Zweistimmige Übungen von Concone und Bordogni.

14.

3. Reissiger dala "a cigany fiú" énekli Umlauf Berta.

"Der Zigeunerknabe" von Reissinifer; gesungen durch Bertha Umlauf.

4. "Egyedül." Storch dala; énekli Beck Zsófia.

"Allein" Lied von Stoch; gesungen durch Sophie Beck.

5. Egressy dala: "o ne mondj engem rózsádnak" - énekli Gerhard Klotilda.

"O nenne mich nicht deine Rose" Lied von Egressy; gesungen durch Clotilde Gerhard.

6 "Miért?" Preyer Gottfried dala; énekli Lang Klára.

"Warum?" Lied von Gottfried Preyer; gesungen durch Klara Lang.

7. "Gyöngéd szerelem" nagy aria "Kunok" című operából; énekli Heller Vilma.

"Zarte Liebe" große Arie aus der Oper "die Kumanen" gesungen durch Wilhelmine Heller.

8. "Rózsa olly szép." Abadie románcza; énekli Petrovics Zsófia.

"Rose est sie jolie!" Romanze von Abadie, gesungen durch Sophie Petrowitsch.

9. "Bús vagyok én." Egressy dala; énekli Lavner Teréz.

"Traurig bin ich." Lied von Egressy; gesungen durch Therese Lavner.

10. "Harangkongás." Hölzel Guszt. dala; énekli Knapp Ant.

"Glockengeläute." Lied von G. Hölzel; gesungen durch Antonia Knapp.

11. "A' virágcsa." Proch dala; énekli Hirt Paul.

"Das Blümlein." Lied von Proch; gesungen durch Pauline Hirt.

12. „A' reményhez." Beethoven szerzeménye; énekli Lippowitz Borb.

"An die Hoffnung von Beethoven; gesungen durch Barbara Lippowitz.

15.

13. "Ez a' világ." Egressy dala: énekli Károlyi Antonia.

"Diese Welt." Lied von Egressy; gesungen durch Antonia Károlyi.

14. "Surrexit Christus." Mendelssohn nagy futánya; előadják a' 3. 's 4-ik osztálybeli növendékek.

"Surrexit Christus" große Fuge v. Mendelssohn; vorgetragen durch sämtliche Zöglinge der 3. und 4. Klasse."

II. Függelék

A pesti Nemzeti Színház zenés előadásai 1857-ben

Forrás: OSZK Színháztörténeti- és Zeneműtár, NSZ színlapok, 1857; ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály adatbázisa, melynek munkálataiban a disszerens is részt vett: *A Pesti Magyar–Nemzeti Színház (NSZ) műsora és zenei repertoárja (1837–1884) adatbázis*: http://db.zti.hu/zenes_szin haz/.

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.05.04.	[?]	Obernyik Károly	<i>Brankovics György</i>	zenés színmű	
1857.07.24.	[?]	Obernyik Károly	<i>Brankovics György</i>	zenés színmű	
1857.08.24.	[?]	Obernyik Károly	<i>Brankovics György</i>	zenés színmű	
1857.07.22.	[?]	Scribe, Eugène; Somolki (Komlóssy Ferenc)	<i>Egy nő ki az ablakon kiugrik</i>	zenés színmű	
1857.08.01.	Donizetti, Gaetano; Rossini, Gioacchino; Verdi, Giuseppe	Bidera, Giovanni Emmanuele; Ferretti, Jacopo; Piave, Francesco Maria	<i>Lucrezia Borgia; La Cenerentola; Rigoletto</i>	vegyes	egyveleg
1857.12.09.	[?]	Szigligeti Ede	<i>Obsitos huszár</i>	zenés színmű	
1857.12.13.	[?]	Szigligeti Ede	<i>Obsitos huszár</i>	zenés színmű	
1857.04.23.	Adam, Adolphe	n.n.	<i>Gizella</i>	vegyes	balett; próza
1857.08.19.	Adam, Adolphe	n.n.	<i>Gizella</i>	vegyes	balett; próza
1857.05.26.	Adam, Adolphe	n.n.	<i>Gizella</i>	balett	
1857.12.11.	Adam, Adolphe	n.n.	<i>Gizella</i>	vegyes	balett; próza
1857.03.05.	Adam, Adolphe	n.n.	<i>Gizella (előtte: Horace munkái)</i>	vegyes	balett; próza
1857.01.15.	Adam, Adolphe	n.n.	<i>Gizella (előtte: Nevelőnő kerestetik)</i>	balett	
1857.10.03.	Auber, Daniel	Scribe, Eugène	<i>A portici néma</i>	opera	
1857.10.08.	Auber, Daniel	Scribe, Eugène	<i>A portici néma</i>	opera	
1857.10.29.	Auber, Daniel	Scribe, Eugène	<i>A portici néma</i>	opera	
1857.11.04.	Auber, Daniel	Scribe, Eugène	<i>A portici néma</i>	opera	

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.11.17.	Auber, Daniel	Scribe, Eugène	<i>A portici néma</i>	opera	
1857.11.28.	Auber, Daniel	Scribe, Eugène	<i>A portici néma</i>	opera	
1857.02.24.	Balfe, Michael William	Leuwen, Brunswick	<i>Négy Haymonfi</i>	opera	
1857.07.21.	Bellini, Vincenzo	Romani, Felice	<i>La Sonnambula</i>	opera	
1857.07.27.	Bellini, Vincenzo	Romani, Felice	<i>La Sonnambula</i>	opera	
1857.10.06.	Bellini, Vincenzo	Romani, Felice	<i>La Sonnambula</i>	opera	
1857.08.17.	Bellini, Vincenzo	Romani, Felice	<i>Norma</i>	vegyes	himnusz; opera
1857.08.12.	Bellini, Vincenzo	Romani, Felice	<i>Norma</i>	opera	
1857.10.15.	Bellini, Vincenzo	Romani, Felice	<i>Norma</i>	opera	
1857.11.12.	Bellini, Vincenzo	Romani, Felice	<i>Norma</i>	opera	
1857.02.01.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Kísértet</i>	zenés színmű	
1857.03.15.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Kísértet</i>	zenés színmű	
1857.06.01.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Kísértet</i>	zenés színmű	
1857.07.05.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Kísértet</i>	zenés színmű	
1857.11.01.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Kísértet</i>	zenés színmű	
1857.12.06.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Kísértet</i>	zenés színmű	
1857.01.02.	Bognár Ignác	Feleki Miklós	<i>Orosz házasság</i>	zenés színmű	
1857.06.29.	Bognár Ignác	Szigligeti Ede	<i>Pál fordulása</i>	zenés színmű	
1857.05.24.	Bognár Ignác	Szentpétery Zsigmond	<i>Parlagi Jancsi</i>	zenés színmű	
1857.08.03.	Bognár Ignác	Szentpétery Zsigmond	<i>Parlagi Jancsi</i>	zenés színmű	
1857.03.01.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>	zenés színmű	
1857.03.26.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>	zenés színmű	
1857.04.26.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>	zenés színmű	
1857.07.12.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>	zenés színmű	
1857.08.30.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>	zenés színmű	
1857.10.12.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>	zenés színmű	

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.12.20.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Vén bakancsos és fia a huszár</i>	zenés színmű	
1857.06.28.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Viola</i>	zenés színmű	
1857.10.18.	Bognár Ignác	Szigeti József	<i>Viola</i>	zenés színmű	
1857.01.06.	Böhm Gusztáv	Vahot Imre	<i>Huszárcsíny</i>	zenés színmű	
1857.05.21.	Böhm Gusztáv	Vahot Imre	<i>Huszárcsíny</i>	zenés színmű	
1857.01.27.	Császár György	Kirchlehner Ferenc	<i>A kunok</i>	opera	
1857.02.27.	Császár György	Kirchlehner Ferenc	<i>A kunok</i>	opera	
1857.05.20.	Császár György	Kirchlehner Ferenc	<i>A kunok</i>	opera	
1857.08.25.	Császár György	Kirchlehner Ferenc	<i>A kunok</i>	opera	
1857.10.04.	Császár György	Kirchlehner Ferenc	<i>A kunok</i>	opera	
1857.12.12.	Császár György	Kirchlehner Ferenc	<i>A kunok</i>	opera	
1857.09.02.	Donizetti, Gaetano	Scribe, Eugène	<i>Dom Sébastien</i>	opera	
1857.09.28.	Donizetti, Gaetano	Scribe, Eugène	<i>Dom Sébastien</i>	opera	
1857.03.30.	Donizetti, Gaetano	Donizetti, Gaetano; Ruffini, Giovanni; Accursi, Michele	<i>Don Pasquale</i>	opera	
1857.10.17.	Donizetti, Gaetano	Donizetti, Gaetano; Ruffini, Giovanni; Accursi, Michele	<i>Don Pasquale</i>	opera	
1857.03.04.	Donizetti, Gaetano	Cammarano, Salvatore	<i>Lucia di Lammermoor</i>	opera	
1857.07.11.	Donizetti, Gaetano	Cammarano, Salvatore	<i>Lucia di Lammermoor</i>	opera	
1857.07.14.	Donizetti, Gaetano	Cammarano, Salvatore	<i>Lucia di Lammermoor</i>	opera	
1857.09.12.	Donizetti, Gaetano	Cammarano, Salvatore	<i>Lucia di Lammermoor</i>	opera	
1857.02.10.	Donizetti, Gaetano	Bidera, Giovanni Emmanuele	<i>Lucrezia Borgia</i>	opera	
1857.04.03.	Donizetti, Gaetano	Bidera, Giovanni Emmanuele	<i>Lucrezia Borgia</i>	opera	
1857.06.08.	Donizetti, Gaetano	Bidera, Giovanni Emmanuele	<i>Lucrezia Borgia</i>	opera	

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.06.19.	Donizetti, Gaetano; Meyerbeer, Giacomo	Bidera, Giovanni Emmanuele; Scribe, Eugène	<i>Lucrezia Borgia;</i> <i>Észak csillaga</i>	vegyes	opera; opera
1857.03.24.	Doppler Ferenc	Köffinger Rudolf	<i>Afanasia</i>	opera	
1857.09.10.	Doppler Ferenc	Köffinger Rudolf	<i>Afanasia</i>	opera	
1857.02.16.	Doppler Ferenc	Szigligeti Ede	<i>A cigány</i>	vegyes	zenés színmű; koncert
1857.05.03.	Doppler Ferenc	Szigligeti Ede	<i>A cigány</i>	zenés színmű	
1857.07.26.	Doppler Ferenc	Szigligeti Ede	<i>A cigány</i>	zenés színmű	
1857.08.21.	Doppler Ferenc	Szigligeti Ede	<i>A cigány</i>	zenés színmű	
1857.10.11.	Doppler Ferenc	Szigligeti Ede	<i>A cigány</i>	zenés színmű	
1857.02.12.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	
1857.05.12.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	
1857.10.10.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	
1857.12.08.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	
1857.11.21.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	
1857.02.26.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.04.02.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.04.14.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.04.16.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.05.11.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.06.22.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.09.07.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.12.16.	Doppler Ferenc	n.n.	<i>Szerelmes ördög</i>	balett	
1857.01.22.	Doppler Ferenc	Bakodi Tivadar	<i>Vanda</i>	opera	
1857.04.18.	Doppler Ferenc	Bakodi Tivadar	<i>Vanda</i>	opera	
1857.10.19.	Doppler Károly	Némethi György	<i>A kántor és molnár leánya</i>	zenés színmű	

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.10.25.	Doppler Károly	Némethi György	<i>A kántor és molnár leánya</i>	zenés színmű	
1857.09.27.	Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>A nagyapó</i>	zenés színmű	
1857.03.08.	Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>Dalos Pista</i>	zenés színmű	
1857.08.09.	Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>Dalos Pista</i>	zenés színmű	
1857.02.17.	Doppler Károly	Czanyuga József	<i>Gránátos tábor</i>	vegyes	opera; próza
1857.05.25.	Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>Pütkösdi királynő</i>	zenés színmű	
1857.12.27.	Doppler Károly	Szigligeti Ede	<i>Pütkösdi királynő</i>	zenés színmű	
1857.01.04.	Egressy Béni	Szigligeti Ede	<i>Egy szekrény rejtelve</i>	zenés színmű	
1857.03.29.	Egressy Béni	Szigligeti Ede	<i>Egy szekrény rejtelve</i>	zenés színmű	
1857.02.02.	Egressy Béni	Vahot Imre	<i>Farsangi iskola</i>	zenés színmű	
1857.06.09.	Egressy Béni	Jósika Miklós	<i>Két Barcsay</i>	zenés színmű	
1857.02.23.	Egressy Béni	Berki	<i>Mátyás diák</i>	zenés színmű	
1857.08.16.	Egressy Béni	Szigeti József	<i>Szép juhász</i>	zenés színmű	
1857.06.21.	Ellenbogen Adolf	n.n.	<i>Tündérlak Magyarhonban</i>	zenés színmű	
1857.01.07.	Erkel Ferenc	Egressi Benjámín	<i>Hunyadi László</i>	opera	
1857.03.14.	Erkel Ferenc	Egressi Benjámín	<i>Hunyadi László</i>	opera	
1857.08.08.	Erkel Ferenc	Egressi Benjámín	<i>Hunyadi László</i>	opera	
1857.09.25.	Erkel Ferenc	Egressi Benjámín	<i>Hunyadi László</i>	opera	
1857.01.18.	Erkel Ferenc	Szigligeti Ede	<i>Két pisztoly</i>	zenés színmű	
1857.11.08.	Erkel Ferenc	Szigligeti Ede	<i>Két pisztoly</i>	zenés színmű	
1857.05.06.	Erkel Ferenc; Doppler Ferenc; Doppler Károly	Czanyuga József	<i>Erzsébet</i>	opera	
1857.05.08.	Erkel Ferenc; Doppler Ferenc; Doppler Károly	Czanyuga József	<i>Erzsébet</i>	opera	
1857.05.18.	Erkel Ferenc; Doppler Ferenc; Doppler Károly	Czanyuga József	<i>Erzsébet</i>	opera	
1857.09.23.	Erkel Ferenc; Doppler Ferenc; Doppler Károly	Czanyuga József	<i>Erzsébet</i>	opera	

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.10.24.	Erkel Ferenc; Doppler Ferenc; Doppler Károly	Czanyuga József	<i>Erzsébet</i>	opera	
1857.11.19.	Erkel Ferenc; Doppler Ferenc; Doppler Károly	Czanyuga József	<i>Erzsébet</i>	opera	
1857.03.17.	Flotow, Friedrich von	Riese, Friedrich Wilhelm	<i>Mártha, avagy a richmondi vásár</i>	opera	
1857.12.21.	Flotow, Friedrich von	Riese, Friedrich Wilhelm	<i>Mártha, avagy a richmondi vásár</i>	opera	
1857.08.22.	Halévy, Fromenthal	Scribe, Eugène	<i>A zsidónő</i>	opera	
1857.09.30.	Halévy, Fromenthal	Scribe, Eugène	<i>A zsidónő</i>	opera	
1857.12.17.	Halévy, Fromenthal	Scribe, Eugène	<i>A zsidónő</i>	opera	
1857.04.22.	Huber Ferenc	Grillparzer, Franz	<i>A tenger és szerelem hullámai</i>	zenés színmű	
1857.04.13.	Huber Károly	Czakó Zsigmond	<i>Első László és kora</i>	zenés színmű	
1857.01.10.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.11.14.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.02.06.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.03.07.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.05.28.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.06.10.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.06.13.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.06.17.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.09.05.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.10.13.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.10.20.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.12.03.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.12.28.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Észak csillaga</i>	opera	
1857.07.03.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Hugenották</i>	opera	
1857.01.17.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.01.31.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.02.03.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.01.24.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène; Delavigne, Germain	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.03.20.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène; Delavigne, Germain	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.03.27.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène; Delavigne, Germain	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.04.25.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène; Delavigne, Germain	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.09.19.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène; Delavigne, Germain	<i>Ördög Róbert</i>	opera	
1857.03.10.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>A próféta</i>	opera	
1857.10.31.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>A próféta</i>	opera	
1857.11.07.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>A próféta</i>	opera	
1857.12.15.	Meyerbeer, Giacomo	Scribe, Eugène	<i>A próféta</i>	opera	
1857.05.23.	Mozart, Wolfgang Amadeus	Ponte, Lorenzo da	<i>Don Giovanni</i>	opera	
1857.05.29.	Mozart, Wolfgang Amadeus	Ponte, Lorenzo da	<i>Don Giovanni</i>	opera	

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.07.09.	Mozart, Wolfgang Amadeus	Ponte, Lorenzo da	<i>Don Giovanni</i>	opera	
1857.01.25.	n.n.	n.n.	<i>BÁL</i>	egyéb	
1857.02.08.	n.n.	n.n.	<i>BÁL</i>	egyéb	
1857.02.15.	n.n.	n.n.	<i>BÁL</i>	egyéb	
1857.02.22.	n.n.	n.n.	<i>BÁL</i>	egyéb	
1857.02.05.	n.n.	n.n.	<i>Lucifer a zöld ördög és a haszonbérő (előtte: Egy nő, kinek elvei vannak. Eredeti vigjáték 2 felv. Irta Dobsa Lajos. Rendező: Feleki)</i>	vegyes	balett; próza
1857.08.13.	n.n.	n.n.	<i>Lucifer, a zöld ördög és a haszonbérő</i>	vegyes	balett; próza
1857.03.19.	n.n.	n.n.	<i>Spanyol táncársaság</i>	vegyes	tánc; próza
1857.03.21.	n.n.	n.n.	<i>Spanyol táncársaság</i>	vegyes	tánc; próza
1857.01.05.	Pugni, Caesar	Hugo, Victor	<i>Esmeralda</i>	balett	
1857.03.02.	Pugni, Caesar	Hugo, Victor	<i>Esmeralda</i>	balett	
1857.09.01.	Pugni, Caesar	Hugo, Victor	<i>Esmeralda</i>	balett	
1857.05.14.	Pugni, Caesar	n.n.	<i>Festész álomképe</i>	vegyes	balett; próza
1857.08.05.	Pugni, Caesar	n.n.	<i>Festész álomképe</i>	vegyes	balett; próza
1857.07.28.	Pugni, Caesar	n.n.	<i>Katalin, a rablóvezérnő</i>	balett	
1857.07.31.	Pugni, Caesar	n.n.	<i>Katalin, a rablóvezérnő</i>	balett	
1857.08.23.	Pugni, Caesar	n.n.	<i>Katalin, a rablóvezérnő</i>	balett	
1857.09.09.	Pugni, Caesar	n.n.	<i>Katalin, a rablóvezérnő</i>	balett	
1857.04.21.	Rossini, Gioacchino	Sterbini, Cesare	<i>A sevillai borbély</i>	opera	

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.07.18.	Rossini, Gioacchino	Sterbini, Cesare	<i>A sevillai borbély</i>	opera	
1857.08.31.	Stankovits; Novák György	Balog István	<i>Cserni György</i>	zenés színmű	
1857.05.17.	Szerdahelyi József	Vahot Imre	<i>Bányarém</i>	zenés színmű	
1857.08.15.	Szerdahelyi József	Vahot Imre	<i>Bányarém</i>	zenés színmű	
1857.11.22.	Szerdahelyi József	Vahot Imre	<i>Bányarém</i>	zenés színmű	
1857.06.14.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Csikós</i>	zenés színmű	
1857.05.10.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Csikós</i>	zenés színmű	
1857.09.06.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Csikós</i>	zenés színmű	
1857.11.29.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Liliomfi</i>	zenés színmű	
1857.03.22.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Liliomfi</i>	zenés színmű	
1857.07.19.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Liliomfi</i>	zenés színmű	
1857.06.07.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Szökött katona</i>	vegyes	nyitány; zenés színmű; koncert
1857.09.20.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Szökött katona</i>	zenés színmű	
1857.02.09.	Szerdahelyi József	Szigligeti Ede	<i>Vid</i>	zenés színmű	
1857.08.26.	Titl, Emil	Shakespeare, William	<i>Julius Caesar</i>	zenés színmű	
1857.06.06.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Ernani</i>	opera	
1857.06.15.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Ernani</i>	opera	
1857.07.16.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Ernani</i>	opera	
1857.10.22.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Ernani</i>	opera	

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.01.12.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.01.29.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.03.12.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.04.15.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.05.16.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.06.27.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.08.27.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.09.17.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.12.30.	Verdi, Giuseppe	n.n.	<i>Guzman Johanna</i>	egyéb	balett; opera
1857.11.10.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>La Traviata</i>	opera	
1857.11.24.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>La Traviata</i>	opera	
1857.11.26.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>La Traviata</i>	opera	
1857.12.05.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>La Traviata</i>	opera	
1857.02.14.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Rigoletto</i>	opera	
1857.06.25.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Rigoletto</i>	opera	
1857.07.07.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Rigoletto</i>	opera	
1857.11.02.	Verdi, Giuseppe	Piave, Francesco Maria	<i>Rigoletto</i>	opera	
1857.01.03.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.04.28.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.06.04.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Zeneszerző	Szövegíró	Műcím	Műfaj	Alműfaj
1857.06.30.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.07.25.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.07.30.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.08.04.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.08.06.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.08.14.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.10.27.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	
1857.12.19.	Verdi, Giuseppe	Cammarano, Salvadore	<i>A trubadúr</i>	opera	

III. Fűggelék

Katonazenekarok az 1850-es években Pest-Budán

Zenekar	Pest-Budán	Ezredtulajdonos	Karmester
cs. kir. 4. sorgyalozezred	1855–1858 ¹	Maximilian Joseph d’Este, Erzherzog, FZM (1835–1863)	Dubetz (Dubez), Josef
cs. kir. 9. sorgyalozezred	1859–1863	Hartmann-Klarstein, Procop Graf, FML-FZM (1839–1869)	Morelli, Karl (–1860.02.22)
cs. kir. 10. sorgyalozezred	1858–1859	Mazzuchelli, Alois Graf, FML-FZM (1817–1869)	Kéler Béla (Adalbert)
cs. kir. 15. sorgyalozezred	1850–1852 ¹	Nassau, Adolf Herzog von (1846–1890)	Wiskoczil, Franz Xaver
cs. kir. 18. sorgyalozezred	1857–1859 ¹	Constantin, Grossfűrst von Russland (1848–1892)	Liehmann, Josef (–1858.04.13.) Bareither, Johann (1859–)
cs. kir. 20. sorgyalozezred	1852–1854 ¹ 1855 ² 1858–1859 ³	Welden, Ludwig Freiherr von, FML-FZM (1849–1853) Friedrich Wilhelm, Prinz (1861 Kronprinz) von Preussen (1853–1888)	Mauermann, Anton (kb. 1852– kb. 1855) Schttner, Hermann (kb. 1858–)
cs. kir. 26. sorgyalozezred	1852–1853 ¹ 1855 ²	Michael, Grossfűrst von Russland (1852–)	Koblitz (?) Cihlar, Josef (1853.10.01–)
cs. kir. 27. sorgyalozezred	1853 ¹ 1855 ²	Leopold I., König der Belgier (1853–1865)	Reisner, Johann
cs. kir. 35. sorgyalozezred	1849 ¹ 1851–1853 ² 1858–1859 ³	Khevenhűller-Metsch, Franz Graf, FML-FZM (1842–1867)	Alscher, Josef (–1859) Hiller, Ferdinand (1859.05.–)
cs. kir. 41. sorgyalozezred	1859–1863	Kellner von Kllenstein, Friedrich Freiherr, FML-FZM (1857–1882)	Urschitz, Franz (–1860.01.31.)
cs. kir. 42. sorgyalozezred	1852–1853	Georg V., König von Hannover (1852–1879)	Stark, Christoph
cs. kir. 54. sorgyalozezred	1854	Hessen und bei Rhein, Emil Prinz, FML-FZM (1831–1857)	Zaverthal, Vinzenz Hugo

10.18132/LFZE.2024.15

Zenekar	Pest-Budán	Ezredtulajdonos	Karmester
cs. kir. 55. sorgyalozezred	1856 ¹	Bianchi, Duca di Casalanza, Friedrich Freiherr, FML (1855–1865)	[Franz Paba]
cs. kir. 56. sorgyalozezred	1859	Gorizutti, Franz Freiherr von, FML (1857–1875)	Hickl, Josef
cs. kir. 60. sorgyalozezred	?	Wasa, Gustav Prinz von, GM-FML (1831–1877)	Opelt, Josef (–1876)
cs. kir. 6. vadászászlóalj	1851–1852	-	Landa, Franz
cs. kir. 11. vadászászlóalj	1855	-	Klumpar, Anton (?)
cs. kir. 22. vadászászlóalj	1855	-	Nowak, Wenzel
cs. kir. 25. vadászászlóalj	1852	-	Strasser, Franz
cs. kir. 1. vértesezred	1849–1850 (Soroksár)	Kaiser Franz Joseph (1848–1918)	Matzek, Franz
cs. kir. 6. vértesezred	1855	Wallmoden-Gimborn, Ludwig Graf, GdC (1819–1862)	Blaschek, Karl
cs. kir. 7. vértesezred	1849–1850	Hardegg, Heinrich Graf, GdC (1826–1854)	Tenschert, August
cs. kir. 5. táboritüzérezred	–1854 (feloszlátásig)	Bervaldo-Bianchini, Natalis von, FML (1840–1854)	Baumgartner, Johann
cs. kir. 10. táboritüzérezred	1854–1866	Bervaldo-Bianchini, Natalis von, FML (1854) Maximilian Joseph d’Este, Erzherzog, FZM (1855–1863)	? Hälbig, Stefan (1860–1867.06.30.)
cs. kir. 11. táboritüzérezred	1854–1866	Filz, Vincenz Ritter von, FML (1854–1865)	? Rankl, Albin (1860.03.01–1863.03.31.)

Egyéb, Magyarország területén lévő katonazenekarok az 1850-es években

cs. kir. 9. sorgyalozezred	1859–1863	Hartmann-Klarstein, Procop Graf, FML-FZM (1839–1869)	Morelli, Karl (–1860.02.22)	GK II
cs. kir. 10. sorgyalozezred	1858–1859	Mazzuchelli, Alois Graf, FML-FZM (1817–1869)	Kéler Béla (Adalbert)	GK II
cs. kir. 27. sorgyalozezred	1853 ¹ 1855 ²	Leopold I., König der Belgier (1853–1865)	Reisner, Johann	GK II
cs. kir. 41. sorgyalozezred	1859–1863	Kellner von Köllenstein, Friedrich Freiherr, FML-FZM (1857–1882)	Urschitz, Franz (–1860.01.31.)	GK II
cs. kir. 54. sorgyalozezred	1854	Hessen und bei Rhein, Emil Prinz, FML-FZM (1831–1857)	Zaverthal, Vinzenz Hugo	
cs. kir. 55. sorgyalozezred	1856 ¹	Bianchi, Duca di Casalanza, Friedrich Freiherr, FML (1855–1865)	?	
cs. kir. 56. sorgyalozezred	1859	Gorizutti, Franz Freiherr von, FML (1857–1875)	Hickl, Josef	
cs. kir. 11. vadászászlóalj	1855	-	Klumpar, Anton (?)	
cs. kir. 22. vadászászlóalj	1855	-	Nowak, Wenzel	
cs. kir. 1. vértesezred	1849–1850 (Soroksár)	Kaiser Franz Joseph (1848–1918)	Matzek, Franz	
cs. kir. 6. vértesezred	1855	Wallmoden-Gimborn, Ludwig Graf, GdC (1819–1862)	Blaschek, Karl	
cs. kir. 7. vértesezred	1849–1850	Hardegg, Heinrich Graf, GdC (1826–1854)	Tenschert, August	

IV. Függelék

Táblázat a Habsburg-család tiszteletére a Pesti Magyar, majd Nemzeti Színházban tartott díszelőadásokról az intézmény színlapjai alapján (1838–1867)

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
1838.03.09.	Bellini, Vincenzo	<i>Norma</i>	opera	József nádor	születésnap
1838.04.19.	Épagny, Jean d'–Dupin, Henri	<i>Dominique</i>	színmű	I./V. Ferdinánd	születésnap
1838.05.30.	Bellini, Vincenzo	<i>Norma</i>	opera	I./V. Ferdinánd	névnap
1838.07.26.	Hérold, Ferdinand	<i>Zampa</i>	opera	Savoyai Mária Anna	névnap
1839.03.09.	Bellini, Vincenzo	<i>Beatrice di Tenda</i>	opera	József nádor	születésnap
1839.03.19.	Shakespeare, William	<i>King Lear</i>	színmű	József nádor	névnap
1839.04.19.	Donizetti, Gaetano	<i>L'elisir d'amore</i>	opera	I./V. Ferdinánd	születésnap
1839.05.31.	Lukács Lajos (Albini után)	<i>Az alcsúti rózsák</i> ¹¹⁴²	színmű	I./V. Ferdinánd	névnap
1840.03.09.	Töpfer, Karl	<i>Elmellőzés [Ignoration]</i> ¹¹⁴³	színmű	József nádor	születésnap
1840.03.19.	Villeneuve, Théodore-Ferdinand–Vanderburch, Émile-Louis–Desforges, Jean-Baptiste	<i>Henri IV en Famille</i>	színmű	József nádor	névnap
	Döbler L.	bűvészműtatvány	bűvészműtatvány		

¹¹⁴¹ A műcímek a művek eredeti nyelvén találhatóak meg a táblázatban a könnyebb beazonosítás miatt. Fontos megjegyezni azonban, hogy a színházban a műveket magyar nyelven játszották.

¹¹⁴² Premier.

¹¹⁴³ Egy Töpfer-színmű magyarítása, a pontos műcímet nem sikerült beazonosítanom.

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
1840.04.20.	Raupach, Ernst	<i>Die Königstochter al sein Bettlerweib oder Die Schule des Lebens</i>	színmű	I./V. Ferdinánd	születésnap
1840.05.14.	Halm, Friedrich	<i>Griseldis</i>	színmű	József nádor	return
1840.05.30.	Szigligeti Ede	<i>Micbán családja</i> ¹¹⁴⁴	színmű	I./V. Ferdinánd	névnap
1841.02.06.	Schenk, Eduard	<i>Belisar</i>	színmű	Württembergi Mária Dorottya	névnap
1841.03.08.	Lembert, Wilhelm	<i>King Richard in the Holy Land, or the Flag of England</i>	színmű	József nádor	születésnap
1841.03.18.	Szigligeti Ede	<i>Rózsa</i>	színmű	József nádor	névnap
1841.04.18.	Gál József	<i>Pazar fősvények</i> ¹¹⁴⁵	színmű	I./V. Ferdinánd	születésnap
1841.05.30.	Mendelssohn, Felix	<i>Paulus</i> ¹¹⁴⁶	oratórium	I./V. Ferdinánd	névnap
1841.07.26.	Franul von Weißenthurn, Johanna	<i>Die Fremde</i>	színmű	Savoyai Mária Anna	névnap
1842.02.21–22. ¹¹⁴⁷	–	–	–	Hermína Amália főapátnő	gyásznapi
1842.03.08.	Thern Károly	<i>Gizul</i>	opera	József nádor	születésnap
1842.03.18.	Dinaux, Arthur-Martin–Goubaux, Prosper–Legouvé, Ernest	<i>Louise de Lignerolles</i>	színmű	József nádor	névnap
1842.04.18.	Mallefille, Félicien-Jean-Pierre–d'Artigues, Aubert d'	<i>Les enfants blancs</i>	színmű	I./V. Ferdinánd	születésnap

¹¹⁴⁴ Premier.

¹¹⁴⁵ Premier.

¹¹⁴⁶ Premier.

¹¹⁴⁷ Zárva.

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
1842.05.30.	Szigligeti Ede	<i>Micbán családja</i>	színmű	I./V. Ferdinánd	névnap
1842.07.26.	Moreto y Cavana, Agustín	<i>Donna Diana</i>	színmű	Savoyai Mária Anna	névnap
1843.03.08.	Körner, Carl Theodor	<i>Zriny</i>	színmű	József nádor	születésnap
1843.03.18.	Méhul, Etienne-Nicolas	<i>Joseph</i> ¹¹⁴⁸	opera	József nádor	névnap
1843.04.19.	Töpfer, Karl	<i>Des Königs Befehl</i>	színmű	I./V. Ferdinánd	születésnap
1843.05.30.	Kisfaludy Károly	<i>János kulacsa</i>	színmű	I./V. Ferdinánd	névnap
	Dumas, Alexandre	<i>Le mari de la veuve</i>	színmű		
	Vörösmarty Mihály–Erkel Ferenc	<i>Szózat</i> ¹¹⁴⁹	kórusmű		
	Vörösmarty Mihály–Egressy Benjámin	<i>Szózat</i> ¹¹⁵⁰	kórusmű		
1843.07.26.	Mélesville–Duveyrier, Charles	<i>Michel Perrin</i>	színmű	Savoyai Mária Anna	névnap
	Piatti, Alfred	<i>Változatok a Beatrice di Tenda motívumai fölött</i>	szóló cselló [?]		
	Piatti, Alfred	<i>Változatok magyar népmelódiákra</i>	szóló cselló [?]		
1844.03.09.	Erkel Ferenc	<i>Két pisztoly</i> ¹¹⁵¹	népszínmű	József nádor	születésnap
1844.03.18.	Erkel Ferenc	<i>Két pisztoly</i>	népszínmű	József nádor	névnap
1844.05.29.	Weber, Carl Maria von	<i>Der Freischütz</i>	opera	I./V. Ferdinánd	névnap
1844.07.26.	Scribe, Eugène	<i>Le verre d'eau</i>	színmű	Savoyai Mária Anna	névnap

¹¹⁴⁸ Premier.

¹¹⁴⁹ Premier.

¹¹⁵⁰ Premier.

¹¹⁵¹ Premier.

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
1844.08.24.	Ellenbogen Adolf	<i>Magyar ouverture</i>	nyitány	József nádor; Württembergi Mária Dorottya	ezüstitakodalmom
	Szigligeti Ede–Szerdahelyi József	<i>Szökött katona</i>	népszínmű		
1844.09.19.	Mazères, Édouard-Joseph-Ennemond	<i>Le jeune mari</i>	színmű	Savoyai Mária Anna	születésnap
	<i>Hellenbach báró zenetársaságának előadása</i>				
	Ber	<i>Klarinét változatok</i>	szóló klarinét		
	Kummer	<i>Fantázia az Ördög Róbert operából</i>	szóló cselló		
	Jakobi	<i>Divertimento fagottra a Zampa operából</i>	szóló fagott		
	Vieuxtemps, Henri	E-dúr hegedűverseny, Rondo	szóló [?] hegedű		
1847.01.13. ¹¹⁵²	Sheridan, Richard Brinsley	<i>School for scandal</i>	–	József nádor	gyásznap
1848.01.13. ¹¹⁵³	–	–	–	József nádor	gyásznap
1849.08.17. ¹¹⁵⁴	Deinhardstein, Johann Ludwig	<i>Hans Sachs</i>	színmű	I. Ferenc József	születésnap
1849.08.18.	Bellini, Vincenzo	<i>La sonnambula</i>	opera	I. Ferenc József	születésnap
1849.10.03.	Bellini, Vincenzo	<i>I puritani</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1850.08.18.	Balog István	<i>Mátyás diák</i>	népszínmű	I. Ferenc József	születésnap
1850.10.03.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	névnap

¹¹⁵² Zárva.

¹¹⁵³ Zárva.

¹¹⁵⁴ A pesti Interimstheater német társulatának vendégelőadása.

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
	Gautier, Théophile–Lopez, Bernard	<i>Regardez mais ne touchez pas</i>	színmű		
1851.08.18.	Weber, Carl Maria von	<i>Preciosa</i>	kísérőzene	I. Ferenc József	születésnap
1851.10.04.	Doppler, Franz	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1851.10.14.	Kisfaludy Károly	<i>János kulacsa</i>	színmű	Albrecht főherceg	megérkezés
	Labiche, Eugène–Michel, Marc-Antoine-Amadée	<i>La Fille bien gardée</i>	színmű		
1852.06.06. ¹¹⁵⁵	Császár György	<i>A kunok</i>	opera	I. Ferenc József	megérkezés
1852.06.07.	Doppler, Franz	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	I. Ferenc József	látogatás
1852.07.05.	Erkel Ferenc	<i>Bátori Mária</i>	opera	I. Ferenc József	látogatás
1852.08.18.	Császár György	<i>A kunok</i>	opera	I. Ferenc József	születésnap
1852.09.25.	Deinhardstein, Johann Ludwig–Erkel Ferenc	<i>Ferenc József császárt üdvözlő ének</i>	kórusmű	I. Ferenc József	látogatás
	Donizetti, Gaetano	<i>Lucia di Lammermoor</i>	opera		
1852.10.04.	Bellini, Vincenzo	<i>Norma</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1853.02.20.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	meghiúsult gyilkossági kísérlet
	Deinhardstein, Johann Ludwig–Erkel Ferenc	<i>Ferenc József császárt üdvözlő ének</i> ¹¹⁵⁶	kórusmű		
	Szigligeti Ede–Szerdahelyi József	<i>Liliomfi</i>	népszínmű		

¹¹⁵⁵ Elhalasztott ünnepély.

¹¹⁵⁶ A színlapon nem szerepel.

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
1853.03.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	felépülés
	Donizetti, Gaetano	<i>Lucia di Lammermoor</i>	opera		
1853.08.18.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Donizetti, Gaetano	<i>Don Pasquale</i>	opera		
1854.04.24.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József; Erzsébet	esküvő
	Császár György	<i>A kunok</i>	opera		
1854.08.18.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Császár György	<i>A kunok</i>	opera		
1854.10.04.	Császár György	<i>A kunok</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1855.08.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Császár György	<i>A kunok</i>	opera		
1855.10.04.	Doppler, Franz	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1856.08.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Doppler, Franz	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera		
1856.10.04.	Verdi, Giuseppe	<i>Il trovatore</i> ¹¹⁵⁷	opera	I. Ferenc József	névnap
1857.05.06.	Erkel Ferenc–Doppler, Franz–Doppler, Karl	<i>Erzsébet</i>	opera	I. Ferenc József; Erzsébet; Albrecht főherceg; Hildegárd főhercegnő	megérkezés
1857.05.12. (noon)	Erkel Ferenc	<i>Hunyadi László</i> , nyitány	nyitány	Erzsébet; Albrecht főherceg; Hildegárd főhercegnő	látogatás

¹¹⁵⁷ Programváltozás. Eredetileg: Doppler Ferenc *Ilka és a huszártoborzó*.

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
	Thern Károly	<i>Képzelt beteg</i> , ária	ária		
	Huber Károly	<i>Pesti emlék</i>	kamaramű (2 fl, vn)		
	Thern Károly	Tihany ostroma, kórus	kórusmű		
	Verdi, Giuseppe	<i>Il trovatore</i> , duett a 4. felvonásból	duett		
	[?]	[Szóló zongora előadás]	szóló zongora		
	Aranyvári Emilia–Campilli, Frederico	<i>Velencei carnevál</i>	tánc		
1857.05.12. (night)	Doppler, Franz	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	Erzsébet; Albrecht főherceg; Hildegárd főhercegnő	látogatás
1857.08.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Bellini, Vincenzo	<i>Norma</i>	opera		
1857.10.04.	Császár György	<i>A kunok</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1858.08.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Verdi, Giuseppe	<i>Il trovatore</i>	opera		
1858.08.22.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	Rudolf főherceg	születésnap
	Balog István	<i>Mátyás diák</i>	népszínmű		
1858.10.04.	Császár György	<i>A kunok</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1859.08.18.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Verdi, Giuseppe	<i>Il trovatore</i>	opera		
1859.10.04.	Huber Károly	<i>A székely leány</i>	opera	I. Ferenc József	névnap

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
1860.10.04.	Verdi, Giuseppe	<i>Il trovatore</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1861.08.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Flotow, Friedrich	<i>Martha, oder Der Markt zu Richmond</i>	opera		
1861.10.04.	Doppler, Franz	<i>Ilka és a huszártoborzó</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1862.08.18.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Császár György	<i>A kunok</i>	opera		
1862.10.04.	Hirschfeld, Johann Baptist Joseph–Ellenbogen Adolf	<i>Tündérlak Magyarhonban</i>	népszínmű	I. Ferenc József	névnap
1863.08.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Mercadante, Saverio	<i>Il giuramento</i>	opera		
1863.10.04.	Szizligeti Ede–Szerdahelyi József	<i>Csikós</i>	népszínmű	I. Ferenc József	névnap
1863.11.19.	Flotow, Friedrich	<i>Martha, oder Der Markt zu Richmond</i>	opera	Erzsébet	névnap
1864.08.18.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Gounod, Charles-François	<i>Faust</i>	opera		
1864.10.04.	Gounod, Charles-François	<i>Faust</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1864.11.19.	Beethoven, Ludwig van	<i>Fidelio</i>	opera	Erzsébet	névnap
1865.08.18.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Erkel Ferenc–Doppler, Franz–Doppler, Karl	<i>Erzsébet</i>	opera		
1865.10.04.	Halévy, Jacques Fromental	<i>La Juive</i>	opera	I. Ferenc József	névnap

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
1865.11.18.	Erkel Ferenc–Doppler, Franz–Doppler, Karl	<i>Erzsébet</i>	opera	Erzsébet	névnap
1865.12.13.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József; Erzsébet	látogatás
	Erkel Ferenc	<i>Díszinduló</i>	induló		
	Bús Vitéz	<i>Egy szép asszony betege</i>	színmű		
	Erkel Sándor	<i>Csobánc</i>	opera		
1866.01.30.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József; Erzsébet	látogatás
	Erkel Ferenc–Doppler, Franz–Doppler, Karl	<i>Erzsébet</i>	opera		
1866.08.17.		<i>Gott erhalte</i>	himnusz	I. Ferenc József	születésnap
	Meyerbeer, Giacomo	<i>L'étoile du nord</i>	opera		
1866.10.04.	Weber, Carl Maria von	<i>Der Freischütz</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1866.11.19.	Szász Károly	<i>Flóra</i>	színmű	Erzsébet	névnap
1867.06.08.	Fáy András	<i>A régi pénzek, vagy: Az erdélyiek Magyarországbán</i> ¹¹⁵⁸	színmű	I. Ferenc József; Erzsébet	koronázás
1867.06.11.	Szigligeti Ede–Erkel Ferenc–Bóhm Gusztáv	<i>A Szent Korona</i> ¹¹⁵⁹	prológ	I. Ferenc József; Erzsébet	koronázás
	Szigligeti Ede–Huber Károly	<i>Kemény Simon</i> ¹¹⁶⁰	színmű		
1867.06.12.	Szigligeti Ede–Erkel Ferenc–Bóhm Gusztáv	<i>A Szent Korona</i>	prológ	I. Ferenc József; Erzsébet	koronázás

¹¹⁵⁸ Belépti díj nélkül

¹¹⁵⁹ Premier

¹¹⁶⁰ Premier

10.18132/LFZE.2024.15

Dátum	Szerző	Cím ¹¹⁴¹	Műfaj	Név	Alkalom
	Szigligeti Ede–Huber Károly	<i>Kemény Simon</i>	színmű		
1867.08.17.	Meyerbeer, Giacomo	<i>Dinorah ou Le pardon de Ploërmel</i>	opera	I. Ferenc József	születésnap
1867.10.03.	Flotow, Friedrich	<i>Martha, oder Der Markt zu Richmond</i>	opera	I. Ferenc József	névnap
1867.11.19.	Wagner, Richard	<i>Lohengrin</i>	opera	Erzsébet	névnap

V. Függelék

Az 1857-es magyarországi császárlátogatás zenei reprezentációja

A) Az 1857-es magyarországi látogatás pest-budai szakasza, 1857. május 4–23.

B) A látogatás egy napja vidéki városokban. Jászberény, Tápiószéle, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged, 1857. május 24.

C) Ferenc József látogatása Pozsonyban, 1857. augusztus 23–26.

A függelékek a korabeli sajtó, illetve a szakirodalomban közölt információk alapján rekonstruálják az eseményeket; ahol érdemes volt, ott a pest-budai mellett a helyi sajtót (*Preßburger Zeitung*, *Oedenburger Intelligenz- und Anzeigebblatt*) is felhasználtam. A függelékekben áthúzással jeleztem a tervezett, de meg nem valósult programokat, a feltételezéseimet szögletes zárójelben közöltem.

* * *

A) Az 1857-es magyarországi látogatás pest-budai szakasza, 1857. május 4–23.

1857. május 4. 16:15: a császári hajó érkezését ágyúdörgések jelzik, a hajón a dunai flottilla 12-es számú katonai vadászszázadának zenekara játszott, elhangzott a *Néphyimnusz* (*Gott erhalte*), kikötés a pesti Redout épülete előtt. Ünnepeles bevonulás az udvartartás, egyházi előljárók, nemesség részvételével, az udvari trombitások és timpanisok által kísérvé [*Hoftrumpeter und Pauker zu Pferd*]. Beszéd. Este tömeg a vár előtt, a császári ablak alatt a katonazenekar késő éjjelig játszott, amelyet a császári pár az erkélyről hallgatott.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 150., 164., 170–171.; *Budapesti Hirlap* 5/102 (1857. május 5.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/102 (5. Mai 1857); *Pesti Napló* 8/102 (1857. május 5.); *Pester Lloyd* 4/102 (5. Mai 1857); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/102 (5. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/103 (1857. május 6.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/103 (6. Mai 1857); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/103 (6. Mai 1857); *Katholikus Néplap* 10/18 (1857. május 6.); *Magyar Néplap* 2/36 (1857. május 6.), 285.; *Politikai Ujdonságok*, 3/18 (1857. május 6.), 165.; *Délibáb* 3/19 (1857. május 10.); *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 173.; *Divatcsarnok* 5/5 (1857. május 15.), 227.; *Tanodai Lapok* 2/18 (1857. május 6.); *Hölgyfutár* 8/103 (1857. május 6.), 469.

1857. május 5. 10:00–14:00: bemutatások az udvarnál, a képviselők a palotakertben „nemzeti zenehangok közt” vonulnak fel. 14:00: hölgykör (*Cercle*) Erzsébetnél. 17:00: díszbéd 96 fő részvételével, a cs. k. 4. (Hoch- und Deutschmeister) gyalogezred vártéren felállított zenekara játszott. Nagyszámban összegyűlt közönség. 19:30: császári gyermekek megérkezése. ~~Este az általános kivilágítás megtekintése.~~

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 164., 171–172.; *Budapesti Hirlap* 5/103 (1857. május 6.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/103 (6. Mai 1857); *Katholikus Néplap* 10/18 (1857. május 6.); *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 173.; *Délibáb* 3/19 (1857. május 10.); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/104 (7. Mai 1857).

1857. május 6. 10:00: hadgyakorlat és díszszemle a pesti gyakorlótéren, a cs. k. 48. (Ernő főherceg) gyalogezred csapatainak elléptetése [trombita és/vagy dobjelekkel]. 15:00: privát audienciák [a Zenede tanárai műveinek (utóbbit ld. május 11.) és az *Erzsébet-emplény* feltételezett átadása]. 16:00: udvari ebéd, a

„császári királyi zenekarok” [feltehetően katonazenekarok] válogatott műveket játszanak [*Tafelmusik*]. 19:30: Erkel Ferenc–Doppler Ferenc–Doppler Károly *Erzsébet* operájának zártkörű premierje a pesti Nemzeti Színházban.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 164., 172.; *Budapesti Hirlap* 5/104 (1857. május 7.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/104 (7. Mai 1857); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/104 (7. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/105 (1857. május 8.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/105 (8. Mai 1857); *Hölgyfutár* 8/[?] (1857. május 8.), 478.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/105 (8. Mai 1857); *Pest-Ofner Zeitung* 5/107 (10. Mai 1857); *Délibáb* 3/19 (1857. május 10.); *Vasárnapi Ujság* 4/19 (1857. május 10.), 159.; *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 173.; *Családi Lapok* 5/20 (1857. május 14.), 280.; *Délibáb* 3/20 (1857. május 17.), 247.; *Divatcsarnok* 5/6 (1857. június 15.), 285.

1857. május 7. 10:00–11:30: hajóavatás az uralkodópár jelenlétében [zenekísérettel], az óbudai hajógyár és az újpesti téli kikötő megtekintése. A két új hajó a két főhercegnő nevét kapta (Zsófia, Gizella). Erzsébet gőzhajón visszatér Budára. Ferenc József viziten: ásatások alatt álló római épületmaradványok, a hajógyár gépműhelyei, a ruházati és felszerelési bizottmány, a Goldberger-féle karton-, kendő- és vászongyár. Este udvari bál (*Ball bei dem Hofe*), kb. 600 fő, katonazenekar játszott, a csárdást pedig egy cigányzenekar. Erzsébet kétszer, Ferenc József egyszer táncolt (*quadrille*) és magyar huszárezredes ruhát viselt. Jelen volt a coburg–gothai herceg is. 21:30: tűzijáték és a város bíborszínű díszkivilágításának megtekintése [zenekísérettel]. 0:00: a bál vége.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 164., 172–173.; *Budapesti Hirlap* 5/104 (1857. május 7.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/104 (7. Mai 1857); *Napkelet* 1/18 (1857. május 7.); *Budapesti Hirlap* 5/105 (1857. május 8.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/105 (8. Mai 1857) und 5/106 (9. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/106 (1857. május 9.); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/107 (10. Mai 1857); *Délibáb* 3/19 (1857. május 10.); *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 173.; *Délibáb* 3/20 (1857. május 17.), 248.

1857. május 8. Nyomtatásban megjelent az *Erzsébet* opera *Magyar indulójának* zongorakivonata a Rózsavölgyi és Társánál (lemezsám: 267): „Magyar induló / Erzsébet / címzett magyar / ünneplő operából” (Legány-műjegyzék 43.; korábban megjelent 1852-ben Wagner Józsefnél, lemezsám: 158). Az *Erzsébet* opera első nyilvános előadása a pesti Nemzeti Színházban. 8:00: audienciák. 11:00: a lóverseny-egylet küldöttsége. 12:00: látogatás a Nemzeti Múzeum virágkiállításán, Augusz Antal fogadja őket, majd elkülönített vizitek. Erzsébet, Hildegárd: Josephinum árvaház (egy árva üdvözlő beszéde, ima, *Néphyhymusz*), angolkisasszonyok intézete (Erzsébet és Hildegárd imádság után egy Mária-himnuszt énekelt a kápolnában. A növendékek előadása: zongorajáték, ének, szavaltok, bajor himnusz, citerajáték, *Néphyhymusz*). Ferenc József: Ludoviceum, tábori kórház, üllői úti katonai laktanya, kórházak. Családi ebéd [*Tafelmusik*], majd lovaglás a Városligetben. ~~Este Shakespeare *Antonius és Kleopátra* és Schiller *A messinai menyasszony* megtekintése a pesti Német Színházban.~~ 21:00–22:00: a város díszkivilágításának megtekintése, Stuver tűzijátéka, [zenekíséretes] élőképek (*Schauspiel*) a Dunánál.

Lásd: ÁBRÁNYI i. m., 242.; LEGÁNY *Erkel művei*, 62., 65.; SZACSVAI KIM *Erkel-műhely*, 155.; PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 164., 173–174.; BINAL *Deutschsprachiges Theater*, 243.; *Budapesti Hirlap* 5/104 (1857. május 7.); *Hölgyfutár* 8/105 (1857. május 8.), 477–8.; *Pest-Ofner Zeitung* 5/105 (8. Mai 1857); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/105 (8. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/106 (1857. május 9.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/106 (9. Mai 1857); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/107 (10. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/107 (1857. május 10.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/107 (1857. május 10.); *Magyar Néplap* 2/38 (1857. május 13.), 304.; *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 173.; *Délibáb* 3/20 (1857. május 17.), 248.; *Katholikus Néplap* 10/20 (1857. május 20.), 180.

1857. május 9. 10:00: Pest és Buda helyőrségeinek zenés gyülekezése a budai tábormezőn, katonai istentisztelet. Elkülönített látogatások. Erzsébet: budai jótékony nőegylet. Diszebéd [*Tafelmusik*]. Este szerenád, és a polgárok fáklyás menete: 2 vagy 3 katonazenekar és a Pest-budai dalárda tagjai fekete frakkban/kabátban, fekete kalappal, fehér nyakkendővel és kesztyűvel jelentek meg. Elhangzott Michael Brand/Mosonyi Mihály egy vagy két kórusműve [*Üdvözlettel és/vagy Völkerfrühling*, kottájuk elveszett] és a *Néphyhymusz* (*Gott erhalte*).

Lásd: PROMINTZER i. m., 157., MANHERCZ i. m., 164., 174–175.; *Pest-Ofner Zeitung* 5/107 (10. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/107 (1857. május 10.); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/107 (10. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/108 (1857. május 12.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/108 (12. Mai 1857); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/108 (12. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 174.; *Délibáb* 3/20 (1857. május 17.), 249.

1857. május 10. Templomi díszszemle a budai tábornozón [trombita és/vagy dobjelekkel], 20.000 néző, nagy ünnepi [zenés] istentisztelet, majd a csapatok elléptetése. Díszebéd [*Tafelmusik*]. Pesti városerdő megszemlélése. 22:00: budai városi bál a palota termeiben, 800 fő, magyar táncok megtekintése [feltehetően vegyes összeállítású zenekar, vagy több zenekar, pl. cigányzenekar, katonazenekar, színházi zenészekből álló kamarazenekar]. 23:00: a császári pár elvonul.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 164., 175.; *Budapesti Hirlap* 5/108 (1857. május 12.); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/108 (12. Mai 1857); *Pest-Ofner Zeitung* 5/108 (12. Mai 1857) und 5/109 (13. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 174.

1857. május 11. Délelőtt: a Zenede és a Pest-budai dalárda előadása, kórusművek. [Műsor: Thern Károly: *Magyar Hymnusz*, Gotthard Wöhler: *A császárné üdvözlésére*, Bräuer Ferenc: *Örömkar*. Lehetséges, hogy más művek is elhangoztak.] 12:00: elkülönített vizitek. Díszebéd az udvarban [*Tafelmusik*], 100 fő. Este: pesti városi bál, a pesti Német Színház kivilágítása. 21:45: a császári pár pesti Német Színházba való érkezésekor harsogó zene, éljenzések, *Néphyymnusz* (*Gott erhalte*). Jelen voltak az Esterházy és Batthyány család tagjai és más méltóságok. 23:00: az este vége, Ferenc József vonattal Bécsbe utazik, Erzsébet Pest-Budán marad.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 156., 164., 175.; *A' Pestbudai Hangszegyesületi Zenede évkönyve 1857-re*, 23.; *Budapesti Hirlap* 5/108 (1857. május 12.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/108 (12. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/19 (1857. május 13.), 174.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/109 (1857. május 13.); *Délibáb* 3/20 (1857. május 17.).

1857. május 12. Délelőtt: pesti jótékony nőegylet rendezésében ének-, zene- és táncgyűveleg, Erzsébet császárné, Hildegárd főhercegné és Albrecht főherceg jelenlétében a pesti Nemzeti Színházban az intézmény Erkel Ferenc által vezetett operatársulatának előadásában. [Műsor: 1. rész. 1) Erkel Ferenc: *Hunyadi László*, nyitány, 2) Thern Károly: *Képzelt beteg*, „ária”, azaz a korabeli gyakorlat alapján valószínűleg Jani áriája az 1. felvonásból (Füredi Mihály), 3) Huber Károly: *Pesti emlék* (Doppler Ferenc és Doppler Károly – fuvola, Huber – hegedű), 4) Thern Károly: *Tihany ostroma*, „kardal”, azaz a gyakorlat alapján valószínűleg a nyitány és az azt követő férfikar. 2. rész. 1) Giuseppe Verdi: *Trubadúr*, 4. felvonás, „duett”, feltehetően Leonora és Manrico duette, Allegri *Miserere*jének kíséretével (Kaiser-Ernstné Jozefa, Füredi Mihály), 2) zongora(szólo?) (Rosa Kastner), 3) *Velencei carnevál*, „kettős tánc”, minden bizonnyal *A jós* című, Campilli Frigyes által a Doppler Ferenc és Ellenbogen Adolf összeállította zenére készült koreográfiájának részlete (Aranyvári Emília, Campilli Frigyes)]. Este: pesti Nemzeti Színház, Doppler Ferenc: *Ilka és a huszártoborzó*.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 164., 175–176.; MONA i. m., 545.; *Délibáb* 3/19 (1857. május 10.); *Budapesti Hirlap* 5/108 (1857. május 12.) és 5/109 (1857. május 13.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/109 (13. Mai 1857); *Pest-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/110 (14. Mai 1857); *Divatcsarnok* 5/5 (1857. május 15.), 227.; *Magyar Néplap* 2/39 (1857. május 16.), 312.; *Vasárnapi Ujság* 4/20 (1857. május 17.), 171.; *Délibáb* 3/20 (1857. május 17.), 249. és 3/21 (1857. május 24.), 260.

1857. május 13. ~~Utazás Jászberénybe.~~ Utazás Jászberénybe. Gizella hercegnő megbetegszik, 10 nappal elhalasztják az utazást. Este rövid sétakocsikázás.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 164., 176.; *Budapesti Hirlap* 5/110 (1857. május 14.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/110 (14. Mai 1857); *Pest-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/111 (1857. május 15.); *Politikai Ujdonságok* 3/20 (1857. május 20.), 185.

1857. május 14–23.: A hercegnők megbetegedése miatt 10 nappal elhalasztották a császári pár továbbutazását Jászberénybe. Forrásaink alapján ez idő alatt történt előre megszervezett zenés események a

*Tafelmusik*ra korlátozódtak. Május 23-án Ferenc József és Erzsébet kíséretükkel együtt tovább folytatták a körutazást Jászberénybe.

B) A látogatás egy napja vidéki városokban. Jászberény, Tápiószele, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged, 1857. május 24.

Jászberény. 7:00: [feltehetően zenekíséretes] istentisztelet. Utazás Ceglédre. A Jászság határán bandériumok, Tápiószele diadalkapuja, az áthaladást zeneszó kíséri. Ceglédi és nagykőrösi nemesi és népbandérium felállítva, 200 lovas kíséri a császári párt Ceglédig.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; MANHERCZ i. m., 150., 178.; *Budapesti Hirlap* 5/119 (1857. május 26.); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/119 (26. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/120 (1857. május 27.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/120 (27. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/21 (1857. május 27.), 193.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/120 (27. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/121 (1857. május 28.); *Növilág* 1/21 (1857. május 31.), 333.

Cegléd. A császári pár ünnepélyes fogadása a ceglédi vasútállomáson.¹¹⁶¹ A helyi [beazonosítatlan] egyesületek és a kivételesen ceglédi diákság egy része a *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*) énekli. A ceglédi vásártéren zenés-táncos népiünnepély, helyi méltóságok bemutatása a császárnak. Elhangzik a *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*) és [cigányzenekarok] „magyar nemzeti zenét” játszanak.

Lásd: PROMINTZER i. m., 157.; *Budapesti Hirlap* 5/119 (1857. május 26.) és 5/120 (1857. május 27.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/120 (27. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/21 (1857. május 27.), 193.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/120 (27. Mai 1857) und 8/121 (28. Mai 1857).

Nagykőrös. 32 ünneplőbe öltözött tanuló fiú és lány (valószínűleg a református gimnázium növendékei), egy *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*) éneklő énekkar kiállítva. Az egész lakosság kivételesen; Arany János is jelen volt, feltehetően ez az esemény inspirálta *A walesi bárdok* c. költeményét. Magyar Pál polgármester díszbeszéde, amelyre Ferenc József magyarul válaszol. Rögtönzött népiünnepély ingyen borral, ökörsütéssel, Nemcsik úr [?] felelős az 5 cigányzenekarért, akik számára 1 mázsa marhahúst, 4 akó bort és reggelire 100 zsemlét hozattak. A településen a császári pár fél órát töltött.

Lásd: MANHERCZ i. m., 179., 203.; KOVÁCS *1857-es császárijárás*; *Budapesti Hirlap* 5/119 (1857. május 26.) és 5/120 (1857. május 27.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/120 (27. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/21 (1857. május 27.), 193.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/120 (27. Mai 1857) und 8/121 (28. Mai 1857).

Kecskemét. A település határán díszgúla és bandériumok. A sétányon *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*) és népiünnep [katonazenekarral és/vagy cigányzenekarral]. Gyerekek köszöntik a császári párt. Bemutatók, hivatalok és intézetek megszemeztelése, hódolati ajándékok átnyújtása.

Lásd: MANHERCZ i. m., 218.; *Budapesti Hirlap* 5/119 (1857. május 26.) és 5/120 (1857. május 27.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/120 (27. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/21 (1857. május 27.), 193.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/120 (27. Mai 1857) und 8/121 (28. Mai 1857).

Kiskunfélegyháza. A vasútállomásnál felsorakozott kun zászlóalj tisztelegése, a császári pár ünnepélyes áthaladása.

Lásd: *Budapesti Hirlap* 5/119 (1857. május 26.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/120 (27. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/21 (1857. május 27.), 193.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/120 (27. Mai 1857).

Szeged. A szegedi pályaudvaron küldöttségek fogadják a császári párt, 15:00: érkezésüket ágyúlövések jelzik, a lakosság és a helyőrség kivételesen. A császári pár a Kárász-házban száll meg. Vizit a dómban (*Pfarrkirche*). Bemutatók, audienciák. 17:00: nagy udvari ebéd [*Tafelmusik*], halászok hódolati adományai. A főpiacon halászünnepély, a halászok nemzeti öltönyben halászelevet főznek, a cigányzenekarok nemzeti

¹¹⁶¹ 1847-ben nyílt meg a Pest–Cegléd–Szolnok-vasútvonal, amely 1854-től a Cegléd–Szeged vasútpályával egészült ki.

táncokat játszanak. Este a szegedi színpör meglátogatása, Vachot Imre–Böhm Gusztáv: *Huszárcsíny* c. népszínművének díszelőadása, a császári pár végig jelen volt. A város díszkivilágításának megtekintése, fáklyásmenet, új ünnepi indulót ad elő a kíséző [cigány]zenekar, a szegedi iskolások a *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*) éneklék, nagy tömeg, cigányzenekarok játéka.

Lásd: PROMINTZER i. m., 149., 157.; MANHERCZ i. m., 151., 176., 178–179., 214., 216., 256., *Budapesti Hirlap* 5/119 (1857. május 26.) és 5/120 (1857. május 27.); *Pest-Ofner Zeitung* 5/120 (27. Mai 1857); *Politikai Ujdonságok* 3/21 (1857. május 27.), 193., *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/121 (28. Mai 1857); *Budapesti Hirlap* 5/123 (1857. május 30.), Tárca.

C) Ferenc József látogatása Pozsonyban, 1857. augusztus 23–26.

1857. augusztus 23. 19:30: Ferenc József és kísérete megérkezik a pozsonyi pályaudvarra, az érkezéskor egy szenci (Wartberg/Senec) zenekar („eine Musikbande aus Wartberg”) a *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*) játssza. Köszöntések. Császári szemle, a cs. k. 22. vadászzászlóalj és zenekar elléptetése [trombita és/vagy dobjelekkel]. Szállás a bíboros hercegprímás Scitovszky János palotájában. 20:30: János tér, a cs. k. 42. (Hannoveri király) gyalogezred zenekara a *Néphymnuszt* játssza, díszszázad felállítása, császári szemle. A császári szállás előtt éjfélig tömeg gyülekezik [zenét a sajtó nem említi, de kórus, vagy katonazenekar rövid műsora elképzelhető].

Lásd: PROMINTZER i. m., 155., 158.; MANHERCZ i. m., 139., 181., 183., 216.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/192 (25. August 1857); *Preßburger Zeitung* 93/192 (25. August 1857); *Budapesti Hirlap* 5/193 (1857. augusztus 26.); *Politikai Ujdonságok* 3/34 (1857. augusztus 26.), 301.; *Magyar Néplap* 2/68 (1857. augusztus 26.), 539.; *Nővilág* 1/34 (1857. augusztus 30.), 539.; *Délibáb* 3/35 (1857. augusztus 30.).

1857. augusztus 24. 7:00: a helyőrség hadgyakorlata [trombita és/vagy dobjelekkel]. 11:00–14:30: audienciák. 16:00: ebéd, a cs. k. 42. (Hannoveri király) gyalogezred zenekara játszik kültéren [*Tafelmusik* a hercegprímási palota előtt]. 18:00: ünnepi díszelőadás a városi polgári lövöldében, az épület előtt a megyei bandérium (lovas zászlóalj) zenekara, a lövöldén belül a cs. k. 22. vadászzászlóalj zenekara játszott a *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*). Császári díszelőadás. 20:00–21:00: fáklyás felvonulás, 600 fáklyavivő, 80 énekes [(ld. főszoveg): feltehetően a pozsonyi dalárda és a pozsonyi egyházi énekesekből összeállt kórus, a cs. k. 42. (Hannoveri király) gyalogezred és a cs. k. 22. vadászzászlóalj zenekara]. 20:30: a fáklyásmenet a császári szállás előtt négyzetben állt fel, a zenekarokat és az énekeseket körülfogva, a *Néphymnuszt* (*Gott erhalte*) után az énekesek egy magyar [a Kölcsey–Erkel-féle *Hymnus*?] és egy német himnuszt [bajor himnuszt?] énekeltek.

Lásd: PROMINTZER i. m., 158.; MANHERCZ i. m., 139., 181., 183., 216.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/192 (25. August 1857); *Budapesti Hirlap* 5/193 (1857. augusztus 26.) és 5/194 (1857. augusztus 27.); *Preßburger Zeitung* 93/193 (26. August 1857); *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/194 (27. August 1857); *Magyar Néplap* 2/69 (1857. augusztus 29.), 547.; *Nővilág* 1/34 (1857. augusztus 30.), 539.; *Délibáb* 3/35 (1857. augusztus 30.).

1857. augusztus 25. 7:00–14:00: látogatások és szemlék (katonai épületek [trombita és/vagy dobjelekkel], hatóságok, hivatalok, kórházak). 16:00: udvari ebéd, a cs. k. 22. vadászzászlóalj zenekara játszott kültéren (*Tafelmusik*). 17:00: ligeti fasor, tömeg örömkialtásai, küldöttségek, hódolati ajándékok. 18:30: népiünnepély a ligetben, zenével [helyi katonazenekarok és más zenészek, talán cigányzenekarok részvételével]. A díszmenet után Ferenc József a tánchelyeknél másfél órát töltött. Díszkivilágítás.

Lásd: PROMINTZER i. m., 158.; MANHERCZ i. m., 139., 181., 183., 216.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/193 (26. August 1857); *Budapesti Hirlap* 5/194 (1857. augusztus 27.) és 5/195 (1857. augusztus 28.); *Preßburger Zeitung* 93/194 (27. August 1857); *Magyar Néplap* 2/69 (1857. augusztus 29.), 547.; *Délibáb* 3/35 (1857. augusztus 30.); *Nővilág* 1/35 (1857. szeptember 6.), 554.

1857. augusztus 26. 5:30: a cs. k. 42. (Hannoveri király) gyalogezred díszszázada és zenekara, a küldöttségek, a megyei bandérium 120 fős osztálya és parancsnokuk, Vietorisz János a pályaudvarhoz kísérik

Ferenc Józsefet. A János téren tömeg, hangos éljenzések, *Néphymnus* (*Gott erhalte*). 6:00: a császár a cs. k. 22. vadászszázad a pályaudvar belső udvarában zenekarral felállított díszszázadát szemlézi.¹¹⁶² Továbbutazás Pozsonyból, vonattal.

Lásd: PROMINTZER i. m., 158.; MANHERCZ i. m., 139., 181., 183., 216.; *Pesth-Ofner Lokalblatt und Landbote* 8/194 (27. August 1857); *Budapesti Hirlap* 5/194 (1857. augusztus 27.) és 5/195 (1857. augusztus 28.); *Magyar Néplap* 2/69 (1857. augusztus 29.), 547.; *Délibáb* 3/35 (1857. augusztus 30.); *Politikai Ujdonságok* 3/35 (1857.szeptember 2.), 309.; *Nővilág* 1/35 (1857. szeptember 6.), 554.

¹¹⁶² A pályaudvar első épülete 1848-ban készült el a Bécs–Pozsony vasútvonalhoz. Az épületet a 20. század folyamán lebontották, helyére újat építettek.

VI. Függelék

Az 1857-es pest-budai nyilvános zeneélet színtereinek funkciók szerinti listája

Forrás szerinti név ¹¹⁶³	Funkció
Lloyd Társaság díszterme; Lloyd kereskedőtársaság terme; Lloyd-társaság terme; Lloyd-terem; Loydsaale	díszterem
Nemzeti Múzeum díszterme	díszterem
Nemzeti Múzeum előcsarnoka	díszterem
Redout melléktermei	díszterem
Schießstätte, Saale	díszterem
Angolkisasszonyok (Pest-Buda)	egyház
Belvárosi plébániatemplom; Belvárosi nagytemplom; Belvárosi főtemplom	egyház
Hermina-kápolna	egyház
Pesti evangélikus református teológiai intézet	egyház
pesti főplébániatemplom	egyház
pesti izraelita templom; Israelitischen Tempel (Tabakgasse)	egyház
Piarista templom	egyház
Szervita téri templom; Szervita-templom; Szerviták temploma; Kirche der P. P. Serviten; Servitenkirche	egyház
Császárfürdő	fürdő
Rudas fürdő	fürdő
Beregszász terme	hangszerkereskedés
Brandl hangszerkészítő (Zsibáros utca)	hangszerkereskedés
Brückgasse (Donauseite)	hangszerkereskedés
Pachl-Klaviersalon (altes Theatergebäude / Redout); Pachl-Salon (altes Theatergebäude); Pachl szalon; Pachl zongoraterem	hangszerkereskedés
Peter Wendel zongoraraktára (Dorottya utca); Herrn Peters Claviersalon; Peter Vendel zongoraraktára; Peter Vendel zongoraterme; Péter zongoraterem	hangszerkereskedés
Schiffmannsgasse, nahe der Königsgasse Nr. 5, zweiten Stock, Nr. 19	hangszerkereskedés
Redout	intézmény
Altofen, Theater	intézmény
Budai casino; Budai kaszinó	intézmény
budai országház; Landhaussaal (Buda); budai Landhaussaale; Ofner Landhaussale; Ofner Landhauslokalitäten	intézmény
budai palota	intézmény
Festészeti Akadémia épülete; Marastoni-akadémia; Maler-Akademia	intézmény
Kralovánszky László kiadója	intézmény
Kunewalder-ház	intézmény
Lampel Róbert könyvkereskedése (Pest, Stadthausplatz); R. Lampel am Stadthausplatz; Robert Lampel am Rathhausplatz	intézmény

¹¹⁶³ A színházak esetében a ma használatos nevet tüntettem fel.

Polgári Lövölde	intézmény
Rózsavölgyi	intézmény
Treichlinger	intézmény
Vakok Intézete	intézmény
budai cs. k. állami gimnázium	oktatás
k. k. Oberrealschule zu Ofen	oktatás
Anton Kneifel énekiskolája; Gesangs-Schule des A. Kneifel (König- und Laudongasse); Gesangs-Schule (Eck der König- und Laudongasse, ersten Stock); Eck der König- und Laudongasse	oktatás
Musik-Lehranstalt des A. Joksch (Waiznergasse, zu den "3 Grazien", 2. Stock)	oktatás
pesti kegyesrendiek nagy gimnáziuma	oktatás
Pesti Reáliskola; Pesther Städtischen Ober-Realschule	oktatás
Piarista Gimnázium	oktatás
Sztankó Sománé leánynevelőintézete	oktatás
Várady-fiúnevelde (Cukor utca)	oktatás
Auwinkel	szabadtér
budai hegyek	szabadtér
budai palotakert	szabadtér
Dísz tér	szabadtér
Gellért-hegy	szabadtér
Margitsziget	szabadtér
Normafa (Svábhegy)	szabadtér
Pávasziget (Városliget); Pfaueninsel	szabadtér
Pesther Stadtwaldchen	szabadtér
Széchenyi-sétány	szabadtér
Tábormező (Buda); budai tábormező	szabadtér
Templomtér (Leopoldstadt)	szabadtér
Volks garten; Népliget	szabadtér
Angol királynőhöz	szálló
Arany Sas szálló	szálló
Európa-szálló díszterme; Európa-terem	szálló
Tigris-szálló; Hotel Tiger	szálló
Budai Nyári Színkör	színház
Budai Várszínház; Ofner Stadt-Theater	színház
Városi Német Színház	színház
Pesti Nemzeti Színház	színház
Pesti Nyári Színkör	színház
Szénatéri mechanikai színház	színház
Kerepesi úti sírkert	temető
3 Staffeln (Königs gasse)	vendéglátás
A. Schuch kerthelyisége	vendéglátás
Arad városához	vendéglátás
Arany horgonyhoz (Herminatér); goldener Anker (Herminenplatz); goldener Anker am Herminenplatz; goldenen Anker; Goldener Anker; zum goldenen Anker; zum goldener Anker; zum Anker	vendéglátás
Bader's Gasthauslocale; Baders Gasthaus	vendéglátás

Bartl-villa (Páva-sziget)	vendéglátás
Beleznay-kert (Kerepessersstraße); Beleznay-Gartens; Beleznay'schen Garten; Beleznayschen Garten	vendéglátás
Beleznay-kert téli helyisége (Kerepessersstraße); Winter-Localitäten des Beleznayschen Gartens (Kerepessersstraße); Winterlocale des Beleznaigartens	vendéglátás
Boskowitz-kávéház (Göttergasse); Boskowitz-ház; Boskowitz'schen Kaffeehaus (Göttergasse); Boskowitz'schen Kaffeehausa; Boskowitzschen Kaffeehaus	vendéglátás
Café francais (Újtér)	vendéglátás
Café Ultsch (König von Ungarn)	vendéglátás
Csiga mulató (Sebestyén tér)	vendéglátás
David Bayer-ház; David Bayer'schen Haus; Bayer'schen Hause	vendéglátás
Engelsfeld, Bierhalle	vendéglátás
Erzsébet keserűvízforrás	vendéglátás
Fácán-vendéglő (Víziváros); Fácán-terem (Víziváros); Fácánhoz; zum Facan; zum Fasan	vendéglátás
Fortunasaal (Neupest)	vendéglátás
Gasthauslokalitäten des Herrn Beisser (Josefstadt)	vendéglátás
Gyógyforrás vendéglő; zur Heilquelle; Heilquelle; zur Heilquelle (Gyógyforrás vendéglő)	vendéglátás
Jänergasse Nr. 3 (Leopoldstadt)	vendéglátás
Jakob Rosenberg's Kaffeehausa	vendéglátás
Jaschko'sches Haus Nr. 492 (Taban, Kreuzplatze)	vendéglátás
Kammerwalde, Gasthaus	vendéglátás
Kammon kávéház	vendéglátás
Kaszalik'-sches Haus	vendéglátás
Kern'sches Haus (Kronengasse Nr. 6)	vendéglátás
Két Pisztoły fogadó; Két pisztołyhoz fogadó; zu den zwei Pistolen; zwei Pistolen	vendéglátás
Komlókert	vendéglátás
Maschek's Saal	vendéglátás
Mathiasquelle	vendéglátás
Mulatóka (Zugliget)	vendéglátás
Muschek's Gastlokalitäten	vendéglátás
Muzsek's Sommerlocale	vendéglátás
Nádor vendéglő	vendéglátás
Neszwärba'schen Meierhofe	vendéglátás
Orczy'schen Hause	vendéglátás
Pichler-ház	vendéglátás
Piller'schen Hause	vendéglátás
Rákoser Wirthshaus	vendéglátás
Rombachgasse Nr. 7, Halbauer'schen Haus (Theresienstadt)	vendéglátás
Rosengarten (Christinenstadt); zum Rosengarten (Ofen)	vendéglátás
Römer-Saale (Königsgasse Nr. 46); Römersaal	vendéglátás
Sóhivatal közelében lévő vendéglő	vendéglátás
Sonnleithner's Gastlokalitäten (Eck der Königs- und Fabrikgasse)	vendéglátás
Stadt Waitzen (Leopoldstatt, Windgasse)	vendéglátás

Stadt Wien (Waitznerstrasse)	vendéglátás
Stippanitz'sches Pracht-Salon (Orczy'schen Haus); Stippanitz'schen Salon; Stippanitz'schen Pracht-Salon; Stippanitz; Stippanitz'schen Pracht-Salon; Stippanitz Salon; Stippanitz'schen Salon; Prachtsalon; Prachtsalon, Orczy'schen Haus	vendéglátás
Szép Juhászné; zur schönen Schäferin	vendéglátás
Tüköry sörcsarnok; Tüköri sörcsarnok; Tüköry sörház; Tüköry'schen Bierhalle; Tüköry'schen Bierhalle; großen Bierhalle; Bierhalle	vendéglátás
Udvardi-szalon; Udvardi-terem; Udvardi'schen Saale; Udvardischen Saale	vendéglátás
Udvardy'schen Garten	vendéglátás
Újpesti sörház (Fortuna terem)	vendéglátás
Újtéri kioszk	vendéglátás
Vig Frici	vendéglátás
Wilhelm'schen Gastlokalitäten	vendéglátás
Zartl-sörcsarnok (Újvilág utca); Zartl (Újvilág utca)	vendéglátás
Zitterbarth-ház (Váci út)	vendéglátás
Zrínyi sörcsarnok	vendéglátás
Zrínyi-ház kávéháza; Zrínyi-kávéház; zur Zrínyi; zum Zrínyi	vendéglátás
zu den 3 Aepfeln; zu den drei Aepfeln	vendéglátás
zu den 3 Raben; drei Raben; 3 Raben	vendéglátás
zu den 7 Churfürsten (Taban); zu den 7 Kurfürsten; zu den sieben Churfürsten; zu den sieben Kurfürsten	vendéglátás
zu den drei Grazien (Waitznerstrasse); drei Grazien	vendéglátás
zum Blocksberg	vendéglátás
zum Dampfschiff Buda	vendéglátás
zum Engländer (Ofen)	vendéglátás
zum Erzherzog Stefan	vendéglátás
zum Freischützen (Ofen, Wasserstadt)	vendéglátás
zum grünen Jäger; Zöld vadász	vendéglátás
zum Hatvaner-Thor	vendéglátás
zum König von Polen	vendéglátás
zum König von Ungarn	vendéglátás
zum Licinius (Körmendy-féle ház)	vendéglátás
zum Lindinger	vendéglátás
zum Mohren	vendéglátás
zum Palatin	vendéglátás
zum polnischen König	vendéglátás
zum Römer	vendéglátás
zum Schwan	vendéglátás
zum Simandl; Szimándli	vendéglátás
zum Sperl (Waitznergasse)	vendéglátás
zum Sturm	vendéglátás
zum Tiger	vendéglátás
zum weissen Kreuz	vendéglátás
zum weissen Lamm	vendéglátás
zur Bierquelle; Bierquelle	vendéglátás
zur Felsenburg (Waitznerstraße)	vendéglátás

zur Krone (Altofen)	vendéglátás
zur rothen Lampe	vendéglátás
zur schwarzen Katze	vendéglátás
zur Stadt Alt-Ofen	vendéglátás
zur Stadt Paris (Waitznerstrasse)	vendéglátás
zur Stadt Pesth	vendéglátás
zur Stadt Wien (Waitznerstrasse)	vendéglátás
zwei Türken	vendéglátás
Zirkus Carré; Zirkus Carré (Beleznay'schen Garten)	vendéglátás
Donauzeile Nr. 9, 2. Stock, Thür Nr. 8.	[?]
Dorotya utca	[?]
Fehér hajó utca 5.	[?]
Fleischmannschen Haus, Wintersalon	[?]
Friebeisz István kiadója	[?]
Fürdő utca 8.	[?]
gr. Szécsenyi-ház 4	[?]
Hatvaner-Gasse, Eck der Unger-Gasse	[?]
Hochstrasse Nro. 11.	[?]
Iskola u. 619. (Rácváros)	[?]
Kerepesszerstrasse Nr. 14	[?]
Király utca	[?]
Kohlplatz	[?]
Komitatsgasse Nr. 8	[?]
Kronengasse Nr. 3	[?]
Lazarusgasse Nr. 11	[?]
Lueff, M. (Pest)	[?]
Marktplatz, Park	[?]
Országút 32. (Pest-Buda)	[?]
Papnövelde utca	[?]
Seminärgasse Nr. 4.	[?]
Universitäts-Seminarplatz	[?]
Weltgasse Nr. 16	[?]
Windgasse (Leopodstadt)	[?]
Zuckergasse Nr. 5	[?]

Bibliográfia

I. Primer források és primer irodalom

I.1. Az átnézett sajtó alfabetikus listája

- Abendblatt der Oesterreichisch-Kaiserlichen
Wiener Zeitung,*
Blätter für Musik, Theater, und Kunst,
Budapest,
Budapesti Hirlap,
Budapesti Viszhang,
Család Könyve,
Családi Kör,
Családi Lapok,
Délibáb,
Die Presse,
Divatcsarnok,
Evangelisches Wochenblatt,
Falusi Gazda,
Gazdasági Lapok,
Honderü,
Honművész,
Hölgyfutár,
*Intelligenzblatt der St. Petersburgischen
Zeitung,*
Jörgel Briefe,
Kalauz,
Katholikus Néplap,
Lapok a Lovászat es Vadászat Köréből,
Magyar Academiai (Akademiai) Értesítő,
Magyar Hirmondó,
Magyar Néplap,
Magyar Nyelvészet,
Magyar Sajtó,
Magyar Történelmi Tár,
- Magyarhoni Természetbarát,*
*Magyarkoronaországot illető országos törvény-
és kormánylap,*
Magyarország és a Nagyvilág,
Napkelet,
Neue Musikalische Presse,
Neuigkeiten,
Nővilág,
Oedenburger Intelligenz-und Anzeige-Blatt,
*Oesterreich-Kaiserliche privilegierte Wiener
Zeitung,*
Ostdeutsche Post,
Pannonia,
Pester Lloyd,
Pesth-Ofner Zeitung,
Pesti Hirlap,
Pesti Napló,
Pest-Ofner Localblatt und Landbote,
Pest-Ofner Zeitung,
Politikai Ujdonságok,
Rajzolatok a társas élet és divatvilágból,
Religio,
Sonntags-Zeitung,
Tanodai Lapok,
Törvénykezési Lapok,
Uj Magyar Muzeum,
Vasárnapi Ujság,
Wanderer,
Wiener Zeitung.

I.2 Levéltári források és egyéb szöveges dokumentumok

Budapest Fővárosi Levéltár

- HU BFL XI.1149 54. kisdoboz [7.7] – Zeneszerzőkkel kötött megállapodások és szerződések A-Z, 1852–1941.
- HU BFL IV. 1002. n. USZ. 047. 0051 – Hirdetmények a városi álarcosbálok, koncertek és egyéb összejövetel tartására az 1846. évre, 1845. 12. 26 (Irat).
- HU BFL IV.1202.a – 457–461. Pest Tanácsülési jegyzőkönyvei

Országos Széchényi Könyvtár

Kézirattár

- FONDXII levelek.
- Levelestár.
- Fol. Hung. 2826.

Színháztörténeti- és Zeneműtár

- Erkel Ferenc – Egressy Benjámín: *Bánk bán*, cenzúrapéldány és súpópéldány. OSZK Színháztörténeti Tár, MM 13.499
- *Pest-Budai Dalárda, A Pest-Budai Dalárda alapszabályai* (Pest: Müller Emil könyvnyomdája, 1859).
- NSZ Kötetes Iratok 694: Igazgatósági jegyzőkönyv.
- NSZ kötetes iratok 697: Igazgatósági jegyzőkönyv 1856.
- NSZ színlapok 1837–1867
- *Nemzeti Színházi zsebkönyv 1858. évre*, kiad. Gönczy Samu – Novák György (Pest: k. n., 1858): XXXI.

Plakát- és Kisnyomtatványtár

- 1857-es plakátok.

Magyar Nemzeti Levéltár Abszolútizmuskori Levéltár

- C 120, Helytartótanács. (Cs.47.) Cent.Cens.Coll.
- D 120, 1—3. doboz. K. k. Statthaltereii Abtheilung Ofen, Kaiser-Reise, D 120.

FSZEK Budapest Gyűjtemény

- Az 1850-es évek pest-budai plakátanyaga.
- *A pesti Lloyd évkönyve 1853-ra / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1853*, szerk. Weiskircher Károly / Karl Weisskircher (Pest: Pesti Lloyd, 1853).
- *A Pesti Lloyd évkönyve 1865-re / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1865*, szerk. Weisskircher Károly (Pest: Khór és Wein, 1866).

Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

- Simoncsics János hagyatéka, 4 doboz

Hadtörténeti Múzeum és Levéltár

- Galván Károly hagyatéka, 51 doboz

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára

- Szabolcsi Bence hagyatéka

I.3. Primer források és primer irodalom

A pesti Lloyd évkönyve 1853-ra / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1853, szerk. Weiskircher Károly / Karl Weisskircher (Pest, Pesti Lloyd, 1853), 37.

A Pesti Lloyd évkönyve 1865-re / Jahrbuch des Pester Lloyd für 1865, szerk. Weiskircher Károly (Pest, Khór és Wein, 1866).

Ábrányi Kornél (id.), „Érintkezésem Miczkievics Ádámval (1844–45)”, in: uő, *Életemből és emlékeimből: a történelem, irodalom és művészet köréből* (Budapest, Franklin Társulat, 1897): 17.

_____, *A magyar dal és zene sajátosságai, nyelvi, zöngidomi s műformai szempontból. Az orsz. m. zeneakadémia használatára*. 1. rész (Budapest, 1877).

_____, *A magyar zene a XIX-dik században* (Budapest, k. n., 1900).

_____, *Általános zenetörténet* (Budapest, 1886).

_____, *Az orsz. m. daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig* (Budapest, Orsz. Magy. Daláregyesület, 1892).

_____, *Életemből és emlékeimből: a történelem, irodalom és művészet köréből* (Budapest, Franklin Társulat, 1897).

_____, *Elméleti és gyakorlati öszhangtan (Harmonie-Lehre.)* I. kötet (Budapest, 1874, 2. bőv. kiadás. Uo. 1881.).

_____, *Erkel Ferenc élete és működése: kulturtörténelmi korrajz* (Budapest, Schunda V. József, 1895).

_____, *Képek a múlt és jelenből* (Budapest, Pallas, 1899).

_____, *Mosonyi Mihály élet és jellemrajza* (Pest, Corvina, 1872).

_____, *Zenészet aethetika, elméleti s gyakorlati szempontból tárgyalva. Az orsz. m. kir. zeneakadémia használatára*. 1. rész (Budapest, 1877).

Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1867 (Pest, Pollak, 1866).

Ágai Adolf (Porzó), *Utazás Pestről–Budapestre 1843–1907* (Budapest, Pallas, 1909).

Benjamin, William Howard, *Biographies of Celebrated Organists of America* (Albany–New York, The Benjamin Publishing Company, 1908).

Deutsch Antal, *A Pesti Lloyd–Társulat 1853–1903* (Budapest, Pesti Lloyd, 1903).

Dolánszky Antal, *Darstellung des Ofner wohlthätigen Frauen-Vereins und seines Wirkens* (Pest, Aloys Bucsánszky, 1857).

Fényes Elek, *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása* (Pest, Heckenast, 1857).

_____, *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 2.* (Pest, k. n., 1837).

Hanslick, Eduard, „Österreichische Militärmusik”, in: uő, *Aus dem Concertsaal. Kritiken und Schilderungen aus den letzten 20 Jahren des Wiener Musiklebens* (Wien, Braumüller, 1870): 53.

Kempelen Győző, *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben* (Szeged, Burger Zsigmond, 1860).

Kuhe, Wilhelm, *My Musical Recollections* (London, R. Bentley, 1896).

Markó Miklós (szerk.), *Cigányzenészek albuma* (Budapest, Markó Miklós, 1896).

- Mátray Gábor (szerk.), *A' Pestbudai Hangászegyesületi Zenede évkönyve 1857-re* (Pest, 1858).
- Nemzeti Színházi zsebkönyv 1858. évre*, kiad. Gönczy Samu – Novák György (Pest, k. n., 1858).
- Országh Sándor, *A Budai Jótékony Nőegylet: 1817–1897* (Budapest: k. n., 1898).
- Paget, John, *Magyarország és Erdély*, szerk. Rácz Árpád, ford. Rakovszky Zsuzsa et al. (Budapest, Rubicon Intézet, 2022).
- Palugyay Imre emlékezete*, Keleti Károly lev. tagtól. Olvastatott a M. T. Akadémia 1874. ápril 30-ki ülésén (Budapest, Az Eggenberger-féle Akad. Könyvkereskedés Kiadása, 1874): <http://real-eod.mtak.hu/795/1/B3390309.pdf>.
- Pest-Budai Dalárda : A Pest-Budai Dalárda alapszabályai* (Pest, Müller Emil könyvnyomdája, 1859).
- Podmaniczky Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei* (Budapest, Helikon, 1984).
- _____, *Naplótöredékek 1824–1886*, I–IV (Budapest, Grill Károly, 1887–1888).
- _____, *Naplótöredékek 1824–1887. 3. 1850–1875* (Budapest, Grill Károly, 1888).
- Rózsa Miklós (szerk.), *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878* (Budapest, Franklin-Társulat, 1909).
- Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái III. Fa-Gwóth* (Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894).
- _____, *Magyar írók élete és munkái X. Ótóccka—Popea* (Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1905).
- _____, *Magyar írók élete és munkái, 2. kötet* (Budapest, Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, 1891).
- Theater Almanach für Pesth und Ofen auf das Jahr 1858*, kiad. Eduard Schulz – Hugo Sachs (Pest: k. n., 1858).
- Valkó Arisztid, *Zenetörténeti forrásadalékok (1848–1883)*. III. rész. T. 153. Gépirat (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, 1984).
- Verfassung der Gesellschaft adeliger Frauen zur Beförderung des Guten und Nützlichen* (Bécs, k. n., 1810)
- Wurzbach, Constantin, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 6 (Bécs, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1860).
- _____, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, 15 (Graz, Universitätsbibliothek Graz, 1866).

II. Szekunder irodalom

- „Hölzl Szeráf Ferenc”, in Carl Dahlhaus – Hans Heinrich Eggebrecht (szerk.): *Brockhaus-Riemann Zenei Lexikon*. A magyar kiadást szerk. Boronkay Antal (Budapest, Zeneműkiadó, 1983), II, 195.
- „Hölzl, Franz Seraph”, in: Constant von Wurzbach (Hg.): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Neunter Theil* (Bécs, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1863), 116–119.
- „Promenade concerts”, in: *Grove Music Online*: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000022409>.
- „Réunion”, in: *A Pallas nagy lexikona*, XIV. (Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1897): 515.

- A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve: dokumentumok, tanulmányok, emlékezések* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Zeneműkiadó, 1977).
- A Nemzeti Színház műsorlexikona 1837-től 1941-ig*, összeáll. Hajdu Algernon László, előszó Haraszti Emil, (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1944).
- Alan Walker, *Liszt Ferenc I. A virtuóz évek 1811–1847* (Budapest, Editio Musica, 2003).
- Allis, Michael, „Performance in Private: 'The Working Men's Society' and the Promotion of Progressive Repertoire in Nineteenth-Century Britain”, in: *Zon Music and Performance Culture*, 139–172.
- Ambrus Attila Józsefné Kéri Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*, Akadémiai nagydoktori disszertáció (Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2016).
- Anderson, Benedict, *Elképzelt közösségek : gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. Sonkoly Gábor (Budapest, L'Harmattan, 2006).
- Antoni, Luisa, „Die Aufnahme Schönbergs und seiner Schule in Triest”, transl. by Tobias Schwembacher: <https://ul.qucosa.de/api/qucosa%3A32354/attachment/ATT-0/>.
- Antoniček, „Leonhardt Andreas”, in *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, 5 (Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1972): 144.
- Applegate, Celia, „Mendelssohn on the Road: Music, Travel, and the Anglo-German Symbiosis,” in: Jane Fulcher (ed.), *The Oxford Handbook of the New Cultural History of Music* (New York, Oxford University Press, 2011), 228–244.
- Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet* (Budapest, Atlantisz, 2014³).
- Bácskai Vera – Kubinyi András – Gyáni Gábor, *Budapest története a kezdetektől 1945-ig* (Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2000) (= *Várostartörténeti tanulmányok* 6).
- Bácskai Vera (szerk.), *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686–1873* (Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1971) (= *Források Budapest múltjából* I.).
- Ballstaedt, Andreas, „Unterhaltungsmusik”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/12143>.
- Balogh János Mátyás, „Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900”, *Médiakutató* 6/4 (2005): 77–93.: https://epa.oszk.hu/03000/03056/00021/EPA03056_mediakutato_2005_tel_04.html.
- _____, *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában: A budapesti sajtóipar születése*. PhD disszertáció (Budapest, ELTE BTK, 2014).
- Barabási Albert-László, *A hálózatok tudománya* (Budapest, Libri, 2017).
- Bárdos Kornél, *Eger zenéje 1687–1887* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987).
- _____, *Székesfehérvár zenéje 1688–1892* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993).
- Bashford, Christina, – Montemorra Marvin, Roberta (eds.), *The Idea of Art Music in a Commercial World, 1800-1930* (Woodbridge, Boydell Press, 2016) (*Music in Society and Culture* 3).
- _____, „Writing (British) Concert History: The Blessing and Curse of Ephemera”, *Notes* 64/3 (2008): 458–473.

- _____, *The Pursuit of High Culture. John Ella and Chamber Music in Victorian London* (Woodbridge: The Boydell Press, 2007).
- Bécsy Balázs – Székely György – Gajdó Tamás (szerk.), *Magyar színháztörténet, III: 1920–1949* (Budapest, Magyar Könyvklub [2005]).
- Békéssy Lili, „A Nemzeti Színház ünnepei : Az intézmény és a Habsburg-dinasztia”, in: Barna Gábor – Taupert Dóra (szerk.): *Emlékező rítusok és ünneplés. Évfordulók, jubileumok, szent évek* (Budapest, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2018): 187–208.
- _____, „Katonazenekarok Pest-Budán az 1850-es években”, *Magyar Zene* 56/2 (2018): 265–280.
- Belitska-Scholz Hedvig – Somorjai Olga, *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850, I–II* (Budapest, Argumentum, [1995]).
- Berlász Piroska (szerk.), *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez: Pukánszky Kádár Jolán kiadatlan levéltári gyűjtésének fondjegyzéke* (Budapest, OSZK, 1988), Fond 2/362.
- _____, *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez. Pukánszky Kádár Jolán kiadatlan levéltári gyűjtésének fondjegyzéke* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1988).
- Binal, Wolfgang, *Deutschsprachiges Theater in Budapest. Von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in d. Wollgasse (1889)* (Bécs, Böhlau, 1972).
- Bíró Lajos Pál, *A Nemzeti Színház Története 1837–1841* (Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1931).
- Blessing, Werner, „The Cult of Monarchy”, *Journal of Contemporary History* 13/2 (1978), **OLD**.
- Boisits, Barbara (Hrsg.), *Musik und Revolution : Die Produktion von Identität und Raum durch Musik in Zentraleuropa 1848/49* (Bécs, Hollitzer, 2013).
- _____, „Stocker, Eduard (1841–1913), Pianist, Musiklehrer und Komponist”, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 13., Lfg. 61 (2009): 273–274.: https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl/S/Stocker_Eduard_1841_1913.xml.
- Bónis Ferenc, „Budapest”, in: *Zenei lexikon*, szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár (Budapest, Andor Győző, 1930), I, 136.
- _____, *A Budapesti Filharmóniai Társaság százötven esztendeje 1853–2003. A CD-ROM műsorjegyzékét készítette Wellmann Nóra* (Budapest, Budapesti Filharmóniai Társaság–Balassi Kiadó, 2005).
- _____, *Mosonyi Mihály* (Budapest, Mágus, 2000) (= *Magyar zeneszerzők* 10).
- _____, „Ábrányi, Kornél id.”, in *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11228>.
- Borz Zsófia, „'Ó mennyi dal szállt néma sírba véle...': A Nemzeti Zenede támogatásával létrejött síremlékek”, *Zenetudományi Dolgozatok 2021–2022* (Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2022), 291–315.
- Bozó Péter, *Fejezetek Jacques Offenbach budapesti fogadtatásának történetéből* (Budapest, Rózsavölgyi, 2021).
- Breuer János (szerk.), *A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának 125 esztendeje (1853–1978)* (Budapest, Zeneműkiadó, 1987).
- Brixel, Eugen – Martin, Gunther – Pils, Gottfried, *Das ist Österreichs Militärmusik. Von der „Türkischen Musik” zu den Philharmonikern in Uniform* (Graz–Wien–Köln, Edition Kaleidoskop, 1982).

- Brzoska, Matthias, „Meyerbeer [Beer], Giacomo”, in: *Grove Music Online*: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000018554>.
- Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (eds.), *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* (West Lafayette, Purdue University Press, 2001).
- Budapest lexikon I–II.*, Berza László főszerk. (Budapest, Akadémiai Kiadó 1973¹, 1993²).
- Bukáné Kaskötő Marietta, „'Az egyházi és a magyar zene' : id. Ábrányi Kornél 19. századi egyházzene-történeti korrajza”: <https://doi.org/10.23714/mzo.012> (Budapest, Zenetudományi Intézet, 2022).
- _____, *A Kodály-életmű ceciliánus reflexióinak nyomában*, in: *Zenetudományi Dolgozatok 2021–2022* (Budapest, ELKH BTK Zenetudományi Intézet, 2022): 109–147.
- Bukszár Zsanett, „Ferenc József miskolci látogatásai (1857, 1881)”, *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon* 2/1 (2015): 46–75.
- Busa Margit, *Magyar sajtóbibliográfia: 1850–1867: A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* (Budapest, OSZK, 1996).
- Buzinkay Géza, „A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr”, *Budapesti Negyed* 13/1–2 (2005), 13–16.
- _____, „A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849–1860)”, *Magyar Könyvszemle* (1974/3–4): 286–287.
- _____, „Die ungarische politische Presse”, in Helmut von Rumpler – Peter Urbanitsch (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*. (Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006): 1895–1976.
- _____: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest, Wolters Kluwer, 2016).
- Certeau, Michel de, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1984).
- Charosh, Paul, „»Popular« and »Classical« in the Mid-Nineteenth Century”, *American Music* 10/2 (Summer, 1992): 117–135.
- Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L., *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy* (New York–Oxford, Berghahn Books, 2007) (*Austrian and Habsburg Studies* 9).
- Cooper, Jeffrey, *The Rise of Instrumental Music and Concert Series in Paris 1828–1871* (Ann Arbor, UMI Research Press, 1983) (= *Studies in Musicology* 65).
- Covach, John, „Popular Music, Unpopular Musicology”, in: Nicholas Cook – Mark Everist (eds.), *Rethinking Music* (Oxford, Oxford University Press, 1999): 452–470.
- Croft-Murray, Edward [revised by Simon McVeigh], „3. Pleasure gardens.”, in: „London (i).” *Grove Music Online*: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000016904>.
- Csuka Béla, *Kilenc évtized a magyar zeneművészet szolgálatában : A Filharmóniai Társaság Emlékkönyve 90 éves jubileuma alkalmából* (Budapest, Filharmóniai Társaság, 1943).

- D. Hume, Robert – McVeigh, Simon – Croft-Murray, Edward – Jacobs, Arthur – Dideriksen, Gabriella – Snelson, John – Ehrlich, Cyril – Musgrave, Michael, „London (i) : V., VI.”, in: *Grove Music Online*:
<https://www.oxfordmusiconline.com/grove/music/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000016904>.
- Dahlhaus, Carl (szerk.), *Brockhaus-Riemann zenei lexikon*, a magyar kiadást szerk. Boronkay Antal (Budapest: Zeneműkiadó, 1983).
- Dávidházi Péter, „Isten másodszületette.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest, Gondolat, 1989)
- Deák Ágnes – Tamás Ágnes, *Sziszifuszok küzdelme: Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875* (Budapest, Kronosz, 2021).
- Deák Ágnes, „Zsandáros és policzájós idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867* (Budapest, Osiris, 2015).
- _____, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867* (Budapest, Osiris, 2018).
- Deme, Laszlo, „From Nation to Class: The Changing Social Role of the Hungarian Nobility” (1988), *International Journal of Politics, Culture, and Society* 1/4 (1988): 568–584.
- DeNora, Tia, *Music in Everyday Life* (Cambridge, Cambridge University Press, 2009).
- Dezsényi Béla – Nemes György, *A magyar sajtó 250 éve*, I. (Budapest, Művelt nép, 1954).
- Dobszay László, *Magyar zenetörténet* (Budapest, Planétás, 1998²).
- Dolinszky Miklós – Szacsvai Kim Katalin (közr. / ed.), *Erkel Ferenc: Bátor Mária. Opera két felvonásban / Opera in two acts*. Bevezető tanulmány / Introduced by Miklós Dolinszky. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár / Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest, Rózsavölgyi, 2002) (*Erkel Ferenc Operák/ Ferenc Erkel Operas 1/I–II*).
- _____, (közr./ ed.): *Erkel Ferenc: Bánk bán. Opera három felvonásban/ Opera in three acts*. Bevezető tanulmány / Introduced by Miklós Dolinszky. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár/ Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library (Budapest, Rózsavölgyi, 2009) (= *Erkel Ferenc Operák/ Ferenc Erkel Operas 3/I–III*).
- Domokos Mária, „Lavotta színpadi kísérőzenéje”, in: Sziklavári Károly–Dombóvári János (szerk.), *Lavottától Kodályig. Zempléni konferenciák a verbunkos zenéről* (Sátoraljaújhely, Lavotta János Kamarazenekari Alapítvány, 2021): 153–161.
- Domokos Zsuzsanna, „Liszt's Role in the Birth of Hungarian Musical Institutions”, in: Szabó-Knotik Cornelia– Laurence Le Diagon-Jacquin–Michael Saffle (szerk.): *Franz Liszt : Un musicien dans la société* (Párizs, Hermann, 2013): 321–331.
- Dreyer, Elfriede–McDowall, Estelle, „Imagining the *flâneur* as a woman”, *COMMUNICATIO* 38/1 (2012): 30–44.
- Eckhardt Mária et. al. (közr.), *Liszt és Beethoven. Kiállítás* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem–Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, 2003).

- _____, (szerk.), *Liszt Ferenc hagyatéka a Budapesti Zeneművészeti Főiskolán II. Zeneművek* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1993).
- _____, „Clara Schumann koncertjei Pest-Budán a korabeli magyar sajtó tükrében”, *Magyar Zene* 57/3 (2019): 291–320.
- _____, *Franz Liszt's Music Manuscripts in the National Széchényi Library* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986).
- _____, *Liszt és Beethoven. Kiállítás* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem–Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont, 2003).
- Elschek, Oskár, *A History of Slovak Music* (Pozsony, Publisher of the Slovak Academy of Sciences, 2003).
- Engel, Hans, *Musik und Gesellschaft. Bausteine zu einer Musiksoziologie* (Berlin–Halensee, Max Hesses Verlag, 1960) (= *Stimmen des XX. Jahrhunderts* 3).
- Erben, Dietrich, „Konzertsaal – Konzerthaus”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/47021>.
- Eybl, Martin, *Sammler*innen : Musikalische Öffentlichkeit und ständische Identität, Wien 1740–1810* (Bielefeld, Transcript, 2022).
- F. Dózsa Katalin, „A társasági élet szerepe a XIX. században, Budapest világvárossá válásában”, in *Tanulmányok Budapest múltjából XVII.* (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1999), 303–318.
- Fábrí Anna et. al. (szerk.), *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895* (Budapest, Kortárs, 2006).
- Falvy Zoltán – Benyovszky Mária – Murányi Róbert Árpád: „Budapest”, in *MGG Online* (rev. 2017): <https://www.mgg-online.com/article?id=mgg15194&v=2.0&rs=mgg15194&q=budapest>.
- Fehér Éva, „Eredetiség és emlékezet: A »virtuóz triász« recepciója az 1849–1867 közötti irodalmi és sajtónyilvánosságban”, *Magyar Zene* 58/3 (2020): 290–317.
- Felföldi László, „Reception of Nineteenth-Century Couple Dances in Hungary”, in: Egil Bakka et. al. (eds.), *Waltzing Through Europe* (Open Book Publishers, 2020), 177–238.
- Fellinger, Imogen – Woodward, Julie – Adamo, Dario (et. al.), „Periodicals,” in *Grove Music Online* (2001): <https://www.oxfordmusiconline.com/grove/music/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000021338>.
- _____, „Zeitschriften,” in: *MGG Online*, ed. by Laurenz Lütteken (RILM, Bärenreiter, Metzler, 2016–): <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/47116>.
- _____, *Verzeichnis der Musikzeitschriften des 19. Jahrhunderts* (Regensburg, Gustav Bosse Verlag, 1968).
- Ferenc Kerényi (szerk.), *A Nemzeti Színház 150 éve* (Budapest, Gondolat, 1987).
- Ferris, Catherine, „The Management of Nineteenth-Century Dublin Music Societies in the Public and Private Spheres: The Philharmonic Society and the Dublin Musical Society”, in: Paul Rodmell (ed.), *Music and Institutions in Nineteenth-Century Britain* (Farnham, Ashgate, 2012): 13–32.
- Fónagy Zoltán, „Kislány a zongoránál: A zene a középosztály magánéletében a 19. században”, *Korall* 14/52 (2013): 18–40.

- _____, „Zenei nyilvánosság és polgári viselkedéskultúra: A 19. századi hangversenyterem társadalomtörténeti látószögéből”, *Történelmi Szemle* 54/4 (2012): 577–598.
- Franz Liszt and Agnes Street-Klindworth: A Correspondence, 1854-1886*, intr., transl., ann., ed. by Pauline Pocknell (Hillsdale–New York, Pendragon Press, 2000) (*Franz Liszt Studies Series* 8).
- Freideld, Alice, „Empress Elisabeth as Hungarian Queen: The Uses of Celebrity Monarchism,” in *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, ed. by Laurence Cole and Daniel L. Unowsky (New York, Berghahn Books, 2007): 138–146.
- Gajáry István, *Esettanulmányok a főváros 18–20. századi történetéhez* (Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2013) (= *Várostörténeti Tanulmányok* 13).
- Galván Károly – Karch Pál, *A katonazenekarok szerepe a magyar városok kulturális életében 1849–1914*, I–V. Gépirat (Budapest, MTA BTK ZTI Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983).
- Galván Károly – Karch Pál, *Katonakarmesterek magyar helyőrségeiben 1850–1914*. Gépirat (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, 1983) 42.
- Galván Károly – Karch Pál: *Helyőrségek Magyarországon 1849–1914*, III.: G–O, Gépirat (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztálya, 1983).
- Galván Károly és Karch Pál, *Helyőrségek Magyarországon 1849–1914*. A–F. (Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztálya, 1983).
- Galván Károly, „Resnitsek József és Scholl Miklós: ’hangász kari mesterek’ a cs. kir. 32. gyalogezrednél”, in: Hausner Gábor–Kincses Katalin Mária–Veszprémy László (szerk.), *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* (Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2002) (= *Acta Musei Militaris in Hungaria* 5.): 121–126.
- Gát Eszter, „Pest-budai zongorakészítők. – Klavierbauer von Pest und Buda”, in: *Tanulmányok Budapest multjából XXIII.* (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1991), 147–259.
- Geertz, Clifford, „Centers, Kings and Charisma : Reflections on the Symbolics of Power”, in: *Local knowledge: further essays in interpretive anthropology* (New York, Basic Books, 1983): 121–146.
- Gellner, Ernest, *Nationalism* (London, Weidenfeld & Nicolson, 1997).
- Gergely András (szerk.), *Magyarország története a 19. században* (Budapest, Osiris, 2019).
- _____, „Államjogi kapcsolat, államjogi szemléletek az osztrák–magyar együttélés idején”, in: Gergely Jenő (főszerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század* (Budapest, ELTE BTK, 2000), 159–166.
- Gerő András, „Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné”, in uő, *Magyar polgárosodás* (Budapest, Atlantisz, 1993), 379–396.
- Gerő András, *Francis Joseph, King of the Hungarians* (New York, Social Science Monographs, 2001).
- Gluck, Mary, „The Budapest *Flâneur*: Urban Modernity, Popular Culture, and the »Jewish Question« in Fin-de-Siècle Hungary”, *Jewish Social Studies* 10/3 (Spring–Summer 2004): 1–22.
- Goehr, Lydia, *The Imaginary Museum of Musical Works: An Essay in the Philosophy of Music* (Oxford, Clarendon Press, 1992).

- Gombos László (szerk.), *A magyar zongoragyártás fénykora: Beregszászy Lajos emlékezete* (Budapest, ELKH BTK Zenetudományi Intézet, 2021).
- Gooley, Dana, „Cosmopolitanism in the Age of Nationalism, 1848–1914,” *Journal of the American Musicological Society* 6/2 (Summer 2013): 523–549.
- _____, *The Virtuoso Liszt* (Cambridge, Cambridge University Press, 2004).
- Grey, Thomas S., „Hanslick, Eduard”, in: *Grove Music Online*; Werner Abegg, „Hanslick, Eduard”, in: *MGG Online*.
- Grosz Sára Aksza, „Id. Ábrányi Kornél életrajza” (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022): <https://zti.hu/files/mzt/abranyi/eletrajz.html>.
- Gupcsó Ágnes (szerk.), „*Szokrat dobott a nemzet szívébe*” : *Erkel Ferenc első három operája. Batori Mária, Hunyadi László, Bánk bán. Szövegkönyvek, tanulmányok* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2011).
- Gusztin Rudolf, „'Életem s csekély munkaerőm javát vette igénybe.' Id. Ábrányi Kornél és a magyarországi dalármozgalom kapcsolata”: <https://doi.org/10.23714/mzo.022> (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).
- _____, „Choral Movement and Nationalism in Nineteenth-Century Hungary”, in: Stanislav Tuksar–Vjera Katalinić (et. al. eds.): *Glazba, umjetnosti i politika: revolucije i restauracije u Europi i Hrvatskoj, 1815-1860: uz 200. obljetnicu rođenja Vatroslava Lisinskog i 160. obljetnicu smrti bana Josipa Jelačića* (Zágráb, Croatian Academy of Sciences and Arts–Croatian Musicological Society, 2021): 695–712.
- _____, „The Institutionalization of the Choral Movement in Nineteenth-Century Hungary”, *Musicologica Austriaca*. Tatjana Marković – Fritz Trümpi (eds.): *Special Issue. Exploring Music Life in the Late Habsburg Monarchy and Successor States* (2021): <https://musau.org/parts/neue-article-page/view/105>.
- _____, „The Question of National Identity in the Multiethnic Sopron Through the Activity of the Dalfüzér/Liederkranz (1847–1867)”: <https://musicologica.upol.cz/pdfs/mus/2023/01/03.pdf>.
- Gyáni Gábor, „Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban”, in uő: *Relatív történelem* (Budapest, Typotex, 2007) (*Historia mundi*): 74–85.
- _____, „Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából”, *Médiakutató* 7/1 (2006), 57–64.: https://mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavas/04_sajtotortenet/.
- _____, *A történelem mint emlék(mű)* (Budapest, Kalligram, 2016).
- _____, *A történeti tudás* (Budapest, Osiris, 2020).
- _____, *Nemzeti vagy transznacionális történelem* (Budapest, Kalligram, 2018).
- Habermann Gusztáv, *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez – Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 19 (Szeged, k. n., 1992).
- Habermas, Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. Endreffy Zoltán (Budapest, Gondolat, 1971).
- Halbwachs, Maurice, *Az emlékezet társadalmi keretei* (Budapest, Atlantisz, 2018).
- Hamann, Brigitte, *Erzsébet királyné*, ford. Kajtár Mária és Tandori Dezső (Budapest, Árkádia Könyvklub, 1988).

- Hambuch, Wendelin (Hrsg.), *Deutsche im ersten Stadtbezirk von Ofen* (Budapest, Deutscher Kulturverein, 2004).
- Hankiss Elemér – Berczeli A. Károlyné (összeáll.), *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1961).
- Harrandt, Andrea – Jahn, Michael, „Kärntnertheater”, in: *Österreichisches Musiklexikon Online*: https://musiklexikon.ac.at/Oxc1aa5576_0x0001d36b.
- Harten, Uwe, „Schuppanzigh, Ignaz Anton”, *MGG Online* (2019): <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/369874>.
- Hedvig Belitska-Scholz – Olga Somorjai, *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850*, I–II. (Budapest, Argumentum, 1995).
- Heister, Hanns-Werner, „Konzertwesen”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11495>.
- Hilscher, Elisabeth, *Mit Leier und Schwert: Die Habsburger und die Musik* (Graz–Wien–Köln, Styria, 2000).
- Hochradner, Thomas, „Spielball der Repräsentation? Überlegungen zum musikalischen »Imperialstil« anhand der Kirchenmusik von Johann Joseph Fux”, in: Werner Telesko (Hrsg.), *Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur / Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture 1618–1918* (Bécs–Köln–Weimar, Böhlau, 2017): 308–326.
- Horváth Ágnes, *A pesti főtemplom zenei élete a XIX. század közepén, Bräuer Ferenc karnagyi működésének tükrében (1839–1871)*. DLA disszertáció (Budapest, LFZE, 2012).
- Horváth Pál, „Untying the 'Musical Sphinx:' Beethoven's Symphony No. 9 in Nineteenth-Century Pest-Buda”, *Studia Musicologica* 56/1–2 (2020): 33–50.
- Hottmann, Katharina–Siegert, Christine (Hrsg.), *Feste – Opern – Prozessionen. Musik als kulturelle Repräsentation* (Hildesheim, Olms, 2008) (*Jahrbuch Musik und Gender* 1).
- Illés Szabolcs, „A Teremtéstől Krisztusig: Haydn oratóriumai Ábrányi és Liszt korában. Az első hazai »régizenei« koncertek”, DOI: <https://doi.org/10.23714/mzo.017> (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).
- Imre Zoltán, *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. (Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002) (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 14)*.
- Isoz Kálmán, „A művészi zenét népszerűsítő reünikók 1848-ig”, *A Zene* 14/15 (1933. április 1.): 269–272.
- _____, „A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei (1836–1851)”, in: *Tanulmányok Budapest multjából* III. (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1934): 165–179.
- _____, *A Magyar Királyi Operaház zenekarából alakult Filharmóniai Társaság Jubiláris Emlékkönyve: 1853–1928* (Budapest, Filharmóniai Társaság, 1928).
- _____, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. VI. Zenei kéziratok jegyzéke. I. Zenei levelek* (Budapest, Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1921).
- _____, *Buda és Pest zenei fejlődése*. Töredék, gép- és kézirat. MTA Kézirattár: Ms 5661/41-43.

- _____, *Buda és Pest zenei művelődése : 1686–1873, I. A 18-ik század* (Budapest, Budapesti Magyar Népszínházi Bizottmány, 1926).
- Iványi-Papp Mónika, „A Nemzeti Zenede élete a Pest-budai Hangászegyesületi Énekiskola választmányi ülései alapján (1844–1867)”, in: Tari – Sz. Farkas *A Nemzeti Zenede*, 75–147.
- Jászi Oszkár, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago, University of Chicago Press, 1929) / uő, *A Habsburg Monarchia felbomlása*, ford. Zinner Judit (Budapest: Gondolat, 1982).
- Judson, Pieter M., *Exclusive Revolutionaries. Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848–1914* (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996).
- Juhász Veronika, „'...Hazánk fiatal nemzedékétől várhatjuk csak a magyar zene kimivelését...' Hogyan támogatta Mosonyi Mihály a magyar zene ügyét,” *Magyar Zene* 54/1 (2016. február): 80 – 84.
- K. Lengyel Zsolt, „Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához”, *Aetas* 23/3 (2008): 237–255.
- _____, „Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära”, *Südost-Forschungen* 56 (1997): 213–278.
- Kállai Ernő, „A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában”, in: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.), *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002).
- Katalinić, Vjera, *Musical culture and the „Kleinmeister” of Central Europe 1750–1820* (Zágráb, Hrvatsko muzikološko društvo, 1995).
- Katona Lajosné, *Az 1817-ben alapított budai jótékony nőegylet vázlatos története (1817–1934)* (Budapest, k. n., 1934).
- Kerényi Ferenc (szerk.), *A Nemzeti Színház 140 éve* (Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1980).
- _____, *A Nemzeti Színház 150 éve* (Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987).
- _____, *Magyar színháztörténet 1790–1873* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990).
- _____, *A Nemzeti Színház* (Budapest, Corvina Kiadó Vállalat, 1987).
- Kéri János, *Székely Imre*, PhD Doktori értekezés (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2015).
- Kim Katalin, „Demythologizing the Genesis of the Hungarian National Anthem”, in: Tatjana Marković – Fritz Trümpi (ed.), *Musicologica Austriaca Special Issue : Exploring Music Life in the Late Habsburg Monarchy and Successor States* (2021): <https://www.musau.org/parts/neue-article-page/view/103>.
- _____, „Erkel és a Nemzeti Színház népszínműpályázata”, in: Lipták Dániel–Richter Pál–Salamon Soma (szerk.), *Amerre én járok. Tanulmányok a 70 éves Pávai István tiszteletére* (Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021): 193–220.
- _____, „Music institutions and repertoire in 18th-century Hungary = Musikinstitutionen und Repertoire in Ungarn im 18. Jahrhundert = Institutions musicales et répertoire dans la Hongrie du XVIIIe siècle”, in: Benoit Dratwicki–Carlos Cèster–Rosa Tendero (eds.), *Haydneum : Magyar Régizene Központ = Hungarian Centre for Early Music* (Budapest, Haydneum, 2021), 108–142.
- _____, „Pange lingua. Erkel Hymnusának keletkezéstörténetéhez”, *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018* (Budapest, BTK Zenetudományi Intézet, 2019): 141–156.

- Kopecký, Jiří – Křupková, Lenka, *Provincial Theater and Its Opera. German Opera Scene in Olomouc, 1770–1920* (Olomouc, Palacký University, 2015).
- Kopecký, Jiří, „Prague in 1895: A village in the city and production of Czech opera”, in Helmut Loos (ed.), *Bericht über den XIV. internationalen Kongress der Gesellschaft für Musikforschung*. Band 1. *Traditionen städtischer Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa* (Leipzig, Schröder, 2011).
- Kosáry Domokos – Németh G. Béla, *A magyar sajtó története II/1. kötet: 1848–1867* (Budapest, Akadémiai, 1985).
- Kovács József László, „Az 1857-es császárvárás irodalmi visszhangja”, in Kalla Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok* (Budapest, Agroinform, 2000), 255–266.
- Kramer, Lawrence, *Music as Cultural Practice, 1800–1900* (Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press, 1993) (= *California Studies in 19th-Century Music* 8).
- Kremer, Joachim, „Regionalforschung”, in: *MGG Online*: <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/16024>.
- Křupková, Lenka – Kopecký, Jiří (et alii), *Czech Music around 1900* (New York, Pendragon Press, 2017).
- Křupková, Lenka – Kopecký, Jiří, *Das Olmützer Stadttheater und seine Oper. „Wer in Olmütz gefällt, gefällt in der ganzen Welt“* (Regensburg, ConBrio Verlagsgesellschaft, 2017) (*neue wege – nové cesty: Schriftenreihe des Sudetendeutschen Musikinstituts* 14).
- La Grange, Henry-Louis de, *Gustav Mahler Volume 2: Vienna: The Years of Challenge (1897–1904)* (Oxford–New York, Oxford University Press, 1995).
- Lajosi, Krisztina – Andreas Stynen (ed.), *Choral Societies and Nationalism in Europe* (Leiden, Brill, 2015).
- Lajtai Mátyás–Varga Bálint szerk., *Tény és Fikció : Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon* (Budapest, MTA BTK TTI, 2015) (= *Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből* 1).
- Lamb, Andrew, „Quadrille” in *Grove Music Online*: <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.22622>.
- Landgraf Ildikó, „Átjárás a regiszterek között: Jókai Mór képes szórakoztató lapjai”, in: Paál Vince (szerk.), *A sajtó kultúrák közvetítő szerepe 1867–1945: Tanulmányok* (Budapest, MTA BTK, 2014) (*Médiatudományi Könyvek*): 9–20.
- Laslavíková, Jana, *Mestské divadlo v Prešporku (1886-1899) v kontexte dobovej divadelnej praxe. Pôsobenie riaditeľov Maxa Kmentta a Emanuela Raula*. CD-Rom (Bratislava, Ars Musica v spolupráci s Katedrou muzikológie FiFUK a Ústavom divadelnej a filmovej vedy CVU SAV, 2018).
- Legány Dezső, „Budapest”, in: *Grove Music Online*: <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.04250>.
- _____, *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük* (Budapest, Zeneműkiadó, 1975).
- _____, *Liszt Ferenc Magyarországon 1869–1873* (Budapest: Zeneműkiadó 1976).
- _____, *Liszt Ferenc Magyarországon 1874–1886* (Budapest: Zeneműkiadó, 1986).

- _____, „Budapest”, in *Grove Music Online* (2001): <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.04250>.
- Lengová, Jana, „Das Konservatorium in Bratislava und die ersten drei Jahrzehnte seiner Tätigkeit (1919–1949) Persönlichkeiten, Struktur, Bedeutung”, in Jernej Weiss (ed.), *Konservatoriji: profesionalizacija in specializacija glasbenega dela* (Koper, vyd. Založba Univerze na Primorskem, 2020) (*Studia musicologica Labacensia* 4), 59–73.
- Letters of Franz Liszt, Volume 1, "From Paris to Rome: Years of Travel as a Virtuoso"*. Letters assembled by La Mara and translated into English by Constance Bache. Nr. 113.: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/3689/pg3689.html>.
- Leuchtman, Horst, „Jaëll, Alfred”, *Grove Music Online* (2001): <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.14091>.
- Levenberg, Lewis – Neilson, Tai – Rheams, David (eds.), *Research Methods for the Digital Humanities* (Cham, Palgrave Macmillan, 2018).
- Lindmayr-Brandl, Andrea, „Vom patriotischen Volkslied zur nationalen Kaiserhymne: Formen der Repräsentation in *Gott, erhalte Franz, den Kaiser!*”, in: Werner Telesko (Hrsg.), *Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur / Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture 1618–1918* (Bécs–Köln–Weimar, Böhlau, 2017): 95–114.
- Lipták Dorottya, „A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról (paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok)”, *Magyar Tudomány* (2011), 1121–1131.
- _____, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága* (Budapest, L'Harmattan, 2002).
- Loesser, Arthur, *Men, Women, and Pianos: A Social History* (New York, Dover Publications, 1990).
- Magyar Erzsébet, „Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek.” *A Habsburg monarchia közparkjai: magánkertek és városi parkok Budapest társas életében (~1870–1918) (Kitekintéssel Bécsre, Prágára és Zágrábra)*, PhD disszertáció (Budapest, ELTE BTK, 2008).
- Mályuszné Császár Edit, „A rendi nemzeti színházról a polgári nemzet színháza felé (1849–1873)”, in Kerényi *A Nemzeti Színház 150 éve*, 37–40.
- _____, *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)* (Budapest, Gondolat, 1985), 48–49.
- Manhercz Orsolya, „Az 1857-es császári utazás sajtója”, in: Gergely Jenő (szerk): *Fejezetek a tegnap világából: Tanulmányok a 19–20. század történelméből* (Budapest, ELTE, 2009), 56–75.
- _____, „Bécsi sajtópolitika a forradalom után (1849–1852)”, *In Medias Res* 4/1 (2005): 103–127.
- _____, „Ferenc József 1857-es magyarországi utazása a Times hasábjain”, *Magyar Könyvszemle* 125/1 (2009): 47–65.
- _____, *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban: Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között*. PhD disszertáció (Budapest, ELTE BTK, 2012).
- Margócsy István, „...Égi és földi virágzás tükre...” : *tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról* (Budapest: Holnap, 2007).

- _____, „A költészet ünnepe (az 1843-as Kisfaludy Sándor-ünnep jelentősége)”, in uő: *Égi és földi virágzás tükre – Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszokról* (Budapest, Holnap, 2007), 231–248.
- _____, „A költészet ünnepe. Az 1843-as Kisfaludy Sándor-ünnep jelentősége”, 2000 16/5 (2004. május), 66–76.
- _____, „Magyarok Mózese (Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról)”, in: uő, „...Égi és földi virágzás tükre...” : *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról* (Budapest, Holnap Kiadó, 2007): 249–268.
- Marković, Tatjana, „Memorizing battle musically: The Siege of Szigetvár (1566) as an identity signifier” *Zeitschrift für Literatur- und Theatersoziologie* 7/10 (2014): 5–17.
- _____, „Networks of Cultural Zones between Imperial Theatre Houses. Migrations of Two Serbian Musicians”, in: Michaela Mojžišová (eds.), *Cultural and Artistic Transfers in Theatre and Music Past, Present and Perspectives* (Bratislava, Art Research Centre of the Slovak Academy of Sciences Institute of Theatre and Film Research–VEDA Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 2021), 81–99.
- Marosi László, *Két évszázad katonazenéje* (Budapest, EMB, 2011).
- McColl, Sandra, *Music Criticism in Vienna 1896–1897* (Oxford, Oxford University Press, 1997).
- McVeigh, Simon, „Trial by Dining Club: The Instrumental Music of Haydn, Clementi and Mozart at London’s Anacreontic Society”, in Benett Zon (ed.): *Music and Performance Culture in Nineteenth-Century Britain: Essays in Honour of Nicholas Temperley* (Farnham, Ashgate, 2012): 105–138.
- Mikusi Balázs, „’How Many Thousands of a Lazy Millionaire Are Tantamount to These Hundred Forints?’ Clara Schumann’s Donation to the National Conservatory in Pest”, *Studia Musicologica* 53/4 (September 2012): 459–485.
- _____, *Robert Volkmann* (Budapest, BMC, 2019) (*Magyar zeneszerzők*).
- Milestone, Rachel E., „»A Melodious Phenomenon«: The Institutional Influence on Town-Hall Music-Making”, in: Paul Rodmell (ed.): *Music and Institutions in Nineteenth-Century Britain* (Farnham: Ashgate, 2012): 55–78.
- Mona Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1776–1867* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1989) (= *Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez* 11).
- Móricz Péter – Dr. Nagy Zoltán: *Körmend és a Batthyányak évszázadai. Kiállításvezető* (Körmend, Körmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2006). Online elérhető: https://muzeumkormend.hu/sites/default/files/publikacio/pdf/2017-01-02/kiallvez_magyar_2016.pdf.
- Morrow, Mary Sue, *Concert Life in Haydn’s Vienna: Aspects of a Developing Musical and Social Institution* (Stuyvesant–New York, Pendragon Press, 1988).
- Murvai-Bőke Gabriella, „’A magyar művészet töretlen lelkű apostola’. Id. Ábrányi Kornél emlékezete a 20. század elején: <https://doi.org/10.23714/mzo.025> (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).
- Müller, Sven Oliver, *Das Publikum macht die Musik : Musikleben in Berlin, London und Wien im 19. Jahrhundert* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014).

- Nagy Ildikó, „Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon”, *Aetas* 32/4 (2017): 21–62.
- Németh Antal, „A Nemzeti Színház iratainak sorsa”, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965/66* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1967): 247–255.
- Nora, Pierre, *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, szerk., elő- és utószó K. Horváth Zsolt (Budapest, Napvilág Kiadó, 2009).
- Nussbaum, Charles O., *The Musical Representation: Meaning, Ontology, and Emotion* (Cambridge–Massachusetts–London, MIT Press, 2007).
- Paksa Katalin, *Magyar népzene-történet*. Ötödik, javított kiadás (Budapest, Balassi 2019).
- Palmer, Fiona M., „A Home for the »Phil«: Liverpool’s First Philharmonic Hall (1849)”, in: Paul Rodmell (ed.): *Music and Institutions in Nineteenth-Century Britain* (Farnham, Ashgate, 2012): 79–98.
- Pándi Marianne, *Hangászati mulatságok: a 19. század magyar zenei élete a kritikák tükrében* (Budapest, Mágus, 2001).
- Pándi Marianne, *Száz esztendő magyar zenekritikája* (Budapest, Zeneműkiadó, 1967).
- Papp Géza, *A verbunkos kézíratos emlékei: tematikus jegyzék* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1999) (*Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez* 16).
- Papp József, „A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?”, *Aetas* 18/3–4 (2003): 119–136.
- Peternák Anna, „A 200 éve született Mosonyi Mihály emlékezete : Mosonyi és sógora – Portrék és zsánerképek Weber Henrik életművéből”, *Gramofon* 20 (2015/2016. tél): 6–10.
- Petőfi Sándor prózai művei*, szerk. Kiss József (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976).
- Plunkett, John, *Queen Victoria : First Media Monarch* (Oxford, University Press, 2003).
- Praznovszky Mihály, „A szellemiadal ünnepei” : *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén* (Budapest, k.n., 1998).
- Promintzer, Petra, *Die Reisen Kaiser Franz Josephs (1848–1867)*. Dissertation (Wien, Universität Wien, 1967).
- Pukánszky Kádár Jolán (szerk. és közr.), *A Nemzeti Színház százéves története II. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938).
- _____, *A Nemzeti Színház százéves története I.* (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940).
- Rab Virág, *Kapcsolati hálózatok a történelemben* (Budapest, Gondolat, 2019).
- Rameis, Emil, *Die Österreichische Militärmusik* (Tutzing, Schneider, 1976) (*Alta Musica* 2).
- Rennerné Várhidi Klára, „A pesti belvárosi főplébániatemplom zenei élete a 18. században”, in: *Zenetudományi dolgozatok 1992–1994* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1994): 23–66.
- _____, „A pesti szerviták Szent-Anna templomának zenei élete a 18. században”, in: *Magyar Zene* 38/1 (2000. február): 53–67.
- Révai nagy lexikona*, 7. kötet (Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1913), 152.

- Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem – Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest, Argumentum Kiadó–OSZK, 2015).
- Rink, John, „The profession of music”, in: Jim Samson (ed.), *The Cambridge History of Nineteenth-Century Music* (Cambridge University Press, 2008): 63–64.
- Riskó Kata, „A Tisza-parti jelenet és az egykorú magyar népies zene”, in: Kim Katalin (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018* (Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2019): 123–140.
- _____, „Erkel Hymnusának keletkezése és hagyományozódásának története az első világháborúig”, in: Tóth Magdaléna (szerk.): *A magyar Himnusz képes albuma* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum, 2017), 97–127.
- _____, „Népzene és közzene kapcsolata a Martinovicsnóta 19. századi forrásai alapján”, in: Gilányi Gabriella – Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2015–2016 : In memoriam Kiss Gábor* (Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018), 233–253.
- Rodmell, Paul, *Music and Institutions in Nineteenth-Century Britain* (London, Routledge, 2012).
- Rosbacher, Karlheinz, *Literatur und Liberalismus. Zur Kultur der Ringstrassenzeit in Wien* (Bécs, Jugend und Volk, 1992).
- Rózsa Mária, „A bécsi »Der Wanderer« magyar vonatkozású közleményei. 1814–1850”, *Magyar könyvszemle* 107/1–2 (1991): 62–87.
- _____, „A bécsi »Der Wanderer« magyar vonatkozású közleményei. 1851–1881”, *Magyar könyvszemle* 112/1 (1996): 41–66.
- _____, „Falk Miksa és a német nyelvű sajtó”, *Hungarológia* 7 (1995): 118–129.
- _____, *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920 2. Theil: Zeitungen. Bibliographie:* <https://mek.oszk.hu/01900/01970/pdf/2kotet.pdf>.
- _____, *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években* (Budapest, Argumentum, 2013).
- Salmen, Walter – Neuhoff, Hans – Weber-Krüger, Anne, „Musiker in der Gesellschaft”, in: Helga de la Motte-Haber-Hans Neuhoff (Hg.), *Musiksoziologie* (Laaber, Laaber-Verlag, 2007): 181–299.
- Sárosi Bálint, *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében : 1776–1903* (Budapest, Nap Kiadó, 2004).
- _____, *Cigányzene...* (Budapest, Gondolat, 1971).
- _____, *Dudások, cigányzenészek - A hangszeres magyar népzenei hagyomány* (Budapest, Nap, 2017).
- Sas Ágnes, *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2017).
- Sashegyi Oszkár, *Az abszolutizmuskori levéltár* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965) (= *Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak* 4).
- Scherer Ferenc, *Gyula város története* (Gyula, Stephaneum, 1938).
- Scherliess, Volker – Forchert, Arno, „Konzert”, in: *MGG Online:* <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/11587>.

- Schlumbohm, Jürgen, „Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte”, in: *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Komplementär oder inkommensurabel?* (Göttingen, Wallstein Verlag, 1998): 7–32.
- Schlumbohm, Jürgen, „Mikrotörténelem – makrotörténelem”, ford. Gyárfás Edit, *Aetas* 15/4 (2000): 170–179.
- Schwab, Heinrich W., *Konzert : Öffentliche Musikdarbietung vom 17. bis 19. Jahrhundert* (Leipzig, Deutscher Verlag für Musik–VEB, 1971), 6.; William Weber, „Concert (ii)”, in: *Grove Music Online*:
<https://www.oxfordmusiconline.com/grove/music/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000006240>.
- Schweitzer, Claudia, „Kastner, Kästner, Rosa Alexandra, verh. Escudier”, in: *Europäische Instrumentalistinnen des 18. und 19. Jahrhunderts* (Sophie Drinker Institut, 2012):
<https://www.sophie-drinker-institut.de/kastner-rosa>.
- Schwindt, Nicole, „Kammermusik. Allgemeines”, in *MGG Online* (A cikk eredeti publikációja: 1996; Online: 2016): <https://www.mgg-online.com/mgg/stable/28387>.
- Scott, Derek B., *Sounds of the Metropolis: The Nineteenth-century Popular Music Revolution in London, New York, Paris, and Vienna* (Oxford University Press, 2008).
- Sebestyén Ede, „Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében”, in: *Tanulmányok Budapest multjából VIII.* (Budapest, Budapest Székesfőváros Kiadása, 1940) (*Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái* 12.): 85–117.
- _____, *Mozart és Magyarország* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991).
- Simény Beáta, „A magyar zenekritika-érem két oldala: id. Ábrányi Kornél és Brassai Sámuel”, DOI: <https://doi.org/10.23714/mzo.014> (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).
- Šimetin Šegvić, Filip, „Zagreb/Agram als zeremonieller Raum 1895: Kaiser Franz Joseph und dynastische Repräsentation”, in: Werner Telesko (Hrsg.), *Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur / Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture 1618–1918* (Bécs–Köln–Weimar, Böhlau, 2017): 367–389.
- Simon Zoltán Boldizsár, „Mi nem a mikrotörténelem?”, in: Papp Gábor–István M. Szijártó (szerk.), *Mikrotörténelem másodfokon* (Budapest, L'Harmattan, 2010): 120–147.
- Simpson, Adrienne – Branscombe, Peter, „Tuček family”, in: *Grove Music Online*:
<http://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000028543>.
- Small, Christopher, *Musicking : The Meanings of Performing and Listening* (Middletown, Wesleyan University Press, 1998).
- Smith, Anthony D. – Riley, Matthew, *Nation and Classical Music : From Handel to Copland* (Woodbridge, The Boydell Press, 2016).
- Smith, Anthony D., *National Identity* (London, Penguin Books, 1991).
- Staud Géza (szerk.), *A budapesti Operaház 100 éve* (Budapest, Zeneműkiadó, 1984).

- Staud Géza (vál.) – Kerényi Ferenc (szerk.), *77 ismeretlen dokumentum a régi Nemzeti Színházból (1838–1885)* (Budapest, Múzsák Közművelődési kiadó, 1989).
- Stock, Jonathan P. J., „Documenting the Musical Event: Observation, Participation, Representation”, in Eric Clarke, and Nicholas Cook (eds.), *Empirical Musicology: Aims, Methods, Prospects* (New York, 2004; online, Oxford Academic, 1 May 2008), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195167498.003.0002>.
- Stokes, Martin (ed.), *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place* (Oxford, Berg, 1994).
- Szabolcsi Bence, *A magyar zenetörténet kézikönyve* (Budapest, Magyar Kórus, 1947).
- Szabolcsi Miklós (szerk.), *A magyar sajtó története II/1: 1848–1867* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985).
- Szacsvai Kim Katalin (közr. / ed.), *Erkel Ferenc: Hunyadi László. Opera négy felvonásban / Opera in four acts. Bevezető tanulmány / Introduced by Tibor Tallián és / and Katalin Szacsvai Kim. Közreadja a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és az Országos Széchényi Könyvtár / Issued by the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences in Association with the National Széchényi Library* (Budapest: Rózsavölgyi, 2006) (*Erkel Ferenc Operák / Ferenc Erkel Operas 2/I–III*).
- _____, *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*. PhD doktori értekezés (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013).
- Szajbély Mihály, „A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról”, *Médiakutató* 6/1 (2005), 71–79.: https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavaszi/05_mediatortene.
- _____, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (Budapest, Universitas, 2005).
- Széchényi Ágnes, „A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – Adósságlista és javaslat”, *Magyar Tudomány* 10 (2004), 1150–1163.: <http://www.matud.iif.hu/04okt/012.html>.
- Székely György – Gajdó Tamás – Füle Péter (szerk.), *Magyar színháztörténet, II: 1873–1920* (Budapest, Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001).
- Szemző Piroska, „A Pester Zeitung története”, *Magyar Könyvszemle* 60/1 (1941): 50–68.
- Szerző Katalin, „The Most Important Hungarian Music Periodical of the 19th Century: Zenészeti Lapok [Musical Papers] (1860-1876)”, in *Periodica Musica* 4 (1986): 1–5.
- _____, „Zenészeti Lapok 1860-1874”, in: RIPM (2005): <https://ripm.org/pdf/Introductions/ZLAintroor.pdf>.
- Szijártó M. István, *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata* (Budapest, L'Harmattan, 2014) (*Mikrotörténelem* 7).
- Szűjjártó Csaba, *A cigány útra ment... Magyar cigányzenészek külföldjárása a kiegyezés előtt* (Budapest, Masszi Kiadó, 2002).
- Szilágyi Márton: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai* (Budapest, Argumentum, 2001).
- Szirányi Gábor, „Isoz Kálmán (D'Isoz) (Budapest, 1878. december 7. – Rákosliget, 1956. június. 6)”: https://web.archive.org/web/20140201163053/http://lfze.hu/nagy_tanarok-hires_regi_tanitvanyok/49.

- Szirmai Éva, *A sajtóműfajok elmélete* (Szeged, JGYF Kiadó, 2005).
- Szívós Erika, *Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században. Történeti tanulmányok* (Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2014).
- Szkladányi Péter, „Hözl Szeráf Ferenc pécsi zeneszerző. A Noé című oratórium”, *Pécsi Szemle* III/2 (2000): 42–48.
- _____, *Hözl Szeráf Ferenc zeneszerző munkássága és a pécsi székesegyház zenei élete karnagyi működése alatt*. Kézirat (Budapest, Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály, 1981).
- Szőnyiné Szerző Katalin, „Ábrányi Kornél, id.”, in *Brockhaus–Riemann Zenei lexikon*, szerk. Boronkay Antal (Budapest, Zeneműkiadó, 1983), I., 11–12.
- Szvoboda Dománszky Gabriella, *A Pesti Műegylet története* (Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007).
- Szvoboda Gabriella, „A Pesti Műegylet megalakulása és első kiállítása 1840-ben”, *Ars Hungarica* 8/2 (1980): 281–321.
- Tallián Tibor, „»Nemzeti Színház, nemzeti opera«”, in: Kárpáti János (szerk.): *„Symphonia Hungarorum”. Magyarország zenekultúrájának ezer éve*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 2001. március 30.–október 29. (Budapest, BTM, 2001), 111–126.
- _____, „»Opern dieses größten Meisters der Jetztzeit« Meyerbeer fogadtatása a korabeli magyar operaszínpadon”, in: *Zenetudományi Dolgozatok 2004-2005* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 2005): 1–60.
- _____, „Átváltozások, avagy a Nemzeti Színház operai kottatárának néhány tanulsága”, *Zenetudományi Dolgozatok 1999* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézete, 1999): 281–286.
- _____, „Joachim és a magyarok”, in: Kiss Gábor (szerk.), *Zenetudományi dolgozatok 2008* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2008): 159–178.
- _____, „Opernorchester in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert,” in: *The Opera Orchestra in 18th- and 19th-Century Europe*, vol. 1: *The Orchestra in Society*, ed. by Niels Martin Jensen and Franco Piperno (Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008): 151–216.
- _____, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátás kezdetei* (Budapest, Balassi Kiadó, 2015).
- Tanner, Marie, *The Last Descendant of Aeneas. The Hapsburgs [!] and the Mythic Image of the Emperor* (Yale, Yale University Press, 1993).
- Tari Lujza – Sz. Farkas Márta (szerk.), *A Nemzeti Zenede* (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2005).
- Tari Lujza, „A Hangászegyleti Zenede (1839–1867) és a Nemzeti Zenede (1867–1890)”, in: Tari – Sz. Farkas *A Nemzeti Zenede*, 11–73.
- _____, „A magyar hangvétel változása C. M. v. Weber Magyar Rondójától R. Willmers Fóti daláig”, in: *Zenetudományi dolgozatok Szabolcsi Bence emlékére, születésének 100. évfordulója alkalmából*, szerk. Sz. Farkas Márta (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem – MTA Zenetudományi Intézet, 2000): 51–69.
- _____, „Vörösmarty Mihály, a Pestbudai Hangászegyleti zenede muzikusai és más 19. századi zenészek”, in: Kecskeméti Gábor (et. al.), *Irodalomtörténeti Közlemények* 125/4 (2021): 501–517.

- Telesko, Werner (Hg.), *Die Repräsentation der Habsburg-Lotharingischer Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur 1618–1918: Representing the Habsburg-Lorraine Dynasty in Music, Visual Media and Architecture 1618–1918* (Bécs–Köln–Weimar, Böhlau, 2017).
- The Diaries of Giacomo Meyerbeer: The last years, 1857-1864*, Vol. 4., ed. by Robert Ignatius Letellier (Madison–Teaneck, Fairleigh Dickinson University Press; London, Associated University Press, 1999).
- The Diaries of Giacomo Meyerbeer: The years of celebrity, 1850-1856*, Vol. 3., ed. by Robert Ignatius Letellier (Madison–Teaneck, Fairleigh Dickinson University Press; London: Associated University Press, 1999).
- Ther, Philipp, *In der Mitte der Gesellschaft : Operntheater in Zentraleuropa 1815–1914* (München, Oldenbourg Verlag, 2006).
- Thompson, Victoria E., „Telling »Spatial Stories«: Urban Space and Bourgeois Identity in Early Nineteenth-Century Paris”, *The Journal of Modern History* 75/3 (September 2003): 523–556.
- Tóth Árpád, „Asszonyok a városi szegénység ellen: A Pesti Jótékony Nőegylet korai története (1817–1833)”, in: Gyáni Gábor (szerk.), *Nők a modernizálódó magyar társadalomban* (Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006).
- _____, *A társadalmi szerveződés polgári és rendi normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka, 1817–1848*, *FONS* (1998): 411–479.
- _____, *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban* (Budapest, L'Harmattan, 2005).
- Tóth Benedek, „A tárcairó látásmódja: modernitás és/mint megfigyelés a tárcavonal alatt a 19. század második felében” in: Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor (szerk.) *Médiatörténeti tanulmányok* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014), 45–66.
- Tóth Emese „'General Bumbum.' A Borsszem Jankó Ábrányi-portréja”: <https://doi.org/10.23714/mzo.024> (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022).
- Tóth G. Péter, „»Európa véres színháza.« A fájdalom, a kegyetlenség és a vértanúság kultúrája a kora újkori Magyarországon”, in: Polgár Cecília (szerk.): *Ünnep – hétköznapi – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26. (Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002) (= Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 14)*, 21–47.
- Tuksar, Stanislav, „The Evolution of the Idea of »National« as a Multi-Level Construct within 19th-Century Croatian Musical Culture”, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52/1–4 (March 2011), 179–188.
- Ujvári Hedvig, „Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.”, *Magyar Könyvszemle* 117/2 (2001): 189–203.
- _____, „Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.”, *Magyar Könyvszemle* 117/3 (2001): 318–331.
- _____, *Identitások és kommunikációs csatornák: Magyar-német-zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017).
- Unowsky, Daniel L., „Nasz Pan Kajzer: Imperial Inspection Tours in Galicia 1851, 1868”, in *Unowsky Pomp and Politics*, 33–51.

- _____, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916* (West Lafayette–Indiana, Purdue University Press, 2006) (*Central European Studies*).
- _____, „Reasserting Empire: Habsburg Imperial Celebrations After the Revolutions of 1848–49,” in: *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, ed. by Maria Bucur and Nancy M. Wingfield (West Lafayette, Purdue University Press, 2001): 13–45.
- Valkó Arisztid, „Levéltári adatok Mosonyi Mihály életrajzához és emlékének megörökítéséhez,” in: Bónis Ferenc szerk., *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére* (Budapest, Zeneműkiadó, 1973): 63–72.
- _____, *Vegyes zenetörténeti adatok (újkori gyűjtemény)*, Kézirat, T. 113 (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981. november 5.).
- _____, *Vegyes zenetörténeti adatok a 19. századból I. Pénzügyminisztérium, Vall. és közokt. min.*, Kézirat, 162/85. sz. (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1985).
- _____, *Vegyes zenetörténeti adatok a 19. századból II.*, Kézirat, 1–78. (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1986.08.06.).
- _____, *Zenetörténeti forrásadalékok (1848–1883). III. rész*, Kézirat, T. 153 (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1984.10.23.).
- _____, *Zenetörténeti forrás-adalékok az 1848–1849 közti évekből I–II. rész*, Kézirat, T. 132 (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, [?]).
- Varga Veronika, *Adalékok Doppler Ferenc nemzeti színházi balettjeinek történetéhez*. MA szakdolgozat (Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2018).
- Vér Eszter Virág, „Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig: emlékezethelyei tükrében”, PhD dissz., Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 2014).
- _____, „Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867-1916): az udvari bálók és fogadások”, in: Gergely Jenő (főszerk.), *Fejezetek a tegnap világából: Tanulmányok a 19-20. század történelméből* (Budapest, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2009): 92–114.
- Vičarová, Eva, „Military Bands and the Circulation of Music in the Austrian Empire during the Nineteenth Century”, in: Rudolf Rasch (ed.), *The Circulation of Music in Europe: 1600–1900. A Collection of Essays and Case Studies*, 2 (Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008): 291–307.
- Vizinger Zsolt, „Beethoven kései vonósnégyeseinek fogadtatása Pest-Budán a 19. században”, *Zenetudományi Dolgozatok 2017–2018*, szerk. Kim Katalin (Budapest: ELKH BTK Zenetudományi Intézet, 2019), 205–220.
- _____, „Komponálás tetszetős modorban. id. Ábrányi Kornél zeneművei” (Budapest, Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály, 2022): <https://doi.org/10.23714/mzo.018>.
- _____, „The Inter-nationality of Late Nineteenth-Century Budapest Quartets and Their not Entirely Prejudice-free Reception in the Press”, *Musica Olomucesia* 35 (2023/1): 62–72.: <https://musicologica.upol.cz/pdfs/mus/2023/01/04.pdf>.
- Vörös Károly (szerk.), *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978) (= *Budapest története* IV.).

- Walter Salmen, *The social status of the professional musician from the Middle Ages to the Nineteenth Century* (New York, Pendragon Press, 1984): 265–281.
- Watzatka Ágnes, *Budapesti séták Liszt Ferencel* (Budapest, Helikon–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2011).
- Weber, William, „Artisans in Concert Life of Mid-Nineteenth-Century London and Paris”, *Journal of Contemporary History* 13/2 (April 1978): 253–267.
- _____, „Mass Culture and the Reshaping of European Musical Taste, 1770–1870”, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 8/1 (1977): 5–22.
- _____, *Music and the Middle Class : The Social Structure of Concert Life in London, Paris and Vienna between 1830 and 1848* (London–New York, Routledge, Aldershot, 2016³).
- Wollenberg, Susan, „Charles Garland Verrinder and Music at the West London Synagogue, 1859–1904”, in: Bennett Zon (ed.): *Music and Performance Culture in Nineteenth-Century Britain* (Ashgate, 2012), 59–82.
- Wyn Jones, David, *Musik in Vienna: 1700, 1800, 1900* (Woodbridge, The Boydell Press, 2016).
- Zon, Bennett, *Music and Performance Culture in Nineteenth-Century Britain : Essays in Honour of Nicholas Temperley* (London, Routledge, 2016).
- Zupančič, Maruša, *The Prague Conservatory as a Centre of European Music Culture in the 19th and the beginning of the 20th Century: Influences of the Prague Violin School and Migrations of its Representatives through Europe*: <https://prague-violinists.zrc-sazu.si/>.

III. Adatbázisok

Sajtóadatbázisok:

- <https://www.arcanum.com/hu/>
- <https://anno.onb.ac.at/>
- <https://www.difmoe.eu/>

A Pesti Magyar–Nemzeti Színház (NSZ) műsora és zenei repertoárja (1837–1884) adatbázis: http://db.zti.hu/zenes_szinhaz/

Magyar Zenetörténeti Adattár: Sajtóadatbázis – Cédulakatalógusok: <http://mzo-cedulakatalogus.zti.hu/>. Tartalom: Horváth Pál (scan), Vizinger Zsolt (ocr, upload). Készítette: Vizinger Zsolt (zenphoto.org).

Bibliográfiai adatbázis a közép-európai zenés színhátszázhoz: http://db.zti.hu/biblio_v4/biblio_Search.asp;

Forrásadatbázis a közép-európai zenés színhátszázhoz: http://db.zti.hu/sources/sources_Search.asp

Budapest időgép: <https://www.hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/>

Prague Concert Life 1850-1881: an annotated database, ed. by Karl Stapleton (et at.): <https://prague-concerts.info/>